

Українсько-польські студії
Studia Ukraińsko-polskie

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА- історична спадщина і суспільна свідомість ПОЛЬЩА

14

Львів
2021

УДК 94(477+438)(082)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / гол. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. Вип. 14. 316 с.

Узагальнено українсько-польські відносини в контексті європейської історії, роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних та політичних пріоритетів сучасних України і Польщі. Особливу увагу приділено проблемам суспільно-політичних, культурно-освітніх і релігійних взаємин українців та поляків, формуванню нової якості українсько-польської співпраці на рівні держав та соціумів у контексті етнополітичних, суспільних і культурних змін у Центрально-Східній Європі.

Ukraine–Poland: Historical Heritage and Social Consciousness / Edited by Mykola Lytvyn; NAS of Ukraine, I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2021. Vol. 14. 316 p.

This edited volume analyzes Ukrainian-Polish relations in the context of European history. It examines the influence of historical heritage on the formation of contemporary ethnic, cultural, and political priorities of the two states. This edition focuses on social, political, cultural, educational, and religious issues in the relations of Ukrainians and Poles and the process of establishment of higher levels of cooperation between the two states and societies in the context of political, social, and cultural changes in East-Central Europe.

Затвердила до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України (протокол № 7 від 9 листопада 2021 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: Баран Володимир Кіндратович, д-р іст. наук, проф. (Україна), Боляновський Андрій Валентинович, д-р іст. наук (Україна), Горбачевський Тарас Станіславович, канд. іст. наук, відповідальний секретар (Україна), Давидюк Руслана Петрівна, д-р іст. наук, проф. (Україна), Думітран Даниель (Dumitran Daniel), д-р. габіліт. (Румунія), Каліщук Оксана Миколаївна, д-р іст. наук (Україна), Колянчук Олександр Миколайович, доктор філософії в галузі історії (Польща), Стрільчук Людмила Василівна, д-р іст. наук, проф. (Україна), Хахула Любомир Ігорович, канд. іст. наук, заступник головного редактора (Україна).

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ KB № 16444–4916P від 19.02.2010 р.

ISSN 2223-120X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021

Ярослав КНИШ

кандидат історичних наук

молодший науковий співробітник відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8932-8322>

e-mail: jaroslav.knysh63@gmail.com

МІДНІ МОНЕТИ КНЯЗЯ ЮРІЯ-БОЛЕСЛАВА ТРОЙДЕНОВИЧА

Завдяки ідентифікації нової монети – мідного пула, яку карбував князь Юрій-Болеслав Тройденевич (1323–1340), зроблено висновок, що грошова система Галицько-Волинської держави формувалася не тільки під західноєвропейськими впливами, звідки запозичено денарії і, можливо, брактеати, але також східними, від яких перейнято випуск дрібної розмінної мідної монети, якої не було в наших західних сусідів. З'ясовано, що дослідникам відомі одинадцять мідних монет князя Юрія-Болеслава Тройденевича. Їхній діаметр коливається в межах 15–18 міліметрів, а середня вага становить 1,01 грама.

Простежено, що карбування мідної монети у Львові за князя Юрія-Болеслава Тройденевича було тісно пов'язане з торгівлею східними товарами. Після монголо-татарської навали остаточно занепав старовинний шлях «із варяг у греки». З останньої чверті XIII ст. швидко зростає значення трансконтинентальної дороги з Азії, яка через міста Тану (Азов) або Кафу тягнулася до Львова й прямувала до Гданська, далі – морським шляхом (Балтійським і Північним морями) до Фландрії. Купці зі Сходу не тільки привозили свої товари до Львова, але й частина з них осідала в ньому.

Звернуто увагу на те, що в магдебурзькому привілеї 1356 р. згадано вірменів, сарацинів і татарів, які звикли користуватися розмінними мідними монетами, тому їх карбування у Львові відповідало потребам тогочасного грошового ринку. Висловлено припущення, що ці монети, які нумізмати здебільшого називають денаріями, були запозичені із Золотої Орди і в Галицько-Волинському князівстві називалися пулами. Адже в цей час у Західній Європі не карбували мідних монет, а в Польщі їх почали випускати тільки у 60-х роках XVII ст.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, Юрій-Болеслав Тройденевич, Юрій Наримунтович, мідні монети.

Останніми роками значно збільшився фонд відомих дослідникам середньовічних монет. У 2013 р. нумізмат Ростислав Саввов опублікував повідомлення про знахідку поблизу м. Белза мідної монети, яку, на його думку, карбував князь

Юрій Наримунтович під час свого другого князювання у Белзькому князівстві в 1382–1387 рр.¹.

Знайдена монета подібна до опублікованих раніше срібних денаріїв. На аверсі в них у центрі – рівнораменний хрест, обведений колом і оточений легендою із семи літер, на початку якої стоїть розділовий хрестик «ЮРІЄСВЪ». Слово написане проти годинникової стрілки. У мідної монети на аверсі також є рівнораменний хрест, обведений колом, проте навколо нього впевнено відчитуються тільки дві літери: «Ю» і кінцева «Ъ» слова «ЮРІЄСВЪ», а напис розташований за годинниковою стрілкою. Коло розділового хрестика бачимо три з'єднані кільця та шестикутну зірку. На реверсі двох типів монет розміщується фігура з двох ліній, з'єднаних під прямим кутом, що наприкінці роздвоюються. На горизонтальній лінії, приблизно до 2/3 відстані від місця їхнього з'єднання, відходить коротка поперечка, скерована до центру, також наприкінці роздвоєна².

Срібні денарії були знайдені у Володимирі-Волинському, в околицях Грубешова і Грудку над Гучвою (так званий Грудек Надбужни). Вага першого з них – 0,19 г, другого – 0,22 г, третього – 0,31 г. Повідомлення про четвертий екземпляр опублікував Ігор Федай. Монету знайдено поблизу м. Белза, її вага – 0,26 г, діаметр – 12 мм³. Б. Пашкевич вирішив, що їхнього емітента потрібно шукати на територіях Володимирського, Холмського або Белзького князівств. Свій вибір він зупинив на Юрію Наримунтовичу, який, на його думку, сидів у Белзі в 1352–1377 і 1382–1387 рр., а в Холмі, правдоподібно, у 1359–1377 рр., але срібні денарії карбував під час другого князювання. Роки 1370–1377, як і раніші, науковець відкинув, адже в разі такого датування довелось би визнати, що князь першим серед Гедиміновичів розпочав карбувати власну монету⁴. Зазначимо, що білоруський нумізмат Ілля Шталенков відчитував ім'я емітента як «Дмитрій» або «Юрій», тому допускав можливість їх карбування Любартом Гедиміновичем (християнське ім'я якого було Дмитрій), Юрієм Львовичем або Юрієм-Болеславом Тройденовичем, не віддавши переваги жодному з них⁵.

Новознайдена монета має розмір – 1,8 см і важить 1,19 г. Разом з нею було знайдено ще два мідні денарії, які карбував король Людовік Угорський в 1379–1382 рр. у Львові. На думку Р. Саввова, срібні денарії Юрій Наримунтович карбував у Белзі до 1377 р., а мідні – після 1382 р.⁶

Юрій Наримунтович був внуком Гедиміна і сином Наримунта Гедиміновича. А. Сьвежавський та Я. Тенговський вважають, що він народився приблизно в

¹ Саввов Р. Нова монета Белзького князівства. *Львівські нумізматичні записки*. 2013. № 10. С. 22–23.

² Пашкевич Б. Белзькі монети князя Юрія Наримунтовича. *Львівські нумізматичні записки*. 2011–2012. № 8–9. С. 12–13. Саввов Р. Нова монета... С. 22–23.

³ Федай І. Нова знахідка срібної монети з написом ЮРІЄСВЪ. *Львівські нумізматичні записки*. 2017–2018. № 14–15. С. 2.

⁴ Пашкевич Б. Белзькі монети... С. 12–17.

⁵ Stalenkow I. Niektóre denary z cyryliczną legendą. *Przegląd numizmatyczny*. 2013. Nr 13. S. 11–12.

⁶ Саввов Р. Нова монета... С. 22–23.

1326 р.⁷. У писемних джерелах Юрій Наримунтович вперше згаданий в польсько-литовському договорі, укладеному, мабуть, у жовтні 1352 р., коли отримав Крем'янець «от князии литовських и от короля», який повинен був тримати два роки⁸. Частина дослідників вважає, що в Белзькому князівстві він утвердився раніше і обороною Белза у березні 1352 р. керував особисто або це робив призначений ним воєвода⁹.

У кількох документах згадано князя Юрія, ідентифікація якого залишається дискусійною. Зокрема, 14 серпня 1358 р. в договорі, укладеному в м. Гродно про розмежування володінь між литовським князем Кейстутом і мазовецьким Земовитом, серед свідків фігурує «ducis Georgij»¹⁰. Г. Пашкевич намагався довести, що це Юрій Наримунтович¹¹, але згаданий у документі Гедимінович вказаний без титулу, тому ним міг бути також Юрій Коріатович.

Отож, 11 листопада 1359 р. було укладено договір про розмежування Люблінської і Холмської земель між польським королем Казимиром і холмським князем Юрієм¹². Більшість науковців схильна вважати, що це був Юрій Наримунтович¹³. Такої ж думки дотримувався у 1964 р. А. Сьвєжавський¹⁴, проте у 1990 р. він віддав перевагу Юрію Коріатовичу¹⁵. У договорі Юрій зазначений тільки як холмський князь, хоча Юрій Наримунтович у документах завжди титулується белзьким князем¹⁶. Серед осіб, які фігурують у грамоті, немає представників Белщини. На нашу думку, цей договір уклав Юрій Коріатович.

Серед свідків на документі, виставленому королем Казимиром 9 березня 1365 р. у Бобровниках, фігурує «Georgio Lywonie ducibus»¹⁷. У науковців немає

⁷ Świeżawski A. Jerzy (Jurij) Narymuntowicz. *Polski słownik biograficzny*. Wrocław, 1964. T. XI. S. 183–184; Tęgowski J. *Piersze pokolenia Giedyminowiczów*. Poznań; Wrocław: Wyd-wo Historyczne, 1999. S. 34.

⁸ Грамоти XIV ст. / упоряд., вст. ст., комент. і словн.-показ. М. М. Пещак. Київ: Наукова думка, 1974. С. 30.

⁹ Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa, 1925. S. 131; Świeżawski A. *Ziemia bełska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*. Częstochowa: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, 1990. S. 68; Janeczek A. *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa: Zakład Wydawniczy Letter Qualiy, 1993. S. 31.

¹⁰ *Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego*. Warszawa, 1863. S. 73.

¹¹ Paszkiewicz H. *Polityka ruska...* S. 228.

¹² *Zbiór dokumentów małopolskich* (далі – ZDM). Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. Cz. IV. S. 113–115.

¹³ Наприклад див.: Tęgowski J. *Piersze pokolenia...* S. 34–35; Janeczek A. *Osadnictwo pogranicza...* S. 31.

¹⁴ Świeżawski A. *Jerzy (Jurij) Narymuntowicz...* S. 184.

¹⁵ Świeżawski A. *Ziemia bełska...* S. 71.

¹⁶ Наприклад див.: 1 січня 1368 р. – «князь Юрии Глѣбовичъ белзьский» (Грамоти XIV ст. С. 42); 1376 р. «Georgie de Belz» (*Kronika Jana z Czarnkowa. Monumenta Poloniae historica*. Lwów, 1872. Т. II. S. 674–675); 1392 р. – «gerzogen Jorgen von der Belce» (*Jogann von Posilge Chronicon. Scriptores rerum Prussicarum*. Leipzig, 1866. Т. 3. S. 178).

¹⁷ Mosbach A. *Wiadomości do dziejów polskich z Archiwum Prowincyi Szląskiej*. Wrocław, 1860. S. 46; ZDM. Cz. IV. S. 132.

сумнівів, що канцелярист помилився, написавши «Юрій лівонський» замість «Юрій литовський». Щодо ідентифікації цього князя думки дослідників розділилися. О. Галецький і Ф. Статтнер вважали, що це був Юрій Наримунтович¹⁸, проте Г. Пашкевич, А. Сьвежавський і Я. Тенговський віддали перевагу Юрію Коріатовичу¹⁹. На нашу думку, це не був Юрій Коріатович, адже він би титулувався холмським князем, тому як свідок тут виступає Юрій Наримунтович. Через те, що він не титулується белзьким князем, цей Гедимінович тоді ще не володів Белзьким князівством, але незабаром його отримав, адже влітку 1366 р. піддався у Белзі польському королеві Казимирові²⁰. Того ж свідка «Georgio Lywonie ducibus» вказано на документі, виданому 21 березня 1366 р. у Гнєзно²¹, але науковці вважають його фальсифікатом²².

Після походу 1366 р. було укладено мирний договір між польським королем Казимиром, із яким були його васали Юрій і Олександр Коріатовичі та Юрій Наримунтович, і великим князем Ольгердом Гедимінович та його братами Кейстутом, Євнутом і Любартом Гедиміновичами²³. Юрій Наримунтович залишився у Белзькому князівстві, Олександрові дісталось Володимирське. У договорі зазначено Юрія Коріатовича, отже, він також володів якоюсь територією. У «Хроніці» Яна з Чарнкова сказано, що Холм Казимир надав Юрієві²⁴. Більшість науковців вважає, що це був Юрій Наримунтович²⁵, хоча деякі висловлюються за Юрія Коріатовича²⁶. На нашу думку, у Холмському князівстві зміг залишитися Юрій Коріатович. Упродовж 1366–1370 рр., найпізніше у 1370 р., він втратив Холмське князівство, яке приєднав до своїх володінь Юрій Наримунтович, і опинився на Поділлі. У Холмі Юрій Коріатович, найімовірніше, утвердився на початку 50-х років XIV ст., мабуть, під час перебування Любарта в польському полоні.

У вересні 1377 р. Юрій Наримунтович після довготривалої облоги Белза був приневолений капітулювати перед королем Людовіком, унаслідок чого втратив своє князівство, отримавши взамін місто Любачів із волостю і сто гривень річних,

¹⁸ Halecki O. *Dzieje Unii Jagiellońskiej*. Kraków, 1919. T. I. S. 75; Stättner F. *Echa dawnej Lopatyńszczyzny*. Brzeżany, 1935. T. 1, z. 1. S. 17.

¹⁹ Paszkiewicz H. *O genezie i wartosci Krewa*. Warszawa, 1938. S. 280–281; Świeżawski A. *Ziemia bełska...* S. 72; Tęgowski J. *Pierwsze pokolenia...* S. 168.

²⁰ *Kronika Jana z Czarnkowa*. S. 631.

²¹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. Poznań, 1879. T. III. S. 279.

²² Balzer O. *Królestwo polskie 1295–1370*. Lwów, 1919. T. II. S. 407–408; Gąsiorowski A. *Itinerarium Kazimierza Wielkiego. Materiały 1388–1370*. *Roczniki historyczne*. 1998. Roczn. LXIV. S. 198.

²³ Барвінський Б. Перемирна грамота литовських князів з королем Казимиром В. 1366 р. *Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріяли до історії України-Руси*. Львів, 1909. Т. II. С. 57–61.

²⁴ *Kronika Jana z Czarnkowa*. S. 631.

²⁵ Наприклад див.: Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. Нью Йорк; Торонто: Об'єднання Надбужанців, 1989. С. 74; Świeżawski A. *Ziemia bełska...* S. 73; Janeczek A. *Osadnictwo pogranicza...* S. 31; Tęgowski J. *Pierwsze pokolenia...* S. 35.

²⁶ Paszkiewicz H. *O genezie...* S. 290.

записаних на бохенських жупах²⁷. Новгородські літописи повідомляють про його прибуття взимку 1379–1380 рр. у Новгород²⁸. Деякі дослідники вважають, що він отримав місто Порхів (у Новгородському князівстві) із волостю²⁹. Це твердження ґрунтується на звістці про смерть сина Романа Юрійовича, датованій 1399 р., у якій сказано, що його поховали у церкві св. Спаса в м. Порхові³⁰, а не в новгородському храмі св. Софії, де здебільшого знаходили свій вічний спочинок князі. Проте маємо літописне повідомлення, датоване 1387 р.: «благослови владика Алексѣи весь Новьгород ставити город Порхова камень, и послаша новгородци Ивана Федоровича, Фатьяна Есифовича и поставиша город Порховъ камень»³¹. Якби вищеназване місто належало тоді прибулим з Белза Гедиміновичам, літописець обов'язково б згадав про них. Безсумнівно, що вони отримали якісь земельні володіння, але саме Порхів Роман Юрійович, найімовірніше, одержав пізніше.

Хроніст Ян з Чарнкова повідомляє, що після смерті короля Людвіка (14 вересня 1382 р.) на Русі були втрачені добре укріплені замки: Крем'янець, Олесько, Перемишль (Przemisl), Городло, Лопатин і Снятин (Snatyn) та інші, які угорці за гроші віддали Любартові³². Із шести перелічених фортець виникли труднощі щодо ідентифікації тільки двох: Перемишля і Снятина. Ще М. Грушевський висловив думку, що Перемишль – це перекручена назва Перемиля³³. З такою ідентифікацією тепер погоджується більшість дослідників. Складніша ситуація зі Снятином. Одні науковці вважали, що це спотворена назва Севоложа або Сокаля³⁴, інші думали, що у хроніці йдеться про Снятин³⁵. Окреме дослідження цьому фрагментові присвятив Ян Тенговський. Через те, що серед захоплених замків згадуються Городло і Лопатин, які, на його думку, належали перед вереснем 1377 р. до Белзького князівства, Любарт ці фортеці захоплював не сам, а разом з Юрієм Наримунтови-

²⁷ Kronika Jana z Czarnkowa. S. 678–679; Hermann de Wartberge Chronicon Livoniae. *Scriptores rerum Prussicarum*. Leipzig, 1863. T. II. S. 114–115.

²⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. III. С. 375; Новгородская четвертая летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. IV, ч. 1. С. 309.

²⁹ Puzyna J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza. *Miesięcznik heraldyczny*. Warszawa, 1932. R. XI. N. 10–11. S. 184; Świeżawski A. Ziemia bełska... S. 80–81.

³⁰ Новгородская четвертая летопись... Т. IV, ч. 1. С. 384.

³¹ Новгородская первая летопись... С. 381.

³² Kronika Jana z Czarnkowa. S. 722.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1993. Т. IV. С. 56.

³⁴ Urzędnicy wojewódstwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku / opr.: H. Gmiterek, R. Szczygieł. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1992. S. 5; Janeczek A. Osadnictwo pogranicza... S. 31.

³⁵ Tęgowski J. Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 roku. *Cracovia-Polonia-Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrzumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*. Kraków, 1995. S. 302; Михайловський В. Подільська шляхта в другій половині XIV ст. – 70-х роках XVI ст. Київ: Темпора, 2012. С. 55–56.

чем. Наявність у списку Снятина свідчить, що союзниками луцького князя були Коріатовичі, які в цей час володіли Подільським князівством. Тоді ж, вважає він, Юрій Наримунтович повернув собі Белзьке князівство, про що, зокрема, свідчить той факт, що його син Іван у 1386 р. титулувався белзьким князем³⁶.

Немає ніяких документальних свідчень, що Юрій Наримунтович у 1382 р. повернув собі Белзьке князівство. Адже Ян з Чарнкова твердить, що тільки Любарт захопив шість перелічених замків. Науковці вже давно зауважили, що це були прикордонні фортеці, які межували з володіннями луцького князя. Не може слугувати аргументом і титулатура його сина Івана Юрійовича: «Iwan Georgii Belzensis dux Russia», який, будучи заручником у Кракові, присягнув 22 травня 1386 р. королеві Ядвізі, що, від'їжджаючи в Литву, повернеться на першу її вимогу³⁷, адже його батько Юрій й надалі титулувався белзьким князем після 1387 р.³⁸ Дослідники не мають сумнівів щодо перебування Белщини у 1377–1387 рр. під владою угорців³⁹. Під час походу королеви Ядвіги в Галичину 1387 р. затягнулася облога Галича, Ягайло надіслав на допомогу свої в'їська, у складі яких бачимо Юрія Наримунтовича. Згодом він фігурує на документі Вітовта, виданому для галицького старости Бенедикта, в якому титулується белзьким князем⁴⁰. Мабуть, тоді Юрій Наримунтович ще сподівався, що йому повернуть Белзьке князівство, але в середині 1388 р. воно було передане мазовецькому князеві Земовитові IV.

Приписати карбування виявленої мідної монети Юрію Наримунтовичу перешкоджає той факт, що він користувався гербом Погоня⁴¹. На нашу думку, її випускав останній галицько-волинський князь Юрій-Болеслав Тройденевич (1323–1340). Ім'я Юрій також носив його дід – король Юрій Львович (1301–1308), але визнати його емітентом монети перешкоджає геральдичний символ на реверсі. Б. Пашкевич допускав, що це може бути тамга, хоча відмовився від її ідентифікації⁴². На наш погляд, це різновид «знака Рюриковичів». Прадід Юрія Львовича – Роман Мстиславович – використовував двозуб прямокутних обрисів, лівий зуб якого завершується хрестом, а правий відігнутий праворуч, натомість середній досить малий. Проте в його сина – Лева Юрійовича (1308–1323) повністю відсутній середній зуб⁴³. Невідомо, чи Юрій Львович використовував один із різновидів «знака

³⁶ Tęgowski J. Wydarzenia na Rusi... S. 301–305. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia... S. 36.

³⁷ Akta unji Polski z Litwą 1385–1791. Kraków, 1932. S. 11.

³⁸ Наприклад див.: Johann von Posilge Chronicon... S. 178.

³⁹ Puzyna J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza... 1932. Nr 10. S. 184; Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року... С. 78; Świeżawski A. Ziemia bełska... S. 82–84; Janeczek A. Osadnictwo pogranicza... S. 31; Козубовський Г. А. Про Белзьке князівство Юрія Наримунтовича (1352–1377). *Археологія*. 2014. № 3. С. 60, 64.

⁴⁰ Prochaska A. Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430. Kraków, 1881. S. 13.

⁴¹ Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. Харків: Типографія «Мадрид», 2009. С. 78.

⁴² Пашкевич Б. Белзькі монети... С. 13.

⁴³ Детальніше див.: Книш Я. Sigillum Leonis. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 257–267.

Рюриковичів», але теоретично він повинен мало відрізнятися від описаних вище. Юрій-Болеслав Тройденевич після загибелі останніх Романовичів – братів Лева і Андрія, став засновником нової династії, тому обраний ним двозуб помітно відрізнявся від геральдичних символів його попередників.

Окрім описаного Р. Саввовим екземпляра, опубліковано інформацію ще про десять таких нумізматичних пам'яток. Анатолій Гнатюк повідомив про знахідку мідної монети вагою 1,05 г і діаметром 15 мм на околиці м. Володимира-Волинського. За 3 км на північ від м. Нововолинська, за інформацією Володимира Чопюка, виявлено таку ж нумізматичну пам'ятку вагою 1,3 г і діаметром 17 мм. Олег Базар повідомив про п'ять монет. Чотири з них знайдено в околицях м. Белза: вагою 0,55 г і діаметром 15 мм; вагою 0,72 г і діаметром 16–17 мм; вагою 0,92 г і діаметром 16–17 мм; вагою 1,14 г і діаметром 16–17 мм, а одну поблизу села Низи (населений пункт розташований на південь від м. Белза) вагою 1,18 г і діаметром 16 мм. За інформацією, яку надав Олександр Антонєць, ще одну таку монету знайшли поблизу м. Белза вагою 1,06 г і діаметром 16–18 мм. Василь Спільник повідомив про виявлення одного екземпляра поблизу м. Червонограда, але не вказав його метрологічних параметрів. Василь Павлів знайшов в інтернеті опубліковану таку саму нумізматичну пам'ятку, але без будь-якої супровідної інформації⁴⁴.

З одинадцяти мідних монет відоме місцезнаходження десяти. Шість із них знайдено в околицях м. Белза, по одній поблизу села Низи і міст Червонограда, Нововолинська та Володимира-Волинського. Концентрація мідних монет в околицях м. Белза підштовхнула деяких нумізматів до думки, що їхнім емітентом був Юрій Наримунтович. Проте знайдених нумізматичних пам'яток ще досить мало для узагальнювальних висновків. Сподіваємося, що в наступні роки їхній фонд значно поповниться, а це дасть змогу отримати більш надійні результати. В останні десятиліття функціонування Галицько-Волинської держави спостерігається інтенсивний потік східних товарів зі Львова через Гданськ у держави Західної Європи. На возах їх перевозили (можливо, через Белз) до Сокаля, де перевантажували на човни, якими по Західному Бугові і Віслі сплавливали до Балтійського моря. Мабуть, тому знахідки мідних монет фіксуються вздовж цього відрізка торговельного шляху.

Діаметр цих нумізматичних пам'яток коливається у межах 15–18 мм. Дві найменші з них за розміром мають по 15 мм (Володимир-Волинський і Белз), а найбільша – 18 мм (Белз). Відома вага дев'яти монет. Три з них важать менше за один грам, і шість мають більшу масу. Найлегша має лише 0,55 г (Белз), поступаючись більш ніж удвічі найважчій – 1,3 г (Белз). Їхня середня вага ледь перевищує один грам – 1,01 г.

Карбування мідної монети у Львові за князя Юрія-Болеслава Тройденевича тісно пов'язане з торгівлею східними товарами. Після монголо-татарської навали остаточно занепав старовинний шлях «із варяг у греки». З останньої чверті XIII ст. швидко зростає значення трансконтинентальної дороги, яка, виходячи з глибин Азії, через міста Тану (Азов) або Кафу тягнулася до Львова й прямувала до Гданська, далі – морським шляхом (Балтійським і Північним морями) до Фландрії. Про цю дорогу інформує запис на портулані А. Дульцера, розміщеному біля Львова: «До цього міста прибувають купці з прянощами, [які] пізніше вирушають через

⁴⁴ Від Редакції. *Львівські нумізматичні записки*. 2017–2018. Ч. 14–15. С. 3–5.

Готландське (Балтійське) море до Фландрії здебільшого в [місто] Брюгге».⁴⁵ Хоча карта датована серпнем 1339 р., вона відображає ранішу ситуацію. Про це свідчить, зокрема, геральдичний знак на прапорі над Львовом. На нашу думку, він – спотворене зображення «зуба» князя Лева Юрійовича (1308–1323), відомого з його латиномовної печатки, призначеної, найімовірніше, для вжитку всередині держави⁴⁶. Тому на портулані А. Дульцера показані українські землі в першій чверті XIV ст. Зазначимо, що власне на цьому шляху в 1324 р. зазнав аварії корабель володимирських купців Бертрама Русина і Миколая з товарами, закупленими у Фландрії⁴⁷.

Купці зі Сходу не тільки привозили свої товари у Львів, але й частина з них осідала в ньому. Магдебурзький привілей 1356 р. згадує вірменів, сарацинів і татарів⁴⁸. Ці народи звикли користуватися розмінними мідними монетами, тому їх карбування у Львові відповідало потребам тогочасного грошового ринку. Нумізмати називають здебільшого ці монети денаріями, але, на нашу думку, будучи запозиченими із Золотої Орди, вони називалися в Галицько-Волинському князівстві пулами. Зауважимо, що таку саму назву вони мали у Росії в XV–XVI ст.⁴⁹. У цей час в Західній Європі не карбували мідних монет, а в Польщі їх почали випускати тільки у 60-х роках XVII ст.

У Львові мідні монети до 1387 р. карбували король Казимир, Владислав Опольський і король Людовік. Серед нумізматів немає єдиної думки про співвідношення пул до срібних півгрошів. М. Котляр, а за ним В. Зварич і Р. Шуст вважали, що на один півгріш йшло спочатку шість, а потім вісім мідних монет⁵⁰. Проте А. Крижанівський дотримується думки, що на один срібний грошик короля Казимира припадало орієнтовно 60 пул⁵¹. Мабуть, буде передчасно зараз визначати співвідношення пул до срібних денаріїв у часи Юрія-Болеслава Тройденевича. Ця проблема вимагає подальших досліджень. Проте зазначимо, що у 1320–1330 рр. на багатьох золотоординських мідних монетах наявна легенда: «шістнадцять пул – данік»⁵². Тому спокусливою є думка, що в Галицько-Волинській державі могло бути таке саме співвідношення між пулами і срібними денаріями.

⁴⁵ Див. публікацію відповідного фрагмента портулана: Історія Львова: у 3-х т. Львів: Центр Європи, 2006. Т. 1 (кольорова вклейка між с. 56–57). Див. реконструкцію прапора Лева Юрійовича: Львів. Комплексний атлас. Київ, 2012. С. 44.

⁴⁶ Книш Я. *Sigillum Leonis...* С. 264.

⁴⁷ Грушевський М. Лист Володимирської громади з 1324 р. Факсиміле листа. *Затиски Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1906. Т. 72. С. 5–8.

⁴⁸ Привілей міста Львова XIV–XVIII ст. Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова», 1998. С. 27–28.

⁴⁹ Гайдуков П. Г. Медные русские монеты конца XV–XVI в. *Нумизматика и эпиграфика*. Москва, 1984. Т. XIV. С. 139–167.

⁵⁰ Котляр М. Галицька Русь у другій половині XIV – першій половині XV ст. Київ: Наукова думка, 1968. С. 58; Зварич В., Шуст Р. Нумизматика. Довідник. Тернопіль, 1998. С. 301.

⁵¹ Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV століттях. Львів: ВАТ Львівобленерго, 2007. С. 68.

⁵² Федоров-Давидов Г. А. Денежное дело Золотой Орды. Москва: Палеограф, 2003. С. 33.

Ідентифікація нової монети – мідного пула, яку карбував князь Юрій-Болеслав Тройденевич, дає змогу зробити висновок, що грошова система Галицько-Волинської держави формувалася не тільки під західноєвропейськими впливами, звідки запозичено денарії і, можливо, брактеати, але також східними, від яких перейнято випуск дрібної розмінної мідної монети, не відомої нашим західним сусідам.

REFERENCES

- Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791 (1932). Kraków [in Polish].
- Balzer, O. (1919). *Królestwo polskie 1295–1370* (Vol. 2). Lviv [in Polish].
- Barvinskyi, B. (1909). Peremyrna hramota lytovskykh kniaziv z korolem Kazymyrom V. 1366 r. Istorychni prychnyky. In *Rozvidky, zamitky i materialy do istoryii Ukrainy-Rusy* (Vol. 2, pp. 57–61). Lviv [in Ukrainian].
- De Wartberge, H. (1863). *Chronicon Liwoniae*. In *Scriptores rerum Prussicarum* (Vol. 2, pp. 114–115). Leipzig [in German].
- Fedai, I. (2017–2018). Nova znakhidka sribnoi monety z napsyom YURIIIEV. *Lvivski numizmatychni zapysky*, 14–15, 2 [in Ukrainian].
- Fiodorov-Davydov, G. A. (2003). *Denezhnoie delo Zolotoi Ordy*. Moscow: Paleograf [in Russian].
- Gaidukov, P. G. (1984). Mednyie russkiie monety kontsa XV–XVI v. *Numizmatika i epigrafika*, XIV, 139–167 [in Russian].
- Gaşiorowski, A. (1998). Itinerarium Kazimierza Wielkiego. *Materiały 1333–1370. Roczniki historyczne*, LXIV, 198 [in Polish].
- Gmiterek, H., & Szczygieł, R. (Eds.). (1992). *Urzednicy wojewódstwa belskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka [in Polish].
- Halecki, O. (1919). *Dzieje Unii Jagiellońskiej* (Vol. 1). Kraków [in Polish].
- Hrushevskyi, M. (1906). Lyst Volodymyrskoi hromady z 1324 r. Faksymile lysta. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*, 72, 5–8 [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. (1993). *Istoria Ukrainy-Rusy* (Vol. IV.) Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Istoriia Lvova: u 3-kh t. (2006). (Vol. 1, pp. 56–57). Lviv: Tsentrv Evropy [in Ukrainian].
- Janeczek, A. (1993). *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Wojewódstwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warsaw: Zakład Wydawniczy Setter Quali [in Polish].
- Jogann von Posilge *Chronicon*. (1866). In *Scriptores rerum Prussicarum* (Vol. 3, p. 178). Leipzig [in German].
- Knysh, Ya. (2010). Sigillum Leonis. *Kniazha doba: istoria i kultura*, 3, 257–267 [in Ukrainian].
- Kodeks dyplomacyjny księstwa Mazowieckiego (1863). Warsaw [in Polish].
- Kodeks dyplomacyjny Wielkopolski (1879). (Vol. 3). Poznań [in Polish].
- Kostruba, T. (1989). *Belz i Belzka zemlia vid naidavnishykh chasiv do 1772 roku*. New York; Toronto: Obiednannia Nadbuzhantsiv [in English].

- Kotliar, M. (1968). *Halytska Rus u druhii polovyni XIV – pershii polovyni XV*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kozubovskiy, H. A. (2014). Pro Belzke kniazivstvo Yuriiia Narymuntovycha (1352–1377). *Arkheolohiia*, 3, 60–64 [in Ukrainian].
- Kronika Jana z Czarnkowa (1872). In *Monumenta Poloniae historica* (Vol. 2, pp. 674–675). Lviv [in Ukrainian].
- Kryzhanivskiy, A. (2007). *Lvivskiy monetnyi dvir u XIV–XV stolittiakh*. Lviv: VAT Lvivoblenerho [in Ukrainian].
- Lviv. Kompleksnyi atlas (2012). Kyiv [in Ukrainian].
- Mosbach, A. (1860). *Wiadomości do dziejów polskich z Archiwum Prowincyi Szląskiej*. Wrocław [in Polish].
- Mykhailovskiy, V. (2012). *Podilska shliakhta v druhii polovyni XIV st. – 70-kh rokakh XVI st.* Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Novgorodskaia chetviortaia lietopis (2000). In *Polnoie sobranie russkikh letopisei* (Vol. IV, p. 309). Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- Novgorodskaia pervaa lietopis starshego i mladshogo izvodov (2000). In *Polnoie sobranie russkikh letopisei* (Vol. III, p. 375). Moscow: Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- Odnorozhenko, O. (2009). *Ruski korolivski, hospodarski ta kniazivski pechatky XIII–XVI st.* Kharkiv: Typohrafiia «Madryd» [in Ukrainian].
- Pashkevych, B. (2011–2012). Belzki monety Yuriiia Narymuntovycha. *Lvivski Numizmatychni zapysky*, 8–9, 12–17 [in Ukrainian].
- Paszkievicz, H. (1925). *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warsaw [in Polish].
- Paszkievicz, H. (1938). *O genezie i wartosci Krewa*. Warsaw [in Polish].
- Peshchak, M. (Comp.). (1974). *Hramoty XIV st.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Prochaska, A. (1881). *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lituaniae 1376–1430*. Kraków [in Polish].
- Pryvilei mista Lvova XIV–XVIII st. (1998). Lviv: MHKO Dokumentalna skarbnytsia Lvova [in Ukrainian].
- Puzyna, J. (1932). Potomstwo Narymunta Gedyminowicza. *Miesięcznik heraldyczny*, XI (10–11), 184 [in Polish].
- Savvov, R. (2013). Nova moneta Belzkoho kniazivstva. *Lvivski Numizmatychni zapysky*, 10, 22–23 [in Ukrainian].
- Stalenkow, I. (2013). Niektóre denary z cyryliczną legendą. *Przegląd numizmatyczny*, 3, 11–12 [in Polish].
- Stättner, F. (1935). *Echa dawnej Lopatyńszczyzny* (Vol. 1, Pt. 1). Berezhany [in Polish].
- Świeżawski, A. (1964). Jerzy (Jurij) Narymuntowicz. In *Polski słownik biograficzny* (Vol. XI, pp. 183–184). Wrocław [in Polish].
- Świeżawski, A. (1990). *Ziemia belska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie [in Polish].
- Tęgowski, J. (1995) Wydarzenia na Rusi w drugiej połowie 1382 roku. In *Cracovia-Polonia-Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej* (p. 302). Kraków [in Polish].

Tęgowski, J. (1999). *Piersze pokolenia Giedyminowiczów*. Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne [in Polish].

Vid redaktsii (2017–2018). *Lvivski Numizmatychni zapysky*, 14–15, 3–5 [in Ukrainian]

Zbiór dokumentów małopolskich (1969). (Vol. 4). Wrocław; Warsaw; Kraków [in Polish].

Zvarych, V., & Shust, R. (1998). *Numizmatyka. Dovidnyk*. Ternopil [in Ukrainian].

Yaroslav KNYSH

PhD, Junior Researcher

Department of Medieval History

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8932-8322>

e-mail: jaroslav.knysh63@gmail.com

BRONZE COINS OF PRINCE YURII-BOLESLAV TROIDENOVYCH

The identification of a new coin – a copper pūl (coin), minted by Prince Yurii-Boleslav Troidenovych (1323–1340), allows us to conclude that the monetary system of the Kingdom of Galicia–Volhynia was formed not only under Western European influences, from which the issue of a small currency, unknown to our western neighbors, was taken over. Researchers know 11 copper coins of Prince Yurii-Boleslav Troidenovych. Their diameter ranges from 15 to 18 millimeters, and the average weight is 1.01 grams.

The minting of a copper coin in Lviv under Prince Yurii-Boleslav Troidenovych is closely connected with the trade in oriental goods. After the Mongol-Tatar invasion, the ancient path «from the Vikings to the Greeks» finally fell into disrepair. From the last quarter of the 13th century, the importance of the transcontinental road from Asia grew rapidly, through the cities of Tanu (Azov) or Kafu it reached Lviv and went to Gdańsk, then by sea (Baltic and North Seas) to Flanders. Not only merchants from the East brought their goods to Lviv, but some of them also settled there. The Magdeburg Privilege of 1356 names Armenians, Saracens and Tatars who were accustomed to using exchangeable copper coins, so their minting in Lviv met the needs of the money market of that time. Numismatists mostly call these coins denarii. But according to the author, being borrowed from the Golden Horde, they were called pūl (coin) in the Kingdom of Galicia–Volhynia. At this time, copper coins were not minted in Western Europe, and in Poland, they began to be issued only in the 60^s of the 17th century.

Keywords: the Kingdom of Galicia–Volhynia, Yurii-Boleslav Troidenovych, Yurii Narymuntovych, copper coins.

Назар ЗАТОРСЬКИЙ

*докторант богослов'я в галузі еклезиології
Фрібурзького університету (Швейцарія)*

греко-католицький священник

*адміністратор українських громад
у Цюриху, Лозанні та Женеві*

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>

e-mail: o_nazarij@yahoo.de

**КОМЕНТАРІ МИТРОПОЛИТА ІПАТІЯ ПОТІЯ
ДО ВИДАНЬ «ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА»
ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЮ ТА ПОЛЬСЬКОЮ МОВАМИ**

Подано коментарі митрополита київського Іпатія Потія до виданого ним оригінальною церковнослов'янською та перекладеного й виданого ним же польською мовою «Послання Мисаїла до папи Сикста IV». Для кращого висвітлення розуміння митрополитом цього документа, крім коментарів, проаналізовано передмови до обох видань, а також представлення грамоти Мисаїла в інших творах І. Потія. Виявлено хибні припущення видавця, що були ідентифіковані як такі в дотеперішній українській історіографії. Спостереження коментатора категоризовано на історичні, текстологічні та богословські, а всередині кожної з категорій згруповано за тематикою. Залучення польського видання дало змогу припустити, які коментарі містилися на втрачених сторінках кириличного першодруку, та прослідкувати еволюцію сприйняття І. Потієм опублікованої ним грамоти. Такий цілісний підхід допоміг визначити головні праці з історії, на які покладався І. Потій, а також виявити ті богословські та історичні парадигми, що їх відчитував у тексті грамоти видавець і які відображені в його коментарях до різних її видань. Завдяки цьому стали зрозумілими мотиви, що спонукали унійного митрополита до публікації послання, оскільки вдалося ідентифікувати полемічні твори, відповіддю на які можна вважати це джерельне видання.

Ключові слова: Іпатій Потій, «Посельство до папежа» («Poselstwo do papieża»), «Послання Мисаїла», полемічна література, унія, Христофор Філалет, Василь Суразький, Клірик Острозький, Онофріо Панвініо.

Попри доволі добрий стан справ із вивченням у попередніх віках особи київського митрополита Іпатія Потія, його діяльності та літературної спадщини¹,

¹ Біографію митрополита з православними полемічними акцентами представив: Ор. Левицкий. Іпатій Потій, київській уніатській митрополитъ. *Памятники русской старины въ западныхъ губернияхъ*. СПб., 1885. Вып. 8. С. 342–374; Важливим є збірник статей

останні двадцять років, як слушно зауважив український історик Леонід Тимошенко, «можна вважати періодом своєрідного ренесансу в дослідженнях постаті, коли з'явилися численні публікації джерел, в тому числі й полемічних, у цей час написані нові монографії, а кількість статей годі оглянути в одній окремій публікації»². Це розмаїття публікацій свідчить, однак, не лише про велике зацікавлення особою та спадщиною І. Потія з боку науковців, але й про те, що все ще є багато моментів, які потребують глибшого дослідження. Одним із таких аспектів є, зокрема, вивчення коментарів І. Потія до виданого ним «Послання Мисаїла», які досі не були предметом окремого дослідження³, їх лише принагідно згадували деякі науковці⁴. Тож мета цієї статті – заповнити наявну прогалину.

Що стосується самої грамоти Мисаїла, то її відкрив у рукописному збірнику на своїй парафії руський священник м. Крева, який, вочевидь, і передав

з різною тематикою: Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті митрополита Іпатія Потія. Видана заходом Товариства св. Ап. Павла. Львів, 1914. Проповідницьку діяльність висвітлювали, зокрема: Трипольский Н. Униатский митрополит Ипатий Потий и его проповедническая деятельность. *Труды Киевской Духовной Академии*. Киев, 1877. № 9. С. 512–576; Киев, 1877. № 10. С. 123–181; Киев, 1877. № 11. С. 294–372; Киев, 1877. № 12. С. 588–645; Киев, 1878. № 2. С. 377–413; Krukowski J. *Krytyczny rozbiór kazań i homilij Hipacyusza Pocięja metropolity kijowskiego, halickiego i całej Rusi, biskupa włodziemierskiego i brzeskiego*. Lwów, 1899. Певною мірою підсумував напрацювання попередніх дослідників про життя та діяльність митрополита: Пекар А. ЧСВВ. Іпатій Потій – провісник з'єдинення. *Analecta Ordinis sancti Basilii Magni*. Roma, 1996. Series II. Sectio II. Vol. XV. Fasc. 1–4. P. 145–246.

² Тимошенко Л. Постать Іпатія Потія у світлі нововіднайдених джерел та новітніх досліджень. *Inamii Potii*: зб. наук. статей / упоряд.: Л. Моравська, І. Паславський. Львів, 2013. С. 45. Там же представлено актуальний стан досліджень. З деяких більших нових праць див.: Падокшын С. А. Іпатій Пацей: Царкоуны дзеяч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культурна-гістарычных эпох. Мінск, 2001; Ткачук Р. Ф. Творчість митрополита Іпатія Потія та полемічна література на межі XVI – початку XVII ст. Джерела. Риторика. Діалог: монографія. Київ, 2011; Ozorowski M. *Hipacego Pocięja podstawy unickiej teologii pozytywno-polemicznej*. Warszawa, 2012; Kempa T. *Metropolita kijowski Hipacy Pocięj w świetle swojej korespondencji. Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków, 2011. T. 1 / red.: P. Borek, M. Olma. S. 141–171.

³ Свого часу коментарі І. Потія тематизував Р. Лужний, однак він подав лише кілька вибраних, у межах заданої тематики своєї публікації. Крім того, науковець розглядав глоси митрополита тільки до польського видання, коментарів же кириличного видання та відмінностей між ними не торкався зовсім. Див.: Лужний Р. Релігійна публіцистика Іпатія Потія в розвитку староруської традиції. *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей*. Київ, 1993. Т. 2. С. 49–68.

⁴ Крім публікації Р. Лужного (див. поп. прим.), на глоси І. Потія до виданого ним твору звернув був увагу М. Грушевський, який на підставі деяких із них висунув один із аргументів на користь автентичності грамоти (детальніше див. прим. 69). Також О. Русина звернула увагу на помилкову ідентифікацію одного з підписантів послання (див. прим. 20). Крім того, автор цієї публікації окремо дослідив хибну ідентифікацію І. Потієм відзнаки одного з підписантів грамоти як ордену Золотого Руна (див. прим. 21).

знахідку І. Потієві наприкінці 1604 чи в червні 1605 р.⁵ Невдовзі після цього, у червні таки 1605 р., у Вільні побачило світ видання документа оригінальною церковнослов'янською мовою під назвою: «Поселство до папежа рымського Сикьста д'от духовенства и от князять, и пановъ рускихъ, з Вилни року #ауос мѣсяца марта ді дня черезъ пословъ въ томъ же листе ниже именованыхъ»⁶. Польське видання з'явилося у Вільні вже за якийсь місяць⁷ після кириличного, в липні 1605 р., під тією ж назвою: «Poselstwo Do Papieža Rzymkiego Sixta III. od Duchowieństwa y od Książat y Panow Ruskich w Roku 1476»⁸.

Відразу після виходу грамоти Мисаїла друком православні полемісти піддали сумніву її автентичність, звинувативши митрополита в публікації

⁵ Припущення, що Кревський збірник із грамотою Мисаїла І. Потій знайшов не сам, висловлював іще Б. Бучинський, який також окреслив можливий час відкриття та/чи передачі його митрополитові. Див.: Бучинський Б. «Грамота Мисаїла» і «Грамота Ніфонта». *Записки Историчної і Фільольогічної секції Українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1914. Кн. 13. С. 6–7; Натомість митрополит Іпатій у пізнішій публікації повідомляє, що грамоту Мисаїла у Кревському збірнику відкрив і, вочевидь, також передав йому «піп кревський»: «Алиśи ото nalazły się ksiązski Ruskie pisane barzo stare u Pora Krewskiego». *Hypaty (Pociey)*. O przywileiach nadanych od Naiśniejszych Krolow Polskich y przedniejszych niektorych dowodach ktore świątą Unią wielce zalecaią y potwierdzaią. Wilno (?), między 1605 a 1613. К. 27 г.

⁶ Назву видання відтворено в перевиданні 1887 р.: Грамота кївського митрополита Мисаїла къ папѣ Сиксту IV, 1476 г. *Архивъ Юго-Западной Россіи* (далі – АЮЗР). Київ, 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 199; Таку саму назву (з невеликими відмінностями в правописі) наводив і митрополит Макарій (Булгаков), який мав нагоду ознайомитися з примірником першодруку, що знаходився в бібліотеці Литовської духовної семінарії, див.: Макарій (Булгаков). *История Русской церкви*. Москва, 1996. Кн. 5. С. 380.

⁷ Стосовно першовидання обома мовами М. Возняк повідомляв, що І. Потій «в 1605 р. видав посланіє Мисаїла, в рік пізніше й по-польськи в книжці Права та привилеї від найясніших королів польських». Возняк М. *Исторія української літератури*. Львів, 1921. Т. 2 С. 220; Вочевидь, М. Возняк не знав про повне окреме видання польською, надруковане вже в липні того ж 1605 р. Крім того, звістка про публікацію в «Правах і привілеях» цілого послання польською мовою, як впливає з тексту науковця, є хибною, бо насправді там уміщено лише невеликий фрагмент із польського перекладу. До того ж «Права та привілеї» надруковані не 1606, а 1632 р., тобто майже через 20 років після смерті митрополита. Див.: *Prawa y przywileie od Naiśniejszych Krolow ich dob: Polskich y W. X. L. nadane. Obywatelom Korony Polskiej y Wielkiego X. L. Religiey Greckiey, w Jedności z S. Kościołem Rzymkim będącym*. Wilno, 1632; Натомість за життя І. Потія вийшла інша книга, назва якої починається подібно: «O przywileiach nadanych od Naiśniejszych Krolow Polskich y przedniejszych niektorych dowodach ktore świątą Unią wielce zalecaią y potwierdzaią». Але й в останній книзі було вміщено лише фрагмент із польського перекладу «Послання Мисаїла». До того ж точний рік виходу цієї книги не встановлений (у кожному разі, між 1605 р., коли постав і був виданий повний польський переклад послання, та 1613 р., коли митрополит Іпатій помер. Бачимо, що в повідомленні М. Возняка акумульовано відразу кілька хибних тез.

⁸ *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III. od Duchowieństwa y od Książat y od Panow Ruskich / przetł. a wyd. Hypaty Pociey*. Wilno, 1605.

фальсифікату⁹ – слава, яка закріпилася за грамотою надовго. Почасти цим можна пояснити відсутність цілісного дослідження коментарів до неї: адже якщо це підробка видавця, то сенсу вивчати його коментарі до його ж фальсифікату немає. Додаткову трудність становила надзвичайна рідкісність текстів кириличного першодруку – до піру наприкінці XIX ст. цю проблему частково¹⁰ вирішено при перевиданні грамоти в «Архивъ Юго-Западной Россіи» (АЮЗР), де були відображені також супровідні коментарі першовидавця. Ситуація з польським перекладом авторства І. Потія під цим оглядом важча: його ніколи не перевидавали¹¹, а з першого видання 1605 р. на сьогодні відомо лише три примірники, два з яких дефектні (у Кракові та Санкт-Петербурзі), а єдиний повний зберігається у Львівській національній бібліотеці ім. Стефаніка¹². Тому не дивно, що досі коментарі митрополита, якими він супроводив текст Мисаїлового листа, системно не вивчали. Тож тепер, маючи в розпорядженні і видання АЮЗР, і фотокопії львівського примірника польського перекладу 1605 р., а також примірника з бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові, можемо звернутися до вивчення тез І. Потія, якими він доповнив текст Мисаїлового листа.

Оскільки йдеться не про окремих систематичний коментар, а про принагідні зауваження видавця, що їх треба вибірувати з кириличного та польського видань твору, доцільно говорити саме про «коментарі». Примітки до польського варіанта не менш важливі, ніж до кириличного, з двох причин. По-перше, через відсутність деяких аркушів у примірниках кириличного першовидання, за якими готувалося перевидання АЮЗР (у перевиданні о. А. Петрушевича, звідки взято текст відсутніх аркушів першодруку, супровідних коментарів першовидавця немає¹³). Припустити, які коментарі там могли бути, допомагає польське видання, де дублюється переважна більшість коментарів кириличного. Однак це саме припущення, адже іноді приміток, наявних в кириличному виданні, у польському немає. Щобільше – польське видання містить додаткові коментарі, яких немає в кириличному (тому не завжди можна з певністю сказати, що наявний у польському виданні коментар був у виданні послання

⁹ Докладніше еволюцію поглядів на автентичність «Послання Мисаїла» представлено в монографії, присвяченій цьому документу: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу: монографія. 2 вид., випр. й доп. Львів: Вид-во УКУ, 2019. С. 50–76. (Серія «Київське християнство»; т. XV).

¹⁰ З огляду на відсутність деяких аркушів у примірниках кириличного першовидання, на базі яких готувалося перевидання грамоти в АЮЗР, коментарі І. Потія, що були на тих аркушах, фактично втрачені.

¹¹ Це якщо не враховувати репродукцій невеличких частин із нього у книзі І. Потія «O przywileiach» (видана між 1605 та 1613 р.) та «Prawa u Przywileie» (видана 1632 р., вже після смерті митрополита), про що вже було згадано вище (див. прим. 7), однак там передруковано лише невеличкі фрагменти головного тексту, а глоси митрополита повністю відсутні.

¹² Див.: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... С. 98–100.

¹³ Глоси з кириличного першовидання відсутні в перевиданні о. А. Петрушевича, бо воно готувалося на базі римських рукописних копій зі збірників Vat. slav. 12 і Borg. ill. 16, де наявний лише головний текст видання 1605 р., а коментарі І. Потія відсутні. Див.: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... С. 93–96.

оригінальною мовою), а деякі з коментарів розширено, що надає додатковий матеріал. Це друга причина необхідності долучити коментарі польського перекладу. Тому, подаючи коментарі, доцільно робити це за кириличним виданням, а там, де коментар у польському тексті розлогіший, те, що було додано, відображати в круглих дужках, щоб створити цілісну картину думки І. Потія щодо певного уривка. Текст коментаря староукраїнською мовою з кириличного перевидання в АЮЗР та/чи польською з перекладу 1605 р. подано в примітці разом з уривком послання, якого він стосується. Так само буде передано ті коментарі, які наявні лише в польському виданні: їх буде представлено в сучасному українському перекладі, а в примітці – як вони звучать старопольською та текст послання, якого вони стосуються (оригінальною мовою, відповідно до перевидання в АЮЗР). Іноді для кращого розуміння тексту в українському перекладі було додано слова чи звороти, відсутні в оригінальному коментарі (їх узято в квадратні дужки, щоб відрізнити від автентичних слів митрополита). Також у польському виданні подекуди наявні помилки в пагінації – зокрема, аркуш Ніі помилково позначено як Нііі, хоча попередній – просто Н, а наступний – знову Нііі. Тому, щоб уникнути плутанини, виправлений номер буде відмічено у квадратних дужках. Крім того, наступні аркуші після римського числа «ііі» ніяк не позначені, тому при покликанні на них у квадратних дужках буде додано арабське «4». Перед тим, як перейти до представлення коментарів Іпатія Потія до «Послання Мисаїла», варто звернути увагу й на те, що дуже часто вони містять прямі цитати з тексту, що, звісно, полегшує віднаходження уривка, якого вони стосуються. Ремарки, як виглядає, іноді мають додаткову функцію членування величезного тексту послання за тематикою, оскільки окремі розділи в ньому не виділені¹⁴.

Та перед тим, як навести коментарі, що у вигляді маргінальних поміток супроводжують головний текст «Послання Мисаїла», звернімо увагу на представлення документа в передмові до кириличного першодруку, де можна почерпнути багато відомостей, які стосуються і мотивів публікації, і розуміння його ваги та змісту митрополитом. Безпосередньою причиною видання Мисаїлового листа І. Потій називає відповідь на закид противників Берестейського єднання, мовляв, свідчень прийняття Флорентійської унії в Київській митрополії немає: «Але кажуть: де про це мова? Чим це доведеш?»¹⁵. З тієї ж передмови можемо збагнути, проти яких саме творів полемізує видання грамоти – це «Антириси» Христофора Філалета та «Історія листрикійського, себто розбійничого ферарського або флорентійського собору» Клірика Острозького, бо їх названо прямо: «оті філалети, оті підробні собори флорентійські»¹⁶. Відтак можна припустити, що головні коментарі спрямовані на підкреслення тез, які суголосні позиції І. Потія та заперечують докази, наведені в обох згаданих творах православних полемістів. У передмові до кириличного видання вміщено й перший коментар до грамоти, який супроводжує її представлення:

¹⁴ Поділ тексту на розділи, відповідно до наявних у ньому елементів, здійснено щойно в критичному виданні. Пор.: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... С. 255–392.

¹⁵ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 194.

¹⁶ «оные филиалеты, оные соборы подьметъные флорентейскіе листрикейскіе». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 193.

«Нарешті ото тепер недавно знайшлися книжки вельми старі у церкві креській, в яких і той собор флорентійський так само, як і у збірниках віленських вписаний¹⁷. А понад те – лист митрополита київського Мисаїла й інших осіб духовних, також князів, великих панів сенаторів, та інших шляхетних станів руського народу, який писали до папи Сикста четвертого в році 1476, відповідно до дати, у Вільні. (Він сам буде достатнім свідком, що та свята єдність, принесена з Флорентійського синоду отим, поза всяким сумнівом, святим мужем, митрополитом київським Исидором, протягом кількох десятків років у цій країні цілковито дотримувана була, про що розумний читач може дізнатися вже з часів і осіб, які в тому листі згадуються.) З котрим листом і двох осіб шляхетних у посольстві до Риму посилали¹⁸. Подивися, які титули йому дають, як зверхність його величають, послух виявляють, про благословення та про розгрішення просять, єдність і згоду пригадують, собору Флорентійського міцно тримаються. А коли те прочитаєш, то побачиш, що вони далеко більше вчинили, ніж ми»¹⁹.

¹⁷ Тут мається на увазі декрет Флорентійського собору про об'єднання Східної та Західної Церков. І. Потій уточнює це в книзі «O przywileiach», де повторює ту ж звістку такими самими словами, прямо називаючи той твір, який мав на увазі: «oto znalazły się książki Ruskie pisane barzo stare u Popa Krewskiego / w ktorých między inemi rozmaitemi rzeczami / przy końcu tych książek / wpisany iest Słowieńskim ięzykiem Dekret Synodu Florentskiego / właśnie taki / iako się nayduie w Soborniku Wileńskim barzo starym / A po tym dekrećie zarazem sequitur Poselstwo od tego Misayła Metropolity Kiiowskiego» («ото знайшлися книжки руські рукописні, вельми старі, у попа креського, в яких, серед інших різноматнітних речей, при кінці тих книжок уписаний є слов'янською мовою декрет синоду Флорентійського, достоту такий самий, як знаходиться у збірнику віленському, вельми старому. А після того декрету відразу слідує Посольство від того митрополита київського Мисаїла»). *Нурату (Pociey)*. O przywileiach... К. 27 г.

¹⁸ Ця теза є ще однією хибною інтерпретацією тексту грамоти І. Потієм. Докладніше про це див.: Заторський Н. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву. *Міжнародні зв'язки України*. Київ, 2017. Вип. 26. С. 13–15.

¹⁹ «Наконець ото теперь недавно знашлися книжки барзьо старые въ церькви креськой, въ которыхъ и тотъ соборъ флорентейскій, такъ же яко и въ соборьникахъ виленскихъ уписанный. а надъ то листь митрополита кievьскаго Мисаила, и иныхъ духовньныхъ, такъ же княжатъ великихъ пановъ сенаторовъ, и иныхъ зацныхъ становъ руского народу, который писали до папежа Сикста четвертого, въ року 1476. за датою у Вильни. съ которымъ листомъ и двохъ особъ зацныхъ в посельстве до Рьму посылали. подивися якiе ему титулы дають, яко зверхность его величають, послушенство чинять, о благословение и о розгрьшение просятъ, единость и зьгуду припоминають, собору флорентейского мощне держатся. А коли то прочитаешъ, обачишь же тые далеко болшей учинили, а нижзли мы». Грамота кievскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 195. Подібний паралельний текст, хоч і дещо коротший, знаходимо й у передмові до польського видання: «Miedzy inszemi znalazł się list od Metropolity Kiiowskiego / y od niektorych Archimandrytow znaczniejszych / nawet y od Panow y Książąt Ruskich przedniejszych do Sixta czwartego Papieża pisany. Ten sam będzie dostatecznym świadkiem / y iasnym dowodem / iako ta iedność święta przez onego bez wątpienia świętego męża Isidora Metropolite Kiiowskiego z florentskiego synodu wniesiona / y przez kilkadzieściat

Ті ж полемічні мотиви відчитуються й у передмові до польського видання, з тією різницею, що в міжчасі митрополит, вочевидь, уже зіткнувся з закидом, мовляв, твір є фальсифікатом, а такого папи як Сикст IV взагалі ніколи не існувало. Тому до польського перекладу послання I. Потій додав розлогий історичний коментар, якого не було у виданні оригінальною мовою, намагаючись ці закиди спростувати, зокрема через покликання на авторитетних істориків, називаючи прямо Онуфрія Панвінія²⁰: «те кажучи, що папи Сикста IV на світі ніколи не було, ані тих осіб, які там у ньому як автори називаються... Але куди подінуть папу Сикста V, який щасливо панував у тих наших²¹ недавніх часах, керуючи Церквою Божою, якщо папи Сикста IV (як уже деякі безглуздо сміють твердити) не було? З якої ж причини історики життя його описують, а особливо Онуфрій Панвіній, який закінчену на папі Павлі II “Історію [життів понтифіків]” славного письменника Платини [продовжив], почавши писати життєписи інших після нього пап від того Сикста IV? Чому ж не зітруть імени того папи Сикста IV зі славної по майже цілім світі Ватиканської бібліотеки, що її він привів до первісного порядку? Чейже не допустили б цього мертві кості сім’ї Палеологів, що він їх, бідою на батьківщині спостигнутих і ворогами жорстокими притиснутих, належно як гостелюбний батько прийнявши, пристойним достатком забезпечив, діткам їхнім особливе виховання даючи й у стан святий подружній вельможним панам із посагом багатим віддавав. До цих часів славиться невмирущою пам’яттю родина Ровере, яка хоч і до того була значною, та набагато більше тим, що мала свого предка Сикста IV на тій святій столиці. Ще не згасла в пам’яті нащадків слава тих ..., які той лист до нього писали»²².

lat wcale w tym państwie zachowana była: co z samych czasow y person ktore się w tym liście wspominaią / bacźny czytelnik uznać może. Poniewasz po onych zasnych tytułach / y snać od niko(g)o przedtym tak hoynie Papieżom nie danych / iż też przeciwnicy śmieią za *hyperbolicos* y *paradoxos* rozumieć y do inych udawać: on ś. synod osmy florenski po onych zasnych siedmi inszych ze wszelaką rewerentią przymuią / y rzeczy na nim postanowione zdaniem swym uchwalaia». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... Аркуші передмови нунумеровані; у краківському примірнику, де наявна пізніша пагінація від руки – к. 3 v. – 4 r.

²⁰ Онуфрій Панвіній (Onofrius Panvinius) – монах-августинець, історик середини XVI ст. Докладніше про нього та його праці див: Bauer S. *The Invention of Papal History: Onofrio Panvino between Renaissance and Catholic Reform*. Oxford, 2020. Про істориографічну методу О. Панвінія див.: Bauer S. *Historiographical Transition from Renaissance to Counter-Reformation: The Case of Onofrio Panvino (1530–1568)*. *The History of Transition: Critical Phases in the Development of Modernity (1494–1973)* / ed. P. Pombeni. New York, 2016.

²¹ Папа Сикст V урядував у 1585–1590 рр., іще за пам’яті I. Потія та багатьох його сучасників.

²² «mowiąc iż Sixta czwartego Papieża na świecie nigdy nie było / ani tych osob ktory się tam w nim iako Autorowie mianuią: Naostatek iż ten list dla oszukania onych sztucznie iest zmyślony: la na tak iawną potwarz śmielie też iawne im kłamstwo y nieumiejętność zadać będzien mogli / Abowiem gdzie proszę podzieia Sixta Papieża piątego / ktory tych naszych niedawnych czasow rządząc kościoł Boży / szczęśliwie Panował / kiedy Sixta czwartego Papieża (iako głupie śmieią iuż niektorzy twierdzić) nie było: dla ktoreyże przyczyny Historykowie żywot iego opisuią / a osobliwie Onofrius Pauninus / ktory skończoną na Pawle wtorym Papieżu od Platiny sławnego Pisarza Historią / od tego Sixta czwartego żywoty inszych po nim bę-

Як бачимо, висловлені в обох передмовах тези митрополита можна поділити на дві категорії: історичні та богословські. Ті ж тематичні групи можна виділити й у коментарях до головного тексту, наявних у маргінальних помітках, де остання група набагато більша за обсягом, оскільки містить як певні тези, що стосувалися полеміки з православними та протестантами, дискусією щодо Флорентійської (а відтак, опосередковано, Берестейської) унії, так і ролі та становища папи римського (це найбільша група) – знову-таки, з огляду на навколоунійну полеміку. Тому виглядає доцільним представити коментарі митрополита, згрупувавши їх у цих двох категоріях і систематизувавши у менші підгрупи, відповідно до тематики.

1) Історичні коментарі:

Насамперед у вічі впадають кілька хибних інтерпретацій: а) трактування підписанта грамоти князя Михайла Олельковича як Михайла Зигмунтовича (Михайлушку): «Син Зигмунтів, якого згадує Стрийковський»²³; б) хибний переклад слова «стрыхъ» в описі ордену, яким був нагороджений один із підписантів листа Олександр Солтан, як Орден Золотого руна: «тобто tuzon або aurey weleris»²⁴; в) хиб-

dących Papieżów pisać zaczął: czemuż tego imienia Sixta czwartego Papieża sławy po wszystkim prawie świecie Biblioteki Watykańskiej / który ią do pierwszego porządku przywiodł / nie zmażą: snadzy tego nie dopuściły martwe kości sławney oney familiey Paleologow / ktorych on nędzą domową utrapionych y od okrutnych nieprzyaicioł ściśnionych wdzięcznie iako gościolubny Ociec przyjąwszy / przystoynym dostatkiem opatrował : dżiateczki ich osobliwym wychowaniem ćwicząc / y w stan święty Małżeński Wielmożnym Panom z posagiem bogatym wydawał. Słynie do tych czasow pamięcią świeżą familią Rowerow / aczkolwiek y przedtym znaczna lecz daleko wiecey iż Sixta czwartego przodka swego na tey świętey stolicy miała. Jeszcze nie zgasła sława w pamięci onego potomstwa tych (nie wartując kronik) ktorzy ten list do niego pisali». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... Аркуші передмови нумеровані, у краківському примірнику – к. 4 v. – 5 v.

²³ «syn zygmuntow / ktore(g)o wspomina strijkowski». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... – К. А v. У кириличному виданні ця глоса відсутня, див.: Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 199. На хибну ідентифікацію особи князя вже звернула була увагу Олена Русина: Русина О. Послання папі римському Сиксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 20; Особливо дивує посилання коментатора на Мацея Стрийковського, адже той згадує про отруєння Михайла Сигізмундовича ігуменом одного з монастирів Московщини ще під 1448 р., за добрих чверть століття до остання грамоти. Див.: Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. Львів, 2011. Т. 2, кн. 17. С. 708–709.

²⁴ «to iest tuzon albo aurey weleris». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... – К. Аii г. Цей коментар відсутній у кириличному виданні, див.: Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 200; Для окреслення, про який саме орден ідеться, митрополит обидва рази вжив слів іншомовного походження: спершу «тузон», що є транслітерацією французького «toison» (вимовляється «туазон»), відтак латинського «aurei velleris» (яке помилково написав через «w») та з однією літерою «b»). Питанню виникнення, поширення та побутування тези про нагородження Олександра Солтана Орденем Золотого руна було присвячено окрему статтю, див.: Zatorsky N. Alexander Soltan, aurei velleris hispanici observator: origins of the misconception and possible solutions of the problem. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*.

на ідентифікація батька Софії Палеолог як візантійського (константинопольського) імператора²⁵: «То була дочка Томи Палеолога, імператора константинопольського, про що пише Онуфрій Панвіній»²⁶.

Коментарі стосовно адресата, папи Сикста IV, й обставини листування з ним: «Той папа Сикст був монахом ордену св. Франциска»²⁷. «(З цього) видно, що був (Сикстом) четвертим»²⁸. «Той папа був чоловіком ученим, як, описуючи його життя, свідчить Панвіній»²⁹. «Видно, що було перше посольство до нього від усіх

Львів, 2016. Вип. 9. С. 217–228; Деякі висновки цієї публікації скоригував Марат Астахов, визначивши, що насправді йшлося не про Орден Луски (як було припущено), а про інший із двох згаданих у публікації орденів Арагону – Орден Стрічки. Див.: Астахов М. А. Загадочный испанский орден литовского шляхтича XV века. *Средние века*. Москва, 2019. № 80 (1). С. 159–183; Зрештою, цей висновок було відображено в першому повному українському перекладі послання, див.: Заторський Н. о. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... С. 401.

²⁵ Насправді Софія (Зоя) Палеолог, яку папа Сикст IV, як її офіційний опікун, віддав за дружину московському великому князеві, була племінницею останнього візантійського імператора Костянтина IX – дочкою його молодшого брата Томи, який очолював Морецький деспотат, однак імператором у Константинополі ніколи не був. Див.: Pierling P. *La Russie et le Saint-Siège. Etude diplomatique*. Paris, 1906. Vol. 1. P. 107–130; Halecky O. *From Florence to Brest (1439–1596)*. Roma, 1958. P. 100.

²⁶ «Та corka była Tomasza paleologa Cesarza Costantinopolskiego o czym pisze Onofrius Paupinus». *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III*... – К. J r. У кириличному першодруці цей коментар відсутній, пор.: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229; Коментар стосується слів: «вашим леггатосомь Аньтоніємъ именемъ, мужемъ честнымъ и достойнымъ в святости. егоже ваша пренасвятѣйшая святость посласте къ великому князю московскому, дщерь цареву в брак ему съчтывавши. и сію ему от себе честно пославши и подавши». Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229; Посилання на Панвінія викликає подив: у своїй історії пап, на яку І. Потійю покликається у передмові до польського видання «Послання Мисаїла», жодним словом не згадується, що Тома Палеолог був імператором константинопольським. Див.: Panvinius O. *Historia B. Platinae de vitis pontificum romanorum*. Coloniae, 1568. P. 349.

²⁷ «Тоть папа Ськсть былъ мнихъ рекулы святаго Францишка». Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209, прим. *). Примітку продубльовано й у польському перекладі: «Ten Papież Sixtus był mniczem Reguły ś. Franciszka». *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III*... – К. Ciii v. Примітка стосується слів: «возлюбивъ законъ много лѣтъ пребывая, уставъ рекулы светаго отца Франьцишка, в немъже много лѣтъ пребылъ, и достойне ходивъ». Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209.

²⁸ «Знати же былъ четвертымъ». Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227, прим. *). У польському перекладі цей коментар сформульовано трохи краще: «Z tego się znaczy że był Sixtem czwartym». *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III*... – К. H[i] v. Коментар стосується слів: «всенасвятѣйший Сиксте, четвероблаженный тезоименитый онымъ прежде тебе бывшимъ тремъ». Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227.

²⁹ «Ten Papież był człowiek uczoney / iako opisuiąc żywot ie(g)o. Paupinus świadczy». *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III*... – К. Hiii v. Паралельний коментар у кириличному

єпископів, князів, і панів, і від усіх станів»³⁰. «Хвилюються, що не мали відпису на першого листа»³¹. «Про відпис просять»³².

Ремарка про ювілейний 1475 р.: «Той милостивий рік, про який вони просять, був року 1475, про що пише Онуфрій Панвіній»³³.

виданні відсутній, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227–228. Коментар стосується слів: «сія вся духовная словеса пишемъ к вашей всепренасветейшей святости, вѣдуще добръ яко вся премудрости и разума глубокихъ философскихъ ученій, и святая священная божественная писанія богодухновныхъ богословныхъ книгъ, вся сія вашей великоразумной и всенасветѣйшой премудрости явѣ благоразумна суть». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227–228.

³⁰ «Знать ижъ было поселство а́ отъ всихъ епископовъ князятъ і пановъ і отъ всихъ становъ до него». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229, прим. *). Паралельний коментар у польському перекладі відсутній, пор.: *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III...* – К. [Н4] v. Коментар стосується слів: «яко прежде сего малу времени минувшу, послаша къ вашей всенасвятѣйшой святости от нашихъ странъ наши святіи отцы. освященный епископи. тажъ и пренаяснейшыя великославные княжата и велможніи и многочисельніи благородніи панове и вси благочестивіи нарочитіи мужіе, написанна нѣкое благопотребно». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229.

³¹ «Frasuią się iż nie mieli na pierwszy list odpisu». *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III...* К. J. r. Паралельного коментаря в кириличному першовиданні немає, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229, прим. **). Коментар стосується слів: «да того радни (sic!) много опечалихомся, на время се помышляюще в собѣ. егда како не пріятна будут писанія наша пред вашею священносною святынею, или узгорьжена наша усердная чистая любовь, юже исклонихом от чиста сердца». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229.

³² «Просять о отпись». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. ***). Коментар продубльовано й у польському перекладі: «Proszą o odpis». *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III...* К. [Н4] v. Коментар стосується слів: «и неленостень буди к намъ отписати на сіи словеса. яко да и мы видяще твоя всенасвятѣйшая нѣкая сладкая и утешительная словеса къ намъ писаная. купно възрадуемъ и возвеселимъся душами». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228.

³³ «То miłościwe Lato było roku 1475. o czym pisze Onufrius Panuinus w żywocie Sixta 4. o ktore oni proszą». *Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III...* К. Dii v. Хоча через брак аркушів у примірниках кириличного видання, за якими готувалося перевидання грамоти в *АЮЗР*, достеменно невідомо, чи був такий самий коментар і там, проте, судячи зі згадки про Панвінія, характерної для польських глос і цілком відсутній у кириличному виданні, в останньому цієї глоси не було (принаймні не було покликання на О. Панвінія). Коментар стосується слів: «Понеже бо доходит насъ слухъ сеи в наше страны яко настотитъ нынѣ годъ пятьдесятныи, во православномъ Рыме, имея в собе милостивное лѣто, на отпушение всимъ грехомъ, на оставление всимъ долгомъ на спасение душамъ нашимъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 211.

Зауваження про поширеність культу св. Миколая серед русинів: «Давня по-божність народу руського до св. Миколая»³⁴.

Досить багато зауважень присвячено конфлікту русинів із місцевою латинською ієрархією в XV ст.: «Виправдовуються, що неслухно їх оскаржено перед папою, начебто не були досконалої християнської віри»³⁵. «Видно, якусь прикрість терпіли від ієрархів латинської церкви»³⁶. «Видно, обмовлено їх у папи як еретиків»³⁷. «Скаржаться, що їх деякі повторно хреститися примушували, начебто за наказом папським»³⁸. «Просять папу, щоб до них прислав двох мужів, які б добре

³⁴ «Dawne nabożeństwo naciesy Ruskiej ku ś. Mikołaiowi». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. H v. Цей коментар наявний лиш у польському перекладі, у кириличному варіанті його нема. Пор.: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225–226. Коментар стосується слів: «Помени великаго чудотворца Николая ... егоже преславная чудеса и в нашей стране нынѣ обилно дѣются на многих мѣстехъ, въ святыхъ церквахъ нашихъ рускихъ подавая всѣмъ исцѣления, и здравіе ко-муждо на потребу его». Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225–226.

³⁵ «Выволяють ся ижъ ихъ неслухно однесено до папежа якбы не были совершенное вѣры хрестіянское». Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 206, прим. *). У польському перекладі цю примітку продубльовано: «wymawiaią się iż ich niesłusznie odniesiono do Papieża / iakoby nie byli doskonali w wierze chrześcianskiej». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. [B4] v. Коментар стосується слів: «Слышахомъ некіи о насъ, предъ вашею святынею, исповѣдающе глаголы ложныя хулящая насъ и глаголюща. яко нѣсмы съверъшены истиньнии хрестіане святыя православныя вѣры Христовы. и иная таковая много на насъ хулящая». Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 206.

³⁶ «Знать же якуюсь прыкrost терпели отъ преложоныхъ церкве рымское». Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209, прим. **). Слово «рымское», вжите митрополитом, перекладено як «латинської», бо йшлося про місцеву ієрархію латинського обряду, а не про найвищу ієрархію Західної Церкви в Римі. Тому, щоб уникнути плутанини, було обрано такий переклад. Примітку продубльовано й у польському перекладі: «znać że iakąś przykrość od starszych kościoła Rzymkiego mieli». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. [C4] r. Коментар стосується слів: «многихъ бо в нашихъ странахъ видим од части западныхъ церкве обычаи той содеръжащихъ, отъ нарицающихся пастырей, яростію мняще снабдевати стадо, болши погубляють той». Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 209.

³⁷ «Znać że ich udano do Papieża za heretyki». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Eii r. Цього коментаря в кириличному виданні немає, пор.: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214–215. Вочевидь, митрополит додав його щойно в польському перекладі. Коментар стосується слів: «Сія есть вѣра наша, и тако исповѣдаемъ святыю Троицу быти. да уже к тому заградятся уста глаголющихъ на насъ неправду. Предъ вашимъ светителскимъ и всенасветѣйшимъ лицемъ, повѣдаше яко быхомъ инако вѣровали и исповѣдовали святыю и живоначальную неразделную Троицу». Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214–215.

³⁸ «Uskarżaią się iż ich niektorzy powtore się krzćić przymuszali / iakoby za roskazaniem Papieskim». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Eii r. Eii v. Чи був такий самий

знали традиції обох Церков і постанови Флорентійського собору (для заспокоєння якихось суперечок)³⁹. «(Бо їх, як виглядає, з нещирости у вірі святій ганили.) Видно, що в той час ніякого еретичтва не було в краях наших»⁴⁰. «Видно, мали якесь насилля над обрядами своїми»⁴¹.

Наявний серед коментарів митрополита також один текстологічного характеру, коли він, зауваживши семантичну та синтаксичну нестиковку, написав: «Тут щось не до ладу, бо чогось не вистачає, мусив писар помилитися»⁴².

коментар у кириличному виданні – невідомо через брак аркуша у примірниках, з яких готувалося перевидання АЮЗР, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 215, прим. *). Коментар стосується слів: «якоже нецны в нашихъ странахъ зде сущыи некихъ и силою влекуще отъ нашея церкви и паки второе крещение на ня воскладающе и глаголюще, яко тако намъ повеливаетъ всенаисвятѣишы отецъ папа творити». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 215.

³⁹ «Просять папежа жебы до нихъ прислалъ двоухъ мужей, которые бы добрѣ свѣдомы были о Божиихъ церквей обычаяхъ и установленіяхъ и собора флорентейскаго». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 216, прим. *). Цю ж примітку продубльовано та дещо поширено в польському перекладі: «Proszą o dwu Comisarzow ktorzyby byli dobrze świadomi tak Greckiego iako y Łacińskie(g)o kościoła spraw / ci osobliwie / ktorzyby z pilnością przestrzegali synod Florentski dla uspokoienia iakichśi niesnasek». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. Eiii v. Коментар стосується слів: «не возможна ваша всенасвятеишая много ублаженная святыни, въ наше страны здѣ дву нѣкую нарочиту доброразумныхъ мужей, добре законъ сведущихъ, и обычаяхъ обоихъ церквей уставление, и флорентійскаго собора не зазорно хранящихъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 216.

⁴⁰ «Знать же въ тотъ часъ жадное еретичество не было въ краяхъ нашихъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 217, прим. *). У польському виданні коментар дещо поширеніший: «Во ich podobno z nieszczyrości w wierze ś. strofowano / acz kolwiek w te(n) czas żadney herezyey nie było». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... K. F r. Коментар стосується слів: «а сами хрестіяне на себе востаючи прещенія гнѣва, яростию дышуще, раздоровъ и хуленія на противу себе плъни суще, а единый другого о вѣрѣ уничижающе, егоже не подобаетъ хрестіаномъ творити. писано бо есть яко вси предстанемъ судищу Христову, и тогда комузду будеть похвала отъ Бога». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 217.

⁴¹ «Знать же якоесь насилване в обрядахъ своихъ мели». АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 220, прим. *). Цей коментар продубльовано й у польському перекладі: «Znać iakiś ućisk w obrzędachъ swychъ cierpieli». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... – K. Fiii v. Коментар стосується мови про воду живу (себто благодать), яку папа виливає через чотирьохъ патріархів: «еюже омываемъся и крещениемъ святымъ очищаемъся и освещаемъся и просвещаемъся А прочихъ иныхъ водъ не обыкохомъ вкушати сумнящеся к ней, яко противна суть естествомъ нашимъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 220.

⁴² «Тутъ штось не до речи бо чогось не доставаетъ, муселся писарь помылити». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 214, прим. ***). Коментар стосується слів: «и сего ради Отець и Сынъ и Духъ не рождениемъ, рождение

2) Богословські коментарі:

Одним із давніх пунктів полеміки Східної Церкви проти Західної, який у часі суперечок довкола Берестейської унії використовували православні, був закид, що Євхаристія латинників недійсна, оскільки звершується на прісному хлібі⁴³. І. Потій підкреслював, що русини післяфлорентійської доби визнавали таку Євхаристію: «Правдиву жертву визнають, хоча їх – Тайни Тіла та Крови Христових – на той час у прісному хлібі здійснював (/здійснювали)»⁴⁴.

Ще один предмет дискусій – закид, що відпуст (і пов'язана з ним практика індульгенцій) є папською вигадкою. Митрополит заперечує цю тезу, вказуючи на традицію Ювілейного року в Старому Завіті, до якої нав'язує «Послання Мисаїла»: «Милостивий рік не є новою папською вигадкою, як говорять еретики та схизматики»⁴⁵.

Чи не найбільші суперечки викликало питання походження Святого Духа. І. Потій звернув увагу на визнання укладачами листа, що Дух походить від Отця і Сина. Спершу коментатор вказує на уривок, де знаходиться визнання укладачами й підписантами послання своєї віри: «Ісповідання віри (чинять)»⁴⁶, відтак

исхождение». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214. У польському виданні ця текстологічна примітка відсутня, оскільки при перекладі митрополит виправив текст у такий спосіб: «a dla tegoż Oćiec nierodzony / Syn urodzony / duch święty pochodzący». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... – К. Е. v. Щодо виправлення цього місця в критичному виданні «Послання Мисаїла» див.: Заторський о. Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року... С. 324, прим. 809.

⁴³ Щодо історії дискусій про опрісноки див.: Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я: Проблема церковної єдності в обрядових дискусіях між Римом і Константинополем в XI–XIII століттях. Львів: Вид-во УКУ, 2011.

⁴⁴ «Правдивую жертву признавають, хотяжь их (sic!) на тотъ часъ въ прісномъ хлебе таины тѣла и крѣве Христовы совершалъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 208, прим.*). Так само й у польському перекладі: «Wyznawaią ofiarę prawdziwą chociaż na ten czas w przasnym chlebie sakrament ciała u krwi Chrystusowej obserwowali». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Ciii r. Коментар стосується слів: «великія онья жертвы небесныя, священныкъ и служитель. внюже желаютъ, аггелы приникнути. еюже очищаеши (sic!) и освящаеши не токьмо къ плотней чистотѣ, но от совести мертвыхъ дѣлъ, всих душа спасаеши». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 208. Впадає у вічі відмінність у числі: тоді як у коментарі до кириличного тексту одина, що вказує лише на папу, в польському виданні множина, тож зауваження про визнання Євхаристії на прісному хлібі стосується вже всіх латинників, представником яких виступає папа.

⁴⁵ «Miłosćiwе lato nie iest nowym wymysłem Papieskim / iako Heretycy u Schismatycy mowią». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Dii v. Невідомо, чи був такий самий коментар у кириличному першовиданні, бо в тих його примірниках, із яких готувалося перевидання грамоти в АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим.*). Коментар стосується слів: «настоящаго ради лѣта милостиваго сего преданнаго отъ вѣка Богомъ во книгахъ левитскихъ древняго завѣта, о немъ же Исаия велегласно пропевае». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 211.

⁴⁶ «Исповедание вѣры». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 214, прим.*). Таку саму примітку бачимо й у польському перекладі:

підкреслює той пункт у визнанні, який був предметом дискусії: «Тими словами ісповідують, що Святий Дух походить від Отця і Сина вічно (а в часі виливається на все створіння)»⁴⁷. Ще одним коментарем стосовно Пресвятої Трійці супроводжено визнання віри в польському виданні: «Додають ці артикули – «спершу» – щоб цим означити, що Отець є початком без початку»⁴⁸.

Коментар про стан святих: «Святі Божі вже досягли вінця вічного блаженства»⁴⁹. Це зауваження є відповіддю на деякі тези виданого 1596 р. Стефаном Зизанієм полемічного твору «Казанье святого Кирилла», в якому, зокрема, рай представлено місцем, яке не є ідентичним Царству Небесному, а є натомість тимчасовим місцем перебування праведників до загального воскресіння, після якого щойно святі увійдуть у Царство Боже⁵⁰.

«Wyznanie wiary czinią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Е v. Коментар стосується слів: «Тако вѣруемъ, тако ісповѣдуемъ Бога быти Отца самого от себе, не от инаго суша...». Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 214.

⁴⁷ «Тыми словы ісповѣдують ижъ Духъ Святый походить отъ Отца и Сына вечно». Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 214, прим. **). Дещо поширеніший коментар у польському перекладі (зі залученням слів із тексту грамоти): «Iż duch ś. pochodzi od oycy u syna przedwiecznie / a docześnie wylewa się na wszystko stworzenie». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Е v. Коментар стосується слів: «Духа же святого равна купно ісходяща от Отца прежде, таже и Сына єдиномъ духовеніемъ; и подаем и изливаемъ на всяку плоть обилно, Господем нашим Ісус Христомъ». Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 214. Приклад закидів проти походження Святого Духа від Отця і Сина знаходимо у творі «Послание до латинь изъ ихже книгъ». Див.: Послание до латинь изъ ихже книгъ. *Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссією* (далі – РИБ). Т. 19. СПб., 1903. Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн. 3. Стб. 1137.

⁴⁸ «† Przydaią te artykuły (perwiew) aby tym znaczyli Oycy być początkiem bez początku». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Е v. Цей коментар є лише в польському перекладі, у кириличному виданні такого не було, пор.: Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 214. Це єдиний коментар із усіх, наявних у польському виданні, позначений хрестиком, і такий самий хрестик знаходимо в головному тексті грамоти – біля слів, яких стосується глоса: «Ducha zaś świętego rownego u pochodzącego od Oycy † pierwiew / także u od Syna iednym tchnieniem». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Е v.

⁴⁹ «Święci Bóży iuz dostapili korony wiecznego błogosławieństwa». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Н[іі] г. У кириличному виданні такий коментар відсутній, пор.: Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 226. Коментар стосується слів: «ижеде веѣ праведныи веселятся от века радованіем вечнымъ, яко избавленіе, и благословеніе Господне на нихъ и веселіе вѣчно надъ главою ихъ, хвала и радованіе и веселіе постигло их, яко к тому уже не умруть, и смерть имъ не удолѣеть, отбѣже бо от нихъ всяка печаль и болезнь, и въздыханіе». Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 226.

⁵⁰ Див.: Зизаній С. Казанье святого Кирилла о Антихриствъ... Вільно, 1596. Арк. 15–17 зв. Перевидано в: Памятки українсько-руської мови і літератури. Т. V. Львів, 1906. Т. I. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. / вид. К. Студинський. С. 60–65.

Надзвичайно важливим пунктом полеміки прихильників і противників Берестейської унії було ставлення русинів Київської митрополії до Флорентійського собору. Відповідаючи на означення його православними як розбійничого (про що вже йшлося в передмові), митрополит підкреслює на відповідному місці, що русини Флорентійський собор не відкидали, а визнавали: «Флорентійський собор схвалюючи, не латрикійським його називають, як схизматики»⁵¹.

Коментарі, які стосуються розуміння І. Потієм християнської єдності (унії): «Без любови та згоди спасіння душ неможливе»⁵². «Оце єдність означає: аби кожен у своєму чині та в єдиній вірі Бога хвалив»⁵³. «Як різноманітність членів чинить одне тіло, так і різноманітність націй та обрядів – одну Церкву в істинній вірі»⁵⁴. Вельми цікавим є коментар митрополита, де він перетлумачує слова укладачів послання так, що фактично повертає вістря полеміки проти русинів, які були противниками Берестейської унії, тоді як первісно воно було звернене проти місцевої

⁵¹ «Florentski synod uchwalajac nie lotrowskim go iako Schismatikowie nazywaią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Діі г. Судячи з передмови, в якій рівно ж піднімалася ця тема, можна припустити, що такий самий коментар був і в кириличному виданні, хоча зараз із певністю сказати неможливо, бо в примірниках, із яких готувалося перевидання АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «содержащихся святыхъ седми вселенскихъ соборовъ, к нимъ же купно и осмии флорентийскии ухвалюющы». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 211.

⁵² «Bez miłości y zgody zbawienie duszne być nie może». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Еііі v. Коментар наявний лиш у польському перекладі, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 216. Він стосується слів: «Суди и се все насветѣйши отче праведно. аще Богъ повелеваетъ сему тако быти нестроению и зависти, яже деются в тело Христово. а не паче любовь, яже есть союз всякому совершению. без неяже никтоже внидетъ къ Господу, аще мнит се и тмы благихъ дѣлъ имѣти в собѣ. яко и оны буйя дѣвы, ихже есть, є числомъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 216.

⁵³ «Тое бо в собѣ единость замыкаетъ абы каждый во своемъ чыну и въ единой вѣре Бога хвалиль». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 205, прим. **). Так само й у польському перекладі: «To bowiem w sobie jedność zamyka / aby każdy w swoim powołaniu a w jedney wierze Boga chwalił». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. [B4] v. Коментар стосується слів: «в немъже кто званъ бысть, в томъ да пребываетъ, каждо во своемъ чыну, всимъ же намъ начатокъ Христосъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 205.

⁵⁴ «Iako rozność członkow czyni jedno ciało / tak y rozność naciey u obrzędow w wierze prawdziwey ieden tylko kościół». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Еіі v. Невідомо, чи був такий саме коментар у кириличному виданні, бо в його примірниках, за якими готувалося перевидання грамоти в АЮЗР, бракувало відповідного аркуша. Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 215, прим. *). Коментар стосується слів: «вси же уди единого тѣла мнози суще разнствомъ, едино суть о Христъ тѣло и во единомъ духу мы вси, во едино тѣло крестихомся: ащели иудеи, ащели ельнины, аще рабы, аще свободны аще и мы в тожъ росниския сыны и весь нашъ великородныи и многии словенський языкъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 215.

латинської ієрархії (хоча формально йдеться про ту ж категорію – осіб, які протилися єдності Київської митрополії з Римом): «Такою є премудрість тих, які згоди та єдності святій спротивляються»⁵⁵.

Чи не найбільший комплекс коментарів стосується становища та ролі папи:

«Дивися, які похвали та титули папі римському дають»⁵⁶. Сенс цього коментаря стає зрозумілим із наступного, що в кириличному та польському виданні розміщений на тій самій сторінці, що й попередній: «Не антихристом, ані противником Церкви Христової, як еретики його називають»⁵⁷. Згадка про еретиків вказує на протестантів, які отожднювали папу римського з антихристом⁵⁸. Цей мотив був доволі поширеним

⁵⁵ «Таковая есть премудрость техъ, которые се згоде и едности святой спротивляютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 206, прим. **). Така сама глоса й у польському перекладі: «Така iest mądrość tych ktorzy zgodzie u iedności świętey są przeciwni». Poselstwo do Papieża Rzymkiego Sixta III... K. С v. Зазначимо, що у примірнику польського видання, яке зберігається у бібліотеці Ягеллонського університету Кракова, цієї примітки митрополита бракує (тут її наведено за львівським примірником), хоча сам аркуш наявний. Відрізняється також пагінація: там цей аркуш позначено як Сі, тоді як у львівському примірнику – просто С. Пор.: k. Сі г.-v. (17 г.-v.). Коментар стосується *captatio benevolentiae a persona adversarii*, зверненого в посланні проти противників русинів із середовища латинської ієрархії: «А идѣже нѣсть любви тамъ Богъ не пребываетъ. такова премудрость нѣсть свѣше низходящяя, но земна душевная бѣсовская, идѣже бо зависть и рвенія, ту нестроение всяка злая вѣщъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 206–207.

⁵⁶ «Зры які похвалы и тытулы папе римскому подають». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200, прим. *). Достоту так само й у польському перекладі: «Patrz iakie chwały u tytuły papieżowi Rzymskiemu daią». Poselstwo do Papieża Rzymkiego Sixta III... K. Aii v. Коментар стосується *Salutatio* грамоти: «Вселенскому папе, великому солнцу, всемирному свѣтилнику, церковному свѣту, всевятому и всенасветѣйшому, отцу отцемъ, и всеначальнѣйшому пастыру пастыремъ, блаженному Сиксту, святяга вселенскія соборнѣя апостольскія церкви, викарію надостоинѣйшому». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200.

⁵⁷ «Не антыхристомъ а ни противникомъ церкви Христовой яко геретыкове его называютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200, прим. **). Так само й у польському перекладі: «nie antychrystem ani przeciwnikiem cerkwie chrystusowej / iako go heretykowie nazywaią». Poselstwo do Papieża Rzymkiego Sixta III... K. Aii v. Коментар стосується продовження *Salutatio* грамоти: «свещенноначальнѣйшаго великаго свѣта, паче ясно зрытелныхъ херувимовъ, блистаяя оумновиднымъ просвѣщеніемъ великаго оума, всенапресвѣтлѣйшаго, в себѣ чынообразно нося, единому точен от серафимовъ, пламьноблистаемыхъ свѣтовъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... АЮЗР. Ч. I. Т. 7. С. 200.

⁵⁸ Образ Антихриста часто використовували в полемічній боротьбі ще з Середньовіччя. Див.: Ficzel N. Der Papst als Antichrist. Kirchenkritik und Apokalyptik im 13. und frühen 14. Jahrhundert. *Studies in Medieval and Reformation Traditions*. Brill, 2018. Vol. 214. У Новому часі цю тезу підхопив і обґрунтував у своєму творі «Adversus execrabilem Antichristi bullam» Мартін Лютер 1520 р., від якого її перейняли й інші протестантські автори. Про її використання див.: Scribner R. W. For the Sake of Simple Folk: Popular Propaganda for the German Reformation. Cambridge, 1981.

у протестантській літературі, звідки його перейняли православні полемісти⁵⁹. Викликає подив згадка про отождоження папи з антихристом лише з боку протестантів («еретики»), хоча вже у своєму творі «Унія грековъ съ костеломъ римскимъ» 1595 р. І. Потій зазначав, що православні теж уживали цю тезу, перейнявши її від протестантів⁶⁰. Ту ж тематику зачіпають коментарі, що стосуються похвальних титулів папі в кінці послання: «Придивися, яку велику пошану йому виявляють»⁶¹, «Побожні та страхітливі слова»⁶². До антипапських закидів, перейнятих православними від протестантів, належить і зневага папської одежі та регалій⁶³. Тому І. Потій підкреслює відмінне розуміння цих елементів у русинів Київської митрополії XV ст.: «Дивись, як розуміють його червону одіж, у якій він ходить – не так, як наші (від еретиків навчившись) блюзнять», «Про корону потрійну»⁶⁴.

⁵⁹ Одним із перших руських полемічних творів, який перейняв від протестантів тезу про папу як Антихриста, було «Послание до Латинъ изъ ихже книгъ», що постало, як припускають, між 1577 і 1581 рр., ще до Берестейської унії. Див.: Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т. Київ, 1995. Т. 5, кн. 2. С. 52. Вже 1596 р. цю тезу використав Стефан Зизаній у творі «Казанье святаго Кирилла, патріарха ієрусалимського, о антихриствѣ и знаках его, з розширенієм науки против ересей розньныхъ». (Вільно, 1596). Про вплив протестантів на українських авторів того часу див.: Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5, кн. 2. С. 36–60.

⁶⁰ Див.: Унія грековъ съ костеломъ римскимъ. *РИБ*. Вільно, 1595. Т. 7. СПб., 1882.

⁶¹ «Przypatrzsie iako tu wielką ucźciwość wyrządzaia». Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III... К. J v. Чи був паралельний коментар у кириличному першовиданні, сказати достеменно неможливо, оскільки в примірниках першодруку, використаних при перевиданні в АЮЗР, бракувало відповідного аркуша. Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 229, прим. **). Коментар стосується слів: «Сего рады мы о толикихъ и тако великихъ твоихъ небесныхъ даровъ хвалимтя хвалимага отъ всѣхъ челоувѣкъ, благословимтя благословеннаго отъ вышняго Бога, кланяемъ ты ся покланяемому отъ всего собора Христианскаго». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 230.

⁶² «Nabožne u straszliwe słowa». Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III... К. J[ii] г. Паралельний коментар у кириличному виданні відсутній, пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 230. Коментар стосується слів: «седа одесную престола славы велічествію въ церкви святѣй. акі на небесехъ. паки глаголемъ помилуй насъ, и милостивъ буди намъ, яко ты еси єдинъ святъ, ты єдинъ Господь, начальный Отець, всепресвятѣйшій и многоблаженный Сиксте». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 230.

⁶³ Див.: Послание до латинъ изъ ихже книгъ. *РИБ*. Т. 19, кн. 3. Стб. 1128–1129.

⁶⁴ «Гледи яко одежі его чирвоной в которой ходить розумѣють не такъ якъ наши блюзнять». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. **). «О коронѣ тройчатой». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. ***). Ці два коментарі в польському перекладі об'єднані в один: «Y iako o szańcie iego czerwoney w ktorey chodzi rozumieia / y o koronie troiakiey nie tak iako naszymy od heretykow nauczyszysię bluźnia». Poselstwo do Papieža Rzymkiego Sixta III... К. [H4] г. Коментар стосується слів: «того ради одѣяніе твое червленное от винограда восорьска прообразуетъ явѣ царскую баграницу. отмщеніе побѣду Христова плѣнення образъ. витяжный на собѣ нося трычастными корунами

Папа як найвищий, вселенський пастир: «Вселенським і Христовим пастирем його називають»⁶⁵. «Папа повинен старатися про згоду Церкви Божої, будучи найвищим пастирем Христового стада. Через незгоду християн вороги св. Хреста отримують великі перемоги»⁶⁶. «Придивися – і з волі Божої є, щоб усі були одним стадом під єдиним пастирем Христовим видимим»⁶⁷. Вельми симптоматичним є останнє слово, що вказує на суть полеміки з православними, які стверджували, що жодного видимого пастиря для всієї Вселенської Церкви не існує, а є лише її невидимий пастир – Христос⁶⁸.

Влада папи як найвищого пастиря виводиться з його наступництва св. ап. Петра, який був першим главою Церкви (базуючись на Ів. 21, 15-17): «Петро св. був найстаршим і найвищим пастирем Церкви Божої»⁶⁹. «Співпрестольним Петрові

венчанъ на главе твоей всесветой окруженный царскою діадимою пресвятаго Духа прообразующе трисоставнии чыны оныхъ небесныхъ умовъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228.

⁶⁵ «powszechnim у Christusowym pasterzem nazywaią go». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. [Ві] г. У кириличному виданні цього коментаря немає, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 203. Коментар стосується слів «Вселенській пастирю, пастирю великаго пастиря Христа». Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 203.

⁶⁶ «Papież powinien się starać o zgodę kościoła Boże(g)o będąc najwyżym pasterzem trzody Chrystusowej. Dla niezgody Chrześcían nieprzyjaciele Krzyża ś. zwycięstwa wielkie otrzymawiają». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. [Е4] в. У кириличному виданні цього коментаря немає, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 217. Коментар стосується слів: «Сего ради должен еси всенасвятейший отче о таковых вещех промышляти и трудитися, акы начальнойши пастирь о овцах Христова стада, да не разыйдутся по горамъ снѣдени будуть от дивїихъ вольков, или от татїй и разбойников, и расхищени во своя имъ дворы. сеже глаголемъ о турьцехъ и татарехъ, и оныхъ прочихъ поганыхъ. видяще они наше нестроение. и не мирную промежду нами нелюбовь, многія страны хрестїанскїя поседоша, и въ свой закон махметовъ многихъ от нихъ обратиша». Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 217.

⁶⁷ «Присмотрися и з волі Божой есть абы были вси едино стадо подъ единымъ пастиремъ Христовымъ видимымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 205, прим. *). Цей коментар продубльовано й у польському перекладі: «Przypatrz się iż z woli Bożej jest / aby byli wszyscy jedną trzodą pod jednym pasterzem Chrystusowym widowym». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. [В4] г. Коментар стосується слів: «Да будуть вси едино стадо подъ единымъ пастиремъ Христовымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 205.

⁶⁸ «Единовластіе церковное въ писанїи святомъ Новаго Завѣта привлащено быти видимо Христу Господу, Которого однимъ онымъ пастиремъ добрымъ и винограду своего розмножителемъ вѣдаемо». *Филалетъ Христофоръ. Апокрисисъ або Отповедь на книжки о съборѣ Берестейскомъ*. РИБ. Вільно, 1597–1598. Т. 7. Стб. 1338.

⁶⁹ «Piotr ś. był starszym у naprzedniejszym pasterzem kościoła Bożego». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. [D4] в. Невідомо, чи був такий самий коментар у кириличному виданні, бо в примірниках, за якими готувалося перевидання *АЮЗР*, бракувало відповідних аркушів. Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «О всепренаисвятѣиши отче помяни,

його називають»⁷⁰. Папи як наступника св. Петра (якому Христос доручив ключі Царства Небесного, пор.: Мт. 16, 19) стосується й означення його як небесний ключник: «Дивись, як просять, аби їм двері небесні відкрив як небесний ключар»⁷¹, а також камінь Церкви (пор.: Мт. 16, 18): «Дивись, каменем його називають, на якому Христос Церкву Свою збудував»⁷².

Вищість папи над патріархами Сходу: «Від патріархів прийнявши віру та хрещення святе, про верховність папи римського ось як розуміли»⁷³. «Визнають

еже оное слово глаголющее великаго овцамъ пастыра Христа ко первоначалнѣишому всѣмъ прежде пастыру верховному Петру емуже самъ уручили бѣ пасти своя овца и агньца». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 213.

⁷⁰ «Сопрестолнымъ Петрови его быти менують». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 224, прим. *). Коментар продубльовано й у польському перекладі: «Papież iest rowny w urzędzie Piotrowi». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Giii v. Коментар стосується слів: «не токмо бо Богъ самъ сіа творя, но Тавифу, тобѣ равно сопрестолнымъ Петромъ въскресивый». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 224.

⁷¹ «Зри яко просять абы імъ дверы небесныя отворилъ яко ключаръ небесный». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221, прим. *). У польському перекладі в паралельному коментарі функцію папи як небесного ключника сформульовано чіткіше: «Papież iest klucznikiem drzwi krolewstwa niebieskiego». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. G r. Коментар стосується слів: «и сподоби насъ недостойныхъ внйти в домъ сей Господень. самъ отворяя намъ дверы небеснаго царствія ключару небесный». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221.

⁷² «Зри Каменемъ его называютъ на которомъ Христосъ церковь свою збудовалъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228, прим. *). Коментар продубльовано й у польському перекладі: «Przypatrz się iako go kamieniem nazywają na którym Christus kościoł swoy budował». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. [H4] r. Коментар стосується слів: «ибо еси царское священіе языкъ святыхъ святителство блаженное каменъ же живый от Бога избранъ честенъ на немъ же камени основалъ ест Христосъ церковь свою, ейже врата адова никогда одолѣти не могутъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 228.

⁷³ «Отъ патріарховъ принявши веру и крещеніе святое о зверхности папы рымскаго якъ розумели». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 204, прим. *). Так само й у польському перекладі: «Od Patriarchow przyjąwszy wiarę / y krzest. o żywirchności Papieża Rzymkiego iako rozumieli». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Biii r. Коментар стосується слів «отъ четырехъ евангелистъ вселенскихъ пресветѣйшихъ патріархъ греческихъ от устава ихъ обычая и преданія наученіемъ ихъ греческимъ церковнымъ, суще порождены от купели святыхъ и живоначалныя Троица, обновилены банею паки бытія свѣше благодатію святаго Духа добре пасушеся ими». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 204. Цілкум слушнимъ щодо цього коментаря унійного митрополита є зауваження М. Грушевського: «Сі місця не подобають ся Потѣви, й вінъ старастъ ся їхъ витолкувати в приміткахъ – подробиця, яка говорить за певною автентичністю тексту». Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ, 1994. Т. 5. С. 534, прим. 5. Бо й справді, в цьому місці вищість папи над східними патріархами ніяк не проглядається.

його старшим над вселенною та над патріархами, не від нужди, ані під тиском, але з віри»⁷⁴. Звідси – поминання на першому місці під час богослужінь: «У Службі Божій та в усіх молитвах соборних найперше як отця найвищого [поминали]»⁷⁵. «Папу називають джерелом (та криницею) благодати Божої, а чотирьох патріархів – ріками, що від нього витікають. (Видно, на той час патріархи цілковито дотримувалися унії, постановленої на соборі Флорентійському та Латинському)»⁷⁶. Тому розрив зі східними патріархами після Берестейської унії був виправданий їхнім відходом від Флорентійської унії: «До яких і ми б відзивалися, якби в тій же святій єдності (були), як раніше перед тим»⁷⁷.

⁷⁴ «Признавають его быть старшаго надъ вселенною и надъ патрыархами, не отъ нужда ни отъ скорби але з вѣры». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 207, прим. *). У польському перекладі так само, лише замість «над вселенною» є «над усіма»: «Wiznawiają go być starszym nad wszystkie y nad Patryarchy / nie z musu ani z niewoley ale z wiary». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Сіі г. Коментар стосується слів: «Мы бо вси вѣруемъ и исповѣдуемъ быти тебѣ всенасвятѣйшаго пастыра и вселенскаго всеначалнѣйшаго, старѣйшыну всимъ суцымъ священнымъ отцемъ, и православнымъ патриархомъ верховнаго праотца. и подкланяемъ главы наша со всякимъ послушаніемъ благоволеннымъ, не от нужда, ни от скорби, но от вѣры желаемя любве благоволеннаго сердца». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 207.

⁷⁵ «Въ службе Божей и во всѣхъ молитвахъ соборныхъ найпервей яко отца начальнойшаго понімали (sic!)». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 208, прим. **). При переданні примітки в *АЮЗР* допущено помилку – «понімали» замість потрібного «поминали», вказує не тільки контекст (зокрема, коментоване місце – див. далі), але й паралельна глоса в польському перекладі: «Przy Mszye ś. y we wszystkich modlitwach synodowych iako oycza najstarszego wspominali». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Сііі г. Коментар стосується слів: «Имя твое всепресветейшее. въ соборех, и в службахъ поминаючи, яки отца начальнойшаго всего събора христіанскаго». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 208.

⁷⁶ «Попежа источникомъ а чотырохъ патріарховъ реками отъ него истекающихъ благодати Божія называють». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 219, прим. **). Цей коментар уміщено й до польського перекладу та доповнено висновком І. Потія про дотримання патріархами унії: «Papieża źródłem y studnicą / a patriarchow czterma rzekami ktore od niego wypływaią / nazywaią Znac że na ten czas Patriarchowie Unią postanowioną na synodzie Florentskim y Lacińskim wcale zachowali». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Фііі г. Коментар стосується слів: «ибо отъ тебе истекаетъ всимъ источникъ животу, и источникъ присно текущая живыя воды, по средѣ рая, божественною же благодатию безпрестани кипящи. и от него истекаютъ чотыре реки папаяюще (sic!) всяку тварь на оживленіе евангельскимъ благовествованіемъ, чрез чотыре вселенскія патріархы утверженьхъ святыхъ столпы восточныя церкви». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 219.

⁷⁷ «До которыхъ и мы бысе отзывали, гды бы в той же святой единости яко предъ тымъ первымъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220, прим. **). Такого коментаря у польському перекладі нема. Він стосується мови про патріархів як чотирьох річок, що впливають від папи, ніби джерела, через

Верховна влада папи: «Папа має владу над християнством цілого світу»⁷⁸. Тут же в наступних коментарях окреслено, як він цю владу здійснює: «урядуючи, благословляючи та гріхи їм відпускаючи»⁷⁹, а також джерело цієї влади: «яку прийняв від самого Бога»⁸⁰. Звідси – особливе становище папи: «Посередником між Богом і людьми його називають»⁸¹. Визнання влади папи маніфестує прохання укладачів епістоли надати їм участь у Ювілейному році, надіславши відповідні булли: «Просять про булли та відпусти»⁸².

які струмує благодать: «сего ради молимъ тя о владико ону воду первую, пошли намъ четвероструйныхъ сихъ быстрынь». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220.

⁷⁸ «Papież ma władzą nad wszystkiego świata Chrześcijaństwem». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... – К. D v. Невідомо, чи був такий самий коментар у кириличному виданні. В АЮЗР його нема через брак аркушів у примірниках, із яких готувалося перевидання, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «ты бо владеешь вся вселенныя християнствомъ и державою морскою». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210.

⁷⁹ «Rządząc / błogosławiąc u grzechy im odpuszczając». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... – К. D v. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні. В АЮЗР її нема через брак аркушів у примірниках, з яких готувалося перевидання, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «вселенную всю и концы ея благословляеши и просвещаеши конечнымъ разрушениемъ (sic!) отъ всѣхъ грѣховъ ихъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210–211. (У тексті помилково є «разрушениемъ» замість потрібного «разрѣшениемъ»).

⁸⁰ «Ktorą przyjął od samego Boga». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. D v. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні, бо в тих його примірниках, за якими готувалося перевидання в АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Глоса стосується слів: «Понеже бо тобѣ уручены суть ключи царства небеснаго вязати и решати отъ самага Бога область приемъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 211.

⁸¹ «Ходатаемъ mezi Богомъ и челоуѣки его называютъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225, прим. **). Така сама глоса є й у польському перекладі: «Pośrednikiem go między Bogiem a ludźmi nazywaią». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. Н v. Коментар стосується слів: «буди милосердый ходатай между Богомъ и нами челоуѣкы». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225.

⁸² «O Buły u Indulgentie proszą». Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III... К. [D4] v. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні, бо в тих його примірниках, за якими готувалося перевидання в АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 210, прим. *). Коментар стосується слів: «чающе отъ вашея всенаисвятеишого святости прияти посланіе бульныхъ епістолиі святыхъ написанныхъ къ намъ. Вашея всесвятое благословение, и совершенное прощение и всеконечное отъ всѣхъ грѣховъ разрѣшение». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 213.

До опису ролі папи в Церкві відноситься і представлення його як подателя різних духовних дарів, зокрема при духовному тлумаченні шести добрих діл для тіла: «Шістьох добродчинних (духовних) дарів просять»⁸³, «яких папа є особливим подателем»⁸⁴. «Голодні насичення просять зі слів науки святої»⁸⁵. «Спрагли напою (духовного) просять»⁸⁶. «Подорожні в дім Господній введені бути прагнуть»⁸⁷. «Нагі зодягнення просять», «Одіж прощення гріхів» (у польському перекладі ці два

⁸³ «Шестерыхъ добродѣтельныхъ даровъ просятъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218, прим. *). У польському перекладі коментар доповнено словом «духовних»: «Żądaia sześciu darow miłosiernych duchownych». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. F v. Коментар стосується слів: «яко в тебе лежат сокровища Божія премудрости и Божіяго смилования, милосердыхъ и многих его щедрость. яже суть шестеры милосердные болшии добродѣтели преданные самымъ Господомъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218.

⁸⁴ «Ktorych Papież osobliwym podawcą». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Fii r. Невідомо, чи була така сама глоса в кириличному виданні, бо в тих його примірниках, за якими готувалося перевидання в АЮЗР, бракувало відповідних аркушів, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218, прим. **). Глоса стосується слів: «Паче же вамъ всенаисвятѣишимъ отцемъ, и высоконачалнѣишимъ пастыремъ повелено есть духовно подавати всимъ требующимъ отъ вашихъ святынъ того». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218. Як бачимо, в кириличному тексті множина, яка може вказувати не лише на папу, але стосуватися також і східних патріархів як найвищих пастирів. Тоді як у перекладі І. Потія все поставлено в однину й віднесено виключно до папи: «Oycze naświętszy u najwyższy pasterzu tobie to rosказano podawać duchownie wszystkim potrzebuiącym u żadaіcym tego od waszey świątobliwości». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Fii r.

⁸⁵ «Łaknący nasycenia proszą z słow nauki świętey». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Fii r. Судячи з того, що відповідні глоси наявні в кириличному виданні до всіх інших із перелічених добрих діл, такий самий коментар був і до цього доброго діла. В АЮЗР його нема через брак відповідного аркуша у примірниках, за якими готувалося перевидання, див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218, прим. **). Коментар стосується слів: «Понежебо алчны есмы небеснаго дару милости Божія сего ради молимъ твое челоувѣколюбие алчущыхъ насъ накорми, и насыти симъ небеснымъ хлебомъ духовною пищею ангелскимъ брашномъ божественною манною. Насыщениемъ святаго Духа отъ поучения святыхъ божественныхъ Христовихъ словесъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 218.

⁸⁶ «Жаждущіи напоения прагнутъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 219, прим. *). У польському перекладі коментар доповнено словом «духовного»: «Pragnący napoіu proszą duchownego». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III*... К. Fii v. Коментар стосується слів: «жаждущих нас напоі духовнаго пива от источникъ спасенныхъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 219.

⁸⁷ «Странствующие въ домъ Господень введены быти прагнутъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220, прим. ***). Така сама глоса є і в польському перекладі: «Pielgrzymuiąc do domu Bożego wiedzieni być pragną». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III* К. Fiii v. Коментар стосується слів: «Станныхъ насъ в домъ Господень введи». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 220.

коментарі поєднано в один і додано духовне тлумачення: «Оголені через гріх із ласки Божої зодягнення через розгрішення просять»⁸⁸. «Хворі прощення (/вилікування) просять», «Лікарем душ папу називають»⁸⁹. «Ті, що у в'язниці сидять, відвідання прагнуть»⁹⁰. «Всіх церковних духовних дарів подателем його називають»⁹¹.

Оце й усі коментарі митрополита Іпатія до «Послання Мисаїла», наявні в передмові та маргінальних помітках до кириличного та польського видань 1605 р. Проаналізувавши їх, можна зробити такі спостереження та висновки.

В історичних коментарях І. Потій намагався довести реальність осіб і подій, згаданих в опублікованому ним документі, що опосередковано мало свідчити на користь його автентичності. При цьому в коментарях до польського видання, на відміну від кириличного, він додає посилання на відомих тоді церковних істориків, як-от

⁸⁸ «Нагіе одеянія просять». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221, прим. **). «Одежа прощення грѣховъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 222, прим. *). У польському перекладі ці дві глоси поєднано: «Obnażeni z łaski Bożej przez grzech odzienia rozgrzeszeniem proszą». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III...* K. G r. Коментар стосується слів: «нагих насъ приодени яко назі есмы, понеже мы во Христа крестихомся. сего ради и во Христа облекохомся. но яко одеждо первую окаляхомъ многими грѣхи, и обнажени быхом на врѣмя от враговъ. сего ради молимъ тя умилосердися паки над нами отче святий и приодей насъ одеждоу спасенія, и ризою благословеннаго прощення облещи насъ». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 221–222.

⁸⁹ «Болящіи прощення просять». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 223, прим. *). «Лекаремъ душевнымъ попежа называють». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 223, прим. **). (ця примітка в тексті позначена правильно як **), однак унизу сторінки має лише одну зірочку). У польському тексті в першій глосі, натомість, цілком логічно, «вилікування», а не «прощення»: «chorzy zleczenia proszą». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III...* K. Gii r. Відповідник другої примітки в польському тексті відсутній, див.: *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III...* K. Gii r. – Gii v. Коментар стосується слів: «болящихъ насъ посѣти и исцѣли многими недугами обтягченныхъ и болезными различными тяжкими грехи стягнутыхъ и вопіющихъ ко тебѣ из глубины душа. о врачу душамъ потщися умилосердившиися на ны». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 222–223.

⁹⁰ «В темници сядящіе посещения прагнуть». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 225, прим. *). Коментар дублюється також у польському перекладі: «W więzieniu będący nawiedzenia żądają». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III...* K. [G4] v. Коментар стосується слів: «въ темници телесъ нашихъ душа сѣдьящая, и въ темныхъ сѣни смертнаго мира сего съдержимыя пришеде къ намъ духомъ посети, и въ печали нашея окованныхъ нищетою и желѣзомъ духовно утеши». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 224–225.

⁹¹ «Всихъ церковныхъ духовныхъ даровъ раздаятелемъ его быти называють». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227, прим. **). Цей коментар продубльовано й у польському перекладі: «Wszystkich duchownych kościelnych darow szafarzem Papieża mianują». *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Sixta III...* K. Hiii r. Коментар стосується слів: «ты бо кый всенасветѣйшій милостивый отче о всѣхъ сихъ церковныхъ даровъ раздаятель». Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... *АЮЗР*. Ч. I. Т. 7. С. 227.

Онуфрій Панвіній (ім'я якого замість «Panuinius» часом перекручено як «Pauninus» чи «Panuinus») для історії пап, а для місцевої історії – Мацей Стрийковський. При цьому сумлінним істориком І. Потія назвати важко: його тези часто не збігаються зі свідченням тих джерел, на які він покликається. Можливо, причиною цього було цитування по пам'яті та поспіх із приготуванням і публікацією обох видань Мисаїлового листа. Попри таку неакуратність, яка підривала довір'я до видавця та виданого ним твору, православні полемісти не звернули уваги на очевидні невідповідності, що можна пояснити радше тим, що ці нестиковки прослідковуються найбільше в польському виданні, тоді як історичні коментарі в кириличному першодруці не настільки розроблені. Другою причиною ігнорування очевидних історичних перекирчуень може бути те, що основна увага полемістів була спрямована на богословські тези. Та головною причиною цього, як видається, було намагання опонентів І. Потія довести сфальсифікованість листа Мисаїла, полемізуючи проти головного тексту, тоді як супровідні коментарі видавця на маргінесі нічого нового, чого І. Потій не писав чи не говорив раніше, не містили.

Логіку богословських коментарів допомагає зрозуміти згадка опонентів у передмові до кириличного видання, проти яких полемізував І. Потій виданням «Послання Мисаїла», а саме Клірика Острозького та Христофора Філалета. Проте цими авторами та їхніми книгами перелік творів, проти яких було спрямоване видання документа, не обмежується. Тематика глос дає змогу відчитати за ними й інші твори, аргументи яких спростовував митрополит, видаючи Мисаїлову грамоту – це вже згадане вище «Казанье святого Кирилла» Стефана Зизанія, а також «Книжиця о единой вѣрѣ» Василя Суразького. Тож не дивно, що ремарки І. Потія на маргінесах видань грамоти дають відповіді на питання та закиди, які піднімали у своїх творах ці полемісти (у наступних примітках подано посилання на ті місця їхніх творів, на які відповідають глоси митрополита, чи то пак слова грамоти, на яких він загострює увагу читача). Звісно, головна увага зосереджена на постаті св. ап. Петра, його ролі як каменя, на якому Христос побудував Свою Церкву⁹², як небесного ключаря⁹³ та верховного пастиря Христового стада⁹⁴. Від першості Петра, наступником якого є папа⁹⁵, виводяться, відповідно, роль та функція папи як старшого над християнством усього світу⁹⁶ (відображена, серед іншого, в його титулах, регаліях і одязі⁹⁷), зокрема старшого над патріархами⁹⁸, а також подателя розгрішення та різноманітних духовних дарів. Додатковими точками, на

⁹² Суражский В. О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостолской Церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростресея. Острог, 1588. *РИБ*. Т. 7. СПб., 1882; Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн. 2. Стб. 605–607; Филалеть Хр. Апокрисись albo Отповедь... *РИБ*. Т. 7. Стб. 1348–1368, 1677–1680.

⁹³ Суражский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 748–755.

⁹⁴ Там само; Филалеть Хр. Апокрисись albo Отповедь... *РИБ*. Т. 7. Стб. 1368–1370.

⁹⁵ Суражский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 755–757; Филалеть Хр. Апокрисись albo Отповедь... *РИБ*. Т. 7. Стб. 1392–1444.

⁹⁶ Суражский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 759–766.

⁹⁷ Филалеть Хр. Апокрисись albo Отповедь... *РИБ*. Т. 7. Стб. 1636.

⁹⁸ Суражский В. О единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 759–761, Филалеть Хр. Апокрисись albo Отповедь... *РИБ*. Т. 7. Стб. 1544–1550.

які звертає увагу митрополит, є визнання укладачами грамоти Флорентійського собору⁹⁹, походження Святого Духа від Отця і Сина¹⁰⁰ та дійсності Євхаристії, звершуваної на прісному хлібі¹⁰¹. Також у вічі впадає часта згадка «єретиків» у коментарях, що може вказувати й на одночасну полеміку з тогочасними протестантами Речі Посполитої, які перебували в політичному союзі з православними (підтримуючи останніх на сеймах) і залучалися до написання полемічних творів. Можливо, згадка про «єретиків», серед іншого, повинна була вказати, що тези, якими послуговуються православні, насправді запозичені в єретиків і так їх опосередковано дискредитувати.

Що стосується представлення коментарів у формі маргінальних поміток, то це було типовим для видань тієї доби. Набагато важливішим є те, що до своїх глос митрополит часто запозичував цілі звороти з головного тексту, звертаючи увагу читача на те, що наведені тези не є його власними думками, а словами найвищих представників церковної та політичної еліти русинів кінця XV ст. Все це повинно було продемонструвати читачеві, що йдеться не про мову І. Потія, а про набато вищий авторитет – голос і мову предків, яким унійна сторона лише вторить.

Наведений вище аналіз коментарів митрополита Іпатія Потія до виданої ним обома мовами грамоти Мисаїла буде неповним без його, як виглядає, останнього коментаря до неї з книги «O przuwileiach», яка вийшла невдовзі після джерельної публікації 1605 р.¹⁰² У ній очільник Руської Церкви коротко представляє синтезу богословських тем «Послання Мисаїла» так:

«У тім-то посольстві своїм Русь визнає за папою зверхність не тільки над собою, але й над своїми патріархами, називаючи його вікарієм Господа Христа та наступником святого Петра; Синод Флорентійський і те, що на ньому постановлено, схвалюють і приймають. Визнання віри своєї як найвищому пастиреві Церкви Божої представляють, щодо походження Духа Святого так від Сина, як і від Отця, з латинниками погоджуються. І не даремно, бо їх оскаржувано було, що погано вірять і не є християнами, і задля цього про себе повідомляють, як річ обов'язкову звіщаючи, [щоб] у літургіях святих ім'я папи завжди поминати та Господа Бога за нього просити. Визнають, що ключі Царства Небесного від Господа Христа тільки [йому] самому в Петрі святому довірені були і там же про розгрішення з усіх гріхів своїх, смертних і повсякденних, просять. Ювілею, який на той час у Римі припадав, гаряче жадають, гарне розуміння Ювілею даючи, і просять, аби папа послав до них послів своїх, які були би знавцями канонів і міцно трималися Синоду Флорентійського, задля заспокоєння якихось усобиць і суперечок, які діялися на

⁹⁹ Филалеть Хр. Апокрисись албо Отповедь...*РИБ*. Т. 7. Стб. 1166, 1168, 1150–1564; Исторія о Листрикійскомъ, то есть, о разбойническомъ, Ферарскомъ, або Флоренскомъ синодѣ, вкоротцѣ правдиве списаная. *РИБ*. СПб., 1903.

¹⁰⁰ Суражский В. Книжница о единой истинной православной вѣрѣ. *РИБ*. Т. 7. Стб. 662, 715–735.

¹⁰¹ Там само. Стб. 800–831.

¹⁰² Попри те, що уривки з «Послання Мисаїла» публікувалися також у книзі «Prawa u przuwileie», вона не була авторства митрополита Іпатія Потія та вийшла друком майже через 20 років після його смерті.

той час між ними та латинниками. Та й інших дуже багато речей приписуючи папі, титули, подібні до Божих»¹⁰³.

Бачимо тут ті самі головні богословські теми й мотиви, які ми зустрічали в маргінальних помітках до обох повних видань 1605 р., наявність яких у віднайденому в Крево документі стала поштовхом до його видання: примат папи, походження Святого Духа від Отця і Сина, визнання та дотримання положень Флорентійського собору.

Лише богословським підсумком І. Потій у книзі «O przywileiach» не обмежився, а подав також узагальнений історичний коментар до виданого ним 1605 р. документа:

«А невдовзі перед закінченням роблять особливу згадку про те, що перед тим посольством своїм писали до нього листа свого всі [особи] духовні, князі, пани та весь люд посполитий через певного Антонія, легата його. Через того Антонія той же Сикст послав був князеві великому московському в подружжя дочку Томи Палеолога, родича імператора грецького, і дивуються, що їм папа Сикст на те перше їхнє писання нічого не відписав, і просять покійно відпису на того листа. ... Але підтвердилося то з хроніки Онуфрія Панвінія, котрий, описуючи життя того папи Сикста, згадує, що то була дочка Томи Палеолога, яку той Антоній, посланий папою, супроводив до великого князя московського. Того посольства руського дата у Вільні року 1476, місяця березня, 14-го дня, індікта 9. А якби хто ще в чомусь сумнів мав, хай звірить із усіма хроніками, а там побачить, що той папа Сикст майже тамтого віку сидів на апостольській столиці. Бо вибраний був року 1471. А закінчив року 1484. Там же й про те довідаєшся, що за його понтифікату Ювілей у Римі святкували року 1475. Про Ювілей сей у тому посольстві своєму Русь Сикста пильно просять. А про це я для того тут згадав, щоб усяким способом істинна правдивість того посольства виявилася і не зосталося жодного сумніву»¹⁰⁴.

¹⁰³«W ktorым to Poselstwie swoim Ruś przyznawa Papieżowi zwierzchność / nie tylko nad sobą / ale y nad Patryarchami swemi / mianuiąc go Wikariem Pana Chrystusowym / y Successorem Piotra świętego / Synod Florentski / y co na nim postanowiono approbią / & amplectuntur. Poczet wiary swoiey / iako naywyższemu Pasterzowi Kościoła Bożego wypisuią / o pochodzeniu Ducha świętego tak od Syna / iako y od Oycy / z Rzymiany zgadzaią się. A nie darmo / bo ich oskarżono że źle wierzą / y nie są Krześcianmi / y przetoż o sobie sprawę daią w Liturgiach świętych Imię Papieskie zawsze wspominac / y Pana Boga zań prośic / za rzecz powiną być powiadaia / Klucze krolestwa niebieskiego / od Pana Chrystusa iemu tylko samemu w Pietrze świętym być powierzone przyznawaią / y iako o rozgzeszenie wszystkich grzechow swoich śmiercelnych y powszechnych proszą / o Jubileusz / ktory pod onym czasem w Rzymie przypadał pilnie żadaia / y nadobne *iudicium* o Jubileuszu daią / y proszą / aby Papież posłał do nich posłow swoich / ktorzyby Kanonow byli wiadomi / y Synodu Florentskiego mocnie dźierzeli się / dla uspokoienia niektorych roznic / y poswarkow / ktore się miedzy niemi a Rzymiany na on czas dźiały / y inych rzeczy barzo wiele przypisuiąc Papieżowi / tytuły podobne Boskim». *Hypaty (Pociey)*. O przywileiach... – K. [G3] v. (= 27 v.).

¹⁰⁴«A niedaleko końca / czynią wzmiankę osobliwą o tym / że pierwey tego Poselstwa swego / pisali do nie(g)o list swoy wszyscy Duchowni / Książęta / Panowie / y wszystek lud pospolicity / przez nieiakiiego Antonia Legata iego / przez ktorego to Antonia / tenże Syxtus posłał był Kniaziu Wielkiemu Moskiewskiemu / w Małżeństwo Corkę Tomasza Paleologa / powinno

Відтак автор наводить як ще один аргумент на користь автентичности виданого ним документа імена осіб, які його підписали (це єдине, що наводиться з тексту грамоти в книзі): «хотів я тільки імена тих панів тут вписати, від яких те посольство було, для кращого виявлення правди, бо вже саме лиш оце покаже, що в цей теперішній час не могли вигадатися ті описи тих шляхетних людей того віку, про яких ми й чули мало, що взагалі були [вони] на світі, і не знали б, якби ті книжки [кревські] не з'явилися. А тепер і те може легко підтвердитися живими нащадками тих, яких там згадано, чи мали вони таких предків своїх, як тут згадуються. Про інших, а особливо князів, легко й за них довідатися, чи то в хроніках, чи то в пом'яниках церковних, котрі то були»¹⁰⁵.

REFERENCES

Bauer, S. (2016). Historiographical Transition from Renaissance to Counter-Reformation: The Case of Onofrio Panvino (1530–1568). In P. Pombeni (Ed.), *The History of Transition: Critical Phases in the Development of Modernity (1494–1973)*. New York [in English].

Buchynskiy, B. (1914). «Hramota Misaila» i «Hramota Nifonta». *Zapysky Istorychnoi i Filologichnoi seksii Ukrainskoho naukovooho tovarystva v Kyievi*, 13, 6–7 [in Ukrainian].

Kempa, T. (2011). Metropolita kijowski Hipacy Pociiej w świetle swojej korespondencji. In P. Borek, M. Olma (Eds.), *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej* (Vol. 1, pp. 141–171). Kraków [in Polish].

Krukowski, J. (1899). *Krytyczny rozbiór kazań i homilij Hipacyusza Pociēja metropolity kijowskiego, halickiego i całej Rusi, biskupa włodzińskiego i brzeskiego*. Lviv [in Polish].

Cesarza Greckiego / y frasuią się / że im Papież Syxtus / na to pierwsze pisanie ich nic nie odpisał / y proszą pokornie na ten list odpisu. (...) Ale verifikowało się to z Kroniki Onophria Panuina / który opisuiąc żywot tego Papieża Syxta / y o tym wzmiankę czyni / że to była Córka Tomasza Paleologa / którą ten to Antoni od Papieża posłany / odprowadził Kniaziowi Wielkiemu Moskiewskiemu. Tego Poselstwa Ruskiego Data w Wilnie Roku 1476. Mieściąca Marca / 14. dnia Indictione 9. A ktoby ieszcze w czym miał wątpliwość / niechże werifikuie z Kronikami wszystkimi / a tak obaczy / iż ten Syxtus Papież prawie tego wieku siedział na stolicy Apostolskiej. Bowiem był obrany *in Anno* 1471. A dokonał *Anno* 1484. Tamże y tego doświadczysz / iż za iego Papiestwa Jubileusz był celebrowany w Roku 1475. o który Jubileusz / w tymto Poselstwie swoim / Ruś Syxta pilnie proszą. A tom dla tego tu namienił / aby wszelakim sposobem prawda istotna tego poselstwa pokazała się / y żadna wątpliwość nie została». *Hypaty (Pociiej)*. O przywileiach... K. [G3] v. – [G4] r. (= 27 v. – 28 r.).

¹⁰⁵ «Wolałem tylko *Nomina* tych Panow tu wpisać / od których to Poselstwo było / dla lepszego objaśnienia prawdy / bo y to samo pokaże / iż pod tym czasem terazniejszym / nie mogły się zmyślić te nazwiska / tych zacnych ludzi / o których tego wieku małośmy y słychali / ieśli kiedy byli na świecie / y niewiedzielibychmy / by się te ksiąszki były nie ziawiły. A teraz łatwie y to może się weryficować / żywymi potomkami / tych którzy się tam mianowali / ieśli mieli takich przodków swoich / iako się tu mianuią. O inszych / a zwłaszcza Książętach / łatwie y tych / albo w Kronice / albo w Pamiętnikach Cerkiewnych dopytać się / którzy to byli»/ *Hypaty (Pociiej)*. O przywileiach... K. [G4] v. (= 28 v.).

Levytskyi, O. (1855). Ipatii Potii, kievskii uniatskii mytropolit. *Pamiatniki russkoi stariny v zapadnykh guberniakh*, 8, 342–374 [in Russian].

Luzhnyi, R. (1993). Relihiina publitsystyka Ipatiiia Potiia v rozvytku staroruskoi tradytsii. *Mediaevalia Ucrainica: Mentalnist ta istoriia idei*, 2, 49–68 [in Ukrainian].

Ozorowski, M. (2012). *Hipacego Pocieja podstawy unickiej teologii pozytywno-polemicznej*. Warsaw [in Polish].

Padokshyn, S. (2001). *Ipatsii Patsei: Tsarkouny dzeiach, myslitsel, pismennik na peralome kulturna-histarychnykh epokh*. Minsk [in Belarusian].

Pekar A., ChSVV. (1996). Ipatii Potii – provisynek ziedynennia. *Analecta Ordinis sancti Basilii Magni. Series II. Sectio II, XV* (1–4), 145–246 [in Ukrainian].

Surazhskii, V. (1882). *O yedynoi istinnoi pravoslavnoi vere i o sviatoi sobornoii apostolskoi Tserkvi, otkudu nachalo priniala i kako povsiudu rasprostresia*. RYB. (Vol. 7). Saint Petersburg [in Russian].

Tymoshenko, L. (2013). Postat Ipatiiia Potiia u svitli nonovidnaidenykh dzherel ta novitnykh doslidzhen. In L., Moravska, I. Paslavskyyi (Comps.), *Ipatii Potii: Zbirnyk naukovykh statei* (p. 43). Lviv [in Ukrainian].

Tkachuk, R. (2011). *Tvorchist mytropolitya Ipatiiia Potiia ta polemichna literatura na mezhi XVI–pochatku XVII st. Dzherela. Rytoryka. Dialoh: monohrafiia*. Kyiv [in Ukrainian].

Tripolskii, N. (1877). Uniatskii mytropolit Ipatii Potii i yeho propovednisheskaia deiatelnost. *Trudy Kiievskoi Dukhovnoi Akademii*, 9, 512–576; 10, 123–181; 11, 294–372; 12, 588–645 [in Russian].

Tripolskii, N. (1878). Uniatskii mytropolit Ipatii Potii i yeho propovednisheskaia deiatelnost. *Trudy Kiievskoi Dukhovnoi Akademii*, 2, 377–413 [in Russian].

Vozniak, M. (1921). *Istoriia ukrainskoi literatury* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].

Zatorskyi, o. N. (2019). «Poslannia Mysaila do papy Syksta IV» 1476 roku: rekonstruktsiia arkhetypu: monohrafiia (2nd ed.). Lviv [in Ukrainian].

Zatorskyi, N. (2017). Posolstvo do papy Syksta IV z poslanniam Mysaila u svitli deiakykh dokumentiv Vatykanskooho taiemnoho arkhivu. *Mizhnarozhni zviazky Ukrainy*, 26, 13–15 [in Ukrainian].

Nazar ZATORSKYI

PhD Student (Theology in ecclesiology)

University of Friborg (Switzerland)

Greek Catholic priest

administrator of the Ukrainian community

in Zurich, Lausanne and Geneva

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1181-0207>

e-mail: o_nazarij@yahoo.de

COMMENTARIES OF THE METROPOLITAN IPATII POTII TO THE CHURCH SLAVONIC EDITION AND POLISH TRANSLATION OF THE «EPISTLE OF MISAEL»

The article examines the commentaries of the Metropolitan of Kyiv Ipatii Potii to both the Church Slavonic edition and the Polish translation of the Epistle of Misael. In order to

better present the Metropolitan's understanding of this document, the author also considers the prefaces to both editions and the presentation of Mysael's letter in other Potii's works. At the same time, he points out the publisher's false assumptions, identified as such in the previous Ukrainian historiography. The commentator's observations are classified into three categories – historical, textological, and theological – and grouped by topic within each category. The Polish edition allowed us to suggest what commentaries were on the lost pages of the Cyrillic editio princeps and to trace the evolution of I. Potii's perception of the epistle he published. This holistic approach helped to identify the main historical works on which I. Potii relied, as well as to present the theological and historical paradigms that he saw in the text of the epistle and reflected in his commentaries to its various editions. This analysis allowed us to identify polemical works, to which this source edition was a response, and sheds light on Potii's motivation for publishing this charter.

Keywords: Ipatii Potii, Poselstwo do Papieža, Epistle of Misael, polemic literature, Church union, Khrystofor Filalet, Vasyl Surazkyi, Clirik of Ostrog, Onofrio Panvinio

УДК: 930.2(477=161.2)"18"

DOI: 10.33402/up.2021-14-45-66

Олена АРКУША

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу

«Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2541-6603>

e-mail: o_arkusha@yahoo.com

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ЗМІСТОВІ ЛІНІЇ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Висвітлено основні дискусійні питання сучасної історіографії, які стосуються вивчення історії України «довгого» ХІХ ст. Проаналізовано концепції авторів узагальнованих робіт та зміни, які вносили в них протягом двох останніх десятиліть. Стверджено, що історіографія цього історичного періоду в Україні розвивалася шляхом накопичення нових тем дослідження, а концептуальні переосмислення відбувалися під впливом західної історіографії. Це дало змогу авторам відходити від підпорядкування матеріалу наперед заданій схемі націотворення (або ж національного відродження) та розглядати історичний процес як складну взаємодію різних чинників. Сучасні історики відмовляються від спрощеного розуміння колективних ідентичностей того часу та визнають їх множинність, зв'язок із поняттям лояльності, перехід однієї в іншу та можливість їхнього комфортного поєднання або кількарізних ситуативних змін протягом одного життя. З-поміж головних питань, над якими продовжують дискутувати історики України «довгого ХІХ ст.», виділено: формування уявного та реального простору модерної України, критерії періодизації цього історичного часу, співвідношення між традицією і модернізацією та вплив процесів модернізації й урбанізації на формування національних рухів, взаємозв'язок між «ною імперською історією та концепціями творення модерних націй, питання культурно-інтелектуальної історії (історії ідей) та можливостей і особливостей вивчення історії ХІХ ст. шляхом «історії знизу», уваги до особистого досвіду конкретної людини. Показано способи формування стереотипних уявлень через надмірне зловживання «ретроспективною історією», що штовхає дослідників на оцінні судження про події та явища ХІХ ст., виходячи з досвіду ХХ ст. Обговорено способи дослідження й представлення багатокультурності та взаємодії різних культур на етнічному пограниччі. З'ясовано, що ХІХ ст., зважаючи на значні перетворення повсякдення, можна вважати «часом змін». Стверджено, що найближчі перспективи в дослідженні історії України «довгого» ХІХ ст. полягають у прочитанні та перечитанні джерел, які репрезентують різні точки зору та способи переживання однакових процесів та явищ.

Ключові слова: «довге» ХІХ ст., формування української модерної нації, модернізація, культурно-інтелектуальна історія України ХІХ ст., сучасна історіографія.

В уяві сучасників дев'ятнадцяте століття асоціюється насамперед зі спокоєм і стабільністю. Тому-то цей історичний період опинився в тіні сповненого бурхливих потрясінь століття двадцятого. Оглядаючись назад із перспективи міжвоєнного двадцятиліття, австрійський письменник Стефан Цвейг порівняв його із «золотими часами надійності», коли все перебувало в усталеному порядку, а рівень життя й можливості людини постійно зростали. Як не парадоксально, але навіть у переддень Першої світової «ніхто не вірив у війни, революції та перевороти. Все радикальне, все насильницьке вже здавалося неможливим у цю епоху розважливості. Це відчуття надійності було найбажанішою власністю мільйонів, загальним життєвим ідеалом. ... У цій зворушливій впевненості в тому, що можна відгородитися, не залишивши жодної щілини для вторгнення злої долі, приховувалася, попри діловитість та поміркованість життєвих поглядів, велика та загрозлива пиха. Дев'ятнадцяте століття зі своїм ліберальним ідеалізмом було щиро переконане, що воно на прямому незворотному шляху до “кращого з усіх світів”. Зневажливо та зверхньо поглядало воно на попередні епохи з їхніми війнами, голодом та заколотами як на час, коли людство було ще неповнолітнім та недостатньо освіченим. Але тепер, здавалося, останнє зло та насилля остаточно залишиться позаду – це лише питання кількох десятиліть; і ця віра в постійний, невпинний “прогрес” для тої епохи була свого роду релігією»¹.

Утім, говорячи про дев'ятнадцяте століття як про час відносної стабільності, не варто забувати, що воно завершилося глобальним зіткненням у Великій війні та революціями, що вслід за нею змінили карту значної частини Європи. Без сумніву, ці події не виникли з нічого; вони стали наслідком складних, тривалих і глибоких процесів попереднього періоду. Дев'ятнадцяте століття було часом справжнього розквіту культурно-інтелектуальних дискусій, своєрідним вибухом філософських і світоглядних концепцій, покликаних змінити уявлення про свободу людини, про те, що від неї залежить, а що перебуває поза її впливом і волею, про віру та зневіру, про те, як влаштовані суспільство й держава і як вони мають чи можуть бути організованими. Це був час візіонерів і романтиків, які не боялися мріяти сміливо й були готовими до самопожертв і самопосягати на шляху до втілення мрій. Спираючись лише на подієву історію, дуже складно вловити «дух часу» й ментальний простір XIX ст. Його найбільша привабливість для дослідників завжди полягатиме в спокусі шукати і знаходити витоки великих змін, простежувати, як у період видимого спокою зароджуються ідеї, які згодом визначатимуть хід історії, аналізувати – спираючись на ширшу й принципово відмінну порівняно з попередніми епохами джерельну базу – сприймання історичних процесів людиною та мотиви її дій.

Історіографія XIX ст. в останні десятиліття розвивалася доволі динамічно, проходячи шлях від концептуального осмислення «українського XIX століття» як доби «національного відродження» до постійного розширення тематики досліджень і спроб застосувати до неї сучасні підходи до історіописання. Оскільки дослідження з історії України XIX ст. були суттєво загальмовані й викривлені в радянський період, українська історіографія опинилась у ситуації відставання від

¹ Цвейг С. Світ учора. Спогади європейця / пер. з нім. А. В. Савченко. Харків: Фоліо, 2019. С. 9–11.

західної. Наслідком цього стало поєднання «різних методологічних принципів – від класичного позитивізму до постмодернізму»². Порушення властивої західній історіографії хронологічної послідовності вивчення минулого, в якій постмодернізму передували ґрунтовні дослідження з політичної, економічної, соціальної історії та з історії права й міжнародних відносин, досі залишається в українській історіографії XIX ст. джерелом певного дисбалансу, коли історик, беручись за «case study», знаходить лише деякі й не завжди рівновартісні, а не максимально повні контексти досліджуваного ним явища.

Наукове осмислення «українського дев'ятнадцятого століття» в історіографії відбувалося зі значною затримкою в часі. Якраз тоді, коли цей період переставав бути «живою історією» й набув історичної перспективи, українські землі стали теренами світових війн, а в інтелектуальній площині переважили пошуки причин поразки Української революції. Політична кон'юнктура в країнах, до яких входили українські землі, за хвилевими винятками, не сприяла або ж прямо перешкождала дослідженням недавнього минулого. Історикам і науковим осередкам бракувало ресурсів для фахового збору й систематизації джерел; гостро відчувалася й нестача середовищ для розгортання наукових дискусій. Непрості рефлексії після польсько-української війни, вимушений розрив налагоджуваної протягом останніх десятиліть культурно-інтелектуальної взаємодії з Наддніпрянщиною позначилися на можливостях провідного довоєнного центру української гуманітаристики – Наукового товариства імені Шевченка у Львові, зводячи його значення до більш провінційного, аніж загальноукраїнського осередку.

Сподіваючись на можливість розгорнути наукове студіювання історії XIX ст. на хвилі українізації в межах Всеукраїнської академії наук, Михайло Грушевський у передмові до призначеної для цього серії «За сто літ» стверджував, що прийшов час для висвітлення «сірої буденщини тяжкого й трудного походу» українського національного відродження, та визначав як першочергове завдання збір джерел: «Те, що досі зроблене в нас у сім напрямі, дуже невелике ..., проби літературно-історичної періодики могли здебільшого тільки прихапцем докидати до нашого історично-літературного запасу більші або менші жмутки сього дорогого й пильно-потрібного матеріалу. Тепер-же з жалем приходиться роздумувати над тим, яка маса його – наявного і приступного десять-п'ятнадцять літ тому, тепер уже безповоротно зникла – за війни світової і горожанської. А до сих жалісних роздумувань прилучаються тривожні відомості, що нищення й «утилізація» рукописних і архівних фондів не скінчилась і не припинилась ще й досі, а негодні умови переховування рік за роком руйнують їх останки також і стихійно!»³.

За свідченням Олександра Оглоблина, серед українських істориків у 1920–1930-х роках існувало чітке розуміння необхідності концептуалізації історії України XIX ст. та навіть неминучості зіткнення її наукової синтези з офіційною радянською історіографією. Історики старшого покоління заохочували своїх учнів зосереджуватися на

² Ресент О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 218.

³ Грушевський М. Передне слово. *За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.* Київ: Держвидав України, 1927. Кн. 1. С. IV–V.

вивченні цього періоду, вбачаючи велику загрозу в хронологічному обриві «Історії України-Руси» М. Грушевського та зведенні XIX ст. до окремих явищ національно-культурного життя. Згадуючи деякі центри досліджень, О. Оглоблин стверджував, що «цих наукових осередків та їхніх праць було далеко більше, але вся їх робота йшла в тому самому напрямку: дати наукові монографії з історії 19 століття як конче потрібний матеріал для створення наукової схеми історії України цієї доби – й синтези цієї історії, отже історії передреволюційної України. Ми свідомо й послідовно прямували до цієї мети, історіографічна і історична вага якої була для нас ясна»⁴. Утім, внаслідок репресивної політики радянської влади працювати в цьому напрямі вдалося протягом занадто стислого терміну, що не дало змоги розгорнути аналітичні дослідження. У вивченні історії України XIX ст. настала тривала пауза.

Чималий вплив на становлення нової української історіографії XIX ст. мали аналітичні моделі, розроблені українськими істориками та істориками-україністами на Заході. Без сумніву, переломна роль тут належала Іванові Лисяку-Рудницькому, який запровадив поняття «українського XIX століття», визначивши його хронологічні рамки від кінця козацької державності до Першої світової війни. Працюючи в руслі інтелектуальної історії, І. Лисяк-Рудницький поставив питання про типологію українського руху та його вписування в європейську історію. На його думку, стрижневим історичним процесом цього часу була «генеза модерного українства», що «переплітається з центральними ідейними комплексами нашого національного самопізнання». У можливостях показати на прикладі історії XIX ст. західним експертам історичні корені сучасної України та змусити їх у такий спосіб вийти за межі російської схеми історик бачив не лише суто наукове, а й громадське значення історії XIX ст. Та водночас застерігав перед небезпеками «суб'єктивно-романтичного підходу, “патріотичної” емоційності та тенденційності», підбором фактів за задалегідь визначеною тезою» та закликав «намагатися відтворити минуле, яким воно справді було, згідно з реальною причиновою пов'язаністю подій»⁵.

Перша в незалежній Україні спроба концептуального осмислення XIX ст. як цілісного періоду, що була здійснена Віталієм Сарбеем у томі «Національне відродження України» (серія «Україна крізь віки»), спиралася на праці Дмитра Багалія, Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка та Івана Крип'якевича, від часу написання яких минуло вже багато часу, та враховувала схему І. Лисяка-Рудницького. Концепт «українського національного відродження» автор представив як комплекс подій та явищ, пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням українського національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців. Необхідною передумовою цього процесу він визначив відмову українських політичних еліт козацько-старшинського походження від державно-історичної концепції націотворення як безперспективної за тих обставин, що склалися, та прийняття «демократичного народництва», розбудови політичної нації на основі мовно-етнічної спільноти. Так, погляд у минуле

⁴ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). *Український історик*. 1971. № 1–2 (29–30). С. 9.

⁵ Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 193–202.

був замінений проектом у майбутнє, ключову роль у розробці й реалізації якого відіграла українська інтелігенція⁶.

Західні вчені не безпідставно прогнозували, що, вийшовши з марксистської методології історичних досліджень у її радянській версії, історики в Україні опиняться перед спокусою поставити на зміну історії про рух людства до соціалізму есенціалістський розвиток нації, йдучи за логікою якого, український народ здебільшого перебував у ролі жертви у ворожому оточенні, а саму його історію репрезентував постійний ланцюг жертвовності, перемог і поразок. Обмеженість такого підходу полягає як у його догматизмі, так і в невинуватому звуженні предмета вивчення, підміні реальної історичної картини уявними образами та навіть ідеологічними штампами, як-от про «зраду» українських еліт чи то про колоніальне гноблення українських земель з боку імперій. Ще одним вразливим місцем ставало й те, що історіографії сусідніх країн використовували позицію українських істориків для доведення того, що модерну українську націю було штучно сконструйовано. За образним порівнянням О. Оглоблина, зведення історії України XIX ст. до «культурно-національного відродження українського народу» виглядало так, ніби «широка й повноводна ріка історичного процесу України переходила у вузький, хоч сильний і швидкий потік, за межами й остронь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України»⁷.

Ідейні імпульси, які йшли з Заходу на етапі становлення сучасної української історіографії, були безпосередньо пов'язані зі змінами у світовій україністиці в останні десятиліття XX ст. Інтеграція українських істориків та істориків-україністів до західних академічних спільнот спричинила переосмислення завдань українознавства відповідно до стандартів західноєвропейської та північноамериканської концептуалізації. Шукаючи вихід із обмеженості моделі націєцентричного пізнання історії, щодо якої в західній історіографії панував уже значний скепсис, Омелян Пріцак запропонував подивитися на історію України як на комбінацію різних «одиниць і структур досліду», з-поміж яких історія нації з рівноправним урахуванням інших етнонаціональних спільнот на певній території ставала лише однією з можливих площин дослідження. «Історія України, – ствердив він, – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряне лінійним часом минуле всіх типів держав, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих спільнот («політичних українців») та перейнятих розвинутих ними цивілізацій». Цей досвід О. Пріцак пропонував розглядати з шести перспектив: політичної, економічної, суспільної, культурної, релігійної та психологічної⁸.

Підхід О. Пріцака мав і надалі має багатьох критиків як в Україні, так і поза її межами. Їхні найбільші побоювання стосуються того, що відмова від націоналістичного підходу (зняття наголосу на тому, що український народ є автохтоном,

⁶ Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. (Серія: Україна крізь віки; т. 9).

⁷ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)... С. 5–6.

⁸ Пріцак О. Й. Що таке історія України? *Український історичний журнал*. 2015. № 1. С. 177–210.

сувереном та господарем не лише географічної, а й історичної території) загрожує розмиванням історії України, представленням її як терену змагань різних культур і цивілізацій. За цією логікою, інтеграція до історії України іншоетнічних груп може мати штучний характер; вона не враховує регіональної специфіки Центрально-Східної Європи, переносючи на неї модель сформованої в цілком інших умовах політичної американської нації. Вдалу відповідь на ці побоювання ще в середині 1990-х років дав Марк фон Гаген у статті з провокаційною назвою «Чи має Україна історію». З точки зору вченого, проникність меж політичної й культурної історії України в минулому може й повинна бути оберненою в її сильну сторону, адже такі транснаціональні процеси, які в історії України знаходяться на поверхні, цілком відповідають запитам історіографії постмодернізму та можуть перетворити історію України в дуже сучасну й цікаву для світу тему досліджень⁹.

Застереження проти спокуси лінійного представлення історії України XIX ст. як наперед визначеного зростання національної свідомості аж до політичного самовизначення виразно пролунали в роботі Павла Роберта Магочія «Українське національне відродження: нова аналітична структура». Канадський історик звернув увагу на два важливі аспекти: потребу вивчати український рух того часу в тісному зв'язку з національними рухами інших народів Центрально-Східної Європи (продуктивними для цього він назвав порівняльні дослідження Мірослава Гроха, Юзефа Хлебовчика та Емілія Нідергаузера) та відмову від спрощеного трактування ідентичностей і пов'язаних із ними лояльностей. За твердженням П. Р. Магочія, зарахування до національного руху лише однозначно й постійно відданих йому діячів збіднює та спотворює історичну дійсність, залишаючи поза метанаррацією «осіб, які інколи асимілювалися, а інколи були національними патріотами», виявляли/приховували ідентичність ситуативно, поєднували лояльності, не вважаючи їх взаємовиключними. «Увесь хід українського національного відродження до Першої світової війни, – доводить історик, – можна трактувати як історію конфлікту між структурою численних культурних і національних лояльностей, з одного боку, і структурою взаємовиключних свідомостей, з іншого, і як історію того, як цей конфлікт (іноді травматично, а іноді творчо) впливав на осіб, які опинилися в ньому»¹⁰.

Завдання узгодити аналітичні моделі західної історіографії з матеріалом з історії України XIX–XX ст. взяв на себе Ярослав Грицак. Його синтеза «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття» уперше вийшла у світ 1995 р. й відтоді мала ще два перевидання. Концепція праці відображена в її підзаголовку. Автор урахував напрацювання західної історіографії останніх десятиліть у ділянці теорій націй та націоналізму й водночас зазначив, що наука не терпить застиглих догм і потребує постійного оновлення методології, яке відкриває шлях ідеям і дискусіям. Одним із відправних положень роботи став класичний вислів французького історика Ернеста Ренана: «національне існування є щоденним плебісцитом». Важливою є теза автора про «принципову нормальність» української історії в сенсі вписування її основних етапів і тенденцій у загальноєвропейські процеси. Поєднання в роботі

⁹ Hagen, von M. Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*. 1995. Vol. 54. Nr 3. P. 658–673.

¹⁰ Magocsi P. R. The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework. *Canadian Review of Studies in Nationalism*. 1989. Vol. 16. P. 45–62.

«довгого» XIX й «короткого» XX ст. дало змогу простежити тяглість процесів модернізації та поглянути на національну мобілізацію ширших верств з історичної перспективи Української революції. Формування української модерної нації протягом XIX ст. (або ж перетворення етнічної окремішності в національну свідомість) показано через еволюцію української політичної думки, з одного боку, і політику імперій та (епізодично) взаємодію з польським і російським національними рухами, з іншого. Обмеженість свого підходу сам автор у передмові до третього видання визначив так: «Тоді головною темою книжки я обрав формування модерної української нації. Зараз я писав би про формування модерної України взагалі»¹¹.

Протягом трьох останніх десятиліть з'явилося чимало ґрунтовних і вартісних досліджень, які відображають різні аспекти історії України XIX ст. Мабуть, повна бібліографія історичних розвідок із цього періоду вже зайняла б чималий за обсягом том. Тематика цих досліджень (здебільшого без урахування напрацювань істориків, які вивчають українські регіони у складі Габсбурзької монархії) узагальнена в кількох публікаціях Олександра Реєнта, який водночас визначав прогалини та найближчі перспективи, акцентуючи на соціальній та економічній історії, повсякденні, історичній біографістиці та просопографічному аналізі окремих суспільних груп, координації напрацювань істориків-краєзнавців та компаративних студій з історії ідей¹². Власне ж бачення автором концептуального узагальнення історії України XIX ст. реалізоване ним у виданні «Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття)», матеріал у якому структуровано за чотирма темами: українські землі та європейська дипломатія, національне відродження (з акцентом на структури та діячів національного руху), соціально-економічний розвиток (головно про робітничий рух) та Україна в Першій світовій війні, що постає в такій конструкції як завершення цього історичного періоду¹³.

Напрацювання історіографії з різних тем дали змогу львівському колективу авторів у 2016 р. підготувати навчальний посібник під назвою «Час народів. Історія України XIX століття», виконаний у формі наукової синтези, він одночасно може слугувати навчальним цілям. Ознакою цієї роботи стало суттєве розширення спектра тем, які включено до «українського XIX ст.», та «проговорення» складних і неоднозначних питань. У роботі послідовно розглянуто структуру української історії XIX ст., процеси інтеграції українських земель до Російської та Австрійської імперій, соціальний склад і економіку, етнічний склад населення України та «форми присутності» різних етнічних груп (росіян, поляків, євреїв, кримських татар, румун, угорців), українське національне відродження в контексті європейської історії, ідейні основи та інституційний розвиток українського національного руху, модернізацію українського суспільства, культурно-інтелектуальну історію України та її образи в

¹¹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo publishing, 2019. С. 7.

¹² Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку... С. 218–232; Реєнт О. П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 6–26 та ін.

¹³ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття). Київ: Арії, 2016.

увлєннях стороннїх спостерїгачїв. Хронологїчно оповїдь охоплює час до початку Першої свїтової вїйни. Серед помїтних її прогалин – вїдсутнїсть повсякденного життєя й гендерної проблематики, обмеження теми модернїзацїї нацїонально-полїтичною сферою та схематичне представлення пїдроздїлу про культуру-їнтелектуальну історїю. Утїм, акцентованї назвою роботи процеси модерного нацїотворення розглянутї достатньо рїзносторонньо, в широкїх контекстах, з урахуванням багатьох чинникїв і пїдкресленням думки, що розумїння власного можливе лише через його взаємодїю з зовнїшнїм свїтом. Львївськї автори виразнїше, нїж це виглядає зазвичай з позицїї Києва, наголосили на локальних особливостях і процесах творення єдиної України. З-помїж головних тез варто видїлити розумїння формування модерної української ідентичностї як перехресної взаємодїї рїзних нацїонально-полїтичних орієнтацїй та навіть їндивїдуальних стратегїй. Поєднання кїльких лояльностей, за твердженням авторїв, для людини XIX ст. було психологїчно комфортним, й лише розумїючи спосїб мислення людей того часу, не накидаючи на нього переоцїнки пїд впливом наступних драматичних подїй, можна збагнути історїю «українського XIX столїття» в її багатоманїтностї та вїдїйти вїд обмеженостї будь-яких лїнійних і пїдпорядкованих наперед заданому сценарїю схем¹⁴.

До сьогоднї з боку афїлійованих у захїднї академїчнї структури вчених лунають рїзкї закиди в бїк наукових та унїверситетських осередкїв в Україні, якї спеціалїзуються на вивченнї історїї XIX ст., щодо нехтування методологїчними напрацюваннями свїтової історїографїї, зосередженнї на частковїх дослїдженнях та униканнї концептуалїзацїї й органїзацїйних зусиль для її досягнення¹⁵. Насправдї українська історїографїя цьогого перїоду ще перебуває на етапї накопичення не так конкретних знань, як способїв їхньої обробки та їдей, якї виникають в авторїв тематичних дослїджень. Найефективнїшим шляхом до концептуалїзацїї найближчим часом здається все ж поява опертих на ґрунтовне опрацювання джерел тематичних монографїй з виразною методологїєю дослїджень, розглядом теми в якнайширших контекстах і загальнїшими висновками¹⁶. Без виконання критичної маси таких праць академїчнї дискусїї мїж істориками завжди залишатимуться пїд загрозою ударїв з боку адептїв «полїтичної доцїльностї», а без кїлькаразового переречитування пїд рїзними кутами зору джерельної бази всї спроби вписати український рух у наявнї схеми виглядатимуть штучними.

Подолання стереотипїв має межу, до того ж вїдстань мїж закликком вїдмовитися вїд застарїлих схем і його реалїзацїєю на практицї нерїдко залишається не пройденою. На це звертав увагу ще Ярослав Дашкевич, пишучи, що «неможливо

¹⁴ Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народїв. Історїя України XIX столїття: навч. посїб. / за заг. ред. М. М. Мудрого. Львїв: ЛНУ ім. І. Франка, 2016.

¹⁵ Кравченко В. Україна, їмперїя, Росїя. Огляд сучасної історїографїї. *Кравченко В. Україна, їмперїя, Росїя. Вибранї статтї з модерної історїї та історїографїї*. Київ: Критика, 2011. С. 391–454.

¹⁶ Як приклад можливостей широкої концептуалїзацїї на базї конкретного історичного матерїалу див.: Грицак Я. Пророк у своїй вїтчизнї. Франко та його спїльнота (1856–1886). Київ: Критика, 2006; Куцманї Б. Броди. Прикордонне галицьке мїсто в довгому XIX столїттї / пер. з нїм. В. Кам'янець. Львїв: Лїтопис, 2019 та їн.

на всі соціальні явища дивитися через ідеальні рожеві окуляри – а все те, що з суб'єктивних причин у різних писаннях та в щоденному житті не подобається, вважати стійкими стереотипами. Неможливо цілком об'єктивні, але з різних причин неприємні явища та судження етнічного змісту трактувати як стереотипи Треба перш за все ставити питання про правдивий зміст стереотипу – і намагатися відповідати саме на таке питання»¹⁷.

Представлення історії України XIX ст. в останніх роботах Сергія Єкельчика¹⁸ та Сергія Плохія¹⁹, зорієнтованих на західного читача, переконливо доводить, що, беручись за написання узагальнювальних праць, автори все ж надають перевагу усталеним в історіографії тезам, а добираючи матеріал для обмеженого за обсягом тексту, не можуть упускати те, що було насправді важливим, навіть якщо воно видається добре відомим. Намагаючись виокремити найзагальніші характеристики досліджуваного періоду, історик, який вивчає Україну XIX ст., неминуче опиняється в колі кількох основних питань, на які шукатиме й даватиме відповіді.

Час і простір. Історія України цілком вписується в запропоновані британським істориком Ериком Гобсбаумом часові межі «довгого XIX століття», яке хронологічно обмежене Великою французькою революцією та початком / завершенням) Першої світової війни (як варіант – початок Української революції). В українську історіографію поняття «українського XIX ст.» як «довгого» ввів І. Лисяк-Рудницький. Знаковими подіями завершення «старого режиму» він визначив: ліквідацію козацької державності, поділи Речі Посполитої, опанування Росією Північного Причорномор'я. На тлі цих зовнішніх явищ відбувся «внутрішній переворот у світогляді тогочасної української провідної верстви» – відмова від відстоювання політичної автономії та прийняття всеросійської державної ідеології. Згорання української автономії не було винятковим явищем; воно відповідало тенденціям кінця XVIII ст., коли, керуючись ідеологією просвіченого абсолютизму, імперські уряди демонстрували тенденції до централізації та державної уніфікації²⁰.

Наслідком геополітичних змін стало перетворення просторових уявлень про межі вітчизни. Завершення козацької доби підвело ризику під розумінням України як «території свободи». Кримське ханство було анексоване Росією, Південь України виведений із зони Великого степу в смугу імперської модернізації, що змінило століттями усталені відносини в регіоні. Поділи Речі Посполитої започаткували/прискорили тривалий у часі розпад спільного українсько-польсько-литовського культурного й політичного простору. Західноукраїнські регіони були введені в політичний і культурний простір Центральної Європи, де домінувала німецька культура. Врешті-решт стихійні й організовані урядами держав переселенські

¹⁷ Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. *Дашкевич Я. «...Учи неложними устами казати правду». Історична есеїстика (1989–2008)*. Київ: Темпора, 2011. С. 593.

¹⁸ Єкельчик С. *Історія України. Становлення модерної нації*. Київ: Laurus, 2011.

¹⁹ Плохій С. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків: КСД, 2016.

²⁰ Лисяк-Рудницький І. *Структура української історії в XIX столітті...* С. 197–198.

рухи спричинили формування на території України місць компактного проживання інших народів та осередків української діаспори у світі.

Новим явищем став поділ українських земель «природним, точним і визначеним» державним кордоном між Російською та Австрійською імперіями. Хоча кордон розділяв, його подолання, як виявилось згодом, відкрило нові можливості. Пошуки імперіями найбільш ефективних форм управління супроводжувалися експериментами, які менш-більш стабілізувалися лише на середину XIX ст. Ці експерименти, хоча й мали на меті інтеграцію територій і вирівнювання відмінностей між ними, на практиці нерідко увиразнювали регіонально-фронтирні ідентичності, зосереджували й замикали увагу локальних спільнот на відносинах із сусідами. «Різноманітні політичні та культурні впливи, – стверджує дослідник теорії фронтиру Ігор Чорновол, – сприяли формуванню фронтирного суспільства з амбівалентною лояльністю й ідентичністю локальних мешканців, яку ті часто змінювали залежно від обставин. Але чи так уже й легко?». За твердженням історика, такі притаманні мешканцям фронтиру амбівалентна ідентичність і спричинене змінами й пристосуваннями «роздерте сумління» були характерні для України не лише в ранньомодерний час, а й у наступні століття²¹.

Серед численних теорій суспільного розвитку, на виникнення яких XIX ст. виявилось особливо «щедрим», було сформоване й розуміння зв'язку географічного простору з життям народу та його ментальністю. Саме в XIX ст. зусиллями етнографів і статистиків були з'ясовані етнічні межі народів Центрально-Східної Європи. Явищем часу стали й загальні переписи населення, які упроваджували розрізнення за національностями через урахування мови спілкування і віросповідання. Щоправда, наукове усталення етнічних меж народів, визначення етнічної більшості на певній території далеко не відразу ставало аргументом для самостійної організації їхнього життя. Уявлення про «історичні» й «неісторичні» народи залишалося достатньо поширеним, і чи не кожен національний рух шукав аргументи на користь своєї «історичності».

Протягом усього XIX ст. національна ідея набирала обертів, захоплюючи дедалі більше прихильників, які пов'язували з національною свободою надії на краще життя. Увага до національного питання в XIX ст. була прикута передусім тому, що внаслідок секуляризаційних процесів йому відводили ключову роль у новому впорядкуванні світу, що передбачало підпорядкування інших колективних ідентичностей національній. Важливим питанням для істориків України XIX ст. залишається взаємозв'язок між «відродженням» і «народженням» української нації в її сучасному розумінні. Термін «відродження», який передбачав, що нації існували з давніх-давен та лише через несприятливі зовнішні обставини опинилися перед труднощами, був ідеологічним винаходом XIX ст. Концепт «відродження» покладений в основі примордіалістської версії націотворчих процесів; модерністські ж версії об'єднують переконання в тому, що нація в її сучасному вигляді формується вже в новий час і є, за Бенедиктом Андерсоном, «уявленою спільнотою». Перетворення в модерні нації проходили як «історичні», так і «неісторичні» народи, а найточніші

²¹ Чорновол І. Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір. Київ: Критика, 2015. С. 261–263.

відповіді про обставини й перебіг цих процесів дає культурно-інтелектуальна історія, яка поєднує історію ідей, освітніх і наукових інституцій та інтелектуальні біографії, що розкривають ідейні пошуки і спроби їх практичного втілення.

Геополітичні й світоглядні зміни диктували потребу навіть не переосмислення, а нового осмислення «свого» простору. Попередні образи світу виявилися фактично розшматованими, й, образно кажучи, «збирання земель» відбувалося спершу в уяві/творчості діячів національних рухів, які заново конструювали поняття вітчизни й зовнішнього оточення. Під впливом філософії романтизму творення національного часопростору відбувалося на базі мови, культури й історичної традиції, в якій віднаходили спільні й прийнятні для всієї національної спільноти символи й образи. Саме навколо цих символів, образів і понять, які давали змогу відчутти свою співпричетність, відбувалось об'єднання, після якого розпочиналася розбудова інфраструктури національного руху. Так, історичний час і простір у формуванні модерних націй ставали однаково важливими, творили єдине ціле.

До найважливіших пошуків XIX ст. належало намагання узгодити культурно-інтелектуальний, національний, територіальний та політичний простори. Ще в 1797 р. славнозвісні німецькі поети Йоган Вольфганг Гете та Фридрих Шіллер сформулювали напрям цих пошуків у питанні: «Німеччина? А де ж вона? Не знаю, де лежить ота країна. Там, де починається культурна, закінчується політична»²². Підсумком узгодження ставало включення у програми національних рухів прагнення до власної державності, що наприкінці цього історичного періоду слугувало своєрідною «перепусткою» в коло цивілізованих народів. Ідея про те, що принципом управління має бути об'єднання всіх представників нації в одній державі, й стала (за Джоном Армстронгом) головною ознакою націоналізму в тому значенні, у якому його розуміли в XIX ст. Оскільки різні національні проекти конкурували між собою на полі спільного історичного часу й географічного простору, успіх одного з них сприймався як поразка інших.

До внутрішньої періодизації історії XIX ст. існують різні підходи, однак не підлягає сумніву той факт, що чіткий перелом у ньому відбувся у зв'язку з революцією 1848 р. й ліберальними (у Габсбурзькій монархії одночасно децентралізаторськими) реформами 1860-х років. Здебільшого в основу періодизації кладуть етапи розвитку національних рухів. Популярною в українській історіографії є типологічна схема, розроблена для «малих» європейських народів чеським соціологом та істориком Мірославом Грохом. «Шляху, який веде до національного існування, – писав він, – не можна аналізувати без урахування епохи, в якій його було пройдено, та її місця на осі часу. З першого погляду видно, що творення європейських народів було виразно асинхронним: деякі народи виявляли себе як свідомі спільноти вже в середині XIX ст., натомість в інших на той час про існування народу лише мріяли нечисленні групи вчених». У зв'язку з цим учений пропонував порівнювати різні народи не за шкалою часу, а відповідно до типових ситуацій, які вони розв'язували.

За твердженням М. Гроха, всі національні рухи проходили три основні етапи:

1. Фаза «А» – період «наукового зацікавлення», коли «вчені» вивчали мову, минуле,

²² Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2016. С. 339.

звичаї, стандарти життя та інші ознаки народу. 2. Фаза «В» – період «патріотичної агітації», коли група активних і свідомих патріотів, часто учні покоління «А», поширювала національну свідомість серед ширших верств. 3. Фаза «С» – формування масового національного руху, яке має незворотний характер²³. Ці фази щодо українського національного руху прийнято окреслювати як академічну, культурну та політичну. Будучи цілком виправданою під кутом зору ситуацій, які проходив національний рух, ця схема лише дуже приблизно може бути накладеною на лінійну шкалу часу, адже на кожному з етапів виконання попередніх завдань усе ще тривало. Український національний рух у Габсбурзькій монархії, який розвивався на базі гарантованих конституцією прав і свобод, простіше «вписати» в цю схему, аніж український рух у Російській імперії.

Зв'язок між часом і простором у XIX ст. підкреслюють періодизації, в основу яких покладено територіальне переміщення центрів українського національного руху в хронологічній послідовності. Одну з таких схем запропонували Омелян Прицак та Джон Решетар. Вони виокремили п'ять стадій, поєднаних з історичними регіонами: 1. Новгород-сіверська кінця XVIII ст., пов'язана з середовищем колишньої козацької старшини, у якому була створена «Історія русів»; 2. Харківська першої третини XIX ст., пов'язана з відкриттям Харківського університету та новою українською літературою; 3. Київська 30–60-х років XIX ст., яку визначило відкриття Київського університету, формування шевченківської культури та діяльність кирило-мефодіївців; 4. Женевська 70–80-х років XIX ст., що формувалася навколо діяльності Михайла Драгоманова; 5. Галицька кінця XIX – початку XX ст., пов'язана зі створенням політичних партій.

Осмилення простору історії України XIX ст. можливе й під кутом зору її взаємодії зі зовнішніми чинниками. Український рух традиційно розглядають у його зв'язках із найближчими сусідами – російським та польським. Однак поглиблення досліджень і застосування компаративного підходу дає змогу відкрити й інші пов'язання. Так, до прикладу, Роман Шпорлюк, спираючись на погляди британського історика Люїса Нейм'єра про те, що в період між 1848 і 1945 рр. головним питанням Центральної та Східної Європи було «що таке Німеччина?», ствердив, що «поява німецького сюжету в українському наративі дасть нам змогу скоригувати загальне уявлення про те, що формування української нації – запізнілий і сповільнений процес, за загальної мовчазної згоди на те, що стосовно німців цей процес був одним із найпрогресивніших». Загальний висновок автора полягає у взаємозв'язку націотворчих процесів у регіоні, які одночасно були формуванням, переформуванням та розформуванням різних національних проєктів, і тому кожний впливав на все, що відбувалося навколо²⁴.

Опинившись «у тіні» бурхливого XX ст., історія XIX ст. зазнає сильного впливу ретроспективного методу, який накидає давнішим подіям уявлення й цінності пізнішого часу. Особливо це позначається на поясненні націотворення, коли складні, мінливі й багатоваріантні процеси трактують під кутом зору правильності/

²³ Hroch M. Powstanie małych narodów w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej. Warszawa: Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, 2020. S. 57–58.

²⁴ Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща... С. 332–334.

хибності вибору на кожному етапі. Такий підхід, безумовно, не виправдано спрощує та збіднює картину минулого. Водночас услід за послідовниками Фернана Броделя українські історики дедалі частіше звертають увагу на те, що в минулому можна виділяти й аналізувати різні часові пласти, які рухалися з неоднаковою швидкістю: якщо часовий вимір модернізації розвивався швидко, то в традиційності він залишався майже нерухомим²⁵.

Традиція та модернізація. Застосування до вивчення історії XIX ст. модернізаційного підходу можливе і в контексті націотворчих процесів, і як альтернативний підхід до розгортання розповіді навколо національної парадигми. Модернізаційна теорія дає можливість досліднику показати значно ширше історичне тло, але водночас висновки й акценти, які випливатимуть з її застосування, можуть суттєво відрізнитися від тих, які виникають з історії національного руху. Насамперед модернізаційний підхід змушує розглядати імперську владу не в контексті її протистояння з народами, а як рушійну силу просвітницьких та економічних перетворень. На думку Володимира Кравченка, він може змінити й символічну ієрархію регіонів в українській історії XIX ст., ставлячи на перший план промислово розвинуті Південну Україну й Слобожанщину, а також великі міста, які були анклавом модерності²⁶.

Під модернізацією розуміють комплекс змін, що супроводжують перехід від традиційного аграрного до сучасного індустріального й урбанізованого суспільства, ланцюг взаємопов'язаних перетворень, кожне з яких породжує або ж підштовхує інші. Відбувалися ці зміни здебільшого нерівномірно. Взірцевою моделлю модернізації вважають Західну цивілізацію, а її хронологічні рамки виходять поза межі XIX ст. як у давніший, так і в пізніший періоди. Вивчати процеси модернізації лише засобами історичної науки здебільшого складно; їх дослідження потребує залучення суміжних дисциплін: соціології, економічної теорії, політології тощо. Під цим кутом зору праці в руслі теорії модернізації відрізняються від культурно-інтелектуальної історії передусім методологією досліджень. Взаємозв'язок процесів модернізації доводить, наскільки важливо враховувати в дослідженнях ширші контексти будь-якого явища, яке вивчається.

Модернізаційні процеси значно змінили політичну сферу. Гасла Французької революції «Свобода, рівність, братерство» прокладали шлях, наштовхуючись на значний опір, розмах якого ілюструвала доля самих революціонерів. Утім, попри труднощі, суспільство зі станового перетворювалось у новочасне, піддані царя й цісаря – у громадян, а простір для вияву громадської активності ставав дедалі ширшим. Преса, товариства, політичні об'єднання, наукові товариства, профспілки, виборче право та парламентська діяльність, просторова й соціальна мобільність – усе це на українських землях з'явилося протягом XIX ст. Бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (насамперед засобів масової інформації та транспорту), згідно з популярною комунікативною теорією Карла Дойча, на етапі переходу від аграрного до індустріального суспільства став одним з

²⁵ Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. С. 10–11.

²⁶ Кравченко В. Україна, імперія, Росія... С. 453–454.

головних чинників формування націоналізму та соціальної мобілізації ширших груп населення навколо його ідей та виникнення нових форм політичної свідомості²⁷.

Модернізація та промислова революція посприяли трансформації суспільства й порушенню соціального питання як такого, що потребує першочергового вирішення. Започатковані в Німеччині дискусії між Карлом Марксом і Фрідріхом Лістом були покладені в основу дилеми «між комунізмом і націоналізмом», з якою на зламі ХІХ–ХХ ст. тією чи іншою мірою зіткнулися всі європейські народи. Питання про те, що вважати першочерговим – національне чи соціальне визволення, – зачепило й українське суспільство, соціалістичні ідеї в якому мали значний резонанс з огляду на соціальну структуру самого суспільства та були меншою мірою збалансовані ідеологіями консерватизму й лібералізму. Соціалістичні ідеї слугували каталізатором і націтворючих процесів, що виявлялось як у доборі аргументів для творення національних держав, так і в формуванні політичних сил соціалістичного напрямку, які відразу чи пізніше набували національного забарвлення²⁸.

Особливе місце в дослідженні процесів модернізації відіграє вивчення міст²⁹. Саме міста найчастіше забезпечували розрив модерності з традицією, радикально змінювали спосіб життя людини, відкривали можливості й перетворювали свідомість. Відмінності між сільським і міським способами життя визначають як різницю між спільнотою та суспільством. Якщо сільська спільнота спиралася на багатівіковий досвід предків, неписані норми, родинні зв'язки та прямі контакти, то міське суспільство є вже структурованим соціумом, де діють закони і правила, а міжособистісні зв'язки часто безособові й не мають наслідком створення тривалих особистих залежностей. Оскільки мешканці міст часто починали життя з чистого листка, це формувало передумови для змін і творення нового. Візуально міста ХІХ ст. часто «перетікали» в сільську місцевість, їхні «мальовничі краєвиди, наявність земель сільськогосподарського призначення були таким самим неодмінним елементом міського пейзажу, як собор, крамниця або постать поліцейського»³⁰. Та все ж модернізація міст провокувала кризу «традиційних цінностей», які асоціювалися з сільською культурою, спричиняла драматичні повороти в долях конкретних людей. Зважаючи на роль міст в історії, існують небезуспішні спроби розглядати весь історичний процес як поступове розширення перетворювального впливу міста на навколишню територію, а також досліджувати міську культуру не в замкненому просторі, а в контексті її запозичень сільськими мешканцями.

²⁷ Дойч К. Народи, нації та комунікація. *Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія* / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2006. С. 317–332.

²⁸ Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890). Київ: Основні цінності, 2002.

²⁹ З-поміж останніх праць див.: Живучи в модерному місті: Київ кінця ХІХ – середини ХХ століть / упоряд.: О. Бетлій, К. Діса, О. Мартинюк. Київ: Дух і Літера, 2016; Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019.

³⁰ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. С. 35.

Вивчення міста не як місця дії/події, а як живого, динамічного та мінливого організму відповідає тенденціям «нової міської історії», що поєднала аналіз міста як системи з певними функціями з дослідженням його соціального й культурного середовища³¹. За твердженням дослідника лівобережних міст Дмитра Чорного, яке можна поширити на всі терени України, на початку XX ст. ці міста «демонстрували химерну, але не потворну суміш старого і нового, традиційного і модерного, імперського і українського. Їх життя було більше схожим на мозаїку або веселку». Дослідження настроїв мешканців міст XIX ст. увиразнює співіснування кількох колективних ідентичностей: імперської, губернської, регіональної, української чи малоросійської, власне міської тощо³².

Саме на прикладі міської історії дослідники підмітили й поставили питання про неоднозначність взаємозв'язків між модернізацією та українським національним рухом. За висновком Богдана Кравченка, міста в Україні XIX ст. дуже слабо справлялися з роллю осередків українського націоналізму, щобільше, через неукраїнський характер еліт, преси, школи і т. ін. вони йому протистояли. Після «деурбанізації» України у XVIII ст. в імперський період міста розвивались не так органічно, як відповідно до цілей імперської модернізації, що зумовлювало невисоку частку в них українського населення. Відсутність або слабкі позиції українців у стратегічних секторах політики, економіки, культури стали, на думку Б. Кравченка, основною причиною поразки Української революції³³.

В історіографії існує припущення (його висловлював, зокрема, австрійський історик Андреас Капеллер), що модернізація послаблювала український національний рух, оскільки більший доступ до її реалізації мали ті верстви суспільства, серед яких етнічні українці становили меншість. Аналізуючи співвідношення між процесами модернізації та модерним націотворенням, Я. Грицак звернув увагу на те, що в XIX ст. більшість українців слабо реагувала на зміни та зберігала традиційний уклад. Тож, за його висновком, «українцям багато в чому вдалося зберегти свою ідентичність не внаслідок модернізації, а всупереч їй». Водночас історики, які стримано оцінюють безпосередній вплив модернізації на український рух, не заперечують необхідності її складових для конструювання модерної нації, хоча й відзначають, що всі вони могли приводити до різних наслідків, діяли не завжди прямо, а й опосередковано. Важливим є висновок про те, що синхронність модернізаційних процесів по обох боках кордону не роз'єднала, а, навпаки, сприяла об'єднанню української нації. Це дає змогу застосовувати теорію модернізації до вивчення української історії XIX ст.³⁴.

Врешті-решт, аналізуючи процеси модернізації на українських землях, потрібно шукати відповіді на питання про співвідношення їхнього органічного характеру із запозиченням чи нав'язуванням – як у територіальному, так і в національному вимірі. Поставивши це питання щодо просвітницьких та інтеграційних перетворень у

³¹ Верменич Я. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2011. С. 15.

³² Чорний Д. По лівий бік Дніпра... С. 292–293.

³³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національні свідомість в Україні XX століття / пер. з англ. В. Івашко та В. Корнієнко. Київ: Основи, 1997.

³⁴ Грицак Я. Нарис історії України... С. 32–33.

XVIII ст., Володимир Маслійчук дійшов висновку, що їхнє впровадження супроводжувалося брутальними формами тиску влади навіть щодо російського соціуму. Таке зіткнення в практиковані владою моделі виходу з нього можна пояснити насамперед архаїчністю суспільства. Українська ж прикордонна спільнота, на думку автора, була ще менше готова до перетворень «західного стибу», що спричиняло численні конфлікти й нерівномірності в розвитку. «На жаль, – підсумував історик, – “втягнення в орбіту розвиненіших цивілізацій”, коли до нього спричиняються недорозвинені й суперечливі посередники, окрім зміни суспільної парадигми, а відповідно й історичної пам’яті та свідомості, вибудовує також нове соціальне тло, де обтята й трансформована (на кінець XVIII ст.) “традиція” є чинником мітологізації власного ества»³⁵.

Імперії та народи. У руслі повороту західної історіографії на початку 2000-х років до «нової імперської історії» в дослідженнях з історії України XVIII–XIX ст. простежується прагнення переосмислити роль імперій у формуванні модерної української національної ідентичності, відмовившись від упередженого трактування імперського контексту як принизливого для національної історії та перенісши наголос на роль імперій у трансформаціях суспільства. Сформовані як різновид лояльності імперські ідентичності (малоросійство, австрорусинство) можна розглядати як перехідний етап від розпаду річпосполитського простору до формування новочасної національної ідентичності³⁶.

На оцінні судження щодо ролі імперій можна поширити спостереження Ларі Вулфа, який зауважив, що практиковані добою Просвітництва бінарні оцінки Східної Європи в категоріях протистояння європейської цивілізації та азійського варварства насправді легко деконструювати³⁷. Факт виняткових заборон українського друкованого слова в Російській імперії не може слугувати достатнім обґрунтуванням намагань вивчати українську спільноту так, ніби всі інші заходи імперської влади не мали на неї жодного впливу. Важливою темою досліджень тут є діяльність місцевої адміністрації (губернаторств, генерал-губернаторств, намісництва) та її бюрократичного апарату, які, будучи головними посередниками між центральною владою та місцевим населенням, з одного боку, реалізовували політику влади, а з іншого – акумулювали й виражали настрої на місцях. Більш виваженого порівняння потребує також імперська політика щодо українців Росії та Австрії (Австро-Угорщини), адже при оцінці Російської імперії помітні спроби ототожнювати її з пізнішим радянським періодом, натомість політика Габсбургів надмірно міфологізована. Це призводить до неточності в оцінках можливостей громадської активності українців по обох боках кордону й невинновданого звуження цих можливостей для українців у складі Російської імперії³⁸.

³⁵ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. С. 140.

³⁶ Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. / за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів: Вид-во УКУ, 2020.

³⁷ Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 2009. С. 496–497.

³⁸ Касьянов Г. «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии. *Новая имперская история постсоветского пространства /*

Імперії та народи пов'язані між собою прямими взаємними впливами. Під цим кутом зору імперії в Центральній-Східній Європі стали більш чи менш сприятливими «лабораторіями» (використовують також порівняння з гімназіями) для формування новочасних націй. Як відкриття простору можливостей, так і обмежувальні заходи в підсумку згуртовували національні рухи. Вищі соціальні верстви нерідко брали участь в управлінні імперіями та шукали в імперській владі захист і підтримку. Цілі й наміри центральної влади та амбіції так званої титульної нації не завжди збігалися, знак рівності між ними часто недоречний. Не випадково в політичній практиці націоналізмів «історичних» народів можна знайти чимало гострої критики імперської влади за брак нібито належної їм підтримки. Головним прагненням імперської влади було забезпечення спокою й порядку на підвладних територіях, а першочерговою метою уніфікаторських заходів ставала не боротьба з національною самобутністю, а творення й раціоналізація єдиних адміністративно-управлінської, освітньої та інших систем. Аналіз імперських моделей управління засвідчує, що їхній арсенал був значно ширшим і різноманітнішим, аніж репресії та насилля, а «форми утримування народів в імперській орбіті – мозаїчнішими: практичними, гнучкими та обережними»³⁹.

Важливим є питання про форми опору народів імперіям, зокрема збройною силою. Історія пристосування до державної влади, яка в національному дискурсі не вважається «своєю», сповнена драматичної напруги, супроводжується дискусіями про «зрадників» і ціну зради, героїв і плату за героїзм. Особливо делікатним є питання, в який момент опір втрачає сенс, стає марною жертвою і завдає шкоди, тоді як компроміси й поступки можуть відкрити шлях до збереження, захисту й розвитку. Багатий матеріал до роздумів на цю тему дає історія польських повстань. Для українців ліквідація власної військової сили – козацтва – стала однією з найрадикальніших змін, які відбулися з ними в переддень XIX ст. Після довгої перерви українізовані військові підрозділи з'явилися лише в ході Першої світової війни. Створені Російською імперією Чорноморське, Азовське та Кубанське козацтва, хоча й пов'язані з українською ментальністю, були інтегровані до російської армії.

Після наполеонівських війн на території України настав тривалий спокій. Війни, які вели імперії, відбувалися поза її межами, українці брали в них участь як військовослужбовці у складі імперських армій. Військо стало одним з основних чинників інтеграції імперій, воно давало знання мови, бачення інших місцевостей і народів. Сам його вигляд щоразу нагадував, яким різноманітним є світ, а розповіді тих, хто відслужив, розширювали його горизонти. У періоди миру армії переживали застій. В Австро-Угорщині, на відміну від Росії чи Пруссії, не було культу мілітаризму. Сміслові наповнення австрійського патріотизму – держава, яка була б спільним домом для всіх її народів, – не співвідносилось з пошуками ворога, адже часто ним був сусід у межах тієї ж монархії.

ред.: И. Герасимов и др. Казань: Центр исследований национализма и империи, 2004. С. 81–108.

³⁹ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні. XIX – початок XX ст. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. С. 380–381.

Хоча імперська влада робила все можливе, щоб українці сприймали козацьку історію як те, що завершилося й ніколи не зможе повторитися, образи мужніх і винахідливих козаків, які воліли померти, аніж підкоритися, уявлення про демократичну лицарську спільноту та її боротьбу за свободу продовжували захоплювати й приваблювати не лише в Україні, а й поза її межами. За твердженням С. Плохія, пропаговані чесноти, патріотизм, боротьба з іноземними поневолювачами, з одного боку, та збіг з ідейним кліматом доби романтизму, з іншого, забезпечили започаткованому «Історією русів» козацькому міфу швидке й успішне поширення та прийняття його як одного з чинників модерного українського націотворення⁴⁰. У дискурсі українського національного руху ХІХ ст. увага до власного війська була незначною. Пояснювалося це не тільки вимушеною потребою лояльності до імперій, а й нерозумінням запитів і потреб воєнного часу, що характерно для тривалих періодів миру.

Практичною альтернативою збройним виступам народів проти імперій стало гасло «органічної праці», яке передбачало врахування реальних політичних обставин та використання будь-яких можливостей для розбудови інфраструктури національного руху, що мала бути готовою для приведення в дію «у слушний момент» геополітичного переділу карти світу. Ключову роль у здійсненні цієї програми й творенні простору громадської активності відіграла інтелігенція, яка протягом ХІХ ст. перебирала соціальні функції шляхти і дворянства. Кристалізація інтелігенції як окремої соціальної групи значно більшою мірою характерна для східноєвропейського простору, ніж для західноєвропейського.

До української інтелігенції ХІХ ст. найдоречнішим є застосування культурно-філософського підходу, який ставить наголос на світогляд, мораль і виконання обов'язків. В українському суспільстві саме вихована в імперських університетах інтелігенція стала рушієм націєтворчих процесів, а в громадській думці був сформований образ інтелігента як покликаного й зобов'язаного служити народові, інтелектуала, що міг вловити спрямованість великих змін і конструювати на цій підставі великі суспільні проекти, на виконання яких можна було мобілізувати ширші верстви. Ідеалом модерності ставала людина діяльна, що вдосконалювала сьогодення і творила майбутнє. Світоглядним контекстом її формування був лібералізм.

Розмірковуючи над новочасними пошуками більш досконалих форм історичного нарративу й аналізуючи суперечки між прихильниками подієвої історії, з одного боку, й аналізу структур, з іншого, Пітер Берк звернув увагу на продуктивність застосування у викладі історичного матеріалу «багатоголосся», причому не лише як суб'єктивного досвіду (розповіді осіб, кожна з яких по-своєму переживала якісь події), а й як зіставлення колективних точок зору, що дає змогу пояснювати історичний процес у категоріях конфлікту інтерпретацій⁴¹. Лише навчившись «слухати» розповіді про одні й ті самі ситуації з різних поглядів, історики ХІХ ст. зможуть вийти із зачарованого кола суперечок про нації та імперії і зосередитися на пізнанні інших, не менш цікавих реалій того часу.

⁴⁰ Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Київ: Laurus, 2013. С. 389.

⁴¹ Берк П. Історія подій і відродження нарративу. *Нові підходи до історіописання* / за ред. П. Берка. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 327–344.

REFERENCES

- Adadurov, V., & Sklokin, V. (Eds.). (2020). *Imperski identychnosti v ukrainskii istorii XVIII – pershoi polovyny XIX st.* Lviv: Vyd-vo UKU [in Ukrainian].
- Arkusha, O. H., Kondratiuk, K. K., Mudryi, M. M., & Sukhyi, O. M. (2016). *Chas narodiv. Istoriia Ukrainy XIX stolittia: navch. posib.* (M. M. Mudryi, Ed.). Lviv: LNU im. I. Franka [in Ukrainian].
- Berk, P. (2010). *Istoriia podii i vidrozhennia naratyvu. Novi pidkhody do istoriopyssannia.* Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Betlii, O., Dysa, K., & Martyniuk, O. (Comps.). (2016). *Zhyvuchy v modernomu misti: Kyiv kintsia XIX – seredyni XX stolit.* Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Chornovol, I. (2015). *Komparatyvni frontyry. Svitovyi i vitchyznianyi vymir.* Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Chorny, D. (2007). *Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.).* Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya. (2011). Skhidna Halychyna: etnichni vidnosyny, natsionalni mify ta mentalitety. In Ya. Dashkevych, «...Uchy nelozhnymy ustamy kazaty pravdu». *Istorychna eseistyka (1989–2008)* (p. 593). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Doich, K. (2006). Narody, natsii ta komunikatsiia. In O. Protsenko, V. Lisovyi (Comps.), *Natsionalizm. Teorii natsii ta natsionalizmu vid Yohana Fikhte do Ernesta Gelnera. Antolohiia* (pp. 317–332). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
- Hagen, von M. (1995). Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*, 54 (3), 658–673 [in English].
- Hroch, M. (2020). *Powstanie małych narodów w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej.* Warsaw: Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].
- Hrushevskiy, M. (1927). *Perednie slovo.* In *Za sto lit. Materialy z hromadskoho i literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX st.* (Vol. 1, pp. 4–5). Kyiv: Derzhvydav Ukrainy [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya. (2006). *Prorok u svoii vitchyzni. Franko ta yoho spilnota (1856–1886).* Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Hrytsak, Ya. (2019). *Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi natsii XIX–XX stolittia.* Kyiv: Yakaboo publishing [in Ukrainian].
- Kasianov, H. (2004). «Piknik na obochine»: osmysleniie imperskoho proshloho v sovremennoi ukrainskoi istoriografii. *Novaia imperskaia istoriia postsovetskoho prostranstva* (Y. Gerasymov, Ed.). Kazan: Tsentr issledovaniia natsyonalizma i imperii [in Russian].
- Khymka, Dzh.-P. (2002). *Zarozhennia polskoi sotsial-demokratii ta ukrainskoho radykalizmu v Halychyni (1860–1890).* Kyiv: Osnovni tsinnosti [in Ukrainian].
- Konstantinova, V. (2010). *Urbanizatsiia: pivdenoukrainskyi vymir (1861–1904 roky).* Zaporizhzhia: AA Tandem [in Ukrainian].
- Kravchenko, B. (1997). *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX stolittia* (V. Ivashko, V. Korniienko, Trans.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Kravchenko, V. (2011). Ukraina, imperiia, Rosiia. Ohliad suchasnoi istoriografii. In V. Kravchenko (Ed.), *Ukraina, imperiia, Rosiia. Vybrani staty z modernoi istorii ta istoriografii* (pp. 391–454). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Kutsmani, B. (2019). *Brody. Prykordonne halyske misto v dovhomu XIX stolitti* (V. Kamianets, Trans.). Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Struktura ukrainskoi istorii v XIX stolitti. In I. Lysiak-Rudnytskyi, *Istorychni ese* (Vol. 1, pp. 193–202). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].

Magocsi, P. R. (1989). The Ukrainian National Revival: A New Analytical Framework. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 16, 45–62 [in Russian].

Masliichuk, V. (2007). *Provintsiia na perekhresti kultur: Doslidzhennia z istorii Slobidskoi Ukrainy XVII–XIX st.* Kharkiv: Kharkivskiy pryvatnyi muzei miskoi sadyby [in Ukrainian].

Ohloblyn, O. (1971). Problema skhemy istorii Ukrainy 19–20 stolittia (do 1917 roku). *Ukrainskyi istoryk*, 1–2 (29–30), 5–9 [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2013). *Kozatskyi mif. Istorii ta natsiietvorennia v epokhu imperii.* Kyiv: Laurus [in Ukrainian].

Plokhii, S. (2016). *Brama Yevropy. Istorii Ukrainy vid skifskyykh voien do nezalezhnosti.* Kharkiv: KSD [in Ukrainian].

Pritsak, O. Y. (2015). Shecho take istoriia Ukrainy? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 177–210 [in Ukrainian].

Reient, O. P. (2007). Istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.: metodolohichniy zriz i tematychni napriamy naukovooho poshuku. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 218–232 [in Ukrainian].

Reient, O. P. (2011). Ukrainske XIX stolittia: suchasni problemy doslidzhennia. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 19, 6–26 [in Ukrainian].

Reient, O. P. (2016). *Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX stolittia).* Kyiv: Aarii [in Ukrainian].

Reient, O. P. (Ed.). (2019). *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.).* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].

Sarbei, V. H. (1999). *Natsionalne vidrodzhennia Ukrainy. Ukraina kriz viky* (Vol. 9). Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy» [in Ukrainian].

Shandra, V. S. (2005). *Heneral-hubernatorstva v Ukraini. XIX – pochatok XX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].

Shporliuk, R. (2016). *Formuvannia modernykh natsii: Ukraina – Rosiia – Polshcha.* Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

Tsveih, S. (2019). *Svit uchora. Spohady yevropeitsia* (A. V. Savchenko, Trans.). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2011). *Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriia mistoznavstva i metodyka litochyslennia.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].

Vulf, L. (2009). *Vynaidennia Skhidnoi Yevropy. Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva.* Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Yekelchik, S. (2011). *Istorii Ukrainy. Stanovlennia modernoi natsii.* Kyiv: Laurus [in Ukrainian].

Olena ARKUSHA*PhD (Historical Sciences)**Senior Researcher**Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»**Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies**National Academy of Sciences of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2541-6603>**email: o_arkusha@yahoo.com*

HISTORY OF UKRAINE OF THE 19TH CENTURY: CONTENT LINES OF MODERN RESEARCH

The article highlights the main controversial issues of modern historiography, which relate to the study of the history of Ukraine's «long» 19th century. The concepts of the authors of generalizing works and the changes made in them during the last two decades are analyzed. It is claimed that the historiography of this historical period in Ukraine developed through the accumulation of new research topics, and conceptual rethinking took place under the influence of Western historiography. This allowed the authors to move away from the subordination of the material to a predetermined scheme of nation-building (or national revival) and to consider the historical process as a complex interaction of various factors. Modern historians move away from a simplistic understanding of the collective identities of the time and recognize their multiplicity, the connection with the concept of loyalty, the transition from one to another and the possibility of a comfortable combination or multiple situational changes in one lifetime. Among the main issues that Ukrainian historians continue to discuss in the «long nineteenth century» are: the formation of imaginary and real space of modern Ukraine, the criteria for periodization of this historical time, the relationship between tradition and modernization and the impact of modernization and urbanization on national movements, the relationship between the «new imperial history» and the concepts of modern nations, issues of cultural and intellectual history (history of ideas) and the possibilities and features of studying the history of the nineteenth century through «history from below», attention to the personal experience of a particular person. The ways of forming stereotypical notions due to excessive abuse of «retrospective history» are shown, which pushes researchers to make evaluative judgments about the events and phenomena of the 19th century, based on the experience of the 20th century. Methods of research and presentation of multiculturalism and interaction of different cultures on the ethnic border are discussed. It is shown that due to significant transformations of everyday life of the 19th century can be represented as «time of change». It is argued that the immediate prospects in the study of the history of Ukraine «long» 19th century. are to read and re-read sources that represent different points of view and ways of experiencing the same processes and phenomena.

Keywords: «long» 19th century, formation of the Ukrainian modern nation, modernization, cultural and intellectual history of Ukraine of the 19th century, modern historiography.

Андрій ГУМЕНЯК

кандидат історичних наук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8076-9498>

e-mail: andriihumeniak@gmail.com

СТАВЛЕННЯ ДОМІНІКАНЦІВ У ЛЬВІВСЬКІЙ АРХІДІЄЦЕЗІЇ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – 30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Відображено ставлення Домініканського ордену до українського національного руху в другій половині ХІХ – 30-х роках ХХ ст. Ставлення до українського відродження розглянуто з позиції міжконфесійних відносин у Львівській архідієцезії. Вказано, що відносини Домініканського ордену з Українською Греко-Католицькою Церквою характеризувалися певними аспектами співпраці та елементами протистояння з метою збереження свого впливу. Висвітлено міжконфесійні відносини в Львівській архідієцезії в духовному та господарському житті. Вказано, що душпастирська та місіонерська діяльність була найважливішим аспектом спільного функціонування Домініканського ордену та Української Греко-Католицької Церкви. Виокремлено співпрацю у сфері наукового та культурного життя.

Висунуто тезу про політизацію міжконфесійних відносин у Львівській архідієцезії з початку Першої світової війни. Зазначено, що світська влада Австро-Угорщини та Другої Речі Посполитої впливала на стан відносин між представниками римо-католицького і греко-католицького обрядів. Виявлено індіферентне ставлення Домініканського ордену до українського національного руху в другій половині ХІХ ст. та негативне в міжвоєнний період. Вказано, що монахи-проповідники в 1920–30-ті роки займали пропольську політичну позицію з огляду на походження. Висунуто тезу про несправедливість окремих аспектів господарських відносин щодо українців та антиукраїнськість протистояння Домініканського ордену з Греко-Католицькою Церквою з метою збереження культурної спадщини.

Ключові слова: Домініканський орден, монахи-проповідники, Львівська архідієцезія, український національний рух, Греко-Католицька Церква, міжконфесійні відносини, душпастирська та місіонерська діяльність, «крадіжка душ», парцеляція.

Актуальність теми зумовлена науковим зацікавленням діяльністю Домініканського ордену в східній периферії власного впливу. Львівська католицька архідієцезія була контактною зоною між католицьким та православним світом, який у своїй західній межі був представлений також Українською Греко-Католицькою Церквою. Аспекти відносин між домініканцями та греко-католиками визначали

міжконфесійну ситуацію в регіоні та впливали на ставлення домініканців до українського національного відродження. Її видозміна відповідно до власних політичних запитів була завданням світської австро-угорської та польської влади. Чинником міжконфесійних відносин була також політична ситуація, яка склалася в другій половині XIX ст. – 30-х роках XX ст. Протягом досліджуваного періоду зміни у ставленні Домініканського ордену до Української Греко-Католицької Церкви були зумовлені відмінностями політичних вимог Австро-Угорської монархії та Другої Речі Посполитої, а також характером подій, які тоді відбувалися. Монахи-проповідники пристосовувалися до політичної ситуації та умов поліконфесійності в Львівській католицькій архідієцезії.

Вказана тема залишається малодослідженою в польській та не вивченою взагалі в українській історіографії. Радянські праці оминули тематику історії Церкви в Львівській католицькій архідієцезії у досліджуваній період. Ця «біла пляма» в історії України та Польщі повинна стати об'єктом наукових праць із міжконфесійних відносин у вказаних географічних та хронологічних межах.

Документи до вивчення цієї проблеми умовно можна поділити на декілька груп. До першої належать звіти, списки та листування про стан парафій із Центрального державного історичного архіву України (м. Львів), де віднайдено фактичний матеріал про позитивні моменти відносин домініканців Галичини з українськими греко-католиками. До другого виду джерел належить україномовна преса міжвоєнного періоду, де відображено конфлікт із приводу парцеляцій та продажів майна, що негативно впливало на українсько-польські відносини того часу. До третього типу документів зачисляють польську домініканську пресу, зокрема «Львівські парафіяльні відомості», де можна побачити суперечливі свідчення щодо діяльності представників української політики та ГКЦ. До четвертого виду джерел належать документи з Архіву Польської провінції отців-домініканців у Кракові, де відображено основні аспекти права патронату ордену проповідників над ГКЦ та парцеляцію маєтків монахів-проповідників. П'ятий тип документів – опубліковані збірники матеріалів. Відоме п'ятитомне видання О. Карпенка з історії Західно-Української Народної Республіки, у якому вміщено документи, що засвідчують сприятливу для національних і конфесійних меншин політику.

Це питання донедавна вивчали польські історики Даміан Кнутель¹, Алоїзій Барвач² та Марек Мілавіцький³. Цінність праць полягає у висвітленні причин релігійних конфліктів, однак у розпорядженні науковців не було достатньо документів, які б дали змогу дослідити стабілізаційні періоди у ставленні домініканців до Української Греко-Католицької Церкви.

¹ Knutel D. G. Sadok Barącz (1814–1892). Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / pod red. nauk. J. Maternickiego, P. Sierzeży, L. Zaskilniaka. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. T. 2. S. 34–40.

² Ceremoniał misji i rekolekcji dominikanskich / oprac. A. Barwacz; popr. i uzupełn. J. Nowacki. Warszawa: Dominikanski Ośrodek Kaznodziejski, 2001. 402 s.

³ Miławicki M. «Świat ode mnie zawsze rzeczy nadzwyczajnych wymagał, a ponadto niesłusznie». O. Sadok Barącz OP (1814–1892) w świetle źródeł. Leha Hajer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich. 2013. Vol. 2. S. 153–198.

Галичина була краєм, де поляки-католики становили меншість. У 1936 р. на територіях деяких домініканських парафій (Підкамінь, Єзупіль, Чортків, Тисмениця, Богородчани) відображалася саме така ситуація. Позаяк на території домініканських парафій більшість була греко-католицькою, орден мусив із нею співіснувати⁴.

Наголосимо на позитивних аспектах відносин домініканців та українських греко-католиків. Протягом 70–90-х років XIX ст. зафіксовано пожертви римо-католицьких парафіян Хінде Шеллер, Агрипіни Кручковської та Йозефи Кжановської спільно для домініканців та Греко-Католицької Церкви в Жовтанцях. Парафіяльне управління підтвердило, що конвент домініканців у Львові, як покровитель і патрон Греко-Католицької Церкви в Жовтанцях, на потребу храму в 1881 р. пожертвував 499 злотих⁵.

Продуктивність духовної співпраці в межах душпастирської діяльності між домініканцями та українськими греко-католиками реалізувалася в праві патронату (покровительства) римо-католицького ордену над ГКЦ. Це право використовував жовківський монастир над місцевими парафіями в Зіболках та Звертові відповідно в 1737–1911 та 1736–1918 рр. Найбільше патронат втілювався у проведенні спільних місій та реколекцій⁶.

Між окремими членами Домініканського ордену та представниками української інтелігенції існувала продуктивна взаємодія. Домініканець Садок Баронч співпрацював із Антоном Петрушевичем у ході написання праці про орден василіан⁷. Існували контакти жовківського конвенту домініканців із крехівським монастирем василіан, особливо активно відбувалися спільні місії та реколекції⁸.

Чинником негативних аспектів міжконфесійних відносин була австрійська політика «розділяй і володарюй». Австрійська влада сприяла розвитку греко-католицьких парафій та перешкоджала діяльності римо-католицьких для запобігання посилення польського впливу. Єдиним порятунком віддалених від великих осередків парафій було будівництво каплиць. Більшість домініканських парафій мала каплиці, і парафіянам не доводилося долати великі відстані до парафіяльного костелу⁹.

Між домініканцями та Греко-Католицькою Церквою відбувалося протистояння з метою збільшення кількості прихильників обох обрядів. З боку римо-католиків

⁴ Miławicki M. Duszpasterstwo parafialne OO. Dominikanów w archidiecezji Lwowskiej w okresie międzywojennym. Rekonesans badawczy. Studia Pastoralne. 2014. Nr 10. S. 112.

⁵ Kronika Lwowska. Lwowskie wiadomości parafialne. 1936. 30 sierpnia. S. 10.

⁶ Archiwum Polskiej Prowincji OO. Dominikanów w Krakowie. Klasztor OO. Dominikanów w Żółkwi. Ż 44. Sprawy cerkwi grecko-katolickiej w Dzibułkach i Dominikanów Żółkiewskich, jako jej kolatorów. 1737–1911 rr. K. 34; Archiwum Polskiej Prowincji OO. Dominikanów w Krakowie. Klasztor OO. Dominikanów w Żółkwi. Ż 45. Sprawy związane z prawem kolatury Dominikanów Żółkiewskich w stosunku do kościoła grecko-katolickiego w Zywertowie. 1736–1918 rr. K. 57.

⁷ Knutel D. G. Sadok Barącz (1814–1892). S. 39.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 146. Галицьке намісництво. 1448–1939 рр. Оп. 13. Спр. 5586. Звіти, списки, листування та інші документи про стан римо-католицької парафії м-ко Єзупіль Станіславівського округу. Том III і останній. 1905–1907 рр. Арк. 21.

⁹ Miławicki M. Duszpasterstwo parafialne OO. Dominikanów w archidiecezji Lwowskiej w okresie międzywojennym. Rekonesans badawczy. Studia Pastoralne. 2014. Nr 10. S. 114.

та греко-католиків доходило до так званої «крадіжки душ», тобто повторного хрещення дітей, які належали попередньо до іншої конфесії, та вписування до своїх метричних книг. Найбільше це простежувалося в єзупільській парафії. Парафія тисменицьких домініканців за 1920-ті роки зменшилася на 1,5 тис. осіб. Крім «крадіжки душ», причиною могло бути виселення парафіян в інші околиці¹⁰.

Зацікавлення членів ордену проповідників політикою в період Першої світової війни зумовило формування пропольської позиції. Серед львівських домініканців не всі були задоволені можливим приєднанням Галичини до Української Народної Республіки внаслідок Брест-Литовського мирного договору. Про події українсько-польської війни можна довідатися з хроніки монастиря в Підкамені, де зафіксовано факт руйнування військами УГА костелу. Хроніст назвав українців «дичиною», яка «одержавши владу, сама не знала, що мала робити». На монастир було накладено штраф 50 тис. австрійських корон за переховування владики та 25 тис. за підбурення населення проти українців¹¹.

У періодичних виданнях Домініканського ордену висвітлено негативне ставлення згромадження до Західно-Української Народної Республіки. Автори виявляли прихильність до польського патріотизму з огляду на звинувачення в знищенні Українською Галицькою армією мирних польських жителів¹².

Західно-Українська Народна Республіка при політизації антиукраїнського ставлення поляків загалом проводила політику, сприятливу для національних меншин. Суспільно-політичним зацікавленням домініканців відповідає «Зарядження Державного секретаріату освіти про зміну навчальних планів», оскільки документ дає можливість монахам, більшість із яких була поляками, викладати в школах польською мовою¹³.

На території Галичини однією з перших справ повернення домініканської спадщини була вимога у 1921 р. отця Степана Плациці повернути каплицю Богоматері, яку австрійська влада віддала греко-католикам. В Архіві Актів Нових зберігається справа з його кореспонденцією. У листі в Департамент віросповідань автор мотивував повернення поширенням у тій каплиці політичних акцій проти поляків. Прохання також було пояснене політичною агітацією проти римо-католицького обряду. Однак справу не було виграно, і до 1939 р. каплиця належала греко-католикам¹⁴.

¹⁰ Miławicki M. Duszpasterstwo parafialne... S. 115.

¹¹ Miławicki M. Wydarzenia roku 1918 widziane zza klasztorного muru. Kroniki klasztorów dominikańskich jako źródło do badań wydarzeń wojennych Rok 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej / pod red. D. Grinberga, J. Snopko, G. Zackiewicza. Białystok: Wyd-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 2010. S. 643.

¹² Dr. Benedykt Faliński. Dziecko Lwowskie (Autentyczne). Róża Duchowna: czasopismo miesięczne, poświęcone czci N. P. Maryi Królowej Różańca św. Lwów: Własność i Nakład Dominikanów Lwowskich, 1919. R. 22, n. 1–12 – 21/41. S. 91.

¹³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. / кер. роботи і відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. Т. 2. С. 258.

¹⁴ Miławicki M. «Świat ode mnie zawsze rzeczy nadzwyczajnych wymagal, a ponadto niesłusznie». O. Sadok Barącz OP (1814–1892)... S. 154; Miławicki, M. Wydarzenia roku 1918 widziane zza klasztorного muru... S. 645.

Спротив української громадськості призвів до продажу церкви св. василіан на вулиці Зиблікевича у Львові отцям-домініканцям у 1932 р. Причина продажу – скрутне фінансове становище «Народного Дому». У газеті «Діло» цей факт оцінювали так: «Коли б це справді відповідало дійсности, то був би це нечуваний злочин, довершений на нашому народі...»¹⁵.

Проблема будівництва домініканських каплиць існувала і в другій половині 1930-х років. Адміністратор чортківської парафії Аньол Сівек у листі до Будівничої фундації костелів і каплиць при митрополичій курії у Львові від 9 червня 1938 р. виклав прохання видати кошти на будову каплиці в Черкавщині. Тут також йшлося про необхідність завершення робіт у короткі строки, нестачу деталей та достатньо високу чисельність поляків¹⁶.

Протиріччя із греко-католиками виходили за межі релігійних відносин. У листі конвенту отців-домініканців у Єзуполі до греко-католицької єпископської консисторії відображено справу суперечки монастиря ордену проповідників у Єзуполі й Ганусівцях про придатність доріг на парцелях в Узині¹⁷.

Указ про парцеляцію земельних ділянок було видано 17 квітня 1925 р. Витрати мусили покривати конвенти. Контракт земельних операцій мав бути надісланий провінціальной касі разом із капіталом конвенту, який ці операції проводив. Документами, що засвідчували законність парцеляції маєтків, були акт та домовленості. Міністр аграрних справ Другої Речі Посполитої 7 грудня 1926 р. надав право дозволу придбання або відмови від ділянки протягом трьох місяців від виходу постанови¹⁸.

Було парцельовано маєтки львівського монастиря в Давидові, Бірках Домініканських, Зарудцях та Кротошині¹⁹. Парцеляційне бюро зобов'язувалося розпарцелювати ділянки згідно з ринковими цінами, у гміні Зарудець львівського монастиря

¹⁵ Переговори у справі продажу церкви СС. Василіянок. *Діло*. 1932. 25 грудня. С. 3.

¹⁶ Miławicki M. *Duszpasterstwo parafialne OO. Dominikanów...* S. 114.

¹⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 146. Галицьке намісництво. 1448–1939 рр. Оп. 13. Спр. 7743. Звіти, списки, листування та інші документи про стан римо-католицької парафії костельоу Божого Тіла при монастирі Домініканів м. Львова. Т. IX. 1890–1891 рр. Арк. 125.

¹⁸ Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie. 1917–1939 rr. Sygn. 905. Zakony – sprawy ogólne – przyłączenie klasztorów na Górnym Śląsku do prowincji polskich w 1923 r., sprawa ulg kolejowych dla zakładów oraz opinię o ich działalności wykazy 1920–1921, wypłata pogłównego zakonom jałmużniczym. Wydzielenie gruntów zgromadzeniem religijnym na cele społeczne. 1920 – 1930 rr. K. 113.

¹⁹ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 1. Львівське воеводське управління. Відділ зі справ віросповідань (1921–1939 рр.). Спр. 1342. Дело об освобождении имени Львовского доминиканского монастыря в Давыдове Львовского повета от обязанностей по содержанию римско-католического костела. 1923 г. 7 арк.; Archiwum Polskiej Prowincji OO. Dominikanów w Krakowie. Klasztor Bożego Ciała OO. Dominikanów we Lwowie. Lw. 137. Parcelacja z roku 1923 majątku Żółtańce przez Bank Ziemiński Kredytowy. 1923 r. K. 43.

домініканців 1 морг землі коштував 1 тис. злотих, для осадників – 800 злотих, що робило умови купівлі вигіднішими для польських землевласників²⁰.

Справу парцеляції маєтку Звертів Жовківського конвенту домініканців розглядало повітове земське управління та пересилало до окружного земського управління. Продавали різні за якістю ділянки за різними цінами, кращі дісталися польським осадникам, що спричинило незадоволення українських селян²¹. Умовою продажу українським селянам земель домініканців був перехід до католицького віросповідання²². Особливо у Львові та Жовкві під час парцеляції домініканці противились продажу земельних ділянок українцям²³.

Незважаючи на участь домініканців у суперечках, відбувалися події, які схиляли орден проповідників до порозуміння із греко-католиками. Було ініційовано проведення спільних місій. Для благословення місії в Тисмениці 19–28 жовтня 1935 р. відправлено молебень на честь Діви Марії. Після молебню було оголошено науку та розпорядок місії. Протягом терміну перебування місіонерів у Тисмениці відбувалися місійні науки, науки для дітей, богослужіння, сповіді та причастя²⁴.

Отже, існувала відмінність у характері міжконфесійних відносин у Львівській архідієцезії до і після Першої світової війни. До 1914 р. Домініканський орден був повністю зосереджений на процесах, пов'язаних із духовним життям парафій, тому передусім діяв в інтересах збільшення кількості прихильників римо-католицького обряду. Співіснування між орденем проповідників та Українською Греко-Католицькою Церквою не передбачало акценту на політичних відмінностях, тому ставлення римо-католицького згромадження до українського національного відродження було індиферентним. Домініканці активно співпрацювали з українськими греко-католиками у сферах душпастирської, місіонерської й почасти наукової діяльності з метою формування позитивного іміджу римо-католицької церковної організації. Більш плідному порозумінню перешкодила політика австрійської влади та суперечності, які з'явилися в діяльності, спрямованій на популяризацію обох конфесій. Незважаючи на спроби Габсбурзької монархії політизувати відносини, ідентифікуючи вплив чернечих орденів із процесом польського національного відродження, участь домініканців у міжконфесійних взаєминах мала аполітичний характер.

²⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Львівське воєводське управління. Відділ зі справ віросповідань (1921–1939 рр.). Спр. 1512. Дело о сдачи в аренду Фангору имения конвента доминиканов в Зарудцах Львовского повета. 1924 г. 15 арк.; Archiwum Polskiej Prowincji OO. Dominikanów w Krakowie. Klasztor OO. Dominikanów w Tarnopolu. Тр. 22. Dzierżawa folwarku Stechlikowce w latach 1929–1939. 1929–1939 r. K. 193.

²¹ Archiwum Polskiej Prowincji OO. Dominikanów w Krakowie. Klasztor OO. Dominikanów w Żółkwi. Ż 94. Akta gospodarczo-administracyjne majątku Zwertów. 1773–1928 r. K. 54.

²² Чи це по католицьки і по християнськи? Як оо. Домінікани парцелюють землю? Діло. 1936. 26 квітня. С. 3; Kronika Lwowska. Lwowskie wiadomości parafialne. 1936. 30 серпня. S. 16.

²³ Чи це по католицьки і по християнськи?... С. 3.

²⁴ Ceremonial misji i rekolekcji dominikanskich / oprac. A. Barwacz; popr. i uzup. J. Nowacki. Warszawa: Dominikanski Osrodek Kaznodziejski, 2001. 402 s.

Починаючи з періоду Першої світової війни, Домініканський орден з огляду на пропольську позицію та окремі аспекти політики ЗУНР негативно ставився до українського національного відродження. Члени римо-католицької церковної організації були проти входження Галичини до складу Української Народної Республіки. Відповідно, міжконфесійні відносини у Львівській архієпископії політизувалися. Низка протиріч у господарському та духовному житті свідчили про політичне підґрунтя негативного ставлення членів Домініканського ордену до українців та прихильність до дій уряду Другої Речі Посполитої. Незважаючи на політизовану міжконфесійну ситуацію в Галичині в 1920–30-ті роки, домініканці й надалі співпрацювали з українськими греко-католиками у сфері місії діяльності.

REFERENCES

- Barwacz, A., & Nowacki, J. (Comps.). (2001). *Ceremonial misji i rekolekcji dominikanskich*. Warsaw: Dominikanski Osrodek Kaznodziejski [in Polish].
- Chy tse po katolytsky i po khrystiiansky? Yak oo. Dominikany partseliuiut zemliu? (1936, Kvitin 26). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].
- Dr. Faliński, B. (1919). Dziecko Lwowskie (Autentyczne). *Róża Duchowna: czasopismo miesięczne, poświęcone czci N. P. Maryi Królowej Różańca św*, 22 (1–12), 21/41, 91 [in Polish].
- Karpenko, O. (Ed.). (2003). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy: u 5-ty t.* (Vol. 2). Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
- Knutel, D. G. (2014). *Sadok Barącz (1814–1892). Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku* (J. Maternicky, P. Sierzega, L. Zaszkilniak, Eds.) (Vol. 2). Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego [in Polish].
- Kronika Lwowska. (1936, Sierpień 30). *Lwowskie wiadomości parafialne*, 10, 16 [in Polish].
- Miławicki, M. (2010). *Wydarzenia roku 1918 widziane zza klasztornej muru. Kroniki klasztorów dominikańskich jako źródło do badań wydarzeń wojennych Rok 1918 w Europie Środkowo-Wschodniej* (D. Grinberg, J. Snopko, G. Zackiewicz, Eds.). Białystok: Wyd-wo Uniwersytetu w Białymstoku [in Polish].
- Miławicki, M. (2013). «Świat ode mnie zawsze rzeczy nadzwyczajnych wymagał, a ponadto niesłusznie». O. Sadok Barącz OP (1814–1892) w świetle źródeł. *Lehahajer. Czasopismo poświęcone dziejom Ormian polskich*, 2, 153–198 [in Polish].
- Miławicki, M. (2014). Duszpasterstwo parafialne OO. Dominikanów w archidiecezji Lwowskiej w okresie międzywojennym. *Rekonosans badawczy. Studia Pastoralne*, 10, 112 [in Polish].
- Perehovory u spravi prodazhi tserkvy SS. Vasyliianok. (1932, Hrudin 25). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].

Andrii HUMENIAK*PhD (Historical Sciences)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8076-9498>*e-mail: andriihumeniak@gmail.com***THE ATTITUDE OF DOMINICANS IN LVIV ARCHDIOCEZAN TO UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE SECOND PART OF THE 19TH – 30^S OF THE 20TH CENTURIES**

In the article, the attitude of the Dominican Order to the Ukrainian national movement in the second part of the 19th – 30s 20th century is shown. Relation to Ukrainian revival is viewed from an interconfessional relationship position in Lviv archdiocesan. The relationship between Dominican Order and the Greek-Catholic Church is characterized by some aspects of cooperation and elements of confrontation aiming to keep their influence. Interconfessional relationship in Lviv archdiocesan in spiritual and economic life is elucidated. As pointed out, pastoral and missionary activities were the most important aspect of the common functions of the Dominican Order and the Greek-Catholic Church.

Cooperation in scientific and cultural life was separated. These about the politicization of interconfessional relationships in Lviv archdiocesan from the beginning of World War I was put forward. The secular power of Austria-Hungary and the Second Rich Pospolyta influenced the state of the relationship between representatives of Roman-Catholic and Greek-Catholic rites. Indifferent attitude of the Dominican Order to Ukrainian national revival in the second part of the 19th century and negative in the interwar period is detected. As argued, monks-preachers in 1920–30 years represented Polish political position because of their origin. These about injustice of economic relationship aspects of Ukrainians and anti-Ukrainian confrontation between Dominican Order and Greek-Catholic church, to keep the cultural heritage, was put forward.

Keywords: Dominican Order, monks-preachers, Lviv archdiocesan, Ukrainian national movement, Greek-Catholic church, interconfessional relationship, pastoral and missionary activity, «steal of spirits», parceling.

Олена ГАНУСИН

кандидат історичних наук

*асистент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»*

e-mail: olena.hanusyn5@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3806-542X>

«ХОТІВ БИ Я ВЖЕ РАЗ БУТИ НА ТРОТУАРІ ЛЬВІВСКИМ, БАЧИТИ БАГАТО РІЖНИХ ЛИЦЬ І КИПУЧЕ ЖИТЄ»: ЛЬВІВ В УЯВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Здійснено спробу на підставі приватного листування та спогадів окреслити образ Львова крізь призму його тодішнього сприймання українськими інтелігентами. Стверджено, що для української інтелігенції Львів мав не лише символічне значення, а й цілком практичне: місто, в якому можна отримати освіту, а опісля – широкі можливості для блискучої кар’єри; відвідати найяскравіші культурні події чи відпочити в кав’ярнях. Часто інтелігенти могли змінювати своє бачення міста: від захоплення до розчарування, або навпаки – від настороженого сприйняття нового і незвичного міського життя до гармонійного включення в його середовище. Найпоширенішим уявленням про Львів було те, що це місто, в якому завжди щось відбувається, на відміну від провінції, а львів’яни завжди перебувають у вирі подій. Тому до Львова інтелігенти часто їздили, щоб дізнатися найперші новини, зустрітися з товаришами, придбати пресу, книги, попрацювати в бібліотеках, відвідати концерти, театральні вистави, бали, вечорниці, про що вони згадували у листуванні та спогадах. Львів теж був центром національних рухів, в якому зосереджувалися головні громадсько-політичні та культурно-наукові товариства й організації, що позначалося на формуванні міського простору та характері товариських стосунків у місті. Одним з головних чинників, які впливали на формування образу Львова, був саме його товариський простір: позитивний чи негативний, залежно від прийняття чи неприйняття львівським товариством. Адже саме з «львівським товариством» українська інтелігенція пов’язувала свої найбільші очікування, перебування в товаристві визначало стратегію ролей для самореалізації. Певний відбиток на товариський простір та й на саме сприймання міста накладала національна специфіка краю, зокрема польсько-українське суперництво. Хоча часто українським інтелігентам доводилося реалізовувати свої амбіції поза Львовом, вони регулярно чи періодично відвідували місто. Львів продовжував залишатися у свідомості інтелігенції тим центром координування, через який все вирішувалося і «переломлювалося».

Ключові слова: українська інтелігенція, Львів, Галичина, образ міста, товариський простір.

Львів у ХІХ ст. як «столиця» Галичини володів значною притягальною силою, особливо для інтелігенції. Окрім своїх політико-адміністративних та промислово-торговельних функцій, Львів виконував роль культурного центру, був містом найбільшої концентрації людей, ідей і установ. Українці не становили більшості в національній структурі міста, а займали лише третє місце у складі населення після поляків та євреїв¹. За соціальним станом вони належали до військових (26,8 %), «домової служби» (8,7 %), заробітчан (7,1 %), урядників (4 %), транспортної служби (2,7 %); невелика кількість була зайнята в ремеслі та торгівлі². Львівська міська культура була переважно польською³.

У період модернізаційних та політичних змін Львів став теж центром національних рухів, інфраструктуру яких розбудовувала свідомо та активна інтелігенція. Проживаючи здебільшого поза Львовом, українська інтелігенція продовжувала підтримувати з ним контакт через державні (Галицький сейм, ради та ін.), громадські (Просвіта, НТШ, Народний дім, Руська Бесіда, редакції газет), фінансові («Дністер», Народна торгівля, банки) установи і товариства. Адвокат Степан Шухевич згадував, що його батько о. Євген Шухевич дуже часто їздив до Львова зі села Красів (зараз Миколаївський р-н), де був священником: «Раз у місяць мусів їхати як громадський секретар до староства і до “видзялу”, себто до виділу повітової ради, то знов треба було побувати в консисторії, то на якійсь нараді в справах українського життя і т. д.»⁴. У середовищі інтелігенції формувалися різні бачення Львова. Найперше як міста-символа, що пов'язано з його історичною традицією. З іншого боку, не маючи можливості широко утвердитися у Львові, українська інтелігенція розглядала для себе місто крізь призму його функціональних приваб.

Актуальність дослідження зумовлена великою зацікавленістю соціальною історією окремих галицьких міст та містечок ХІХ–ХХ ст., про що свідчить збільшення нового наукового та науково-популярного доробку з міської проблематики⁵. Мета статті – окреслити образ Львова крізь призму його тодішнього сприймання українськими інтелігентами з практичного, а не символічного боку; показати людину в місті та місто в баченні людини, яке змінювалося залежно від національної чи соціальної належності спостерігача. Основними джерелами є приватне листування інтелігентів, яке дало змогу відтворити окремі приватні досвіди зіткнення зі Львовом, життя у львівському товариському середовищі. Важливим джерелом є спогади інтелігентів, у яких збережена пам'ять про місто. Утім, самих спогадів, де б переважала «львівська» тематика, в українській мемуаристиці не так багато,

¹ Осередчук М. Громадський простір Львова на зламі ХІХ–ХХ століть. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 3. С. 119.

² Крип'якевич І. Львів. Його минувшина і теперішність. Львів, 1910. С. 52.

³ Олесницький Є. Сторінки з мого життя / упоряд.: М. М. Мудрий, О. Г. Аркуша, Б. О. Савчик. Львів, 2011. С. 200.

⁴ Шухевич С. Моє життя. Спогади. Лондон, 1991. С. 68.

⁵ Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому ХІХ столітті. Львів: Літопис, 2019. 444 с.; Гаврилишин П., Чорненький Р. Станиславів: віднайдені історії. Брустурів: Дискурсус, 2020. 256 с.; Котинська К. Львів: перерахування міста. Львів, 2017. 240 с.

на відміну від польської та єврейської, в яких Львів яскраво відтворено в різних образах (Львів-політичний і урядовий, Львів-богемний, Львів міського пролетаріату тощо)⁶. Причиною цього була невелика кількість українців-інтелігентів, які жили та працювали в місті⁷. Здебільшого інтелігенти селилися у Львові на час свого навчання, після якого «шукали посади» в інших галицьких містах та містечках.

Знайомство з великим містом. Першу зустріч зі Львовом українські інтелігенти найчастіше пов'язують зі вступом у львівські навчальні заклади (зазвичай в гімназії та університет). Найперші враження про Львів формували зовнішні ознаки міста: освітлені вулиці (гасові ліхтарі), високі муровані будинки, велика кількість крамниць та людей, міський транспорт (кінні або електричні трамваї, фіакри), Ринкова площа⁸. «Десятилітньою дитиною прийшла я у школу. Пораз перший у житті їхала я залізницею, вперше побачила велике гамірне місто, здавала вступний іспит», – згадувала військова діячка Олена Степанів свій приїзд до Львова⁹. Схожі спогади мав і письменник Богдан Лепкий: «Не один з нас перший раз бачив залізницю що лиш по матурі, як їхав записуватися на університет»¹⁰. Захоплення містом швидко минало в процесі пристосування до нового укладу життя з новими людьми, за новими правилами і вимогами.

Адаптація та інтеграція в міське середовище відбувалися по-різному. Одні писали, що швидко звикали до міського життя, хоч не раз було дуже жаль і сумно за селом і домом. В інших цей процес був тривалішим. Додавали стресу від'їзд від рідного дому і батьків, можливість відвідувати яких випадала тільки в час канікул, облаштування «на станціях», необхідність займатися репетиторством через скрутне фінансове становище¹¹. У своїх спогадах про навчання у Львівській академічній гімназії педагог Степан Шах писав, що учні зі сіл чи інших міст на перших порах «чулися тут селюхами» через незнання польської мови, яка в місті була найпоширенішою, дезорієнтацію у великій кількості вуличок, необізнаність в правилах поведінки відповідно до звичаїв міста. (Так, Шах пригадує, що його висміювали за «сільську» звичку завжди хреститися біля церкви, костелу, хреста чи фігури та вітатися «Слава Ісусу Христу», замість львівського – підняттям капелюха та схиленням голови). Поступово гімназисти та студенти вливалися в міське

⁶ Голик Р. Місто і його душа: образ Львова у польській та українській мемуаристиці XIX – початку XXI ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Львів, 2008. Вип. 17. С. 609–617.

⁷ Адвокат Степан Шухевич, характеризує український театр у Львові, зазначав, що часто на виставах зала була майже пустою, адже української інтелігенції в місті було обмаль, а ремісники і робітники до театру не ходили (Шухевич С. *Моє життя...* С. 87).

⁸ Лепкий Б. *Казка мого життя*. Тернопіль, 2016. С. 290; Смаль-Стоцький С. *Немолів* (Спомини). Львів: ЛА Піраміда, 2013. С. 63.

⁹ Олена Степанів – Роман Дашкевич. *Спогади і нариси / упоряд.: Г. Сварник, А. Фелонюк*. Львів: ЛА Піраміда, 2009. С. 25.

¹⁰ Лепкий Б. *Казка мого життя*. С. 290.

¹¹ Аркуша О. Українсько-польські дискусії про Львів у кінці XIX – на початку XX століття. *Zaxid.net*. 2012. 24 травня. URL: https://zaxid.net/ukrayinskopolski_diskusiyi_pro_lviv_u_kintsi_hih_na_pochatku_hh_stolitnya_n1255890 (дата звернення: 24.05.2012).

середовище, «виучували ся чеснот горожанських» у студентських товариствах, набиралися «товариської оглади при якійсь товарисько виробленій родині», в якій мешкали, чи від друзів¹².

Прикметно, що свідчення про період навчання займали вагоме місце в мемуарах інтелігенції. «Спомини з гімназійних часів мають у нашій пам'яті своє окреме місце і свою власну міру. Не одну, куди важнішу подію, з пізніших часів, забуваємо, а не раз дрібонький спомин із хлоп'ячих літ вирине з моря минулого ..., немовби це вчора було», – писав Богдан Лепкий¹³. Вони є цінним джерелом для характеристики таких міських середовищ, як учнівське (академіки), студентське, викладацьке; ілюструють на мікрорівні всю неоднозначність міжнаціональних відносин в краю і у Львові зокрема. З одного боку, це зазвичай ностальгійна розповідь про своє щоденне життя, про світ мирного співіснування, а з іншого, з національно-патріотичної перспективи – обов'язкове вказування на польський характер міста, можливість чи неможливість здобути освіту рідною мовою, на національну ідентифікацію вчителів та викладачів, на упереджене чи прихильне ставлення польських педагогів до українців, сутички з товаришами через національно-соціальні протиріччя¹⁴.

Після закінчення навчання велика частина молоді докладала значних зусиль, щоб залишитися у Львові, сама атмосфера якого, як уявлялося, мала б сприяти побудові успішної кар'єри. Так, учитель Теодор Біленький щиро вітав свого друга Тита Реваковича з призначенням у 1898 р. на посаду крайового радника у Львові, «на ширше поле діланя», тобто зі збільшенням можливостей для втілення своїх амбіцій¹⁵. Етнограф і професор реальної школи у Львові Володимир Шухевич відмовився від вищої посади директора учительської семінарії у Самборі, вважаючи «побут у Львові для себе кориснішим»¹⁶. На думку видавця Костя Паньківського, блискучий політичний кар'єри адвоката і політика Костя Левицького, попри професіоналізм і відповідні якості характеру, сприяло розміщення його канцелярії саме у Львові¹⁷. Євген Озаркевич спершу розпочав свою приватну лікарську практику в Стрию, а з 1897 р. переїхав до Львова, де тільки, як зазначив автор некрологу, «тепер зачинаєть ся майже 20-літній період його громадянської праці»¹⁸. Педагог та політик Олександр Барвінський після сімнадцяти років праці в Тернополі «робив заходи о перенесення» до Львова, де отримав вищу посаду викладача в учительській

¹² Шах С. Львів – місто моєї молодости. Спомин присвячений Тіням забутих Львов'ян. Львів: Друкарські куншти, 2006. Ч. I і II. С. 172; Поклик до Товаришів Абітурієнтів. *Діло*. 1897. 18 (30) серпня.

¹³ Лепкий Б. Казка мого життя. С. 202.

¹⁴ Котинська К. Львів: перечитування міста. С. 40–41.

¹⁵ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника). Ф. 93. Спр. 5. Арк. 1 (Лист Біленького Т. до Т. Реваковича. Самбір, 25.I.1898).

¹⁶ Барвінський О. Спомини з мого життя. Нью-Йорк: Київ, 2009. Т II, ч. 3–4. С. 449.

¹⁷ Паньківський К. Сторінка з історії СоУА й української адвокатури в Галичині. *Правничий вісник*. Нью-Йорк, 1963. Кн. 2. С. 188–197.

¹⁸ † Д-р Євген Озаркевич. *Діло*. 1916. 26 вересня

семінарії в 1888 р., обґрунтовуючи своє рішення родинними інтересами¹⁹. Після переїзду кар'єра Барвінського пішла вгору.

Утім, побудувати кар'єру у Львові вдавалося не всім, а навіть меншості, через значну професійну та національну конкуренцію. Так, юрист та політик Теофіл Окуневський, повернувшись із навчання у Відні, шукав роботу «яко початкуючий кандидат адвокацький» у Львові, та зазнав невдачі, бо «для українця не так легко було тогди місце знайти»²⁰. Тому українські інтелігенти старалися здобути кращі посади у східногалицьких містах, містечках, селах, де українське населення переважало і де відчувався брак фахівців, а інтелігентні професії володіли більшим соціальним престижем. На провінції, з її «лінивим» плином часу, не так відчувались недоліки і низький стан освіти (якщо таке траплялося), низький стан матеріального становища, на відміну від великого міста, яке вимагало бути мобільним, актуальним, затребуваним.

Життя і працю українського інтелігента на провінції вважали серед галицької громадськості звиклим і навіть необхідним сценарієм. Адвокат Йосиф Партицький, який на той момент навчався у Відні, писав до свого дядька Омеляна Партицького, що скучив за домом, але не хоче повертатися в Галичину через поширені суспільні полеміки, які агресивно нав'язували інтелігенції необхідність і як «вищу мету» «працю для народу», дорікали тим інтелігентам, які хотіли влаштуватися у великому місті, а не на провінції. Поступово українські інтелігенти виявляли амбіції до розширення своєї присутності у львівському публічному просторі, обговорювали можливості збільшення тут кількості «наших свідомих людей», звертали увагу на необхідність зосередити свою роботу у Львові, а вже потім на провінції²¹. Адже вважали, що саме діяльність львівських товариських груп мали б слугувати взірцем для колег з провінції, а Львів для них мав би бути координаційним центром. Так, священник з Липовець Гнат Рожанковський радив публіцисту і громадському діячеві Володимиру Барвінському влаштовувати народовецькі віча серед селян в ярмаркові дні, де промовців змогла б почути найбільша кількість людей: «Бо на селі правдивих москалів [русофілів – *О. Г.*] межі попами дуже рідко – лиш брехня сіята “Словом” і кривди роблені польською бюрократією робит з нас москалів. А як побачат що то за щирість руска в тих львівських (!) народовців то з охотою до Вас пристанут і попи і хлопи як то у нас кажут – бо за мудрими людми всі обертаються»²².

Життя у селі підходило не для всіх. Як зізнавалася в листі до Михайла Павлика Ольга Кобилянська: «Якби Ви знали, як я ненавиджу життя на селі, і як я собі щодня

¹⁹ Як писав сам Барвінський, старші син та донька вже закінчували гімназію та виділову школу і мали вступати в університет та учительську семінарію у Львові. Щоб зменшити витрати на їхнє утримання в час навчання (винайм житла та харчування), а окрім того, ще п'ятеро дітей підростало, Барвінський вирішив всією родиною переїхати до Львова. (Барвінський О. Спомини з мого життя. Нью-Йорк; Київ, 2004. Т. I, ч. 1–2. С. 396).

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 328. Спр. 103. Арк. 22 (Коротка життєпись Д-ра Теофіля Окуневського).

²¹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 93. Спр. 19. Арк. 9 (Лист Грушкевича Т. до Реваковича Т., Львів, 27.IV.1894).

²² Там само. Ф. 11. Спр. 5011. Арк. 2 (Лист Рожанковського Г. до В. Барвінського, Липовиця, 1879).

і щогодини кажу, що це ліниве і без будь-яких змін життя робить мене все тупішою. Я дійшла до того висновку, що на селі, і взагалі на самоті, необхідно мати більше сили волі, аніж у місті, для того, щоби залишитися інтелегентними»²³. Михайло Павлик прирівнював «пробуток» письменниці Наталії Кобринської в малому містечку до смерті, адже там вона тратила свій талант на догляд за господарством та в численних гостинах серед «задрібного» для неї провінційного оточення²⁴. Життя у великому місті уявлялося простішим та комфортнішим, аніж в селі, через наявні в місті системи благоустрою (каналізація, водогін, бруковані дороги, міський транспорт, лікарні, мережа крамниць, культурних закладів та кав'ярень, ресторанів); відповідно, від «легкого» життя в місті інтелігенція була не пристосована до складних умов життя в селі. Як зі сарказмом писав священник Олекса Слюсарчук до Тита Реваковича: «Ви перестудились? Славити Бога, що не небезпечно. Але не дивота! Великоміске паньство – се все розпечене! А що мені говорити? В 74 році віку мороз – 24 степ. їдь о 5 рано на Всенощне до Слободи, а по Йордані до Рунгур на Службу і Водосвятиє, тай не сьмієш перестудитись, бо вигріватись нема куди»²⁵.

До Львова їздили за кращими товарами та одягом: нарядними сукнями, аксесуарами, верхнім одягом, «футерками» (столиця моди), яких бракувало на провінції²⁶. Письменник Володимир Герасимович теж згадував, що його бабця Володимира Шухевич «за містом так тужила, як птах за своїм гніздом. Єї малою гадкою було, дістатись до якого небудь міста і там жити вигідно, по панськи». Її бажання здійснилось, коли «надійшов той нещасний час «едукції» і його, сестру та бабцю як опікунку відправили на навчання до Львова. Специфіка умов проживання на провінції, зокрема у сільській місцевості, спонукала багатьох представників інтелігенції займатися господарством (обробіток землі, садівництво, городництво, утримання домашньої худоби). Хоча здебільшого їм допомагала прислуга та наймити, але контроль за виконанням робіт, поєднання інтелектуальної і фізичної праці виснажували²⁷. Тому переїзд до міста був мрією про «легке життя», особливо поширеною серед жіноцтва²⁸.

²³ Цит. за: Вознюк В. Буковинські адреси Ольги Кобилянської. Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. С. 43.

²⁴ Швець А. Жінка з хистом Аріадни: Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчих вимірах. Львів, 2018. С. 107.

²⁵ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 93. Спр. 97. Арк. 3–4 (Лист Слюсарчука О. до Реваковича Т., Рунгури, 26.I.1912).

²⁶ Там само. Ф. 11. Спр. 309. Арк. 26 (Лист О. Заверухи до Є. Барвінської, 18.XII.1909); так, О. Барвінський писав до брата Володимира, щоб зайшов у Львові «до Міколяша», придбав та надіслав до Тернополя «дві бутельки токая для мене, а дві бутильки токая и одну маляги для Іполита» (Там само. Спр. 97. Арк. 17 (Лист Барвінського О. до Барвінського В., Тернопіль, 3.XI.1882).

²⁷ Дрогобицька О. Традиція і модерн: побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2014. С. 419–437.

²⁸ Як роздумував один з героїв роману Ірени Вільде «Сестри Річинські» о. Сидір Ілакович: «Місто! Тротуар, електрика, ванна, кіно, а головне – інтелігентне товариство!». Так само його дружина Наталія, лежачи важко хвора, пригадувала свої молодечі мрії і плани на життя: як покинула навчання в Цюриху задля шлюбу з випускником семінарії, як її на

Найбільшим уявленням у середовищі інтелігенції про Львів було те, що це місто, в якому завжди щось відбувалося, на відміну від провінції. Відповідно, львів'яни мали б бути в курсі всіх подій в краї, державі, світі. Наприклад, Герасимовичі в листі до родини Барвінських писали, що хочуть приїхати до них, щоб насамперед дізнатися про найсвіжіші політичні справи²⁹. Львів для української інтелігенції у протиставленні до провінції мав образ міста-«світу»: «Нам не раз дуже жаль що судьба кинула нами в глухий закуток звідки дуже рідко на світ виходимо [приїжджаємо до Львова – *О. Г.*]³⁰. Зауважимо, що в XIX ст. відстані були умовно «довшими» в сенсі їх подолання через малорозвинену транспортну інфраструктуру та поганий стан доріг. Сама поїздка до Львова займала багато часу. У місті складно було знайти, де переночувати. Якщо до Львова їхала вся родина, то потрібно було знайти людину, яка б доглядала дім і господарство на час їхньої відсутності. Так, Кобилянські писали, що за п'ять років побуту в селі Гаврилівка, що на Івано-Франківщині, були у Львові декілька разів і тільки на короткі терміни, бо не було на кого залишити «газдівства»³¹. Композитор Анатоль Вахнянин згадував, що в 1859 р. їхав з Перемишля до Львова на навчання в Духовній семінарії у будці «жида-балагула (фірманна)» аж два дні і одну ніч³².

Локальна віддаленість від центру викликала в інтелігенції почуття втрачених можливостей для повноцінної громадської реалізації та розвитку власного потенціалу. Дуже часто інтелігенти, які проживали поза великими містами, висловлювали жаль про власний обмежений простір для комунікування: що не мають можливості часто зустрічатись з «дивними» і цікавими людьми. Таким містом з активним і динамічним товариським життям, насиченим подіями, зустрічами, культурними заходами, для інтелігенції був Львів. Письменниця Ольга Дучимінська називала Львів «пушкою Пандори», «великою школою», містом «маленьких світів», яке «витворює спільність між людьми»³³. «Мені так вже скучно на селі посеред тої

перших порах забавляло життя в селі, яке дуже швидко набридло («Досить! Досить болота, гною, холодного виходку, браку душі, відсутності інтелігентного товариства, опери, кіно, перукаря, і т. д.»), як чоловік обіцяв знайти посаду в місті («І так пройшло двадцять п'ять зим і двадцять п'ять здебільша сльотавих осеней, а в їхньому житті хіба те змінилося, що Ілакович тричі міняв сільські парафії»). (Вільде І. Сестри Річинські. Твори: в 5-ти т. Київ, 1987. Т. 3. С. 12).

²⁹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 254. Арк. 26 (Лист М. і Г. Герасимовичів до Барвінських, 17.II.1910).

³⁰ Там само. Спр. 341. Арк. 4 (Лист З. Кобилянської до Є. Барвінської, Гаврилівка, 20.IV.1898).

³¹ Там само. У повісті О. Кобилянської «Людина» зображено переїзд родини Ляуфлерів з міста в село після звільнення голови родини зі служби цісарсько-королівського лісового радника, який вони трактували як відлучення від інтелігентного світу, «від усяких товариських зносин». «Кожний виїзд до міста був сполучений з видатками, і тому вони рідко коли виїздили» (Кобилянська О. Людина. Львів, 1931. С. 45).

³² Вахнянин А. Спомини з життя (Посмертне видане). Львів, 1908. С. 36.

³³ Дучимінська О. Весняні дні. *Дучимінська О. Сумний Христос*. Львів: Каменярь, 1992. С. 172.

душною тихою атмосфери. Тілької чути що про свині та пацята, пацята та свині. Хотівби я вже раз бути на тротуарі львівським, бачити багато різних лиць і кипуче жите ...», – писав громадсько-політичний діяч та публіцист Євген Левицький³⁴. Так само Йосиф Партицький писав у листі до дядька Омеляна Партицького, що на вакаціях у селі Торговиця від сільської нудьги мусив рятуватися газетами, які завчасно передплатив («Діло», «Правда», «Народ»)³⁵.

Львів для української інтелігенції був містом зустрічей. До Львова інтелігенти їздили, як вони самі писали, за «великомійским рухом», щоб зустрітися з товаришами, дізнатися найперші новини, придбати пресу, книги, попрацювати в бібліотеках, відвідати значні культурні (концерти, театральні вистави, бали, вечорниці) чи національно значущі події³⁶. Інтелігенти зустрічалися або шукали зустрічі в українських товариствах, редакціях часописів, «Народній Гостинниці», кав'ярнях. Приходити у справах до дому без запрошення або попередження вважали поганим тоном. Специфічним феноменом товариського життя інтелігенції стали кав'ярні. Вони були не тільки місцем перепочинку чи праці «для тих, хто не міг працювати в холодній кімнаті»³⁷. Кожна кав'ярня мала особливий клімат і постійних гостей. Тут можна було зав'язати нові знайомства, почути свіжі новини та плітки, долучитися до дискусій на актуальні політичні чи мистецькі теми, продемонструвати свої творчі таланти³⁸.

Через брак українських громадсько-політичних інституцій у місті інтелігенти вибирали місцем сходити саме кав'ярні. Політик і публіцист В'ячеслав Будзиновський згадував, що правник та письменник Лесь Мартович щосуботи приїздив з Городка, де працював в адвокатській канцелярії Лонгина Озаркевича, до Львова, щоб зустрітися з друзями у кав'ярні Шнайдера, де збиралася львівська богема, ночував у когось з них та в неділю пополудні вертався додому³⁹. Відпочинок у кав'ярнях і ресторанах задовольняв потребу інтелігентів перебувати в товаристві колег і став однією з форм вираження публічної участі⁴⁰. Кав'ярні

³⁴ Аркуша О. Місце Львова в дискусіях про національний характер Галичини на зламі XIX–XX століть. *Львів: місто – суспільство – культура*: зб. наук. праць / за ред. О. Аркуші, М. Мудрого. Львів, 2012. Т. 8. Ч. 1: Влада і суспільство [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2012]. С. 408–409; ЦДІАЛ України. Ф. 372. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 13–14 (Лист М. Ганкевича до В. Охримовича, 25.X.1893); Спр. 62. Арк. 25 (Лист Є. Левицького до В. Охримовича, 11.IX.1891).

³⁵ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 154. Спр. 93. Арк. 3 (Лист Й. Партицького до О. Партицького, 23.I.1890).

³⁶ Там само; ЦДІАЛ України. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 5 (Лист Н. Кобринської до М. Павлика, 21.II.1888).

³⁷ Гнат Хоткевич. Спогади. Статті. Світлини / упоряд.: А. Болабольшенко, Г. Хоткевич. Київ, 1994. С. 31.

³⁸ Lisak A. *Życie towarzyskie w XIX wieku. Salony, bale, teatry*. Warszawa, 2013. S. 236.

³⁹ Троє з Городка. Олеся Бажанська, Лесь Мартович, Василь Загасвич / упоряд. Р. Горак. Львів: Априорі, 2014. С. 121.

⁴⁰ Warde A., Martens L. *Miłe spotkania przy stole. Socjologia codzienności*. Kraków, 2008. S. 384.

як відкриті публічні простори були місцями політичної комунікації для різних національних груп у місті, на відміну від закритих товариств і організацій національно-культурного спрямування.

Важливим елементом міської культури були «бали», «танці», «вечорниці», «фестини» як способи проведення дозвілля і включення в товариське життя. Організовані переважно у Львові, вони «скликували» провінційну еліту⁴¹. Втім, поїздки на такі урочистості вимагали коштів на дорогу та відповідне вбрання (фраки, білі рукавиці і циліндр, пишні сукні), що не всі могли собі дозволити⁴². Публіцист та громадський діяч Володимир Барвінський у листі до батька писав про небажання залазити в борги, щоб мати можливість відвідувати руські бали у Львові, на які «треба все мати свіжі сукні, нові рукавички, краватки і модні ковнірики»⁴³. Танцювальні вечори були не тільки способом проведення вільного часу, місцем зустрічей, знайомств та пошуку пари, а й способом вираження національної і культурної присутності в місті, участі в громадському житті, причетності до певної національної чи професійної спільноти⁴⁴. Для української громадськості було важливо, щоб бали (або пізніше – «забави з танцями») відвідували «всі найповажніші репрезентанти львівської рускої громади з родинами», щоб таким способом надати руським культурно-розважальним заходам більшої офіційності та значущості⁴⁵. Тому в пресі після танцювального вечора часто повідомляли про

⁴¹ Про один з танцювальних вечорів у «Руській бесіді» писав Лев Лопатинський до Володимира Охримовича: «Наші панни пустились у вирь карнавальний. Я попри нихъ. Вчера чи позавчера въ Суботу розпочалисьмо вечерницями въ Бесѣдѣ. Було два зла, бо зло все парою ходить: саля мала и музика недобра. Зато було богато добра: якихъ тамъ панночокъ не було! Бавилися деликатно ажъ до 5 год.» (ЦДІАЛ України. Ф. 372. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 23 (Лист Л. Лопатинського до В. Охримовича).

⁴² Дописувач газети «Руслан» критично зауважував, що провінційній інтелігенції доцільніше використовувати кошти на народні справи (театр, народні і сокільні доми, бурси), а не на «балеві строї». Адже в усіх запрошеннях на вечерниці з танцями, які він отримав, вказано вимогу оргкомітетів приїхати в «балевім строю»: «А що я – народний учитель – фрака не маю, а позичати у жида соромлю ся, тому не поїду, а за те кілька корон зложу в своїм часі на народні цілі» (С. Л. Балеві строї. *Руслан*. 1905. 15 (24) січня).

⁴³ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 96. Арк. 13 (Лист В. Барвінського до батька Григорія, 8.II.1876).

⁴⁴ Середа О. Ruś będzie tańczyć. «Руські бали» у Львові як фактор польсько-українських взаємин у Галичині кінця 40-х – 60-х років XIX ст. *Львів: місто – суспільство – культура*: зб. наук. праць. Львів, 2007. Т. 6 / за ред. О. Аркуші, М. Мудрого [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2007]. С. 317–320; Козицький А. Громадський відпочинок львів'ян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Львів: місто – суспільство – культура*. Львів, 1999. Т. 3 / за ред. М. Мудрого [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'1999]. С. 312.

⁴⁵ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 4063. 53 арк; Спр. 4062. 26 арк. (Надіслані запрошення О. Барвінському на бали, вечорниці, танцювальні вечерки від українських товариств і організацій Академічної Громади, Основи, Кружка Українок, Сокола, Кружка українських дівчат, Поміч молодіжи, Мішанське Брацтво та ін.); Новинки. *Слово*. 1866. 24 січня; Новинки. *Діло*. 1903. Ч. 123.

те, хто саме зі «старої інтелігенції» був на ньому присутнім або хто пожертвував гроші на його організацію⁴⁶.

Розчаровані містом. Часто місто, вибудоване в уяві ідеальним культурним та товаришським осередком, при зіткненні з реальністю (зовнішній польський характер міста, належність українського населення здебільшого до соціальних низів, замкнутість інституцій) міг швидко розвіювати цей образ⁴⁷. Відсутність єдності, політичні суперечки і конкуренція не тільки з поляками, а й поміж українських політичних організацій, чвари всередині львівського українського громадського простору могли створювати враження від Львова як не дуже «товарисько-привітного» міста. Адже саме з львівським товаришським середовищем українська інтелігенція пов'язувала свої найбільші очікування, перебування в ньому визначало стратегію ролей для самореалізації. До прикладу, спершу адвокату Андрію Січинському, який приїхав у 1866 р. з Тернополя до Львова навчатись в університеті, місто не сподобалося: «...як приїхав я до Львова аж мороз пішов міні по-за шкуру, коли зустрінувся із тими туманами, що швиндіють по улицах...». Втім, він швидко змінив думку, коли знайшов однодумців, які теж мали ідеї щодо реорганізації місцевого громадсько-культурного життя: «Так отже самотою блукав я через кілька день по Львові і аж тоді полегшало моему сердцю, коли увійшов я у цю невеличку громадку душ праведних, що то свобідним дихають воздухом и святими думками гарячу душу годують»⁴⁸.

Було й безліч протилежних прикладів. Так, В'ячеслав Будзинівський писав до адвоката Володимира Охримовича, що вирішив переїхати до Чернівців на запрошення письменника Осипа Маковейа бути редактором газети «Праця», де бачив ширші можливості професійної, громадської і соціальної реалізації: «Иншого виходу для мене нема, мушу хапати за той хліб, який мені дають. Між львівськими скотами ніхто нічо недоробить ся»⁴⁹. Проте вже за рік повернувся назад до Львова. Сам же Маковей, який з часом теж повернувся з Буковини до Львова, а згодом переїхав у Заліщики, писав, що не почував себе тут добре через дороге життя та львівську громаду, яка, за його словами, «по своїй вдачі була селом зі звичайними сільськими інтересами й обмовами, тільки на більшу скалю»⁵⁰. Так само поет Остап Луцький, розповідаючи Кобилянській про свою поїздку до Львова, зазначив, що місто справило на нього прикре враження. Причиною таких висновків було загострення ідеологічних протиріч між старшим і молодшим поколінням інтелігенції⁵¹. Про «злобну» і «сьліпу» «суспільність» Львова писала родина Герасимовичів,

⁴⁶ Новинки. *Діло*. 1903. Ч. 123; Новинки. *Галичанинъ*. 1899. Ч. 18; Новинки. *Галичанинъ*. 1902. 27 января (9 февраля).

⁴⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 664. Оп. I. Спр. 27. Арк. 5–5 зв. (Лист Олесницького Є. до Ревакови-ча Т., 1905); Олесницький Є. *Сторінки з мого життя*. Львів, 2011. С. 200.

⁴⁸ Студинський К. Зв'язки Олександра Кониського з Галичиною в рр. 1862–1866. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1901. Т. XXXIX.

⁴⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 372. Спр. 33. Арк. 41 (Лист В. Будзинівського до В. Охримовича, Львів, 11.V.1898).

⁵⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 386. Спр. 1. Арк. 11 (Автобіографія Осипа Маковейа, 1924 р.).

⁵¹ Лист О. Луцького до О. Кобилянської. Львів, 22 жовтня 1905 р. *Муза і чин Остапа Луцького* / упоряд.: В. Деревінський, Д. Ільницький та ін. Київ, 2016. 786 с.

підтримуючи Олександра Барвінського, чиї політичні погляди часто не сприймали та критикували колеги⁵².

Розчарування Львовом зазнала і Наталія Кобринська, куди вона переїхала в 1904 р. Тут Кобринська мала намір видавати альманах, який би міг стати представницьким органом для усіх галицьких жіночих товариств. Втім, цей та інші проекти не знайшли підтримки у львівській інтелігенції. Будучи недопущеною «де могла б вести якусь самостійну роботу», письменниця відчувала себе викинутою з колишнього інтелігентного середовища. Через декілька років Кобринська повернулася «з нічим» назад у Болехів. У своїх невдачах вона та її близьке оточення звинувачували обмежене, зарозуміле та «зовсім не розумніше від провінціального» львівське інтелігентне жіноцтво⁵³.

Отже, одним з найголовніших чинників, які впливали на формування образу Львова, був його товариський простір. Позитивний чи негативний характер цього образу залежав від прийняття львівським товариством. Інтелігенція була корпоративною групою, тому забезпечувала захист групових інтересів і водночас утримувала інтелігента в межах певного товариського середовища, в якому важливо було перебувати. Зважаючи на національну специфіку краю, життя українців у місті переплелось з польським національним простором, адже поляки були присутні у всіх сферах життя: у школах, на роботі, на вулиці, в магазинах, по сусідству. Все ж польсько-українське суперництво накладало певний відбиток на товариські стосунки між двома національностями та й на саме сприймання міста: через протиставлення «чужого» та «свого». Тому українська інтелігенція у спогадах майже не афішувала присутності поляків у своєму близькому оточенні. Інтелігенти помічали виразно польський характер Львова, говорили про це, але й шукали для себе постійні чи тимчасові способи взаємодії з ним.

Львів став центром товариського життя, де, приїхавши з провінції, можна було реалізувати свої бажання в спілкуванні, зустрівшись із колегами та друзями, отримати необхідну інформацію, зав'язати корисні знайомства і контакти, розважитися на балах, відпочити в місцевих кав'ярнях, ресторанах, театрах. Часто у спогадах інтелігентів про «львівський» період домінують згадки про час навчання в місцевих навчальних закладах, який був чи не єдиним тривалим етапом життя в місті (Львів – місто академіків та студентів). Ще одним вектором уявлень галицької інтелігенції про Львів було те, що це місто великих можливостей, влаштуватися в якому апіорі означало життєвий успіх. Часто на практиці цих можливостей реалізувати не вдавалося і більша частина українських інтелігентів починала шукати долі в малих містах і містечках, поза тим регулярно чи періодично відвідуючи Львів. Місто залишало значний відбиток на світогляді інтелігенції, впливаючи на

⁵² ЛННБУ ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 254. Арк. 27 (Лист М. і Г. Герасимовичів до Барвінських, 5.I.1912); Сам О. Барвінський так характеризував львівське українське інтелігентне середовище: «Я опинився тут серед наших народовців наче Робінзон на острові. З усіх усюдів тільки вороговання і низькі потоліні інтриги навіть особисті, а все задля того, що я веду “Правду”. Доборолась Україна до самого краю» (Там само. Ф. 93. Спр. 10. Арк. 3. Лист О. Барвінського до Т. Реваковича, Львів, 1889 р.).

⁵³ Швець А. Жінка з хистом Аріадни... С. 104–112, 122.

звички, спосіб життя і свідомість. Набутий «львівський» досвід інтелігенти приносили і втілювали вже в галицькій провінції.

REFERENCES

Arkusha, O. (2012). Mistse Lvova v dyskusiiakh pro natsionalnyi kharakter Halychyny na zlami XIX–XX stolit. *Lviv: misto – suspilstvo – kultura: zb. nauk. prats*, 8 (1), 408–409 [in Ukrainian].

Arkusha, O. (2012, Traven 24). Ukrainsko-polski dyskusii pro Lviv u kintsi XIX – na pochatku XX stolittia. *Zaxid.net*. Retrieved from https://zaxid.net/ukrayinskopolski_diskusiyi_pro_lviv_u_kintsi_hih_na_pochatku_hh_stolittya_n1255890 [in Ukrainian].

Barvynskyi, O. (2004). *Spomyny z moho zhyttia* (Vol. 1, Pt. 1–2). New York; Kyiv [in Ukrainian].

Barvynskyi, O. (2009). *Spomyny z moho zhyttia* (Vol. 2, Pt. 3–4). New York; Kyiv [in Ukrainian].

D-r Evhen Ozarkevych. (1916, Veresen 26). *Dilo* [in Ukrainian].

Drohobyska, O. (2014). *Tradyttsiia i modern: pobut ukrainskoi silskoi intelihentsii Halychyny (kinets XIX – 30-ti rr. XX st.)*. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte [in Ukrainian].

Duchymynska, O. (1992). Vesniani dni. In O. Duchymynska, *Sumnyi Khrystos* (p. 172). Lviv: Kameniar [in Ukrainian].

Havrylyshyn, P., & Chornenkyi, R. (2020). *Stanyslaviv: vidnaideni istorii*. Brusturiv: Dyskursus [in Ukrainian].

Holyk, R. (2008). Misto i yoho dusha: obraz Lvova u polskii ta ukrainskii memuarystytsi XIX – pochatku XXI st. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 17, 609–617 [in Ukrainian].

Horak, R. (Comp.). (2014). *Troie z Horodka. Olesia Bazhanska, Les Martovych, Vasyl Zahaievych*. Lviv: Apriori [in Ukrainian].

Khotkevych, H. (1994). *Spohady. Statti. Svitlyny* (A. Bolabolchenko, H. Khotkevych, Comp.). Kyiv [in Ukrainian].

Kobylianska, O. (1931). *Liudyna*. Lviv [in Ukrainian].

Kotynska, K. (2017). *Lviv: perechytuvannia mista*. Lviv [in Ukrainian].

Kozytskyi, A. (1999). Hromadskiyi vidpochynok lvivian naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX st. *Lviv: misto – suspilstvo – kultura*, 3, 312 [in Ukrainian].

Krypiakevych, I. (1910). *Lviv. Yoho mynuvshyna i teperishnist*. Lviv [in Ukrainian].

Kutsmani, B. (2019). *Brody. Prykordonne halytske misto v dovhomu XIX stolitti*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Lepkyi, B. (2016). *Kazka moioho zhyttia*. Ternopil [in Ukrainian].

Lisak, A. (2013). *Życie towarzyskie w XIX wieku. Salony, bale, teatry*. Warsaw [in Polish].

Lyst O. Lutskohu do O. Kobylianskoi. Lviv, 22 zhovtnia 1905 r. (2016). In V. Derevynskyi, D. Ilnytskyi (Comps.), *Muza i chyn Ostapa Lutskohu*. Kyiv [in Ukrainian].

Novynky. (1866, Sichen 24). *Slovo* [in Ukrainian].

Novynky. (1899). *Halychany*, 18 [in Ukrainian].

- Novynky. (1902, Yanvar 27 (Fevral 9)). *Halychany* [in Ukrainian].
- Novynky. (1903). *Dilo*, 123 [in Ukrainian].
- Olesnytskyi, Ye. (2011). *Storinky z moho zhyttia* (M. M. Mudryi, O. H. Arkusha, B. O. Savchuk, Comps.). Lviv [in Ukrainian].
- Oseredchuk, M. (2013). Hromadskyi prostir Lvova na zlami XIX–XX stolit. *Humanitarnyi zhurnal*, 3, 119 [in Ukrainian].
- Pankivskiy, K. (1963). Storinka z istorii SoUA y ukrainskoi advokatury v Halychyni. *Pravnychiy visnyk*, 2, 188–197 [in Ukrainian].
- Poklyk do Tovaryshiv Abiturientiv (1897, Serpen 18 (30)). *Dilo* [in Ukrainian].
- S. L. (1905, Sichen 15 (24)). Balevi stroi. *Ruslan* [in Ukrainian].
- Sereda, O. (2007). Ruś będzie tańczyć. «Ruski baly» u Lvovi yak faktor polsko-ukrainskykh vzaiemyn u Halychyni kintsia 40-kh – 60-kh rokiv XIX st. *Lviv: misto – suspilstvo – kultura: zb. nauk. prats*, 6, 317–320 [in Ukrainian].
- Shakh, S. (2006). *Lviv – misto moiei molodosty. Spomyn prysviachenyi Tiniam zabutykh Lvovian* (Pt. 1–2). Lviv: Drukarski kunshty [in Ukrainian].
- Shukhevych, S. (1991). *Moie zhyttia. Spohady*. London [in Ukrainian].
- Shvets, A. (2018). *Zhinka z khystom Ariadny: Zhyttievyi svit Natalii Kobrynskoï v heneratsiinomu, svitohliadnomu i tvorchykh vymirakh*. Lviv [in Ukrainian].
- Smal-Stotskyi, S. (2013). *Nemoliv (Spomyny)*. Lviv: LA Piramida [in Ukrainian].
- Studynskiy, K. (1901). Zviazky Oleksandra Konyskoho z Halychynoiu v rr. 1862–1866. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, XXXIX [in Ukrainian].
- Svarnyk, H., & Feloniuk, A. (Comps.). (2009). *Olena Stepaniv – Roman Dashkevych. Spohady i narysy*. Lviv: LA Piramida [in Ukrainian].
- Vakhnianyn, A. (1908). *Spomyny z zhyttia (Posmertne vydanie)*. Lviv [in Ukrainian].
- Vilde, I. (1987). *Sestry Richynski. Tvory: v 5-ty t. (Vol. 3)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Vozniuk, V. (2006). *Bukovynski adresy Olhy Kobylianskoï*. Chernivtsi: Knyhy – XXI [in Ukrainian].
- Warde, A., & Martens, L. (2008). *Mile spotkania przy stole. Socjologia codzienności*. Kraków [in Polish].

Olena HANUSYN

PhD (of Historical Sciences),

Assistant of the Department of History,

Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

e-mail: olena.hanusyn5@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3806-542X>

I WOULD LIKE TO BE ON THE LVIV SIDEWALK ONCE AGAIN, TO SEE MANY DIFFERENT FACES AND A BUSTLING LIFE»: LVIV IN MINDS OF THE UKRAINIAN INTELLECTUALS OF HALYCHYNA IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

The paper tries to outline the image of Lviv through a lens of its perception by Ukrainian intellectuals at that time based on private correspondence and memoirs. It is stated that for

the Ukrainian intellectuals, Lviv played not only a symbolic role but also a very practical one: it was a city where one can get an education and wide opportunities for a successful career, attend the brightest cultural events or take a rest in local cafes (Lviv as a social center). Intelligentsia often could change their attitude about the city: from admiration to disappointment, or vice versa - from vigilance to a new unusual urban life to a harmonious inclusion in its environment. The most common idea about Lviv was that it was a city where something always happened, unlike the province, and the people of Lviv always had to be in a whirlpool of events. Therefore, intelligentsia often went to Lviv to learn the first news, meet with comrades, buy newspapers, books, work in libraries, attend concerts, theater performances, balls, which they mentioned in correspondence and memoirs. Lviv was also the center of national movements, where the main social and political, cultural and scientific societies and organizations were located. It influenced the formation of urban space and the nature of social relations in the city. One of the most important factors that influenced the formation of the image of Lviv was its social space: positive or negative one, it depended on the inclusion or rejection of Lviv society. Ukrainian intellectuals associated their greatest expectations with social space, the presence of which determined the strategy of roles for self-realization. The national specificity of the region, in particular the Polish-Ukrainian rivalry, left a certain imprint on the social space and on the perception of the city itself. Although Ukrainian intellectuals often had to fulfill their ambitions outside Lviv, they visited the city on a regular basis. Lviv continued to be the coordinating center in minds of the intellectuals through which everything was decided, managed and «refracted».

Keywords: Ukrainian intellectuals, Lviv, Halychyna, image of the city, social space.

УДК [553.982+622.276+665.6/.7](477.8) "19/21"
DOI: 10.33402/ur.2021-14-89-99

Володимир КЛАПЧУК

доктор історичних наук, професор

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

завідувач кафедри готельно-ресторанної та курортної справи

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1788-794X>

Researcher ID: D-4699-2019 (<https://www.researcherid.com/rid/D-4699-2019>)

e-mail: volodymyr_klapchuk@ukr.net

Михайло КЛАПЧУК

кандидат географічних наук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8835-7674>

e-mail: Klapchuk.m@gmail.com

НАФТОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Розглянуто роль нафтової промисловості в економіці Галичини; регулювання нафтової галузі законом 1918–1921 рр.

Простежено, що до проголошення Західно-Української Народної Республіки видобування нафти зросло у 40 разів. За перше десятиліття ХХ ст. ріст становив 800 % і досяг 1761 тис. тонн. Від 1910 р. послабилася продуктивність свердловин у Бориславі. Тільки від 1916 р. знову намітилося зростання виробництва, що було спричинено необхідністю забезпечення паливно-мастильними матеріалами військових операцій.

З'ясовано, що після Першої світової війни нафтовидобування найпотужніше розвивалося на Битківському родовищі. Бориславське родовище захопила хвиля післявоєнного перерозподілу капіталу. У розробку нафтових родовищ інвестували Франція (53 %), Швейцарія, Австрія та інші країни Європи. Під час активних воєнних дій 1915–1917 рр. більшість галицьких копалень перейшла до рук російського царату.

Виявлено, що Галичина в часи Австро-Угорщини належала до провідних регіонів світу, маючи до 6 % світового видобування нафти. До 1918 р. частка Галичина знизилася до 1,6 %, 1920 р. – до 1,3 %. Причиною були активна фаза Першої світової війни та девальвація валюти. Незважаючи на те, що кількість свердловин зросла на 30 %, видобування нафти скоротилося утричі.

Звернуто увагу на те, що ЗУНР отримала нафтову промисловість у занепаді та дезорганізації. Від 1919 р., коли Галичина була окупована польськими військами, розпочався перерозподіл власності за рахунок німецьких і австрійських підприємців. Через високу вартість глибокого буріння нафтові промисловці дорозвідали перспективні родовища нафти в Уричі, Орові, Кропивнику, Биткові, Пасічній, Кросценьку, Гаркловій тощо, галицьку нафту переробляли на 64 рафінеріях.

Визначено, що Галичина часів ЗУНР і польської окупації була найбільшим, після Румунії, видобувачем і переробником нафти в Європі. Понад третину продукції нафтопереробних заводів та нафти-сирцю експортували до Австрії, Німеччини та Чехословаччини.

Ключові слова: нафта, Галичина, Західно-Українська Народна Республіка.

Для економічного розвитку України забезпечення країни енергоносіями – нафтою, газом, вугіллям тощо – здавна було важливим питанням. Упродовж сотень років основним постачальником нафти була Галичина. Період переходу краю від Австро-Угорщини до міжвоєнної Польщі став важким для Галичини не тільки в політичному, а й в економічному плані. Метою нашої роботи є комплексне дослідження нафтової галузі Галичини в період ЗУНР. Для досягнення мети використано загальноісторичні підходи статистичної інтерпретації подій і явищ, математичні методи моделювання. Наукова новизна полягає в комплексному аналізі нафтової промисловості Галичини в період політичної та економічної кризи Центрально-Східної Європи.

Джерельну базу дослідження становлять наукові студії М. Гопфінгера¹, Г. Зими², В. Клапчука³, статистичні матеріали довідників «Pierwszy powszechny Spis Pzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku»⁴ та «Przemysł naftowy w Polsce»⁵.

Післявоєнний перерозподіл територій вплинув на формування нафтового капіталу в усьому світі загалом і в Центрально-Східній Європі зокрема. Це був терен, на якому фінансово потужні фірми проводили свої концернові транзакції.

Для врегулювання нафтової промисловості австро-угорський і польський уряди впродовж 1918–1921 рр. прийняли понад 20 законів і підзаконних актів⁶. Це змусило підприємців балансувати в межах чинного законодавства.

Після Першої світової війни нафтовидобування найпотужніше розвивалося на Битківському нафтогазовому родовищі. У 1918 р. там пробурили 40 свердловин з річним видобутком 18,1 тис. т. Тоді ж свердловина «Діброва-101» відкрила

¹ Hopfinger M. Przemysł naftowy w zarysie. Lwów: Nakładem Księgarni naukowej Polskie Tow. Pedagog, 1923. S. 131–177.

² Зима Г. Нове життя старого промислу. *Нове життя*. 1963. 12 вересня.

³ Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини: видобування та переробка. Івано-Франківськ: Фоліант, 2013. 508 с.

⁴ Pierwszy powszechny Spis Pzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki Zawodowe. Tablice Państwowe. Warszawa: Nakł. Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. 574 s.

⁵ Przemysł naftowy w Polsce: zarys historii wraz z opisem techniki pracy w przemyśle naftowym uzupełniony przewodnikiem po pawilone naftowym P.W.K. Lwów: Nakładem Komitetu Budowy Pawilonu Naftowego P.W.K. przy Krajowym Towarzystwie Naftowym, 1929. S. 5–64.

⁶ Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини... С. 122–123.

новий поклад «Діл» глибиною 1 500 м. Початкова продукція цієї свердловини була рекордною на той час – 30 тонн/добу⁷.

Одну з найпотужніших нафтових фірм у Бориславі – «Галицьке Карпатське Акціонерне Товариство» (раніше – «Мак-Гарвей і спілка») – разом з товариством «Східниця» купив французький нафтовий концерн «Діброва», який увійшов до складу «Міжнародного Нафтового Союзу», що Останній об'єднував групи «Diskonto», «Deutsche Erdöl-Aktiengesellschaft» та ін. Окремі гірничодобувні компанії («Прем'єр», «Нафтова спілка з обмеженою відповідальністю», «Тріумф», «Грація», «Erdölwerke», «Карпатська», «Альфа», «Альянс») разом з групою «Petrolei» і рафінеріями «Dros», «Перша Галицька нафтова компанія» в Печеніжині, «Trzebinia» в Тшебінії, що раніше належали до англо-німецької групи, перейшли також в руки французького капіталу – компанії «Societe Francaise de Petroles Premier»⁸.

Злиття невеликих підприємств або їхнє входження до складу великих компаній, підключення до різних товариств колективних компаній мало свої переваги й недоліки. З одного боку, дрібніших промисловців виводили з правління цих компаній, з іншого – раціональне і повніше підключення до окремих галузей давало змогу створювати колективні підприємства, зокрема рафінерії чи компресорні станції. Утворення великих компаній сприяло накопиченню капіталу для інвестицій і покриттю можливих втрат однієї галузі іншою. На додаток великі компанії могли технічно вдосконалювати виробництво.

Для того, щоб зрозуміти стан справ у нафтовій промисловості Галичини, потрібно охарактеризувати розвиток цієї галузі у світі (рис. 1). У 1918 р. загалом видобували понад 50 млн тонн нафти, основним постачальником якої були Сполучені Штати Америки (68 % світового видобування), Мексика (12 %) та Росія (7,7 %). Галичина займала шосте місце, даючи 1,6 % (823 тис. тонн) світового видобутку нафти.

У 1919–1920 рр. об'єми видобування нафти у світі зросли майже на чверть (24,2 %) і досягли 6 6093 тис. т. Галичина втратила обсяги видобування нафти впродовж 1900–1920 рр., оскільки значно зменшилася складова Бориславського родовища. Зауважимо, що Бориславсько-Тустановицьке родовище свого розквіту досягло у 1908–1909 р., давши близько 2 %, а в 1920 р. – 1 % світового виробництва нафти (Галичина – близько 5 %). На спад виробництва вплинули події Першої світової війни та девальвація золотого. Однак рівень буріння до 1920 р. перевищив довоєнний⁹: у 1909 р. працювало 216 свердловин; у 1910 р. – 272; 1911 р. – 269; 1912 р. – 316; 1913 р. – 386; 1914 р. – 201; 1915 р. – 135; 1916 р. – 242; 1917 р. – 331; 1918 р. – немає відомостей; 1919 р. – 185; 1920 р. – 221; 1921 р. – 320, що загалом протягом 1909–1921 рр. (за винятком 1918 р.) становило 3 094 свердловини. У період з 1913 до 1920 рр. в експлуатації щорічно перебувало понад 400 свердловин (максимально – 447 у 1917 р.).

⁷ Зима Г. Нове життя старого промислу. *Нове життя*. 1963. 12 вересня.

⁸ Hopfinger M. Przemysł naftowy w zarysie. S. 131–132; Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини... С. 113.

⁹ Hopfinger M. Przemysł naftowy w zarysie. S. 140–141.

Видобування нафти у світі, тонн (1918 р.)

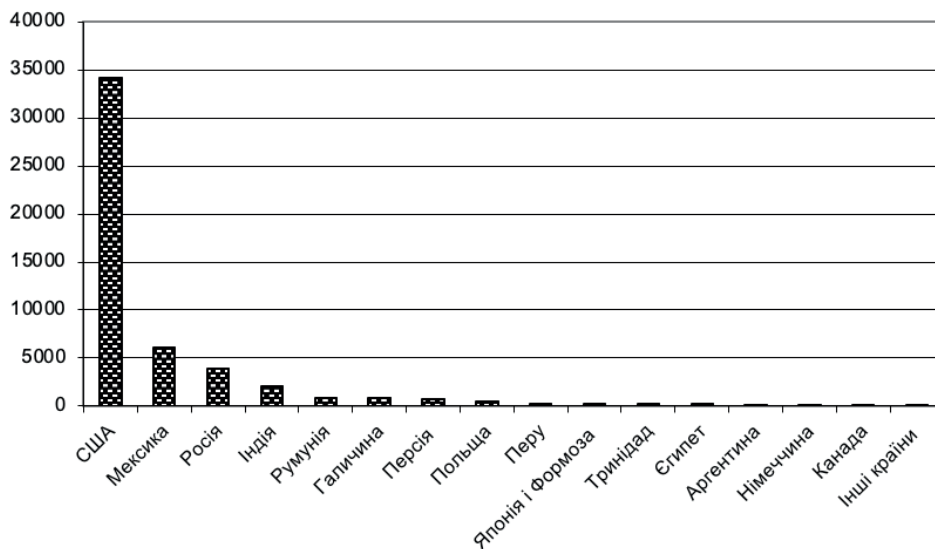

Рис. 1. Розвиток нафтової промисловості у світі (1918 р.)¹⁰

Загалом в Галичині у 1905–1920 рр. було видобуто 17 690 тис. тонн нафти, зокрема: 1906 р. – 760 т; 1907 р. – 1 180 т; 1908 р. – 1 750 т; 1909 р. – 2 080 т; 1910 р. – 1 760 т; 1911 р. – 1 460 т; 1912 р. – 1 190 т; 1913 р. – 1 060 т; 1914 р. – 870 т; 1915 р. – 730 т; 1916 р. – 890 т; 1917 р. – 850 т; 1918 р. – 820 т; 1919 р. – 830 т; 1920 р. – 760 т; 1921 р. – 700 т¹¹.

На кінець 1921 р. видобування нафти дорівнювало 1906 та 1913 рокам, але великі перспективи вбачали у вливанні іноземних капіталів в нафтову галузь економіки Галичини, насамперед французьких інвестицій, що уможлилювали впровадження новітніх технологій і засобів виробництва. Для встановлення динаміки видобування нафти у Галичині наведемо дані за період від 1884 до 1918 рр. (рис. 2).

Отже, з 1885 до 1900 рр. видобування нафти зросло з 8 до 326 тис. т, або в 40 разів. За перше десятиліття ХХ ст. ріст становив 800 % (в абсолютних показниках – 326 та 1 761 тис. т). Максимум досягнуто в 1909 р., коли Галичина видобула близько 4 % світового виробництва нафти. Від 1910 р. послаблюється продуктивність свердловин у Бориславі й Тустановичах, в той час, коли промисловість підготувала будівництво великих резервуарів для складування нафти-сирцю і почала використовувати нафту для опалення.

¹⁰ Складено за: Hopfinger M. Przemysł naftowy w zarysie. S. 135.

¹¹ Ibid. S. 144.

Обсяги видобування нафти в Галичині, тонн

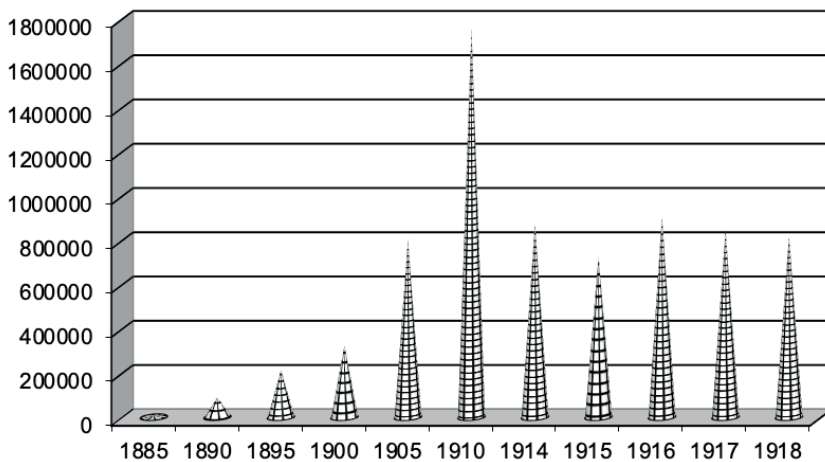

Рис. 2. Видобування нафти в Галичині

Тільки з 1916 р. знову намітилося збільшення виробництва, викликане зростанням буріння, яке підтримував австрійський уряд, коли стало очевидно, що Німеччині та Австро-Угорщині для вирішення долі війни треба багато паливних матеріалів для воєнної техніки. Тож більшість нафтопродуктів вивозили з Галичини як поза межі краю, так і за кордон (рис. 3–5¹²).

Експорт нафти з Галичини, тонн

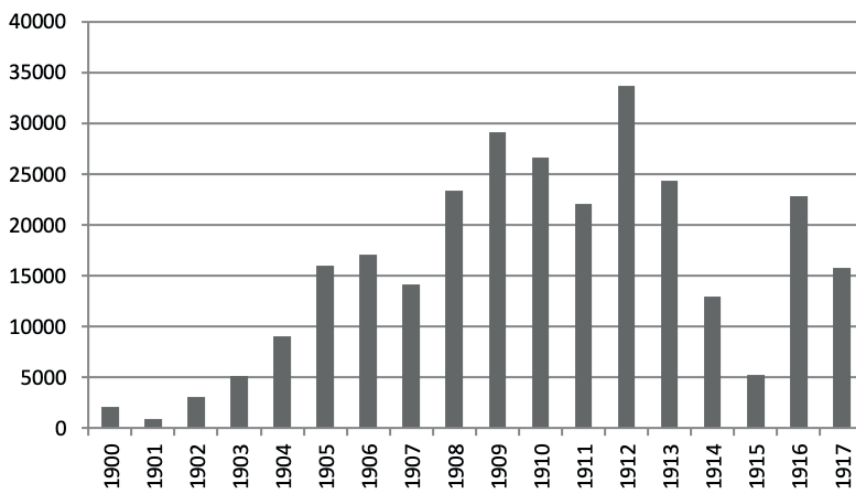

Рис. 3. Експорт нафти з Галичини, 1900–1917 рр.

¹² Складено за: Hopfinger M. Przemysł naftowy w zarysie. S. 131–177.

Експорт нафтопродуктів з Галичини, тонн

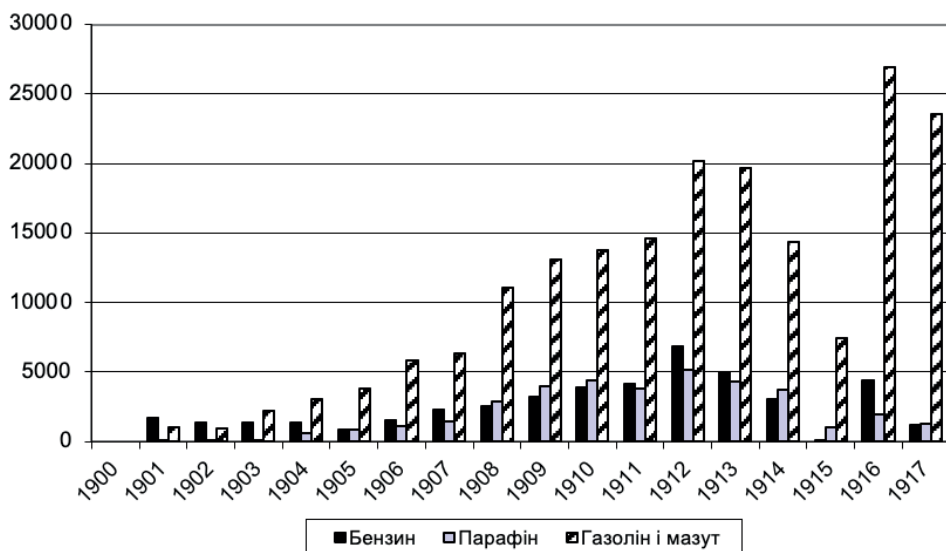

Рис. 4. Експорт нафтопродуктів з Галичини, 1900–1917 рр.

Експорт нафти і нафтопродуктів з Галичини, тонн

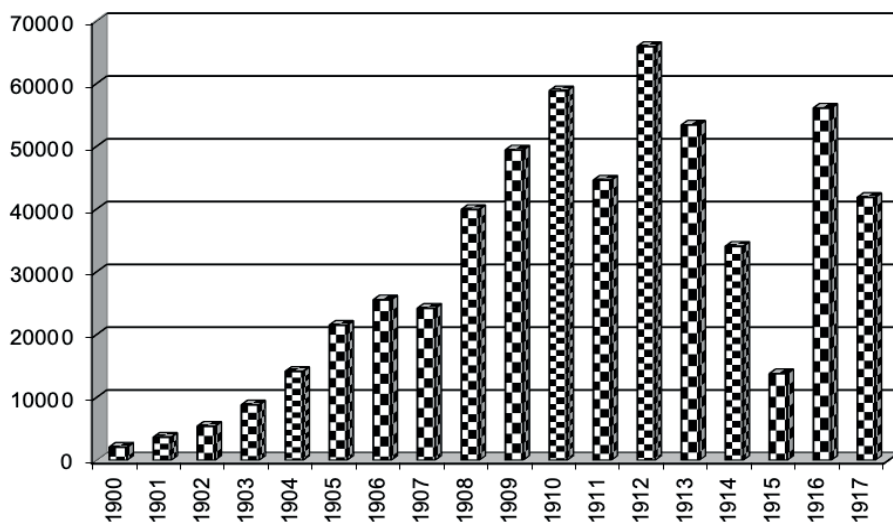

Рис. 5. Експорт нафти і нафтопродуктів з Галичини, 1900–1917 рр.

Так, з Галичини впродовж 1900–1918 рр. було вивезено близько 280 тис. т нафтопродуктів і 283 тис. т нафти-сирцю. До 1912 р. спостерігався ріст експорту, однак воєнні події спричинили зменшення обсягів видобування нафти і її переробки. Небачено низький рівень експорту в 1915 р. був зумовлений тим, що більшість

галицьких копалень перейшла до рук російського царату, який тимчасово окупував частину Галичини. А от ріст у 1916–1917 рр. був викликаний потребами Німеччини й Австро-Угорщини майже у всій галицькій продукції для ведення подальших воєнних дій з Антантою.

Західно-Українська Народна Республіка після Першої світової війни отримала нафтову промисловість в занепаді та стані дезорганізації. По-перше, під час функціонування з листопада 1918 р. до кінця травня 1919 р. Західно-Української Народної Республіки низка найбільших шахт у Бориславі й Тустановичах зупинилася, інженерів і бурильників рекрутували в українську та польську армії, тож залишили свої позиції і постійну роботу в нафтовій галузі робітники і службовці. Коли польська армія в кінці травня 1919 р. вступила в Борислав, почався перерозподіл власності на нафтові копальні, зазвичай на ті, що належали німецьким та австрійським підприємцям, які фактично програли війну. Тоді їхнє місце і почав займати вмілий французький бізнес¹³.

Реорганізація компаній тривала протягом 1919–1920 рр., тож про нормальний процес буріння і функціонування всієї нафтової промисловості не могло бути й мови; окрім того, війна проти більшовицької Росії у 1920 р., коли радянські війська кілька тижнів погрожували захопленням Борислава, перебуваючи від нього на незначній відстані, не сприяла розвитку цієї галузі.

Через високу вартість глибокого буріння нафтові промисловці вишукували терени, перспективні для видобування нафти у Передкарпатті. Це стосувалося насамперед продуктивних околиць Борислава, де у 1920-х роках розпочалося цілеспрямоване використання родовищ, яке, однак, стримувала відсутність адекватних доріг і особливо залізниці в окремих населених пунктах (Урич, Оров, Перепростин та Кропивник).

Перспективними були й деякі інші регіони Східної Галичини, передусім Битків, Пасічна, Пнів, Молодків, Дзвиняч. Там мали свої копальні компанії «Домброва», «Фанто», «Тепеге», «Битків», «Брюгге» та ін. На другому місці були околиці Ріпного, де розробку вели гірничі підприємства компанії «Прем'єр», інженера Дункі та деякі менш важливі¹⁴. Буріння у вищевказаних районах становило дуже складну систему. Центральний басейн включав в себе Роп'янці, Перегінське, Космач, Слободу Рунгурську, Бандрову, Пашову, Стрільбиці, Устеріки Нижні, Росохач, Поляну, Долину та ін. Західний басейн охоплював Білобереги, Бібрку, Домініковиці, Грабовиці, Гарклову, Гумницька, Івонич, Ключани, Климківку, Кобилянку, Кобиляни, Корчин, Б'єч, Красну, Кросценку Нижню і Верхню, Кригу, Луки, Лібуше, Липинки, Мокру, Мрукову, Особниці, Погужин, Потік, Роги, Роп'янку, Рівне, Рудавці Риманівські, Сукову, Сяри, Старе Село, Шімбарки, Торосівці, Тур'яполе, Ванкову, Вуглівці, Великополе, Вінди, Вітрилову, Войтову, Волю Яворову, Вульце, Загір'я, Змінницю й ін. Найважливішими з місць із потужним виробництвом були: Ванкова, Потік, Кросценко Нижнє і Гарклова.

¹³ Складено за: Hopfinger M. Przemysł naftowy w zarysie. S. 11.

¹⁴ Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини... С. 115–116.

Отже, впродовж 1909–1921 рр. загалом пробурено понад 3 тис. свердловин щорічно у 85–110 населених пунктах 132–256 нафтовими компаніями і фірмами. У 1920 р. в Галичині діяло 1 798, у 1921 р. – 1 773 свердловини і копальні¹⁵.

У розробці нафтових родовищ велике значення мали іноземні інвестиції, зокрема капітали таких країн: Франція – 53 %; Галичина – 18 %; Швейцарія – 10 %; Австрія – 7 %; Англія – 4,4 %; Голландія – 4,3 %; решта країн – 3,3 %. Французький капітал з кожним роком мав дедалі більший зиск від галицької нафти.

Нафту переробляли на рафінеріях, найбільші у світі були в США: 480 рафінерій, які щоденно пропускали майже 220 тис. т нафти-сирцю. Найбільшою була рафінерія в Каліфорнії тресту «Standart Oil Company» (понад 2 тис. працівників), що переробляла щоденно 48 тис. т нафти¹⁶.

Галицькі рафінерії посідали скромне місце в нафтопереробній промисловості світу навіть за мірками Європи. Окрім кількох великих рафінерій, решта були малопродуктивними і мали технічно відстале виробництво. Загалом у Галичині діяло 64 рафінерії, зокрема у таких повітах: Дрогобич – 27; Новий Сонч – 11; Коломия – 7; Сянок – 6; Станиславів – 5; Горлице і Самбір – по 3; Стрий і Львів – по 1. До найбільших нафтопереробних заводів належали: «Państwowa Fabryka Olejów Mineralnych», «Limanowa», «Trzebinia», «Galicja», «Dziedzice», «Dros», рафінерії в Яслі, Печеніжині і Гліннику Маріямпольським, «Nafta» (раніше – «Wiśniewski i Spółka») в Дрогобичі тощо.

Найбільшою з них була Державна рафінерія у Дрогобичі. На початках вона працювала тільки для вилучення з сирової нафти бензину, призначеного на паливо для залізничних локомотивів. Під час війни, коли виникла потреба додаткового виокремлення речовин, у завод почали поступово вкладати інвестиції, внаслідок чого його продуктивність зросла до переробки близько 250 тис. тонн на рік. Цей завод став на початку 1920-х років одним з найбільших у своєму роді на континенті.

Другою за потужністю стала рафінерія «Галичина» в Дрогобичі з річною потужністю переробки до 100 тис. т, обладнана за останнім словом тодішньої передової техніки. Інші великі рафінерії щорічно переробляли нафти-сирцю (тис. тонн)¹⁷: Тшебінія – 95; Дідичі – 70; Глінник Маріямпольський – 50–80; Ясло – 60; Дрос – 50; Став'ярські – 30; Устеріки – 30; Єдліче – 24; Печеніжин – 20; Лібуша – 15; «Нафта» – 10.

Більшість продукції нафтопереробних заводів, а також нафти-сирцю йшла на експорт. У Галичині в 1921 р. залишалось для внутрішнього використання: нафти – 85 904 т; мазуту – 34 515 т; бензину – 23 157 т; газоліну – 22 940 т. Водночас за кордон вивезено: 105 716 т нафти; 78 087 т газоліну; 61 667 т мазуту; 45 638 т бензину; 14 134 т парафіну і свічок; 7 425 т смоли. З цієї кількості експортованих товарів припадало на Австрію – 40 %, Німеччину – 23 %, Чехословаччину – 20 %,

¹⁵ Hopfinger M. Przemysł naftowy w zarysie. S. 147–149.

¹⁶ Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини... С. 121.

¹⁷ Hopfinger M. Przemysł naftowy w zarysie. S. 152–153.

балтійські країни – 16 %, інші країни – 1 %. Загалом за 1913–1921 рр. було експортовано 2,823 млн тонн нафтопродуктів¹⁸.

Відрадным було те, що Галичина (після Румунії) стала найбільшим видобувачем і переробником нафти в Європі. Саме з цих країв до країн Європи надходила найбільша кількість нафтопродуктів. Наприклад, найбільшими експортерами в Німеччину були США, Румунія та Галичина (рис. 6).

З Галичини у 1909–1911 рр. щорічно експортували 50–70 тис. т сирової нафти, 120–175 тис. т бензину, 1 250–1 430 тис. т керосину та 275–356 тис. т мазуту¹⁹. Водночас з Румунії експортували втричі менше керосину та вдвічі більше бензину.

Найбільші нафтоекспортери світу, тонн

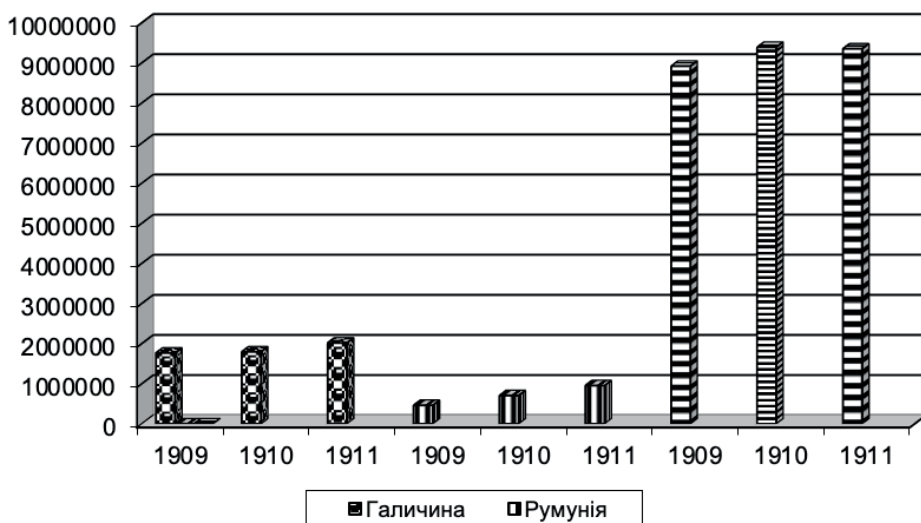

Рис. 6. Найбільші світові експортери нафтопродуктів

Підсумовуючи, зазначимо, що нафтова промисловість відігравала важливу роль в економіці Галичини, будучи поряд з лісовим і сільським господарством основною статтею доходів краю і населення. Цю галузь регулювали законодавча та виконавча гілки влади: у 1918–1921 рр. щодо неї було прийнято понад 20 законів і підзаконних актів.

До проголошення Західно-Української Народної Республіки (протягом 1885–1900 рр.) видобування нафти зросло з 8 до 326 тис. т, або у 40 разів. За перше десятиліття XX ст. ріст становив 800 % і досяг 1 761 тис. т. Від 1910 р. послабилася продуктивність свердловин у Бориславі. Тільки з 1916 р. знову намітилося зростання виробництва, що було викликано необхідністю забезпечення паливно-мастильними матеріалами військових операцій.

¹⁸ Pierwszy powszechny Spis Pzeczypospolitej Polskiej... S. 188–189; Hopfinger M. Przemysł naftowy w zarysie. S. 155–156.

¹⁹ Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини... С. 122.

Після Першої світової війни нафтовидобування найпотужніше розвивалося на Битківському родовищі. Бориславське родовище захопила хвиля післявоєнного перерозподілу капіталу. Зокрема, ринок заповнив французький капітал (концерн «Діброва» та компанія «Societe Francaise de Petroles Premier»). У розробку нафтових родовищ інвестували Франція, Швейцарія, Австрія та ін. країни Європи. Під час активних воєнних дій 1915–1917 рр. більшість галицьких копалень перейшла до рук російського царату.

Галичина в часи Австро-Угорщини належала до провідних регіонів світу, маючи до 6 % світового видобування нафти. У 1918 р. частка Галичина знизилася до 1,6 %, у 1920 р. – до 1,3 %. Причиною були активна фаза Першої світової війни та девальвація валюти. Незважаючи на те, що кількість свердловин зросла на 30 %, видобування нафти скоротилося утричі (від 2 080 до 700 тис. т). Упродовж 1905–1920 рр. у Галичині видобули 17,69 млн т нафти.

ЗУНР отримала нафтову промисловість у занепаді та дезорганізації. Від 1919 р., коли Галичина була окупована польськими військами, розпочався перерозподіл власності за рахунок німецьких і австрійських підприємців. Через високу вартість глибокого буріння нафтові промисловці дорозвідали перспективні родовища нафти в Уричі, Орові, Кропивнику, Биткові, Пасічній, Кросценьку, Гаркловій та ін. Переробку галицької нафти здійснювали на 64 рафінеріях, з яких найбільшими в Центрально-Східній Європі були «Państwowa Fabryka Olejów Mineralnych», «Limanowa», «Trzebinia», «Galicja», «Nafta» та ін.

Галичина часів ЗУНР і польської окупації стала найбільшим, після Румунії, видобувачем і переробником нафти в Європі. Понад третину продукції нафтопереробних заводів та нафти-сирцю експортували до Австрії (40 %), Німеччини (23 %) та Чехословаччини (20 %).

REFERENCES

Hopfinger, M. (1923). *Przemysł naftowy w zarysie*. Lviv: Nakładem Księgarni naukowej Polskie Tow. Pedagog. [in Polish].

Klapchuk, V. M. (2013). *Korysni kopalyny Halychyny: wydobuvannia ta pererobka*. Ivano-Frankivsk: Foliant [in Ukrainian].

Pierwszy powszechny Spis Peczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki Zawodowe. Tablice Państwowe (1927). Warsaw: Nakł. Głównego Urzędu Statystycznego [in Polish].

Przemysł naftowy w Polsce: zarys historii wraz z opisem techniki pracy w przemyśle naftowym uzupełniony przewodnikiem po pawilone naftowym P.W.K. (1929). Lviv: Nakładem Komitetu Budowy Pawilonu Naftowego P.W.K. przy Krajowym Towarzystwie Naftowym [in Polish].

Zyma, H. (1963, Veresen 12). *Nove zhyttia staroho promyslu. Nove zhyttia* [in Ukrainian].

Volodymyr KLAPCHUK*Doctor of Historical Sciences, Professor**Vasyl Stefanyk Precarpathian National University**Head of the Department of Hotel and Restaurant and Resort Business**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1788-794X>**Researcher ID: D-4699-2019 (<https://www.researcherid.com/rid/D-4699-2019>)**e-mail: volodymyr_klapchuk@ukr.net***Mykhailo KLAPCHUK***PhD (Geographical Sciences)**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8835-7674>**e-mail: Klapchuk.m@gmail.com***OIL INDUSTRY OF THE WESTERN UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC**

The oil industry played an important role in the economy of Halychyna, being, along with forestry and agriculture, the main source of income for the region and the population. A significant role in this area was given to the legislative and executive branches of government. From 1918 to 1921, more than 20 laws and bylaws regarding the regulation of the oil industry were adopted.

Prior to the proclamation of the Western Ukrainian People's Republic, oil production increased from 8 to 326,000 tons, or 40 times during 1885–1900. During the first decade of the 20th century, growth was 800% and reached 1761 thousand tons. Since 1910, the productivity of wells in Boryslav had weakened. Only from 1916 production increased again, which was caused by the need to provide fuel and lubricants for military operations.

After World War I, oil production developed most strongly at the Bytkivske field. The Boryslav deposit was seized by a wave of post-war redistribution of capital. The market was flooded with French capital in the form of the «Dibrova» concern and the «Societe Francaise de Petroles Premier» company. France (53 %), Switzerland, Austria, and other European countries invested in the development of oil fields. During the active hostilities of 1915–1917, most of the Halychyna mines passed into the hands of the Russian tsar.

Halychyna during the Austro-Hungarian period was one of the leading regions of the world, having up to 6 % of world oil production. By 1918, the share of Halychyna had dropped to 1.6 %, and by 1920 to 1.3 %. The reason was the active phase of World War I and the devaluation of the currency. Even though the number of wells increased by 30 %, oil production decreased three times (from 2080 to 700 thousand tons). During 1905–1920, 17.69 million tons of oil were extracted in Halychyna.

Western Ukrainian People's Republic got the oil industry in decline and disorganization. From 1919, when Halychyna was occupied by Polish troops, the redistribution of property at the expense of German and Austrian businessmen began. Due to the high cost of deep drilling, oil producers explored promising oil fields in Urych, Oriv, Kropyvnyk, Bytkiv, Pasichna, Krościenko, Garklova, and others.

Halychyna oil was processed at 64 refineries, the largest of which were in Central and Eastern Europe: «Państwowa Fabryka Olejów Mineralnych», «Limanowa», «Trzebinia», «Galicja», «Nafta» and others.

Halychyna during the Western Ukrainian People's Republic and the Polish occupation was the largest, after Romania, an oil producer and refiner in Europe. More than a third of the products of oil refineries and crude oil were exported to Austria (40 %), Germany (23 %), and Czechoslovakia (20 %).

Keywords: oil, Halychyna, Western Ukrainian People's Republic.

УДК [94(477.83/.86):355.121(=162.1)]"1919/1921"

DOI: 10.33402/up.2021-14-100-113

Рафал РОГУСКИ

доктор історії, науковий співробітник Інституту історії

Природничо-гуманітарного університету в Седльцах

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3635-6768>

e-mail: rafalroguski.roguski@gmail.com

ВПЛИВ ЛОКАЛІЗОВАНИХ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ВІДДІЛІВ НА БЕЗПЕКУ ЇЇ МЕШКАНЦІВ У 1919–1921 РОКАХ. ВИБРАНІ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано вплив зосереджених у Східній Галичині тилкових відділів Війська Польського на безпеку населення регіону в 1918–1921 рр. (від початку боротьби за незалежність Польщі в листопаді 1918 р. – до закінчення польсько-російського протистояння у 1921 р.)¹. Визначено «Східну Галичину» як територію Тернопільського, Львівського і Станіславівського воєводств, що в 1921–1939 рр. належали до Польщі. Особливу увагу зосереджено на території Львова – головному місті регіону. Досліджено ситуацію цивільного населення на цих територіях і вплив зосереджених тут польських військ на локальну спільноту, а також співпрацю населення зі службами охорони громадського порядку. Розглянуто вибрані проблеми внутрішньої безпеки Східної Галичини в 1918–1921 рр. в контексті цивільного населення і локалізованого фронту Війська Польського.

Проаналізовано внутрішню політику Галицького революційного комітету – тимчасового революційного уряду Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (липень–вересень 1920 р.). Показано репресії представників більшовицької влади проти української та польської інтелігенції, діячів Західно-Української Народної Республіки, урядовців Польської Республіки.

¹ Східна Галичина – землі між річками Збруч і Сян. Від 1772 р., часу Першого поділу Польщі, належали до Царства Австрії (від 1867 – Австро-Угорської монархії). З листопада 1918 р. ці терени були предметом суперечок і театром польсько-української війни 1918–1919 рр., яка закінчилася витісненням військ Західноукраїнської Народної Республіки за Збруч. У червні 1919 р. Верховна Рада [союзних і об'єднаних держав] у Парижі доручила Польщі зайняти Східну Галичину через загрозу з боку Радянської Росії. У грудні 1919 р. вона визнала за Польщею 25-літній мандат на володіння Східною Галичиною (потім продовжений). У березні 1923 р. Верховна Рада затвердила суверенність польського панування над цими землями. Радянська Росія визнала належність Східної Галичини до Польщі в трактаті про мир між Польщею і Радянською Росією, підписаному в Ризі в березні 1921 р. За: Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej / red. A. Garlicki i in. Warszawa: Wyd-wo «Wiedza Powszechna», 1999. S. 98.

Ключові слова: Східна Галичина, військові підрозділи, внутрішня безпека, міжнаціональні відносини, Західно-Українська Народна Республіка, Галицька Соціалістична Радянська Республіка.

Питання безпеки мешканців Східної Галичини виникло вже в часі перших польсько-українських битв. Обидві сторони конфлікту застосовували насильство до місцевого населення. У містах ставлення жовнів до цивільних значною мірою залежало від їхньої національної належності. У військах виявляли поведінку, що суперечила воєнному праву, до національно «чужих»: українці були проти поляків, поляки проти українців, знаних також русинами. Водночас усі переслідували єврейське населення.

Українське військо брутально і провокаційно ставилося до польського населення. Поляки потерпали від безперервних ревізій, які жовніри проводили з власної ініціативи, обкрадаючи і грабуючи магазини та приватні помешкання. Постанов про обмеження ревізій жовніри не дотримувалися. Під час проходження військового транспорту відбувалися масові грабунки помешкань і крамниць, вибухали навіть битви між самими жовнірами за награвані здобутки. В населення забирали предмети військового призначення, знімали одяг та взуття навіть з перехожих на вулицях. Справжнім бичем була військова поліція (охорона), яка мотивувала свою діяльність політичними цілями. Найбільшу допомогу при виконанні незаконних ревізій надавали євреї, німці, австрійці, а також чехословаки, які служили в українському війську, тобто ті, хто прибув сюди ззовні². Схожі суспільні механізми працювали на східних теренах Другої Речі Посполитої до 17 вересня 1939 р., де після вторгнення Червоної армії з'явилася спеціальна колабораційна міліція, створена з комуністів, злочинців і місцевої бідноти. Значною мірою її складали вихідці з національних меншин.

Східна Галичина була територією з різноманітним національним складом. Поляки в багатьох її регіонах становили меншість. На півдні і сході переважали українці, навіть якщо вони не були зацікавлені безпосередньо в створенні незалежної Української держави, то вже напевно не підтримували приєднання цих земель до повсталого після 123 років небуття Польщі. У 1920 р. ще під час воєнних дій проти Радянської Росії поляки, що мешкали у Львові і Східній Галичині, сподівалися швидкого закінчення війни, політичної та господарської стабілізації і досягнення передвоєнного добробуту. Українці натомість розраховували на здобуття власної незалежності та успіх у війні, що точилася в Українській Наддніпрянщині. Вони також відчували непевність через майбутню взаємодію з новою польською владою. Євреї чекали відновлення власних довоєнних економічних позицій та нормалізацію відносин з новою владою Польщі³. Багато мешканців регіону неприхильно ставилися до новосформованої

² Centralne Archiwum Wojskowe (dalej – CAW). DOE Brzeżany we Lwowie 6 Sygn. I.331.7.6. (karta nieliczbowana), Powiatowe Dowództwo Etapowe w Stryju. L. p. 24/19. Poufne. Sprawozdanie odnośnie zachowania się wojsk Ukraińskich. Stryj 19 czerwca 1919 roku. DOE – Командування Етапного Округу (Dowództwo Okręgu Etapowego) – одиниця військової територіальної адміністрації на етапних територіях. За ієрархією вище за Командування етапного повіту.

³ Hubko W. Lwów w roku 1920: od stolicy kraju koronnego do miasta wojewódzkiego (życie powszednie miasta i mieszkańców). *Tożsamość galicyjska z perspektywy Polski i Ukrainy* / red. nauk.: P. Czubik, Z. Mach. Bielsko-Biała, 2008. S. 49.

польської влади, а Військо Польське не могло схилити на свій бік цивільне населення. Командування великих частин і військові територіальні командування (Командування гарнізонів, Командування міст і Командування площ) наказували прихильно налаштувати місцеве населення до війська. Жовнірам заборонили самовільні й необґрунтовані ревізії цивільних та рекомендували коректно ставитися до місцевих мешканців, оскільки існувало сподівання зорганізувати в Східній Галичині плебісцит⁴.

Військові операції у кожній війні мають свою індивідуальну специфіку. Залежно від ситуації на фронті і стратегічних чи оперативних цілей кампанії військові дії проводять у позиційний чи маневровий спосіб. Якщо оперативні відділи достатньо дисципліновані і не порушують воєнного права, тоді цивільне населення зазнає збитків випадково. Зовсім по-іншому є тоді, коли війна має маневровий чи партизанський характер. Утворювані нерегулярні військові відділи переважно стають загрозою для місцевого люду. Але найбільшою небезпекою залишаються утворені внаслідок битв неорганізовані групи мародерів, утікачів чи дезертирів – людей деморалізованих, переслідуваних і сповнених рішучості, зазвичай озброєних. Найчастіше вони походили з військових формацій, що на фронті відзначилися непослухом. Становище мешканців Східної Галичини в тилу польських дивізій, що відступали в бік Львова під час польсько-української війни, ускладнювалося появою невеликих, але дуже рухливих партизанських відділів. Вони склалися з колишніх жовнірів Української галицької армії і колишньої австрійської армії. Малі групи мародерів не могли загрожувати регулярним військовим відділам, але провокували тривогу й паніку серед цивільного населення і локальної адміністрації. Під впливом їхньої активності посилювалися чутки про українське повстання, яке нібито мало вибухнути. Одночасно виникла підозра, що на теренах Східної Галичини діють більшовицькі агенти⁵. Побоювання щодо українського повстання і відновлення Західно-Української Народної Республіки виявилися помилковими, натомість слушно було оцінено небезпеку потрапляння на терени Галичини більшовицьких агітаторів і шпигунів⁶.

Специфікою прифронтових територій було й те, що вони стали місцями для втечі дезертирів і колишніх в'язнів. За їхнє пересування у Східній Галичині і повсюди на територіях запліччя фронту (так званих етапах) відповідали територіальні командування. У центрі нашої уваги – Командування етапних округів і їхні нижчі структури (Командування етапних повітів, Командування міст, Командування площі, Командування етапних станцій, Командування вокзалу). Повіти Східної Галичини були переповнені втікачами з української армії та особами різних національностей, що поверталися з російської неволі. Часто траплялися випадки, коли Командування етапних повітів, Етапні станції і підпорядковані їм Збірні станції випускали на волю

⁴ CAW. Sygn. I. 331. 7.7. DOE Brzeżany we Lwowie 7 (karta nieliczbowana). L. 1200 pf. Rozgraniczeni kompetencyj Dowództw etapowych i Władz cywilnych na terenie etapowym. Do rozkazu: Stosunek do ludności cywilnej. L. p. Z Rozkazami Dowództwa Frontu Galicyjskiego z 4. IX.1919. L. op. 5918/ III. DOE – Dowództwo Okręgu Etapowego.

⁵ Klimecki M. Galicja Wschodnia 1920. Warszawa: Bellona, 2005. S. 120.

⁶ Ibid. S. 121. Західно-Українська Народна Республіка – держава, що виникла після Першої світової війни. Здійснювала контроль над частиною Східної Галичини в період від 1 листопада 1918 до 16 липня 1919 р.

в'язнів, які були передані їм Інформаційним відділом (військова розвідка і контррозвідка). Їхнє вільне пересування загрожувало небезпекою для порядку і публічного здоров'я (ці люди часто були заражені тифом). Дезертирів з української армії рекомендували передавати до Збірних станцій в'язнів у Львові; українців, які були російськими офіцерами, – до Збірної станції для офіцерів у Тарнові, а військовополонених, які поверталися з Росії, – до Збірної станції у Львові. Поляків, що втекли з української неволі у разі засвідчення того факту, що вони справді звільнилися, а не були дезертирами Війська Польського, перед відправленням додому чи до власного полку було наказано тримати на карантині і скерувати на огляд лікаря⁷. Для польських жовнірів колишніх австрійських військ, які поверталися з українських інтернаційних таборів, у Львові на вулиці Замарстинівській було створено Карантинний дім командування етапного округу Львів (Dom Kwarantanny Dowództwa Okręgu Etapowego Lwów). Командування залізничних вокзалів, пости жандармерії і поліції були зобов'язані скеровувати всіх жовнірів польської національності до Карантину Війська Польського, де вони знаходили опіку. Хворих натомість спрямовували до Збірної станції хворих і поранених на Головному вокзалі у Львові або до найближчого військового шпиталю⁸. Військовополонених та інтернованих з галицького фронту скеровували до розподільної станції у Львові. До Львова також було наказано відряджати полонених з відділів отамана Петлюри. Петлюрівців відокремлювали від інших, до них ставлення було кращим. Після купання і виведення вошей полонених з відділів отамана Петлюри було наказано відсилати до табору в Ланьцуті⁹. За наказом Головного командування Війська Польського, жовнірів української наддніпрянської армії, які в замкнутих транспортах перетнули кордон Польщі, не вважали військовополоненими, їх збирали в концентраційних таборах. (Увага! Концентраційний табір був місцем, де зосереджувалися військовополонені або жовніри власної армії перед відправленням до пунктів призначення – таборів військовополонених, а для власного війська – материнських відділів. Згадані тут концентраційні табори не мають нічого спільного з німецькими таборами 1933–1945 рр., ані також з радянськими лагерьями). Майбутнє застосування цих військ було зумовлене договором між польським і українським урядами. Ставлення до них мало відповідати засадам трактування жовнірів чужої армії (не ворожої)¹⁰. Відчуття безпеки і справедливості серед львів'ян збурювали жовніри розгромленої армії Денікіна, які через Львів переміщалися на захід. Маючи в своєму розпорядженні великі кошти, вони шокували мешканців міста своїм одягом, марнотратством і брутальністю¹¹. Для місцевого населення така по-

⁷ CAW. Sygn. I. 331. 7.7. DOE Brzeżany we Lwowie 7 (karta nieliczbowana). Dowództwo Okręgu Etapowego we Lwowie. Rozkaz nr 11 Lwów, dnia 6 września 1919. Postępowanie z dezerterami ukraińskimi i powracającymi z niewoli rosyjskiej.

⁸ CAW. Sygn. I. 330.4.1 (karta nieliczbowana). Dowództwo Etapu WP Lwów 1. Powiatowe Dowództwo Etapowe Lwów. Rozkaz Nr 168, Lwów, dn. 17. VI. 1919.

⁹ CAW. Sygn. I. 331.20.1 (karta nieliczbowana). DOE Tarnopol 1. Dow. 12 Dyw. Piech. Brzeżany. Sztab 1192. 17/12. 12. Odpis.

¹⁰ CAW. Sygn. I. 331.20.1. DOE Tarnopol 1 (karta nieliczbowana). Dowództwo XII. Dyw. Piech. P.P. 32. Dnia 4. Grudnia 1919. L. 02799/5.

¹¹ Hubko W. Lwów... S. 52.

ведінка жовнірів здавалась дивною ще й тому, що їхня армія зазнала поразки, тобто вони, по суті, були втікачами.

Командування військової жандармерії генерального округу Львів нагадувало державній поліції, що за розпорядженням Командування генерального округу № 83 (Організації головного інспекційного управління) всіх затриманих дезертирів, військових злочинців і військовополонених, що втекли, потрібно було доправляти до судів, які займалися їхнім пошуком, або до Командування міст і площ (військового гарнізону) з проханням про ескорт до найближчого відділу. Заарештованих цивільних осіб відправляли до II Відділу командування генерального округу Львів (військова контррозвідка). Львівське головне інспекційне управління належало повідомити лише про затримання і відправку підозрюваного до арешту. Головне інспекційне управління скасовувало гончі листи. Поліція приводила до Головного інспекційного управління жандармерії дезертирів і військовополонених, що втекли. Згодом ті самі ескорти доставляли їх до Командування міст чи Командування площ¹². Командування і військові відділи зверталися до органів державної поліції з доносами про дезертирство жовнірів, просячи допомоги в їхньому затриманні, адже проблема дезертирства не закінчилася разом з настанням збройних дій, втікачі з війська пересувалися Західною Галичиною впродовж усього часу війни. З настанням гарячої фази польсько-російського конфлікту відповідальність за внутрішню безпеку лягла передусім на державну поліцію, однак пошук військових дезертирів не належав до її першочергових завдань. Розпорядженням від 26 червня 1921 р. начальник Штабу командування генерального округу Львів наказав під час пошуку дезертирів звертатися напряду до військової жандармерії. Лише тоді, коли ані в місцевості, ані в повіті ймовірного перебування дезертира не було, пост жандармерії міг використовувати поліцію, завданням якої було відправлення дезертира до найближчого пункту військової жандармерії, а та далі вже повинна була ескортувати арештанта¹³. Поліція не могла активно допомагати війську шукати дезертирів, оскільки її особового складу не вистачало навіть на забезпечення порядку серед цивільних¹⁴.

Військові відділи в Східній Малопольщі часто мали проблему з окресленням того, хто відповідає за безпеку цивільного населення на цих територіях і хто чийм

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 791. Оп. 1. Спр. 9. Арк 6. Команда государственной полиции на Малопольщу во Львове, Переписка с Главным Управлением полиции в Варшаве, командованиями жандармерии, инструкции и другие. Dowództwo Zand. Wojsk. O.G. Lwów. Oficer inwigilacyjny. L. 1819/201 inw., Lwów, dnia 26. czerwca 1920. Do Komendy Policji Państwowej na Małopolskę we Lwowie.

¹³ ЦДАІЛ України. Ф. 791. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 7. Сообщение этапной инспекции 6 армии и переписка с командованием генерального округа о развале дисциплины в армии. Do-Gen. Lwów. Wydział I sztabu. Dnia 26. VI. 1921. Nr 35928/7173/I. bezp. Do rozkazu tajnego. Odnoszenie się do Policji Państwowej w sprawach dewercji.

¹⁴ ЦДАІЛ України. Ф. 791. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 8. Сообщение этапной инспекции 6 армии и переписки с командованием генерального округа о развале дисциплины в армии. Komenda Policji Państwowej na Małopolskę we Lwowie. L. dz. 1761. Do Dowództwa Okręgu Generalnego we Lwowie.

наказам мусить підпорядковуватися. Зокрема на території розташування польської 3-ї дивізії стрільців намагалися розібратися, наскільки залежать від командування дивізії комісари і цивільні підкомісари, військові етапові формування і формування жандармерії, а також цивільна охорона, організована в деяких місцевостях. Ці формування та інституції часто втручалися в переслідування жовнірами місцевих мешканців. До прикладу, жандармерія арештувала пост, визначений 3-ю бригадою кавалерії для зв'язку 3-ї дивізії стрільців, за суперечку з місцевим населенням. Арештованих конвоювали зі зброєю і кіньми до Тернополя, не повідомивши про це Командування 3-ї дивізії стрільців. До цієї події здавалося, що етапові формування і жандармерія урядують повністю поза Командуванням 3-ї дивізії, хоча наказ Л. 5890/III Командування галицького фронту стверджував, що військово-карні справи на території дивізії належать до її юрисдикції, цього припису мусили дотримуватися і командири етапів, виняток становили справи, що належали до адміністрації¹⁵. Часто Командування фронтів чи армії видавало розпорядження, в яких підпорядковувало собі окремі відділи і військові формації. Ситуація була зрозумілою на території воєнних дій, але на етапних територіях (запліччі фронту) ускладнювалася. Командування військових лінійних відділів не хотіло підпорядковуватися етапним командирам, жовніри з фронту – етапним відділам і відділам жандармерії. Траплялися випадки, коли жовніри окремих військових формувань взаємно ускладнювали собі життя, особливо за участі цивільного населення, якому плутанина в розподілі ролей окремих служб спрощувала вчинення злочинів. Траплялося, що жовніри лінійних відділів допомагали контрабандистам чи покривали своїх жовнірів, які чинили шкоду мешканцям. Керівництво I батальйону 12-го полку стрільців надало неформальний дозвіл мешканцям Волочиська вивозити харчі за кордон, усно повідомивши вахмістра жандармерії, аби прикордонним місцевим не робили перешкод у вивозі товарів (і це за умов величезного дефіциту усього). На території 6-ї дивізії стрільців була широко поширена контрабанда продовольчих товарів і тютюну. Контрабандисти-євреї володіли якимись не відомими для жовнірів жандармерії і етапних батальйонів легітимаціями, що були надані офіцерами різних французьких полків і батальйонів. Євреї в разі конфіскації предметів, які вони перевозили, зверталися зі скаргами до командування 6-ї дивізії стрільців, яке наказувало негайно повертати конфісковані товари. Керівництво 6-ї дивізії стрільців заборонило навіть реквізицію коней та інших військових матеріалів, залишених українськими жовнірами¹⁶.

Військові ревізії негативно впливали на стан забезпечення цивільного населення. Військо забиравало насамперед предмети першої необхідності, зокрема одяг і взуття, підозрюючи, що вони походять з військових ресурсів. У разі знаходження предметів військового походження їхнього власника чекало покарання. На потреби

¹⁵ CAW. Sygn. I. 331. 7.3. DOE Brzeżany we Lwowie 3 (karta nieliczbowana). Odpis. 3 Dywizja Strzelców Sztab III oddział L. 619 B. W sprawie związku Dowództwa Etapowego i Żandarmerii a Dowództwem 3 Dywizji Strzelców. Do dowódcy Frontu Galicyjskiego.

¹⁶ CAW. Sygn. I.331.7.6. DOE Brzeżany we Lwowie 6 (karta nieliczbowana). Dowództwo Frontu Galicyjskiego L. OP. 6040 Uregulowanie służby żandarmerii w rejonie 6 Dywizji Strzelców, Brzeżany, dnia 1 IX 1919.

армії жовніри відбирали також всю продукцію промислового виробництва, що було спричинено її очевидною нестачею на ринку. Такий випадок трапився в Крайовому закладі одягу у Львові на початку листопада 1919 р. Взуття, яке продавали через цього посередника (заклад не був виробником) у львівських магазинах і поза містом, військова влада реквізувала, покликаючись на те, що воно належить армії і його не можна продавати на ринку. Власники згаданого закладу просили Галицьке намісництво про надання військовій жандармерії рекомендації не конфісковувати легально куплені в цьому закладі одяг та взуття. Діяльність жандармерії ще більше ускладнювала важку ситуацію з постачанням одягу і взуття для цивільного населення¹⁷. Конфіскація одягу була на порядку денному, оскільки жовнірам бракувало майже всього: вони служили в етапних формуваннях, наприклад, в Східній Галичині, з однією парою чобіт і одним зимовим плащем.

На жаль, непоодиноким прикладом ставлення жовнірів етапних формувань до цивільного населення була їхня поведінка на території 3-ї дивізії стрільців. Два французькі офіцери – капітан Мослін і лейтенант Паїліссе (з 3-ї дивізії стрільців, що прибули в складі так званої Армії Геллера з Франції), – шукаючи житло, застали в польському селі жовнірів одного з етапних батальйонів, які грабували цивільне населення. Жовніри забирали білизну й одяг зі шкіри. Попри розпорядження забирати в селян тільки військові предмети, вони конфісковували також і цивільні речі. Офіцери підвідили, що проводив згадані ревізії, спали по штабквартирах, а їхні підлегли в міжчасі грабували цивільних. Після відходу французьких офіцерів місцеві цивільні хотіли втікати на околиці лісу, боячись помсти. Командир 3-ї дивізії стрільців видав наказ, щоб одного з командуючих згаданим етапним відділом офіцерів покарати 30-денним арештом, а другого порушника етапів віддати під військовий суд¹⁸. За безправні ревізії, розбої і примус щодо цивільних карали дуже суворо. Польові суди за злочини, жертвами яких було цивільне населення, не вагаючись, присуджували навіть смертні вироки. Ревізії могли проводити лише офіцери чи відділи під їхнім командуванням. Усіх спійманих на ревізіях жовнірів мали передавати дисциплінарним судам як грабіжників¹⁹.

Стаціонавання польських військових відділів у Львові і в інших гарнізонних містах, безсумнівно, збільшувало відчуття безпеки місцевого польського населення і давало імпульс для господарського і культурного розвитку, хоч деколи й ускладнювало функціонування міста. Проблеми створювала також поведінка жовнірів поза годинами служби, навіть офіцерів. З метою забезпечення відповідної

¹⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 791. Оп. 1. Команда государственной полиции на Малопольшу во Львове. Спр. 9. Переписка с Главным Управлением полиции в Варшаве, командованиями жандармерии, инструкции и другие. Pismo Namiestnictwa Galicyjskiego L. 77968 11a/7833, Lwów, dnia 28 listopada 1919. Do Dowództwa Żandarmerii przy O[kręgu] G[eneralnym].

¹⁸ CAW. Sygn. I. 331. 7.3 (karta nieliczbowana). DOE Brzeżany we Lwowie 3. Odpis 3. Dywizja Strzelców 8 pułk strzelców polskich dnia 16 września 1919. Raport ppłk Bosquet dowódcy pododdziału Wierzbowiec.

¹⁹ CAW. Sygn. I 332. 87.1 (karta nieliczbowana) DPE Tarnopol 1. Dowództwo Frontu Galicyjsko – Wołyńskiego L. op. 4748. Lwów, dnia 6 lipca 1919. Zakaz bezprawnych rekwizycji.

військової дисципліни у львівському гарнізоні, головню на вулицях і в публічних місцях, Командування міста і площ у Львові весною 1919 р. зорганізувало офіцерські патрулі, які діяли на вулицях міста і в публічних місцях²⁰. Вони мали право контролю і притягання до відповідальності тих жовнірів, які порушували дисципліну. Могли контролювати їхню поведінку на території міста, перевіряти укомплектування обмундирування, легітимації і дотримання ними правил їзди на конях та руху військових поїздів. У Львові Командування міста і плацу встановило чотири офіцерські патрулі, що контролювали молодших офіцерів в ранзі лейтенанта і трьох прапорщиків. Офіцер, який ніс патруль, був одягнений в біле з червоною пов'язкою на плечах та мав легітимацію²¹. Командування міста і площі у Львові надало офіцерам і жовнірам Урядової охорони безпеки право вимагати засвідчення легітимації від офіцерів і жовнірів²². Біля частини військових об'єктів в межах міста, наприклад, канцелярії чи військових кас, виставляли військові пости. У нічні години нікому не можна було наблизитися до посту. Головний квартирмейстер Головного командування польських військ в Східній Галичині генерал Євгеніуш Грандовскі наказав, аби чужі особи, побачивши поданий караульним знак рукою, переходили на інший бік вулиці. Однак траплялося, що навіть перехожі поблизу поста жовніри не дотримувалися попереджень караульних. І це при тому, що дотримування знаків варти було одним із засадничих приписів вартової служби. У разі ігнорування попередження пост був зобов'язаний використувувати зброю щодо порушника²³.

Командування гарнізонів видавало накази, що окреслювали побут військових відділів. Ці накази регулювали навіть такі прозаїчні речі, як рух вулицею. Виявилося, що через почуття вишості у стосунку до цивільних жовніри не дотримувалися засад дорожнього руху, їздячи кінями по тротуарах чи маршируючи компактними підрозділами і цим блокуючи пішохідний рух. Такі марші компактних військових колон відбувалися, наприклад, у Львові і Перемишлі, попри категоричну заборону. Військова колона могла рухатися лише бруківкою. Командири, котрі не підпорядковувалися наказу, мали бути покарані Командуванням міста і площі²⁴.

²⁰ Командування міста і площі у військово-територіальній ієрархії було нижчим від Командування гарнізону. Розрізняли також Командування міста і Командування площі.

²¹ CAW. Sygn. I. 330.4.1. Dowództwo Etapu WP Lwów 1 (karta nieliczbowana). Dowództwo Wojsk Polskich na Galicyę Wschodnią. Ekspozytura Kwatermistrzostwa, Rozkaz Nr 1. Lwów, dnia 5. Kwietnia 1919. L. p. 7. Patrole oficerskie dla strzeżenia dyscypliny. (Rozkaz dzienny Komendy M. i Pl. We Lwowie z dn. 2. bm. Nr. 92).

²² CAW. Sygn. I. 330.4.1. Dowództwo Etapu WP Lwów 1 (karta nieliczbowana). Dowództwo Wojsk Polskich na Galicyę Wschodnią. Kwatermistrzostwo Główne. Rozkaz wewnętrzny Nr. 6. Lwów, dnia 4. Lutego 1919. L. p. 24. Udzielenie Rządowej Straży Bezpieczeństwa we Lwowie prawa żądania legitymacyj od osób wojskowych.

²³ CAW. Sygn. I. 330.4.1. Dowództwo Etapu WP Lwów 1. Dowództwo Wojsk Polskich na Galicyę Wschodnią. Ekspozytura Kwatermistrzostwa. Rozkaz Nr 74 (Kwatermistrzostwa). Przemyśl, dnia 5. Kwietnia 1919. O. W. kwat. 178. Posterunki nocne przy obiektach wojskowych we Lwowie.

²⁴ CAW. Sygn. I. 330.4.1. Dowództwo Etapu WP Lwów 1 Dowództwo Wojsk Polskich na Galicyę Wschodnią. Rozkaz Nr 74 (Kwatermistrzostwa). Przemyśl, dnia 5. Kwietnia 1919. O. W. kwat. 177. Zakaz maszerowania po chodnikach.

Безпеку у львівському гарнізоні забезпечували етапні відділи і жандармерія. Їх доповненням була Добровольча ліга жінок. Перша Жіноча ліга виникла у січні 1919 р. в зайнятому українцями Львові з відділу Добровольчої міліції жінок, який виконував функції вартових і охоронців порядку. До неї зголошувалися жінки різних професій і з різних суспільних верств. Вони сформували відділи, що налічували 350–400 жовнів. Легіоністки воювали також і на першій лінії. Професійні військові до Жіночої ліги, однак, ставилися з пересторогою. Відзначали великий патріотизм і бажання жінок йти на жертви, але також звертали увагу на їхні слабші фізичні кондиції і неочікувані реакції на стрес²⁵. Навесні 1920 р. Командування генерального округу Львів при Командуванні польських військ в Галичині сформувало відділи Добровольчої ліги жінок. Вони були відкликані з фронтової служби і призначені до гарнізонної і допоміжної служби на території Генерального округу Львів. Добровольчу лігу жінок було зараховано до охоронних формувань в межах краю. Вони могли здійснювати охоронну службу і лише в надзвичайних ситуаціях виконувати локальну службу з охорони безпеки. Легіоністки несли варту біля військових заводів і складів²⁶.

Незадовго після відновлення Польщею незалежності розпочалося створення поліцейних служб. При військовому Командуванні охорони Львова сформували відділ Жандармерії охорони Львова. Тоді ж на території Східної Галичини заснували низку організацій, покликаних забезпечувати порядок, як, наприклад, Малопольська громадська варта (*Małopolska Straż Obywatelska*). На початку грудня 1919 р. Жандармерія Східної Галичини творила єдину організацію разом з Командуванням жандармерії в Східній Галичині. З огляду на битви з Українцями, що тривали в цей час, корпус жандармерії було поділено на польовий і крайовий. Польова жандармерія виконувала типові для цього формування функції поліції на запліччі фронту²⁷. На терені Східної Галичини існувало багато громадських організацій, що здійснювали охорону порядку, такі, наприклад, як згадана Малопольська громадська варта. Процес уніфікації поліцейних організацій розпочався лише під кінець 1919 року. 12 листопада 1919 р. виконавчим розпорядженням міністра внутрішніх справ крайову жандармерію і виконавчу поліцію на території Галичини було зараховано до корпусу державної поліції. Розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 14 листопада 1919 р. окреслило тимчасову організацію територіальної Поліції трьома окружними командуваннями, локалізованими в Кракові, Львові і Перемишлі²⁸. Ситуація на Східному фронті вплинула на творення поліцейних органів. На підставі розпорядження від 28 лютого 1920 р. відповідальність за охорону

²⁵ Odziemkowski J. *Polskie formacje etapowe na Litwie i Białorusi 1919–1920*. Kraków: Wydawnictwo i Poligrafia Kurii Prowincjalnej Zakonu Pijarów, 2011. S. 57.

²⁶ CAW. Sygn. I. 335.190.1. Dowództwo Ochotn. Legii Kobiet 1. S. 1, 2, 4. Ministerstwo Spraw Wojskowych. Sztab Oddział I. Liczb. 2555 Mob. Warszawa, dnia 18 maja 1920. Organizacja Ochotniczej Legii Kobiet.

²⁷ Misiuk A. *Policja Państwowa 1919–1939. Powstanie, organizacja, kierunki działania*. Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 1996. S. 31–32.

²⁸ Misiuk A. *Historia policji w Polsce od X wieku do współczesności*. Warszawa: Wyd-wa Akademickie i Profesjonalne, 2008. S. 103.

безпеки перейняла державна поліція. Так, 28 квітня 1920 р. було створено Окружне командування поліції «Схід» з тимчасовою резиденцією у Львові²⁹.

Новоутворена польська поліція співпрацювала з військом, допомагаючи йому в організації облав на дезертирів. До кожного патруля жандармерії коменданти повітової поліції приставляли одного співробітника, завданням якого було надавати жовнірам вказівки під час перевірки документів. Поліціанти допомагали також в пошуках тих, хто переховувався від правосуддя, а також пильнували, аби під час таких розшуків і облав не відбулося жодних перевишень повноважень³⁰.

У Східній Малопольщі суттєвою проблемою, що впливала на стан безпеки не лише в 1918–1921 рр., але й протягом всього міжвоєнного часу, було володіння цивільним населенням нелегальною зброєю. Перша світова, польсько-українська і польсько-російська війни, що прокотилися цим регіоном, спричинилися до того, що цивільне населення мало велику кількість зброї та амуніції. У Львові міська влада не могла дати собі раду з неконтрольованим обігом зброї. Часто на Цитаделі жовніри полку піхоти, що стаціонувався тут, влаштували нічні перестрілки. Траплялося, що випадкові кулі ранили перехожих. Зброєю користувалися також і цивільні³¹. Під час воєнних дій нелегально здобута зброя ставала специфічною валютою. Українські селяни переховували знайдене озброєння та амуніцію, вимінюючи їх на тютюн і сіль. Посередниками у цій торгівлі були місцеві євреї³². Володіння нелегальною зброєю інколи спричиняло неочікувані проблеми. В кінці березня 1921 р. під час пожежі села Романів ніхто не наважувався гасити 20 хат, оскільки в них постійно вибухала нагромаджена амуніція. Схожа ситуація трапилася в 1920 р. у селі Підмонастир біля Бірки, де вибухнуло 30 хат із захованою там амуніцією. Зосереджена в руках цивільних зброя сприяла бандитизмові, полегшувала можливість опору проти державних інституцій чи могла бути використана під час заворушень. Проведені ревізії не давали жодного ефекту. Поліція мусила постійно робити операційні розвідки³³. На Покутті багато зброї вилучила румунська армія, що перебувала там від травня до липня 1919 р.³⁴

²⁹ Misiuk A. Historia policji w Polsce... S. 104.

³⁰ Litwiński R. Korpus Policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2007. S. 359.

³¹ Hubko W. Lwów... S. 53.

³² Po drugiej inwazji hajdamackiej. *Kurier Poznański*. 1919. 2 sierpnia.

³³ ЦДІАЛ України. Ф. 791. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 10. Циркуляр Министерства внутренних дел о введении амнистии для преступников, распоряжения команды государственной полиции на Малопольском совещании и переписка с Министерством военных дел и другими о улучшении службы безопасности, урегулировании вопроса выдачи виз на выезд за границу и др. Pieczętka Związku Organizacji Narodowych Wschodniej Małopolski we Lwowie. Lwów, 31 marca 1921 r.

³⁴ Експедиції підрозділів жандармерії чи етапних батальйонів з метою вилучення нелегальної зброї у цивільних було названо паціфікацією. Так само, як використаний вище термін на окреслення концентраційного табору, паціфікація тут мала цілком інше значення. Візити війська з метою покарати місцеве українське населення за вчинені ними злочини були названі каральними операціями.

Суттєвою небезпекою була й амуніція, залишена військом без нагляду. На залізничній станції Петриків, розташованій за 45 км від Тернополя, було багато розкиданої артилерійської амуніції і гранат, залишених там після вибухів потяга. Частину снарядів вдалося забрати за допомогою військовополонених, решта загрожувала безпеці поїздів, що проїжджали повз, і цивільному населенню³⁵.

Вплив на безпеку, не лише громадську, а й також збройних сил, мала справна комунікація. Охороною комунікаційних ліній на запліччі фронту займалися етапні формування, жандармерія і державна поліція. З огляду на невеликі військові сили частина обов'язків була передана цивільному населенню. Згідно з наказом Командування етапних округів від листопада 1919 р., села поблизу залізничних шляхів мали організовувати групи охорони залізничної лінії. Рада гміни виставляла пости, які патрулювали колії. Село несло відповідальність за пошкодження залізничної, телеграфної і телефонної ліній на своїй території та за несення варти. У разі недотримання зобов'язань солтисам (начальникам села) загрожувала смертна кара, а всім господарям – накладання контрибуції, яку село мусило заплатити. Зобов'язання підписували гмінна рада, ксьондз і кілька найвпливовіших господарів³⁶.

Керівництво дивізіону військової жандармерії № 6 у Львові звертало увагу коменданта державної поліції у Львові на те, що на деяких залізничних відрізках виникали непорозуміння з контролем подорожніх. Проблемою залишався неузгоджений поділ обов'язків між жандармами і поліцією, а також брак співпраці між цими двома службами. Патрулювання, ймовірно, не відбувалося регулярно і не було ретельним. Командування державної поліції Східної Малопольщі наказувало Командуванню окружної державної поліції дотримуватися тісної співпраці між службами³⁷. Траплялися і курйозні ситуації: згідно з донесенням Станіславівської дирекції державної залізниці, комендант 44-ї етапної кампанії в Микуличині спрямував машинний карабін перед дверима керівництва залізниці і стріляв гострими набоями на пероні в межах залізничної станції, що загрожувало громадському порядку. Офіцера було викликано до Львова для надання пояснень. Аби виправдати нетиповий спосіб ведення служби, офіцер переконував, що настрої населення в повіті Надвірна, де була станція Микуличин, настільки неспокійний, що адміністративна влада і військові звернулися до Командування етапного округу про надання для охорони вокзалу машинного карабіна і додаткової амуніції³⁸.

³⁵ SAW. Sygn. I 332. 87.1 (karta nieliczbowana) DPE Tarnopol 1. Sekcja utrzymania dróg żelaznych do Etapowej komendy w Tarnopolu (sic!), Tarnopol, dnia 11 sierpnia 1919 r.

³⁶ SAW. Sygn. I. 330. 2.2. D-two Etap Pokucie Kołomyja 2. Karta 189. Ubezpieczenie linii kolejowej Kołomyja. Organizacja ubezpieczenia linii kolejowej.

³⁷ ЦДДАЛ України. Ф. 791. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 9. Распоряжения Министерства внутренних дел, президиума Наместничества во Львове и переписка с окружными командами государственной полиции о уведомлении проверки в поездах, борьбе с нарушителями дисциплины в армии. Komenda Policji Państwowej na Małopolskę we Lwowie. L. 780/d. Do Okręgowej Komendy Policji Państwowej Tarnopol, we Lwowie, Stanisławowie i Krakowie. Lwów, dnia 21 kwietnia 1921 r.

³⁸ SAW. Sygn. I.331.7.6. DOE Brzeżany we Lwowie 6 (karta nieliczbowana). Telegram Do DOE Lwów Stanisławów oktw 174 14/9.

У Львові в 1918–1921 рр., особливо в передмістях, була дуже погана санітарна ситуація. З території міста сміття не вивозили взагалі, а зі середмістя нечистоти нерегулярно забирали³⁹. Про санітарний стан міста частково дбало військо, що там локалізувалося. Однак це стосувалося лише військових об'єктів. З метою дотримання чистоти і запобігання поширенню епідемій командуванню кошар і комендантам військових будинків у Львові й околицях було видано наказ, згідно з яким вони мусли якнайшвидше і найретельніше очистити зайняті військом будинки. Сміття, що утворювалося внаслідок цієї роботи, спалювали, щоб менше його вивозити, а розбите скло закопували щонайменше на глибину метра. Дерев'яні відходи, попіл і тирсу збирали окремо й компресували. Заборонялося викидати сміття з військових будинків на вулиці міста. Для вивозу сміття було відведено місце на виїзді з вулиці св. Марціна, за так званим «Золотим Мостом», і на Піліховській горі біля єврейського цвинтаря. До компетенції військових будівель належало постійне підтримування чистоти на тротуарах і половині вулиць уздовж будівель, прибирання снігу, болота і сміття, а також спускання забрудненої води з будинків до каналів і усунення перешкод, що стримували потік води⁴⁰. Відділи гарнізону в Станіславові вивозили нечистоти, куди їм було вигідно, і так забруднювали місто. Це було категорично заборонено – для вивозу сміття виділили площу біля міського ринку⁴¹. В Тернополі нечистоти вивозили у вигрібні ями, інше сміття – на місце спаленого млину Галля, майже в центрі міста. Крім нестерпного запаху, це загрожувало вибухом епідемії. Група мешканців клопотала в магістраті про пошук іншого місця для вивозу нечистот⁴².

Під час польсько-російської війни територія Східної Галичини, зайнята Червоною армією, входила до компетенції тимчасового Галицького революційного комітету, так званого Галревкому⁴³. Станіславівські комісари були підконтрольними ЦК КП(б)У. Іншим осередком контролю за впровадженням комуністичного порядку у Східній Галичині була Революційна військова рада (Rada Wojenno – Rewolucyjna) 14-ї армії. Галревком підтримував зв'язок із призначеним в липні 1920 р. Галицьким бюро при ЦК РКП(б) (Центральний Комітет Російської Комуністичної Партії (більшовиків)).

³⁹ Hubko W. Lwów... S. 53.

⁴⁰ CAW. Sygn. I. 330.4.1 (karta nieliczbowana). Dowództwo Etapu WP Lwów 1, Dowództwo Wojsk Polskich na Galicyę Wschodnią. Ekspozytura Kwatermistrzostwa, Rozkaz Nr 3, Lwów, dnia 13. Kwietnia 1919. L. p. 13. Rozporządzenie w sprawie utrzymania czystości w budynkach wojskowych.

⁴¹ CAW. Sygn. I. 332. 84. 1. DPE Stanisławów 1. Dowództwo placu w Stanisławowie. Stanisławów, dnia 29/9. 1919. Rozkaz Nr 23.

⁴² CAW. Sygn. I 332. 87.1 (karta nieliczbowana) DPE Tarnopol 1. Pismo grupy mieszkańców miasta do Magistratu Tarnopola. Tarnopol, 11 listopada 1919 r.

⁴³ У 1919 р. в Галичині з'явилося Бюро, а згодом Комітет комуністичної Східної Галичини і Буковини при Центральному комітеті комуністичної партії (більшовиків) України. Було скликано Організаційний комітет, який мав сприяти створенню Комуністичної партії в Галичині. 8 липня 1920 р. Організаційний комітет разом із ЦК КП(б)У створили територіальний орган радянської влади у Східній Галичині – Галицький революційний комітет (Галревком). Serczyk W. A. Historia Ukrainy. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1990. S. 375.

Галревком також проводив комуністичну агітацію серед мешканців Східної Галичини, які прибували з Росії, шукаючи в такий спосіб кандидатів на посади в новій революційній адміністрації в Малопольщі⁴⁴. Червона армія поводитись у Галичині, як на завойованій території. Очевидно, це й була завойована територія. Галревком не стримував червоноармійців перед самовільно здійсненими жнивами, реквізиціями і звичними грабунками з нищенням майна та насильством над цивільним населенням. Жертвами ставала інтелігенція, буржуазія і заможні селяни. Поширювався бандитизм. Створені спеціальні локальні міліції не могли керувати ситуацією. Ба більше, вони самі дуже часто здійснювали злочини, жертвами яких ставали цивільні. Особливо переслідували тих, кого через діяльність на користь Польщі або Західноукраїнської Народної Республіки трактували як ворогів радянської влади. Польське населення члени локальної комуністичної міліції вбивали і грабували. Кількість злочинів, вчинених проти населення Східної Галичини, збільшилася під час відходу польського війська перед офензивою Червоної армії на зламі липня–серпня 1920 р.⁴⁵

Стан внутрішньої безпеки Східної Галичини віддзеркалював ситуацію, в якій знаходився цей регіон після закінчення трьох почергових війн – Першої світової, локальної польсько-української і польсько-російської війни 1919–1921 рр., яка мала вже регіональний характер. Горе і масові ревізії спричинилися до голоду й економічної руїни мешканців Східної Малопольщі. Недоїдання і міграції провокували вибухи епідемій, головно тифу. Особливо негативну роль у цьому відігравали війська, які розповсюджували хвороби. Рівень безпеки на довгі роки зменшував повсюдний доступ до залишеної в лісах вогнепальної зброї. Попри часті військові експедиції і пацифікації, населення, однак, володіло військовою зброєю впродовж усього міжвоєнного часу і часто траплялися випадки її застосування.

Так, 1918–1821 рр. були для регіону часом особливо важким з економічного, суспільного й політичного погляду. Польсько-українські битви за Східну Галичину означали для українців надію на здобуття власної держави, для поляків – необхідність здобути місто, що було одним із центрів Речі Посполитої. Більшовики, натомість, здійснюючи вторгнення, хотіли змінити суспільний порядок у цілій Європі і саме вони становили найбільшу загрозу.

REFERENCES

Garlicki, A. (Ed.). (1999). *Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej*. Warsaw: Wyd-wo «Wiedza Powszechna» [in Polish].

Hubko, W. (2008). Lwów w roku 1920: od stolicy kraju koronnego do miasta wojewódzkiego (życie powszednie miasta i mieszkańców). In P. Czubik, Z. Mach (Eds.), *Tożsamość galicyjska z perspektywy Polski i Ukrainy* (p. 49). Bielsko-Biała [in Polish].

Klimecki, M. (2005). *Galicja Wschodnia 1920*. Warsaw: Bellona [in Polish].

⁴⁴ Klimecki M. *Galicja Wschodnia 1920*. S. 121.

⁴⁵ Ibid. S. 190.

- Litwiński, R. (2007). *Korpus Policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej [in Polish].
- Misiuk, A. (1996). *Policja Państwowa 1919–1939. Powstanie, organizacja, kierunki działania*. Warsaw: Wyd-wo naukowe PWN [in Polish].
- Misiuk, A. (2008). *Historia policji w Polsce od X wieku do współczesności*. Warsaw: Wyd-wa Akademickie i Profesjonalne [in Polish].
- Odziemkowski, J. (2011). *Polskie formacje etapowe na Litwie i Białorusi 1919–1920*. Kraków: Wydawnictwo i Poligrafia Kurii Prowincjalnej Zakonu Pijarów [in Polish].
- Po drugiej inwazji hajdamackiej. (1919, Sierpień 2). *Kurier Poznański* [in Polish].
- Serczyk, W. A. (1990). *Historia Ukrainy*. Wrocław; Warsaw; Kraków: Ossolineum [in Polish].

Rafał ROGUSKI

*Doctor of History, Researcher at the Institute of History
University of Natural Sciences and Humanities in Siedlce
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3635-6768>
e-mail: rafalroguski.roguski@gmail.com*

THE IMPACT OF POLISH MILITARY UNITS LOCALIZED IN EASTERN HALYCHYNA ON THE SECURITY OF ITS INHABITANS IN 1919–1921. SELECTED ISSUES

The subject of this article is the influence of the rear units of the Polish Army concentrated in Eastern Halychyna on the security of the region's population in 1918–1921 (from the beginning of the struggle for Polish independence in November 1918 to the end of the Polish-Russian war in 1921). The topic has not yet received detailed research and is awaiting detailed elaboration. Under the definition of «Eastern Halychyna», the author understands the territory of Ternopil, Lviv, and Stanislaviv voivodeships, which in 1921–1939 belonged to Poland. It focuses in detail on the territory of Lviv, which was the capital of the region. The subject of the study is the situation of the civilian population in these territories and the influence of Polish troops concentrated here on the local community, as well as the cooperation of the population with public order services. The article examines selected issues of internal security of Eastern Halychyna in 1918–1921 concerning the civilian population and localized on the shoulder of the Polish Army front. Instead, the study does not address the issues of typical military activity.

The internal policy of the Halychyna revolutionary committee – temporary revolutionary government Halychyna Socialist Soviet Republic (July – September 1920) was analyzed. The repression of representatives of the Bolshevik authorities against the Ukrainian and Polish intellectuals, figures of the West Ukrainian People's Republic, government officials of the Polish Republic is shown.

Keywords: Eastern Halychyna, military units, internal security, interethnic relations, West Ukrainian People's Republic, Halychyna Socialist Soviet Republic.

УДК [930.25:323.15 (=162.1)](477)"192/193"

DOI: 10.33402/up.2021-14-114-126

Кирило ГОРБУРОВ

кандидат історичних наук

докторант відділу історії державного терору радянської доби

Інституту історії України НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4662-3871>

e-mail: institute@history.org.ua

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ УСРР/УРСР 1920–1930-х РОКІВ

Проаналізовано основний масив архівних джерел з історії польської людності радянської України 1920–1930-х років, які зберігаються в архівних зібраннях міста Києва. Йдеться про матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Державного архіву міста Києва та Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Зроблено висновок, що навіть фрагментаризовані документи з історії поляків Української соціалістичної радянської республіки / Української радянської соціалістичної республіки міжвоєнного двадцятиліття ХХ ст. уможливають вивчення не лише коливань владної політики щодо цієї національної меншини окресленого періоду, відтворення й презентацію маловідомих просопографічних портретів чільних її громадсько-політичних і культурно-освітніх представників, а й реконструкцію залежності «польського напрямку» в «політиці» ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України, скеровуваного ЦК Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків), від коливань зовнішньополітичної кон'юнктури, насамперед у міждержавному форматі контроверсійних взаємин по лінії Москва – Варшава.

Ключові слова: поляки, польська національна меншина, Українська радянська соціалістична республіка, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Державний архів міста Києва, Галузевий державний архів Служби безпеки України, політика «коренізації».

Серед центральних архівних установ України найбільший масив документального матеріалу з історії польської національної меншини республіки 1920–1930-х років міститься у фондах *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України). Щоправда, йдеться не про сконцентрований масив архівного матеріалу чи про тематично впорядковані колекції, згруповані у

спеціалізованих фондах, а про окремі справи, розосереджені по різних, доволі численних фондах цієї архівної установи.

Найбільше полоніка міжвоєнної доби ХХ ст. представлена в матеріалах фонду 413 ЦДАВО України – «Центральна комісія національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті, м. Харків, 1924–1932 рр.».

Більшовицьку національну політику в республіці упродовж міжвоєнного часу ХХ ст. здійснювали специфічні органи виконавчої влади. Так, постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 13 квітня 1921 р. при Наркоматі внутрішніх справ УСРР було утворено відділ з національних справ, що мав завданням сприяти «зміцненню братерського співробітництва», матеріальному й культурному розвитку всіх національних меншостей, які мешкали на території радянської України¹. У травні 1921 р. Президія ВУЦВК ухвалила рішення про створення при НКВС УСРР відділу національних меншостей. Нацменвідділ НКВС УСРР брав участь у створенні перших законодавчих актів, налагоджував функціонування місцевого апарату по роботі з національними меншинами, розпочав роботу щодо обліку й землевлаштування етнічних меншин України². Однак загалом цей відділ виявився малоєфективною управлінською структурою, штучним утворенням в апараті НКВС УСРР.

Дещо згодом, а саме 10 серпня 1921 р., при Наркоматі освіти УСРР була створена Рада національних меншостей, покликана керувати й спрямовувати культурно-освітню роботу серед нацменшин республіки³. 1920–1921 рр. секції національних меншин утворилися при всіх губернських відділах народної освіти, залишаючись одночасно напівштучними малоініціативними утвореннями. Їхню неефективність спричиняла насамперед технічна незабезпеченість функціонування, катастрофічний брак навчальної та методичної літератури, зокрема й насамперед національними мовами; відрозділення влади до співпраці зі «старою» національною інтелігенцією (передусім наймасовішим її загоном – учительством) за цілковитої відсутності по-більшовицьки налаштованих педагогів⁴.

Тривалий час компартійна верхівка республіки закривала очі на формалізм і неефективність управлінських структур, покликаних вивчати, контролювати,

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 36; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1816. Арк. 1.

² Докладніше про функціонування цього підрозділу НКВС УСРР див.: Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. Київ, 2002. С. 74–101; Якубова Л. Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УСРР (1921–1924 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 173–186; Кудактін О. Відділ у справах національних меншин (ВНМ) НКВС та його місцеві органи (1921–1924 рр.). *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 213–222.

³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 4.

⁴ Якубова Л., Рубльов О. Центральна комісія у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК: інституційний портрет на тлі епохи. *100-річчя державного органу з питань етнополітики в незалежній Україні як історія захисту національних меншин: державні інституції та міжнаціональні відносини – досвід, виклики, завдання*: зб. наук. матеріалів / наук. ред. А. Юраш. Київ: Дух і літера, 2019. С. 23.

забезпечувати й спрямовувати на «більшовицькі рейки» життєдіяльність національних меншин УСРР. Однак подолання соціально-економічної кризи початку 1920-х років, відмова від політики «воєнного комунізму» й проголошення нової економічної політики зумовили зростання обсягу завдань, які поставали перед виконавчою гілкою влади загалом та її спеціалізованими підрозділами, покликаними забезпечувати реалізацію нового курсу в національній політиці більшовицької адміністрації.

Так, 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і Рада народних комісарів УСРР ухвалили знакову постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови»⁵. Цей невеликий за обсягом документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних відносин у республіці, визначив новаторський характер реформ, впроваджуваних у життя упродовж 1924–1933 рр., відомих як «політика коренізації»⁶. Відтак ставало зрозумілим, що відділ національних меншин республіканського НКВС, який у сфері власної компетенції реалізовував відомчу політику контролю й стримування, не спроможний відповідати на виклики, що їх висувала «політика коренізації».

Вже 16 жовтня 1923 р. Оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про відділ Нацмену при НКВД», ухваливши (цитуюмо мовою оригіналу): «Вопрос передать в Президиум ВУЦИКа для обсуждения его во всей широте (в частности, вопрос о мероприятиях в области экономическо-административной работы и дальнейшего организационного существования этого отдела при НКВД), не возражая против передачи отдела в ведение ВУЦИКа [курсив наш. – К. Г.]»⁷.

Нарком внутрішніх справ УСРР Іван Гнатович Ніколаєнко 20 грудня 1923 р. повідомив ЦК КП(б)У: «НКВД сообщает, что Отдел Нацмен передаётся в ВУЦИК согласно приказа по Наркомату от 17/ХІІ-23 г. за № 294, § 7»⁸.

Утім, як зазначає Л. Якубова, рішення про форму, особовий склад та підпорядкованість спеціальної установи, яка б «імплементувала» закон від 1 серпня 1923 р. у середовище етнічних меншин, «далося українському [республіканському] політичному та радянському істеблішменту непросто»⁹.

Так, реагуючи на вищезгадане повідомлення І. Ніколаєнка й загалом специфічне ставлення очільника республіканського наркомату внутрішніх справ до розв'язання/ігнорування проблем національних меншин в УСРР, завідувач підвідділу нацмен ЦК КП(б)У Альтшулер підготував висновок – «Щодо порушеного тов. Ніколаєнком питання про ліквідацію відділу нацмен при НКВС»¹⁰.

⁵ Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. Харків, 1923. 16 вересня. Ч. 29. 1-й відділ. Ст. 435. Див. також: Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ: Декрет РНК УСРР, 27 липня 1923 р. Там само. Ст. 430.

⁶ Якубова Л. Центральна комісія у справах національних меншин... С. 24.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 7. Спр. 28. Арк. 153 зв.

⁸ Там само. Спр. 35. Арк. 206.

⁹ Якубова Л. Центральна комісія у справах національних меншин... С. 24.

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 35. Арк. 207–207 зв.

Експертний висновок починався із закиду у некомпетентності, принаймні щодо етнічного розмаїття республіки, на адресу головного енкаведиста УСРР: «Утверждение тов. Николаенко, “что в УССР нет районов, заселённых сплошь отдельными национальностями, строго придерживающихся своих национальных обычаев и традиций и требующими, таким образом, особого приспособления законодательства к их быту”, доказывает, что даже Центральный Административный орган Украины не учитывает национальных особенностей многочисленного населения нацмен (евреи, поляки, немцы, татары, болгары и др.), живущих компактными массами на Украине»¹¹.

Очільник підвідділу національних меншин агітпропу ЦК КП(б)У зауважував, що нерозуміння/ігнорування національних особливостей центральним апаратом НКВС УСРР та його місцевими органами часто спричиняє «спотворення національної політики» РКП(б) на місцях, що засвідчують численні скарги, які надходять до відповідного відділу республіканського НКВС й ЦК КП(б)У. Скарги фіксували систематичні порушення місцевою радянською і компартійною адміністрацією прав національних меншин та ігнорування їхніх економічних інтересів (районування, землеустрій, наслідки погромів, податки тощо). Зауважували, що «національна ворожнеча на Україні останнім часом зростає й вимагає посиленої боротьби з нею»¹².

Відтак наголошували, що реалізація у республіці рішень XII з'їзду РКП(б) з національного питання й відповідних постанов РНК УСРР щодо національних меншин вимагає уважного ставлення до потреб і національних особливостей нацменшин республіки. Однак наявний управлінський апарат і насамперед нацменівський відділ НКВС УСРР не забезпечують успішної реалізації партійних настанов.

Завершувався експертний висновок підвідділу національних меншин Агітпропу ЦК КП(б)У категоричним твердженням щодо «безумовної необхідності» й подальшого існування відділу національних меншин та його місцевих структур, що, крім того, мовляв, узгоджувалося з постановою Колегії НКВС від 28 вересня 1923 р. щодо «необхідності перенесення Віднацмен з НКВС до ВУЦВК, оскільки діяльність цього відділу не обмежується завданнями адміністративно-організаційного характеру»¹³.

Політбюро ЦК КП(б)У 28 грудня 1923 р. розглянуло питання про наркома внутрішніх справ УСРР, ухваливши організаційне рішення: «Тов. Николаенко освободить от обязанностей Наркомвнудела. Врид. Наркомвнудел утвердить тов. Буздалина»¹⁴.

Наприкінці 1923 р. апарат ВУЦВК підготував відповідне рішення щодо ліквідації «нацменівського» відділу НКВС, його місцевих структур й утворення нової управлінської структури, підпорядкованої ВУЦВК, яка б скеровувала у потрібне річище національну політику компартійної верхівки УСРР. Відтак 21 січня 1924 р. РНК УСРР розглянув проект постанови ВУЦВК «Про скасування Відділу

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 35. Арк. 207.

¹² Там само.

¹³ Там само. Арк. 207–207 зв.

¹⁴ Там само. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 176 зв.

нацменшин при НКВС та підвідомчих йому місцевих органів» й ухвалив відтермінувати остаточне розв'язання цієї дражливої справи, переказавши його на «відповідні політичні установи», тобто апарат ЦК КП(б)У¹⁵.

Аби «остаточно розв'язати» вищезгадане питання, знадобилося понад чотири місяці. За цей час перепідпорядкування центральної управлінської установи по роботі з етнічними меншинами з Наркомату внутрішніх справ до ВУЦВК узгоджувалося з усіма «зацікавленими» наркоматами УСРР. Нарешті, 19 березня 1924 р., Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про відділ нацмен при НКВС», вирішивши «замість відділу нацмену НКВС створити при ВУЦВКу комісію нацмену»¹⁶. 27 березня спеціальна нарада під керівництвом «всеукраїнського старости» Г. Петровського й за участю заступника наркома юстиції УСРР М. Рейхеля, керівника справами ВУЦВК А. Зоріна й завідувача Редакційно-видавничого бюро ВУЦВК В. Дубова схвалила проект положення «Про Комісію у справах національних меншин при ВУЦВК та її місцеві органи (Бюро) при губернських та окружних виконкомах». 20 квітня «Вісті ВУЦВК» інформували про створення при ВУЦВК тимчасової комісії національних меншин у складі Я. Совцова (голова), Й. Гафтеля, Ойлевича (вочевидь, прізвище спотворене – йшлося про Я. Саулевича) й І. Сударського. 29 квітня Президія ВУЦВК ухвалила постанову про утворення при ВУЦВК постійної комісії у справах національних меншин. 3 травня 1924 р. відбулося перше засідання Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК¹⁷.

Утворення цієї інституції у складі вищого органу виконавчої влади УСРР мало маркувати підвищення суспільної значущості національних меншин у новому («українізаційно/коренізаційному») курсі національної політики більшовицької адміністрації УСРР. Це вдале управлінське рішення було покликане, за визначенням Л. Якубової, не лише піднести статус й авторитет комісії серед компартійного істеблшменту республіки, а й позбавити її певного шлейфу негативних конотацій, пов'язаних з діяльністю НКВС¹⁸.

Історія створення, завдання, структура й особливості функціонування ЦКНМ при ВУЦВК достатньо докладно проаналізовані у новітній українській історіографії¹⁹.

¹⁵ Якубова Л. Центральна комісія у справах національних меншин... С. 24.

¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 50 зв.

¹⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 37. Арк. 41; Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2014. С. 130–131.

¹⁸ Якубова Л. Центральна комісія у справах національних меншин... С. 25.

¹⁹ Наприклад див.: Ставицька Н. П. Культурно-просвітницька робота Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*: зб. статей / редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. Київ, 1996. Вип. 1. С. 241–251; Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ, 2005. Вип. 14. С. 329–365; Якубова Л., Рубльов О. Органи етнополітичного регулювання... С. 129–224; Слесаренко О. Створення та діяльність Центральної комісії національних меншин в Україні

Справи фонду 413 згруповані у двох описах справ постійного зберігання: опис 1 за 1923–1933 рр. (599 справ) та опис 2 справ постійного зберігання за 1924–1928 рр. (13 справ).

Серед майже шести сотень справ першого опису фонду ЦКНМ наявні й ті, що висвітлюють становище польської національної меншини УСРР з початку 1920-х і до початку 1930-х років, а також владну політику щодо польської людності республіки. Речником цієї політики, яка розроблялася в ідеологічних відділах ЦК КП(б)У, виступала Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК та її органи на місцях.

Полоніка у матеріалах першого опису ф. 413 представлена, зокрема, протоколами й витягами з протоколів ЦКНМ, на засіданнях якої, серед інших, розглядали питання про утворення й роботу польських сільрад, виокремлення Довбишанського (згодом Мархлевського) польського національного району на Волині і його п'ятирічний ювілей; наявність і функціонування польських шкіл, забезпечення їх кадрами педагогічних працівників; ухвалення інструкції про мову й діловодство в адміністративно-територіальних одиницях національних меншостей (також і польської) (спр. 6; 17; 27; 39 та ін.). Серед усіх справ: протоколи нарад й інші документи ЦКНМ про роботу серед польського населення (спр. 172) та список поляків – делегатів ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад (спр. 48); звіти Вінницького, Волинського, Житомирського, Кам'янецького, Київського, Проскурівського, Уманського та інших окрвиконкомів, їхніх округових бюро національних меншин (ОБНМ) про роботу з нацменшинами, зокрема польською (спр. 72–74; 76–79; 84–87; 99; 119–120; 132; 168–170).

Наявні у першому описі ф. 413 й справи, пов'язані з підготовкою і проведенням Першої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин (м. Харків, 8–11 січня 1927 р.)²⁰: відомості, таблиці, доповіді, постанови, резолюції, пропозиції, протоколи, списки учасників (спр. 251–252); звіт ЦК національних меншин при ВУЦВК Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин та тези доповіді про чергові завдання по роботі серед національних меншостей (спр. 253). Зрозуміло, що в матеріалах наради важливе місце відводилося стану й перспективам роботи серед польської людності УСРР. Так, зібрання ухвалило окрему постанову «По польській секції». Важливо, що у фонді 413 збереглися чернетки й авторизовані версії проекту ухвали з цього питання²¹.

(1924–1934 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2017. 235 с.; Якубова Л., Рубльов О. Центральна комісія у справах національних меншин... С. 20–44.

²⁰ Публікацію матеріалів наради див.: Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. Харьков: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. 230 с.

²¹ Наприклад див.: Предложения по польской секции Первого Всеукраинского совещания по работе среди нацменьшинств. *ЦДАВО України*. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 251. Арк. 26–31; див. підсумкову версію цієї ухвали: Постановление Первого Всеукраинского совещания по работе среди национальных меньшинств по польской секции. *Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы*. С. 192–198.

У матеріалах фонду є анкети делегатів-поляків Першої всеукраїнської нацменнаради, які були функціонерами в роботі з польською людністю республіки. Так, Іван (Ян) Блемер був представником Бердичівської округи, уповноваженим у польських справах (польуповноваженим) і членом округового бюро національних меншин; Волинське ОБНМ представляв Владислав Оржеховський; так само Волинську округу репрезентували голова Мархлевського польського національного РВК Євген Олдаковський та голова однієї з польських сільрад Мархлевщини Венгловський; Київську – завідувач округової польської секції Фелікс Насаржевський; Коростенську – польінструктор окрпарткому Владислав Снопкевич; Проскурівську округу представляв на нараді польінструктор райвиконкому Станіслав Полякевич; Шепетівську – член ОБНМ Казимир Альшер (спр. 252)²². У справі 482 наявні окремі документи II Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей (м. Харків, 27–30 листопада 1930 р.)²³: протоколи, тези доповідей, резолюції, посвідчення делегатів.

Окремі справи першого опису ф. 413 містять матеріали про фінансування загалом дотаційного Мархлевського польського національного району, зокрема щодо виділення йому 1931 р. спеціальних коштів на спорудження районного «Будинку Рад» (спр. 528), а також протоколи засідань Мархлевського райвиконкому 1931 р. (спр. 535).

Серед нечисленних справ другого опису фонду 413 привертає увагу справа № 5, у якій, серед інших матеріалів, є доповідь про роботу Польського бюро ЦКНМ за період від лютого 1925 р. по червень 1926 р.

Крім тематичного фонду 413, матеріали з історії польської національної меншини УСРР/УРСР 1921–1939 рр. містять й інші фонди ЦДАВО України. Насамперед йдеться про документи фондів вищої державної влади УРСР – ф. 1 «Верховна Рада України, мм. Харків, Київ» (сучасна назва), які за відповідний період (1920–1935) згруповані у матеріалах «Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК), мм. Харків, Київ», та ф. 2 «Кабінет Міністрів України, мм. Харків, Київ», що упродовж 1920–1946 рр. представлені документами «Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки (РНК УСРР), м. Харків, з 1935 р. – м. Київ».

Так, наприклад, серед документів фонду 1 є справи, які висвітлюють виникнення задуму й урядове оформлення виокремлення національного польського району на Волині 1925 р. (Довбишанського, згодом – Мархлевського), фінансування цієї національно-територіальної одиниці, звіти Мархлевського райвиконкому та ін. (ф. 1, оп. 2, спр. 2952, 3166, 3282, 3801; оп. 3, спр. 661, 1152, 3236 та ін.; оп. 5, спр. 1189; оп. 7, спр. 1210 та ін.).

Фрагментарно польські матеріали наявні й у справах ф. 166 «Міністерство освіти і науки України, м. Київ», які за період 1920–1946 рр. представлені документами «Народного комісаріату освіти УРСР, м. Харків, з 1935 р. – м. Київ». У фонді

²² ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 252. Арк. 80, 83, 85, 95, 98; 101.

²³ Публікацію матеріалів наради див.: Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 г.: стенографический отчет и постановления. Москва; Харьков; Минск: Центриздат, Всеукраинское отделение, 1930. 161 с.

166 містяться розрізнені матеріали й окремі справи, присвячені налагодженню культурно-освітньої роботи серед польської національної меншини УСРР, насамперед шкільної справи (розгортання мережі польських радянських шкіл різного рівня, педагогічних курсів, створення закладів спеціальної польської освіти у республіці – польських педагогічних технікумів і Польського інституту соціального виховання у Києві). Декілька справ фонду 166 присвячено діяльності Польського бюро Ради національних меншостей НКО УСРР (ф. 166, оп. 5, спр. 827–829).

Увагу дослідника історії польського населення УРСР 1920-х – початку 1940-х років привертають також документи, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України)²⁴.

Насамперед йдеться про матеріали фонду 1 – «Центральний Комітет Компартії України, 1917–1991 рр.» (160 379 справ) – з його 77-ма описами.

Серед останніх для дослідника історії польської національної меншини УРСР 1920–1930-х років найбільший інтерес становлять документи, що містяться в описі 6 – «Протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них, 1919–1967 рр.»; описі 7 – «Протоколи засідань Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У і матеріали до них, 1919–1938 рр.»; описі 8 – «Протоколи засідань Секретаріату ЦК КП(б)У і матеріали до них, 1938–1967 рр.»; описі 9 – «Протоколи засідань Оргбюро ЦК КП(б)У і матеріали до них, 1938–1952 рр.»; описі 16 – «Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК Компартії України і матеріали до них. “Окрема папка”»; описі 20 – «Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1941 рр.».

Також у фондах ЦДАГО України є документи, що дають змогу з'ясувати вигоди «польського напрямку» ідеологічно-пропагандистської діяльності ЦК КП(б)У, керованого Кремлем й ЦК ВКП(б), з їхніми зовнішньополітичними амбіціями, ідеями «світової пролетарської революції», зокрема, створення «Польської Республіки Рад» та її геополітичної ролі у подальшій експансії на Захід. Заручницею цієї імперської зовнішньополітичної стратегії більшовицької Москви й квазіурядового Харкова упродовж 1920–1930-х років була польська національна меншина республіки. Якщо упродовж першого десятиліття більшовицького владарювання центральна й республіканська влада намагалась привернути поляків УСРР на свій бік, «советизувати» й комунізувати, то вже з початку 1930-х років, з невдачею радянського «польського експерименту», на зміну приходять курс жорстких обмежень і репресій, зокрема, фабрикування «справи ПОВ» 1933–1934 рр., ліквідація «радянської Мархлевщини» 1935 р., «польська операція» НКВС УСРР 1937–1938 рр.

Ці коливання курсу більшовицького режиму щодо поляків України зафіксовані у компартійних документах того часу, що зберігаються у вищезгаданих описах фонду 1 ЦДАГО України (див., напр.: ф. 1, оп. 6, спр. 286, 340, 368–369, 375, 463–465, 467, 471, 476–477, 483; оп. 7, спр. 31, 37, 96, 117, 139, 177, 182, 203, 257, 299–300, 317–318, 424, 442, 448 та ін.; оп. 20, спр. 764, 2932, 3025, 3027, 6069, 6453, 6591 та ін.).

²⁴ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник / авт.-упоряд.: Б. Іваненко (керівник), О. Бажан, А. Кентій, Н. Маковська, А. Соловйова; редкол.: Р. Пиріг (голова) та ін. Київ: Держкомархівів України, 2001. 496 с. (Серія «Архівні зібрання України. Путівники»).

Цінні матеріали з історії польської національної меншини УСРР міжвоєнного двадцятиліття лежать у фондах *Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України* (ЦДАМЛМ України). Йдеться насамперед про фонд 650 – «Державний польський театр Управління в справах мистецтв при РНК УРСР, м. Київ». В єдиному описі фонду налічується 254 одиниці зберігання за 1930–1938 рр. Матеріали фонду, що, на диво, вціліли, містять фрагментарні відомості щодо історії формування і функціонування цього мистецького колективу, покликаного мистецькими засобами «радянізувати» польського глядача УСРР, накази щодо особового складу Польського театру, накази дирекції, документацію бухгалтерії, особові справи його акторського складу та ін.²⁵

Державний архів міста Києва (ДАК) також володіє цінними матеріалами з історії польської національної меншини України XIX – XX ст., зокрема документами з історії польської людності УСРР 1920–1930-х років. Ці матеріали дають змогу докладніше реконструювати історію національної педагогічної освіти доби «політики коренізації» – у її польському радянському фрагменті.

Йдеться насамперед про фонд Р-807 – «*Київський польський педагогічний технікум Народного комісаріату освіти УСРР*» (КППТ), який має 1 719 справ, що охоплюють 1923–1936 рр., згрупованих у 16 описів різної місткості й тематичного наповнення.

У 17 справах першого опису (за 1923–1924 рр.) є накази з особового складу, фінансову документацію, річні статистичні звіти, списки викладачів та слухачів, а в 19 справах другого опису представлено аналогічні матеріали за 1924–1925 рр. В описах з третього по сьомий (відповідно – 39, 41, 38, 80 та 45 справ) містяться протоколи засідань правління КППТ, його педагогічної ради, приймальної комісії, а також заяви абітурієнтів, списки викладачів і студентів тощо, згруповані по роках (за три–два роки: 1925–1927; 1926–1927; 1927–1928; 1928–1929; 1929–1930 рр.). В описах з восьмого по дванадцятий (відповідно – 36, 29, 56, 63 та 46 справ) представлені протоколи засідань приймальної комісії, списки викладачів, службовців і студентів, а також відомості про нарахування зарплатні професорсько-викладацькому складу й стипендій студентам за 1929–1930, 1931–1932, 1933–1934, 1934–1935 та 1935–1936 рр. У тринадцятому описі фонду (47 справ) зберігаються справи з наказами щодо особового складу, фінансової документації, опису майна КППТ 1935–1936 рр. Найбільший за кількістю справ (984) чотирнадцятий опис фонду Р-807 містить особові справи студентів 1923–1935 рр. У п'ятнадцятому описі (88 справ) представлені протоколи засідань приймальної і стипендіальної комісії, нарад викладачів; штатні розписи й списки викладачів, службовців і студентів, а також фінансові документи. Особові справи й картки слухачів робітфаку КППТ згруповані у шістнадцятому описі (81 справа)²⁶.

²⁵ Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины: Путівник. Київ, 2005. Вип. 2 / автори-упоряд.: Ю. Кулініч, С. Куш, М. Ходоровський; редкол.: Г. Боряк (голова) та ін. С. 533.

²⁶ Державний архів м. Києва: Анотований реєстр описів. Київ, 2007. Т. 2: Фонди радянського періоду та періоду незалежності України / авт.-укл.: Ж. Серга, С. Сидорова; редкол.: В. Купченко, Г. Папакін. С. 203–204.

Історію польської педагогічної освіти УСРР міжвоєнної доби можна вивчати й за наявними у ДАК матеріалами фонду Р-920 – «Київський польський педагогічний інститут» (КППІ), де 2 747 справ фонду за 1930–1936 рр. згруповані у тринадцятьох описах.

Найчисельніший перший опис містить 1 462 особові студентські справи 1933–1935 рр.; 143 особові справи студентів і технічного персоналу 1935–1936 рр. виокремлені в опис 2; матрикули студентів згруповані в описі 3 (159 справ). Четвертий опис містить 281 особову справу студентів-заочників. П'ятий опис (8 справ) – програми гуртка самоосвіти й протоколи комісії каси взаємодопомоги. В описах 6 (75 справ) та 7 (57) зібрані директиви НКО УСРР з питань організації навчального процесу; накази КППІ з основної діяльності; анкети аспірантів й списки студентів-заочників 1931–1933 рр. Восьмий опис (109 справ) містить протоколи приймальної комісії, плани роботи заочного відділення й аспірантури, списки студентів, аспірантів, викладачів за 1933–1934 рр. Накази НКО УСРР з питань діяльності інституту, програми роботи кафедр КППІ, курсів підвищення кваліфікації учителів, фінансова документація, списки студентів і викладачів за 1934–1935 рр. представлені в описах 9, 10 та 11 (відповідно – 178, 71 та 149 справ). До дванадцятого опису входить 95 особових справ викладачів КППІ 1930–1936 рр. Заключний, тринадцятий опис фонду (60 справ) містить обіжники Наркомату освіти УСРР щодо організації навчального процесу, накази керівництва КППІ з основної діяльності, навчальні плани та програми, а також протоколи засідань кафедр, списки завідувачів кафедр, аспірантів та студентів Київського польського педагогічного інституту²⁷.

Матеріали фонду Р-920 Державного архіву м. Києва частково використані в публікаціях сучасних українських дослідників²⁸.

Доводиться лише пошкодувати, що у фондах ДАК не збереглися вартісні для висвітлення заявленої проблеми документальні матеріали «польської школи» м. Києва – школи № 11, щільно пов'язаної територіально з усім київським «польським комбінатом» по Рильському провулку, 11. Тут розташовувалися одночасно

²⁷ Там само. С. 231–232.

²⁸ Наприклад див.: Двірна К. П. Створення та ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка). *Волинські історичні записки*. 2011. Т. 6. С. 149–155; Горбуров К. Переддень «Великого Терору» у Польському педагогічному інституті у Києві. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (м. Київ, 15 березня 2012 р.) / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ, 2013. С. 90–106; Горбуров К. Юрій Бодняк-Грабський (1895–1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві. *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2013. № 1–2 (40–41). С. 285–326; Горбуров К. Польська освіта в УСРР за документами органів державної безпеки: від інституалізації до ліквідації (1920–1930-ті рр.). *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу* (м. Київ, 19 грудня 2013 р.) / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур; редкол.: В. А. Смолій, В. М. Литвин (співголови) та ін. Київ, 2014. С. 458–469; Горбуров К. Валентин Радін-Уцехівський (1890–1937) – останній директор Польського педагогічного інституту у Києві. *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2014. № 2 (43). С. 376–407.

Київський польський педагогічний технікум, Київський польський педагогічний інститут й органічна їхня складова – польська школа № 11.

Фрагментарні, але надзвичайно важливі відомості щодо ситуації польської людності республіки й репресивних заходів тоталітарного режиму щодо українських поляків можна виявити в матеріалах ГПУ УСРР, які частково збереглися у фондах *Галузевого державного архіву Служби безпеки України* (ГДА СБ України)²⁹.

Специфіка цих матеріалів пов'язана з репресивною діяльністю ГПУ – НКВД УСРР/УРСР, також збережені й виявлені на сьогодні документи цього репресивного відомства презентують польську національну меншину республіки міжвоєнної доби ХХ ст. винятково у специфічному ракурсі: «антирадянські» настрої, тяжіння польської меншини до відродженої Другої Речіпосполитої, листування з родичами у Польщі й «шпигунство» на її користь, виявлені й (переважно) вигадані «контрреволюційні організації», насамперед численні «центри» й «осередки» віртуальної «ПОВ» – «Польської військової організації», «антидержавна діяльність» решток Римо-Католицької Церкви в УСРР та ін.

Так, проаналізована джерельна база центральних архівів України, розташованих у м. Києві, доводить, що їхні архівосховища містять численні й різноманітні, але, на жаль, фрагментаризовані документи з історії польської людності УСРР/УРСР міжвоєнного двадцятиліття ХХ ст. Це дає змогу не лише дослідити напрями владної політики щодо польської меншини республіки окресленого періоду, відтворити й реконструювати просопографічні портрети чільних її представників, а й реконструювати залежність «польського напрямку» в політиці ЦК КП(б)У, скерованого ЦК ВКП(б), від коливань зовнішньополітичної кон'юнктури, насамперед контроверсійних взаємин по лінії Москва – Варшава.

REFERENCES

Boriak, H. (Ed.). (2005). *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. Putivnyk* (Vol. 2) (Y. Kulinich, S. Kusch, M. Khodorovskiy, Comps.). Kyiv [in Ukrainian].

Danylenko, V., Ischuk, O., Kokin, S., Loshytskyi, O., & Sut, V. (Comps.). (2009). *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU: Putivnyk*. Kharkiv: Prava liudyny [in Ukrainian].

Dvirna, K. P. (2011). Stvorennia ta likvidatsiia Polskoho pedahohichnoho instytutu v m. Kyievi v 30-kh rokakh XX st. (arkhivna rozvidka). *Volynski istorychni zapysky*, 6, 149–155 [in Ukrainian].

Horburov, K. (2013). Peredden «Velykoho Teroru» u Polskomu pedahohichnomu instytuti u Kyievi. Proceedings of the All-Ukrainian Conference: *Politychni represii v Ukrainskii RSR 1937–1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii: Do 75-richchia «Velykoho Teroru»* v SRSR (pp. 90–106). 15 bereznia 2012. Kyiv [in Ukrainian].

²⁹ Див.: Галузевий державний архів СБУ: Путівник / авт.-упоряд.: В. М. Даниленко (відп. упоряд.), О. Ішук, С. Кокін, О. Лошицький, В. Сут. Харків: Права людини, 2009. 136 с.

Horburov, K. (2013). Yurii Bodniak-Hrabskyi (1895–1938): zhyttiepys dyrektora Polskoho pedahohichnoho instytutu u Kyievi. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 1–2 (40–41), 285–326 [in Ukrainian].

Horburov, K. (2014). Polska osvita v USRR za dokumentamy orhaniv derzhavnoi bezpeky: vid instytualizatsii do likvidatsii (1920–1930-ti rr.). Proceedings of the Round Table: *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918–1991 rr.): istoriia, struktura, funktsii* (pp. 458–469). 19 hrudnia 2013. Kyiv [in Ukrainian].

Horburov, K. (2014). Valentyn Radin-Utsekhivskyi (1890–1937) – ostannii dyrektor Polskoho pedahohichnoho instytutu u Kyievi. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2 (43), 376–407 [in Ukrainian].

Kudaktin, O. (2008). Viddil u spravakh natsionalnykh menshyn (VNM) NKVS ta yoho mistsevi orhany (1921–1924 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 11, 213–222 [in Ukrainian].

Pyrih, R. (Ed.). (2001). *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. Putivnyk* (B. Ivanenko, O. Bazhan, A. Kentii, N. Makovska, A. Soloviova, Comps.). Kyiv: Derzhkomarkhiv Ukrainy [in Ukrainian].

Rubliov, O., & Yakubova, L. (2014). *Orhany etnopolitychnoho rehuliuвання v konteksti polityky korenizatsii: ukrainskyi dosvid* (S. Kulchytskyi, Ed.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Serha, Zh., & Sydorova, S. (Comps.). (2007). *Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva. Anotovanyi reiestr opysiv* (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].

Slesarenko, O. (2017). *Stvorennia ta diialnist Tsentralnoi komisii natsionalnykh menshyn v Ukraini (1924–1934 rr.)* [The creation and activities of the Central Commission for National Minorities (1924 – 1934)]. (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].

Stavytska, N. P. (1996). Kulturno-prosvitnytska robota Tsentralnoi komisii natsionalnykh menshyn pry VUTsVK. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 1, 241–251 [in Ukrainian].

Yakubova, L. (2005). Tsentralna komisiia natsionalnykh menshyn (TsKNM) pry VUTsVK ta yii mistsevi orhany. 1924–1934 rr. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*, 14, 329–365 [in Ukrainian].

Yakubova, L. D. (2002). *Etnichni menshosti USRR u pershij polovyni 20-kh rr. XX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Yakubova, L. D. (2006). Diialnist viddilu natsionalnykh menshyn NKVS USRR (1921–1924 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 173–186 [in Ukrainian].

Yakubova, L. O., & Rubliov, O. S. (2019). Tsentralna komisiia u spravakh natsionalnykh menshyn (TsKNM) pry VUTsVK: instyutysiiny portret na tli epokhy. In A. Yurash (Ed.), *100-richchia derzhavnoho orhanu z pytan etnopolityky v nezalezhnii Ukraini yak istoriia zakhystu natsionalnykh menshyn: derzhavni instyutysii ta mizhnatsionalni vidnosyny – dosvid, vyklyky, zavdannia: Zbirnyk naukovykh materialiv*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].

Kyrylo HORBUROV

PhD (Historical Sciences)

Doctoral Student

Department of History of State Terror of the Soviet Era

Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4662-3871>

e-mail: institute@history.org.ua

ARCHIVAL SOURCES OF THE 1920^s – 1930^s ON THE HISTORY OF THE POLISH NATIONAL MINORITY OF THE UKRAINIAN SSR

The paper deals with the bulk of archival sources on the history of the Polish population of soviet Ukraine, from the 1920^s to the 1930^s. We have studied the materials in the Kyivan archives, namely the Central State Archives of the Highest Authorities and Administration of Ukraine, the Central State Archives of Public Associations of Ukraine, the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine, the State Archives of the City of Kyiv and the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine.

We arrived at a conclusion that thanks to even fragmented documents on the history of the Poles in the Ukrainian Socialist Soviet Republic / Ukrainian Soviet Socialist Republic in the interwar 20th century it is possible to study the fluctuations of the then governmental policy towards this national minority, as well as to reproduce and present little-known prosopographic portraits of its leading socio-political and cultural-educational representatives. The materials help reconstruct the «Polish direction» dependence on the «policy» of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine directed by the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) in fluctuations in the foreign affairs conjuncture, especially under controversial Moscow – Warsaw inter-State relations.

Keywords: Poles, Polish national minority, Ukrainian Soviet Socialist Republic, Central State Archives of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Central State Archives of Public Associations of Ukraine, Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine, State Archives of the City of Kyiv, Sectoral State Archives of the Service Security of Ukraine, the «nativization» policy.

Ева НІЗІНСЬКА

*докторант Інституту історії
ім. Тадеуша Мантеуфля Польської Академії Наук
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4731-7649>
e-mail: ewa.nizinska@gmail.com*

МІСТО (НЕ)МОЖЛИВОСТЕЙ. РОЗВИТОК І ЗАНЕПАД САМБОРА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ. ІСТОРИЧНЕ ЕСЕ*

Розглянуто проблеми міжетнічних, міжкультурних та міжособистісних взаємин у багатонаціональному просторі галицького містечка Самбір. З'ясовано, що динамічні зміни кордонів і політичних устоїв у поєднанні і з господарськими піднесеннями та кризами формують образ досі не бачених за масштабом змін. У вирі подій траплялися дуже репрезентативні злети і падіння цілих міст та окремих людей, що власне і є темою цього дослідження. Основну увагу присвячено міжвоєнному періоду історії Самбора, проте розуміння складних процесів змушує також звертатися до більш ранніх періодів кінця ХІХ – початку ХХ ст. та повоєнних років. Проаналізовано інституційний розвиток політичних, громадських та культурних організацій, стан освіти, промислові можливості території, зміни архітектурного портрету міста, а також представлено особливості повсякденного укладу життя пересічних мешканців Самбора. Головним питанням, на яке здійснено спробу відповісти, є те, чи модернізація була прямо пов'язаною з дилемами війни і наскільки специфіка новочасних трансформацій у малому містечку відрізнялася від аналогічних процесів у тогочасних великих містах. Не менш важливою у цьому контексті постає тема міжнаціональних взаємин як певного детермінанта щодо нормалізації міського життя у міжвоєнні роки. Висунуто припущення стосовно альтернативної історії Самбора і потенційного розвитку міста, якщо б його не торкнулися воєнні лихоліття. З сучасної перспективи видно, що модернізація Самбора проходила із запізненням і населення не встигло відчутти всіх благ цивілізації. Військові дії майже не знищили архітектури ХІХ ст., проте людські та матеріальні втрати були величезними. Велика війна перервала давні суспільні зв'язки. Розвитку і модернізації Самбора протягом 1918–1939 рр. стали на заваді економічні та господарські труднощі Польської держави, а також світова криза. Відчутними були протиріччя серед мешканців міста, які хоч не перешкоджали, але також і не сприяли економічному розквіту.

Ключові слова: Самбір, Галичина, модернізація, Перша світова війна, міжвоєнний період, промисловість, освіта, повсякдення.

* Текст виступу на науковому семінарі відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Території Європи, серед них і Галичина, були протягом XIX–XX ст. ареною інтенсивних змін: політичних, господарських і культурних. З одного боку, відбувався процес модернізації, з іншого – з'явився і поширювався націоналізм на тлі воєн, що впливали на повсякденне життя мешканців великих міст, де розігрувалися основні баталії, і малих місцевостей, до яких, на перший погляд, політика доходила зрідка й лише рикошетом. Серед мешканців Самбора, міста за 70 км на захід від Львова, були ті, хто народився за панування Габсбургів, а помер за часів незалежної України, ніколи не покинувши рідної місцевості. Дослідники історії Галичини нерідко сходяться на думці, що міжвоєнні роки були для Львова і решти великих міст цього регіону часом культурного і господарського регресу. Порівняно зі стрімким розвитком усіх сфер суспільного життя у XIX ст., особливо в другій половині, міжвоєнне двадцятиліття здається етапом маргіналізації таких міст. Це було пов'язано з політичними змінами (перехід під владу Другої Речі Посполитої) та повільною відбудовою економіки після Першої світової війни, що ускладнювала велика криза початку 30-х років XX ст.

Чи така ситуація була властива для менших міських осередків Галичини? На це питання намагається знайти відповідь авторка цієї статті, аналізуючи соціально-економічний стан Самбора в 1918–1938 рр. Вихідна теза авторки полягає в тому, що в Самборі цього періоду пріоритетом було збереження попереднього розподілу власності, хоча у певних сферах порушення встановленої раніше рівноваги виявилось неминучим і призводило до поступового зубожіння деяких професійних груп. Звичайно, у Самборі, як і в інших невеликих містечках, траплялися приклади побудови успішної кар'єри, проте вони не змінювали загальної ситуації. Зміни розпочалися лише після 1936 р., але вже 1938 р., коли відчутним стало наближення Другої світової війни, позитивні тенденції перервалися і в повсякденне життя увійшли нові реалії.

Запропонована теза не суперечить тому факту, що Королівство Галичини і Лодомерії у переддень Першої світової війни, незалежно від модернізаційних трансформацій, залишалось перенаселеним: попри землеробський характер провінції, густина населення відповідала індустріалізованості окремих місцевостей, найбільше мешканців налічувалося вздовж залізничної лінії Львів – Краків. Перенаселення було однією з основних причин еміграції. Через емігрантів та членів їхніх родин, які залишилися вдома, до Галичини надходили долари та інша валюта, що насичувало фінансові потоки. Не менш суттєвим чинником був вік населення – найчисельнішу групу (понад 60 %) становили молоді люди віком до 30 років, тобто мобільні, працездатні і готові до заробітчанства.

Території, про які йдеться, належали до найбільш урбанізованих серед тих, які після Першої світової війни опинилися у складі відновленої Польської держави. Більшість населення проживала в селах, місцевостей з кількістю мешканців понад 10 тис. налічувалося всього 37, серед них великі міста: Львів (207 тис.), Краків (154 тис.), Перемишль (54 тис.), Коломия (43 тис.), Тарнів (37 тис.), Дрогобич (35 тис.), Тернопіль (34 тис.), Станіславів (33 тис.), Стрий (31 тис.), Новий Санч (25 тис.). Самбір дещо поступався, на 1910 р. тут налічувалося 20 257 мешканців. Динаміка зростання кількості населення несуттєво збільшувалася. Розвиток Самбора додатково гальмувало географічне розташування – в тіні великих міст (Львова і Перемишля) та нафтових родовищ, які процвітали (Дрогобич, Борислав), власне сюди

була спрямована основна увага влади та фінансові дотації. Сильною, без сумніву, залишалася також ностальгія за королівським минулим давньої Польщі і Галицької автономії. Сентименти виявлялися в назвах вулиць і площ та в підкресленні історичного значення певних об'єктів (наприклад, вулиця Собеського, Замкова площа чи невеликий будинок, що досі зветься мисливським двором Стефана Баторія). Символом ностальгії стала печатка з легендою «Магістрат королівського вільного міста Самбір», яку місцеве самоврядування отримало право використовувати з 1933 р. Раніше схожий титул надав Самбору австрійський цісар Йозеф II в 1788 р. Александр Кучера у монографії «Самбірщина» влучно підсумував: «Самбір завжди прагнув бути більшим і важливішим, ніж на це могли б вказувати всі передумови».

Найсуттєвіші і найбільш стрімкі зміни в Самборі, започатковані ще Йозефом II, проходили в період Галицької автономії. «Хроніка міста Самбору» пов'язує це з функціонуванням школи, що виникла на базі давнього єзуїтського колегіуму, заснованого у XVI ст. 1791 р. колегіум реорганізували в гімназію, спершу п'ятикласну, а від 1853 р. – семикласну з вивченням польської мови як надобов'язкового предмета. У 1868 р. польська мова стала викладовою. Гімназія мала добру репутацію, про що свідчить кількість учнів. Так, у 1914 р. в ній навчалося 566 хлопців, 150 з них походили з-поза Самбірського повіту. Ще тисяча учнів відвідувала інші середні школи Самбора: II чоловічу гімназію (1911 р. її виокремили з філії I гімназії), Приватну жіночу гімназію, дві учительські семінарії (чоловічу і жіночу) та гімназію з українською мовою викладання. Поява цих навчальних закладів була наслідком реформ 1860–1873 рр., що значно розширювали соціально-політичні права Галичини. Протягом XIX ст. з самбірських шкіл вийшло вісім майбутніх ректорів університетів, історик Кароль Шайноха, політики Микола Зублікевич та Йозеф Дігль, останній став згодом президентом у Кракові.

Автономія Галичини, що сприяла розвитку шкільництва й освітніх товариств, активізувала також польську інтелігенцію (руську і єврейську дещо слабше) у місцевих органах самоврядування та в суспільно-культурних організаціях. Кількість поляків у магістраті постійно зростала, а 1890 р. вони заснували в Самборі Гімнастичне товариство «Сокіл». На момент створення воно налічувало 65 членів, передусім міських митців та вчителів, а це, своєю чергою, позитивно впливало на реалізацію виховних завдань організації. 1903 р. розпочалося будівництво будинку «Сокола» на вулиці 3-го травня. У 1904 р. в Самборі пройшов зліт членів товариства з IV округу, поєднаний із відкриттям міського стадіону (оснащеного гардеробами і ванними кімнатами, що тоді вважали дуже новочасним), а 16 вересня 1906 р. перед приміщенням «Сокола» відбулося урочисте представлення нового пам'ятника Тадеуша Костюшки. Урочистості збирали не тільки мешканців міста, але також гостей із ближніх і дальніх околиць – сьогодні можна було б сказати, що для Самбора це була можливість самореклами, якою, зрештою, місто успішно користувалося. Деякі інституції почали регулярно винаймати в товариства приміщення будинку (великий і малий гімнастичні зали разом із ванними кімнатами, театральний зал та ще 12 менших кімнат). Раз чи два рази в місяць сюди приїжджали з гастролями театральні трупи, про що інформувала локальна преса: «“Кав'яренька”... варшавський театр ставить цю чудову комедію вже 60-ий раз підряд, а театр прем'єр здобув першість у Віденській театральній агенції за постановку цієї досконалої

комедії у міських театрах Львова і Кракова». Театральних вистав і концертів було настільки багато, що тривогу викликало зменшення через це кількості глядачів.

Приміщення «Сокола» було не єдиною новочасною будівлею, що з'явилася в перших роках ХХ ст. Місце, де за королівських часів був замок, очистили від руїн і 1907 р. на площі розпочалося будівництво нової споруди суду (поряд із в'язницею). Про сучасність проекту свідчило електричне освітлення, що навіть через 20 років ще не належало до стандарту. Будівництво приміщення справді було необхідним, оскільки в Самборі знаходився ц.к. Окружний суд, що притягувало до міста багатьох людей, серед них і нафтових підприємців з Дрогобича й Борислава. Постійно зростала потреба в юридичних послугах, тому на початку ХХ ст. в Самборі працювало більше 20 адвокатів, і саме тут виникла одна з перших у Галичині Адвокатська палата.

Неподалік від приміщення нового суду була Податкова палата, ще одна сучасна будівля у місті. Її розміри, вигляд та якість матеріалів, використаних для спорудження, відповідали всім тенденціям тогочасної моди. Крім цього, будинок виявився винятково функціональним. На гостей міста, які приїжджали до Самбора в різних справах, чекало шість готелів, розміщених переважно на Ринковій площі чи неподалік. Їхніми власниками були здебільшого євреї, які значною мірою монополізували сферу послуг.

Архітектура міста змінювалася. На місці одноповерхових будівель споруджували нові двоповерхові у стилі сецесії чи класицизму. Щоразу більше осіб надавало перевагу мурованим будинкам – віллам, звичайно, якщо це дозволяв бюджет. Одночасно в Самборі почало з'являтися достатньо багато підприємств, пов'язаних з будівництвом, що свідчить про значний попит на їхню роботу. «Промислово-торгівельний індекс Королівства Галичини» за 1906 р. засвідчує, що на цей час у місті функціонувало чотири заводи з обробки каменю, дві цегельні, дві бляхарські фабрики, чотири столярські, а також декілька мулярів, столярів і склярів, які офіційно зареєстрували свою підприємницьку діяльність. Мешканці Самбора могли скористатися послугами двох будівельних фірм та порадами фахових інженерів. Сфера будівництва виявилася найбільш розвинутою галуззю міського виробництва з найбільшою кількістю працівників. До інших великих підприємств цього округу належали два деревообробні тартаки (діяли до 1939 р.), нафтопереробний завод та спиртовий завод М. Тайгера, що славився на всю Галичину.

Проте все це не змінювало загальної ситуації: у Самборі, як і в інших містах Галичини, промисловість була слабо розвинута, а місцеві жителі займалися переважно сільським господарством і дрібною торгівлею. Обидві галузі були тісно пов'язаними між собою, адже значна частина торгівлі оберталася навколо продажу сільськогосподарської продукції. В цьому виявлялася співпраця між представниками різних національних груп Самбора. Найбільше магазинів із товарами щоденного вжитку було в центрі міста. Їхня кількість швидко збільшувалася, деякі з них обирали конкретну спеціалізацію свого асортименту. Так, діяло дві книгарні, десять магазинів з товарами для будівництва, а також декілька з прянощами. Зробити зачіску чи постригтися можна було в десяти перукарів. Годинникарські послуги пропонувало четверо спеціалістів.

Розвиток Самбора на початку ХХ ст. великою мірою був пов'язаний із проведенням залізничної колії до міста. У 80-х роках ХІХ ст. проклали паралельну колію в районі підніжжя Карпат, названу згодом Транверсальною (чи Підкарпатською).

Вона сполучила міста від Живця до Збруча. В той самий час проходило будівництво лінії сполучення між двома коліями з переходом на Угорщину і Румунію. Відколи 1905 р. Самбір отримав сполучення зі Стриєм, Ужгородом та Львовом, місто стало одним із найважливіших залізничних вузлів. Залізниця уможливила доступ до середніх шкіл Самбора учням із віддалених місцевостей і позитивно вплинула на розвиток культури. На початках залізниця стимулювала і сферу міської торгівлі, але ефект був короткочасним – вплив клієнтів зменшився так само швидко, як і зріс. Про це згадував Стефан Ухма: «Завдяки залізничній колії за дві години можна було дістатися до Львова. Але під впливом цієї нової любові давався взнаки занепад міської торгівлі. Зникали магазини з багатими вітринами, галантереї, а залишалися щораз бідніші магазинчики для потреб місцевих».

Джерела вказують на стабільне, хоча й повільне покращення добробуту Самбора протягом перших років ХХ ст. Якісно зростав рівень життя мешканців міста, зменшувалася кількість безробітних. Міська еліта, передусім адвокати, не шкодувала грошей на систему охорони здоров'я та соціальну допомогу. Загальний перепис свідчить, що повітова лікарня, яка могла одночасно приймати 120 пацієнтів стаціонару, мала суттєво кращий стандарт медичної опіки, ніж в інших невеликих містечках провінції. Єврейська громада, що не відзначалася особливо високими прибутками, також утримувала власну лікарню на 20 місць стаціонару. Вона, щоправда, була збудована тільки під час Першої світової війни. В органах міського самоврядування засідали представники різних соціальних верств, тож тут «мішани: купці і ремісники... стикалися з інтелігенцією». Тогочасна інтелігенція вже «задавала ритм життя міста, проводячи суспільну роботу в кількох напрямках». Парадоксально, але з огляду на передмістя, де населення займалося переважно сільськогосподарською працею, Самбір вважали селянським містом, хоча власне селяни мали найменший вплив на діяльність міського самоврядування. У повсякденному житті мешканців Самбора, звісно, не бракувало турбот, але все-таки останні роки Габсбурзької влади увійшли в історію міста як період культурного, індустріального і, хоча й дещо меншою мірою, господарського розвитку.

Перша світова війна не знищила міста, але відчутно торкнулася людей і їхньої власності. Польсько-українські конфронтації 1918 р. надовго розділили представників обох національних груп, а символом розбрату стало знищення пам'ятника Тадеуша Костюшка. Спроби відновити монумент становили важливий напрямок діяльності Міської ради протягом кількох наступних років. Взаємини з євреями, що становили понад 30 % населення міста, також загострилися. Під час правління ЗУНР євреї зазнали численних утисків і тому розраховували на те, що ситуація поліпшиться з відновленням Польщі. Тим часом улітку 1919 р. польські військові напали на єврейську дільницю, розграбували маєтки і побили рабина Аарона Левіна. Складні міжнаціональні стосунки негативно вплинули на повоєнну відбудову господарства та економіки. Відповідно, про зрівноважений розвиток міста говорити підстав не було, але власне за таких умов склалися найбільш успішні кар'єри окремих людей.

Згідно з переписом 1921 р. в Самборі налічувалось 19 400 мешканців, тобто майже на 1 000 осіб менше, ніж за даними 1910 р. Упродовж наступних 10 років кількість населення зросла на 14 %, що було доволі незначним показником приросту.

Становище мешканців влучно охарактеризував судовий інспектор: «Сільське населення було переважно дуже бідним, велика власність погрузла в заборгованостях, а частково поділилася шляхом дикої парцеляції. Бюджети повіту і міста перебували в боргах». Переписи засвідчують, що найбільша частка мешканців була зайнята в сільському господарстві і промисловості, це може створювати хибне враження про динамічний розвиток цих сфер. Проте на практиці було зовсім інакше.

Сільськогосподарська галузь розвивалася у передмістях. Йдеться загалом про невеликі родинні господарства. На 1934 р. їх у Самборі налічувалося 1 579, з них понад 40 % не перевищували пів гектара земельної площі і тільки одне складалося з більше ніж 10 гектарів. Кількість сільськогосподарських працівників поступово зменшувалася на користь торгівлі і промисловості, що пояснюється міграцією до міста і переходом селян у групу робітників. Власне робітники становили найчисельнішу категорію працівників промисловості. Крім цегельні і деревообробного тартаку, в Самборі не було фірм, які би працевлаштовували значну кількість осіб.

У міжвоєнний період промисловими підприємствами Самбора кількаразово прокочувалися хвилі робітничих страйків. У тартаку братів Лянгрів одночасно 200 працівників вимагали підвищення заробітної плати. Декілька великих страйків пройшли під егідою Комуністичної партії Західної України, яка, щоправда, ніколи не мала значної підтримки в місті. Спиртовий завод Тайгера, що процвітав перед Першою світовою війною, у відновленій Польщі вже не досягнув попередніх результатів. Незважаючи на спроби модернізації, завод фактично перестав діяти з 1933 р. через непорозуміння з магістратом міста. Швидким занепадом закінчилася і діяльність будівельних підприємств, створених на початку ХХ ст.

Торговельних традицій у Самборі ніколи не було. Двічі на тиждень збирався базар, на який з'їжджалося багато людей з-поза міста, особливо з гірських районів. Більшість місцевих магазинів займалася продажем товарів щоденного вжитку. Торгівля майже повністю перебувала в руках єврейських підприємців, лише 12 % магазинів належало полякам чи українцям. До 1939 р. порівняно інтенсивно розвивалася українська торгівля, що було пов'язано з успішною діяльністю кооперативів. Польські кооперативи розорилися внаслідок великої кризи та через брак стартового капіталу й фахового керівництва. Ремесло, хоч і репрезентувало всі види, також поступово занепадало. У звіті магістрату за 1939 р. записано: «Якщо перед війною добрий ремісник жив на середньому рівні, а часом дороблявся й до добробуту, то зараз майже всі ремісничі професії ледве існують, а ремісники зголошуються до магістрату по соціальну допомогу як безробітні». Безробіття залишалося на рівні 15 %, і відсутність перспектив була причиною еміграції. Це стосувалося найбільше українців і поляків, особливо протягом 1929–1931 рр. Емігрантам допомагав локальний відділ Польського еміграційного товариства, що складалося з місцевої інтелігенції, зокрема вчителів. Це було не випадково, адже вчителі становили чисельну й дуже активну групу.

Вчителі у Самборі працювали в семи початкових школах, у чотирьох гімназіях, двох учительських семінаріях, торговельних і промислових школах. Вони були також активними діячами суспільних і культурних організацій. Шкільні інспектори іноді навіть скаржилися на те, що громадська робота перешкоджає їхній професійній діяльності. Станом на 1932/33 навчальний рік у школах Самбора навчалася

майже 5 000 учнів. Владислав Подолинський писав, що «вплив середнього шкільництва є настільки сильним, що Самбір можна назвати містом шкіл».

Державні гімназії зберігали високий рівень викладання і користувалися доброю репутацією в середовищі шкільного інспекторату. Протягом деяких навчальних років більше ніж половина учнів доїжджали на навчання з околиць. Еліти Самбора, представники вільних професій чи державні службовці також переважно вирішували давати освіту своїм дітям у місцевих школах, хоча й могли забезпечити їм навчання у Львові. Найсуттєвішим недоліком самбірських гімназій був стан шкільних приміщень, але й тут ситуація поступово покращувалася. Нерідко бракувало грошей на ремонти й купівлю нових навчальних матеріалів. Зберігся документ II гімназії, в якому йшлося про обладнання біологічного кабінету: «Гімназія має окрему біологічну лабораторію, зал 9 на 6 м кв., але без газу, електрики, водопостачання і каналізації... Немає природничої бібліотеки. З обладнання, переліченого у вимогах міністерства, є 2 мікроскопи і 4 комплекти приборів для вивчення зоології».

Закінчена середня освіта була добрим стартом в доросле життя. Випускники самбірських гімназій часто продовжували навчання у вищих навчальних закладах Львова, рідше Кракова, якщо могли собі це дозволити фінансово. Частина з них потім поверталась до міста, але більшість намагалась будувати подальшу кар'єру в інших міських осередках. Дехто писав про це прямо: «Так ото ж, 25-тисячний Самбір поляків, українців і євреїв перебував до 1939 року в благополуччі, проте воно було ілюзорним, насправді було багато бідності і безробіття, взагалі небагато з нас бачило якісь перспективи у цьому місті, що було на той час, може, й миловидним».

Важливим джерелом для дослідників Самбора періоду до 1914 р. є преса, особливо тижневик «Газета Самбірська». Показовим є те, що впродовж міжвоєнного двадцятиліття у Самборі взагалі не видавали жодної газети. Дрогобицьке видання «Голос Дрогобицько-Бориславсько-Самбірський» «містило» Самбір лише у назві, зазвичай у номер не потрапляла навіть згадка про місто. В 1930–1931 рр. українці видавали «Народну Трибуну», але багато зі статей конфісковувала цензура. Редакцію цієї газети зрештою 1931 р. перенесли до Львова. Серед загальнопольської преси про самбірські новини найчастіше писав «Щоденник народний». За весь міжвоєнний період Самбір тільки раз опинився на першій шпальті більшості видань – у 1933 р., коли в місті проходив судовий процес над вбивцями Тадеуша Головка. Складно сказати, чи зацікавлення медіа викликало також інтерес місцевих мешканців. Про суд у цій справі взагалі не згадано у спогадах самбірців.

Хоча після закінчення середньої школи молодь і виїжджала з міста, старші мали проблеми з пошуком постійної роботи, що було пов'язано з низьким розвитком промисловості та переорієнтацією суспільства з сільськогосподарської на робітничу сферу. Існували фірми, робота в яких, незалежно від посади, вже приносила престиж. Йдеться, зокрема, про освічених людей, вчителів чи митців.

Не буде перебільшенням сказати, що найрозвинутішою інституцією виявився Окружний суд, він був візитівкою міста. Численні перевірки свідчили про дуже високий рівень кваліфікації кадрів, починаючи від працівників канцелярії і практикантів, закінчуючи юридичними консультантами і суддями. Одного із суддів комісія оцінила так: «Зділності дуже добрі. Попри те, що лише 2 роки перебуває на посаді

окружного судді, він цілком відповідає усім вимогам. Працює у “Стрільці” та в інших громадських організаціях». Протягом наступних трьох років ніхто з суддів не отримав нижчої службової оцінки, ніж «краще як добре». Окрім цього, наведена цитата означає, що, окрім професійної діяльності, вони також виявляли громадську активність і брали участь у житті міста. Інша цитата з матеріалів інспекції Суду: «Вироки, які видає Округний суд у Самборі, є професійними і слухними. Слід звернути увагу на те, що судові процеси здебільшого складні... Роз’яснення до вироків добре відредатовані, правові підстави належно витлумачуються, зазвичай рішення підтверджено апеляційним судом». Проте і тут бракувало оснащення та умеблювання приміщень, судові акти розкладали на підвіконнях і кріслах, адже вони вже давно не вміщалися у довоєнних шафах. На меблі не вистарчало коштів.

В юрисдикції самбірського Округного суду перебували Старий Самбір, Турка (чи Рудки), більша частина Дрогобицького і Добромилівського повітів. Тобто це був один з найбільших судових округів. В межах інституції існував окремий відділ, що займався справами нафтовидобування.

Юристи становили доволі чисельну групу серед місцевих мешканців. Відомі історії родин, в яких майже всі члени пов’язували свою професійну діяльність з правом і судом. На 1935 р. у Самборі працювало понад 50 адвокатів, більшість з них не покидала міста впродовж усіх 20–30-х років. Точну кількість суддів визначити складно через брак джерел і їхню велику мобільність. Інспекторський звіт за 1934 р. містив 32 прізвища. Юристи також виявляли громадську активність. Яскравим прикладом у цьому контексті може слугувати Олександр Кучера, віцепрезидент СО в 30-х роках, член «Сокола», «Товариства Друзів Скаутів» і «Товариства народної школи». З 1912 р. він збирав документи, пов’язані з історією Самбора, і 1935 р. опублікував на їхній підставі двотомну «Самбірщину», одну з основних монографій у цій тематиці.

Нерідко питання професійної реалізації та успішності розглядали крізь призму престижу. Так, Йозеф Ястрембський, народний вчитель, переведений до Самбора 1922 р., став директором Державної чоловічої учительської семінарії. До 1919 р. він займав посаду директора в аналогічному закладі у Львові. На перший погляд, призначення до меншої місцевості здавалося своєрідною деградацією кар’єри, але на практиці ситуація виявилася іншою. Йшлося про вищу на майже 500 злотих заробітну плату, а також про те, що учительська семінарія в Самборі була однією з нечисленних утраквістичних в цілій Польщі, а це додавало їй престижу. Престиж посади був особливо вагомим у мішаному польсько-українському середовищі, де успіх ототожнювали зі статусом групи.

Нерідко до міста переїжджали люди з менших місцевостей, для них зміна місця проживання вже означала певне підвищення суспільного статусу. Найчастіше це стосувалося лікарів, які вели приватну практику, тобто не залежали від службового призначення. Характерною була ситуація подружжя Ісидора і Гелени Гамершмід, які наприкінці 20-х років закінчили медицину у Львівському університеті. Лікарську практику вони розпочали у Кам’янці Струмилівській, найбільшій місцевості на північ від Львова. У 1931 р. їм вдалося перебраться до Самбора, де вони відкрили приватний лікарський кабінет на одній з головних вулиць. Їхній кабінет мав найновіше медичне обладнання, навіть рентген. Окрім цього, Ісидор Гамершмід працював у місті держслужбовцем, відповідальним за санітарний стан. Свій успіх подружжя здобуло працею

та професіоналізмом, але власне самбірські умови забезпечили широкі можливості розвитку і дали змогу Гамершмідам зайняти високі позиції у соціальній ієрархії міста.

Загалом у Самборі станом на 1931 р. налічувалося понад 30 лікарів. Вони або працювали у приватних кабінетах, або в місцевій лікарні. Відчутною була потреба розширення медичної сфери, але на це бракувало коштів. Зрештою були й більш прозаїчні потреби, ніж розбудова лікарні: ще 1913 р. преса повідомляла, що одразу напроти шпиталю гицель утримував заклад із порушенням усіх вимог до санітарного стану. Ситуація почала змінюватися лише 1930 р. завдяки принциповій позиції воєводських санітарних служб. У їхньому протоколі зафіксовано: «Площа гицеля перебуває в неохайному стані, немає місця для сміття і ями для гною, мухи пожирають мертві туші, викинуті назовні без жодних дезінфікуючих засобів». Проблема поганого фінансування стосувалася також єврейської лікарні: її відбудова після війни розпочалася ще 1920 р., але не завершилася до кінця міжвоєнного періоду.

Самбір, переживши велику кризу і роки сумнівної стабілізації, врешті 1936 р. став на шлях модернізації. Найбільш відчутні зміни торкнулися інфраструктури міста: розширювали будівництво, ремонтували дороги і тротуари, поступово електрифікували вулиці. У 1938 р. розпочалося створення міського водопроводу, що було значним кроком для покращення санітарного стану Самбора. До 1934 р. більшість будинків не мала доступу до каналізації, а лише 5 000 осіб, тобто чверть населення міста, були забезпечені електрикою у своїх помешканнях. Цей аспект особливо суттєвий в контексті соціального статусу мешканців. Складно припустити, щоб родина інтелігенції проживала в квартирі без проведеної води. Схожі показники спостерігалися також у Дрогобичі, але вже в Перемишлі тільки одна п'ята населення не мала вдома санітарного вузла.

Квартирний бум також пройшов попри Самбір. Про це свідчать протоколи нарад Комітету Розбудови Міста. Будували переважно малі приватні будинки – однопверхові на дві кімнати з кухнею. Хоча вони часто й не відповідали потребам, зате були по кишені. Винятком стала двоповерхова кам'яниця на вулиці Львівській. Мешканців Самбора тишило спорудження «Складу» на вулиці Словацького, що розпочалося 1937 р. Преса дещо «на виріст» писала, що цей проєкт стане справжнім «товарним домом». Оскільки наявні в місті школи не могли вмістити всіх учнів, у вересні 1938 р. було відкрито нове приміщення – просте й сучасне, забезпечене навіть невеликим планетарієм.

З сучасної перспективи добре видно, що модернізація Самбора проходила із запізненням і населення не встигло відчути всіх нових благ цивілізації. Короткий період розвитку інфраструктури перервала Друга світова війна. Військові дії майже не знищили архітектури XIX ст., проте людські та матеріальні втрати були величезними. Міську інтелігенцію радянська влада депортувала вглиб СРСР, багато представників цієї групи загинуло в Катині. З близько 2 000 самбірських євреїв до 1943 р. залишилося заледве сто осіб. У межах операції «Вісла» місто покинула більшість поляків. На місце колишніх мешканців прийшли нові функціонери, що нагадували акторів не з того спектаклю, які опинилися на сцені з невідомими їм декораціями. З року в рік проходила поступова, але відчутна деградація міста. Специфіка радянської системи господарства не сприяла розвитку, хоча великі групи міщан знаходили роботу на цукровому комбінаті чи інших великих підприємствах,

які теж занепадали, особливо у 80-х роках ХХ ст. Після розпаду Радянського Союзу Самбір залишився провінційним осередком.

Ситуацію міста в міжвоєнний період складно порівняти до становища після Другої світової війни, що пов'язано, між іншим, зі змінами у складі населення. Якщо після Першої світової війни змінювалися лише політичні умови, а люди залишались ті самі, то наступна велика війна перервала давні суспільні зв'язки. Розвитку і модернізації Самбора протягом 1918–1939 рр. стали на заваді економічні та господарські труднощі молодій Польській державі, а також світова криза. Гостроти надавали міжнаціональні протиріччя серед мешканців міста, які хоч не перешкоджали, але також і не сприяли економічному розквіту. На сьогодні складно уявити, що було б, якби не війна, проте не підлягає сумніву, що система центрального планування господарства СРСР не покращила становища Самбора.

Eva NIZINSKA

Doctoral Student

Tadeusz Manteuffel Institute of History of the

Polish Academy of Sciences

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4731-7649>

e-mail: ewa.nizinska@gmail.com

CITY OF (NOT) OPPORTUNITIES. THE DEVELOPMENT AND DECLINE OF SAMBIR IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

The historical essay is devoted to the problems of interethnic, intercultural and interpersonal relations in the multinational space of the Halychyna town of Sambir. Dynamic changes of borders and political foundations, combined with the mentioned transformations, economic upsurges and crises, form the image of hitherto unprecedented changes in scale. In the vortex of events, there were very representative ups and downs of entire cities and individuals, which is actually the topic of this study. The main attention is paid to the interwar period of Sambir's history, but the understanding of complex processes also forces us to turn to the earlier periods of the late 19th – early 20th centuries and the postwar years. The institutional development of political, public and cultural organizations, the state of education, industrial opportunities of the territory, changes in the architectural portrait of the city are analyzed, as well as the peculiarities of everyday life of ordinary residents of Sambir are presented. The main question that has been attempted to answer is whether modernization was directly related to the dilemmas of war and to what extent the specifics of modern transformations in a small town differed from similar processes in the then large cities. No less important in this context is the topic of interethnic relations as a determinant of the normalization of urban life in the interwar years. The author also makes assumptions about the alternative history of Sambir and how the city could have developed if it had not been affected by the war.

Keywords: Sambir, Halychyna, modernization, World War I, interwar period, industry, education, everyday life.

УДК 929Я.ЕГІТ (=411.16)

DOI: 10.33402/ur.2021-14-137-149

Марек ШАЙДА

докторант Інституту Історії

Вроцлавського університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1938-6762>

e-mail: m.szajda@pamieciprzyszlosc.pl

З ЖИТТЄПИСУ ЄВРЕЙСЬКОГО КОМУНІСТА. СЮЖЕТ ДО БІОГРАФІЇ ЯКУБА ЕГІТА

Розглянуто біографію відомого єврейського політичного діяча Якуба Егіта крізь переплетення традиційних єврейських цінностей його родини з багатокультурністю південно-східної Галичини, викликами воєнних років, вірою в комуністичні ідеали, сіонізмом та, зрештою, розчаруванням, життєвою поразкою і вимушеною еміграцією. З'ясовано, що народжений в сім'ї євреїв-ортодоксів, Якуб Егіт повністю приймав ідентичність єврея, що заклало підстави його подальших зацікавлень ідишкайтом, єврейською історією та літературою. Однак юнацький бунт і підвищене почуття соціальної справедливості ще замолоду підштовхнули його до середовища сіоністів, а згодом через радикалізацію поглядів – і до єврейських комуністів. Про постійну партійну активність Якуба Егіта свідчать численні матеріали Служби Безпеки Другої Речі Посполитої, що підтверджує тезу автора про його значущість на політичній арені міжвоєнної Польщі. Початок Другої світової війни Якуб Егіт пов'язував з великими сподіваннями на «радянське благо», віра в яке була загалом характерною для євреїв Східної Малопольщі, однак з початком німецької окупації йому довелося емігрувати на радянські території. Повернення стало можливим лише по закінченню Другої світової війни, а подальша професійна і політична діяльність Якуба Егіта була пов'язана з Сілезією та Воєводським Єврейським Комітетом. Проте реалії повоєнної Польщі 50–60-х років ХХ ст., тиск влади, внутрішня опозиція і врешті арешт змусили Я. Егіта шукати можливостей міграції. Місцем його «нового життя» стала Канада, де він і завершив свій життєвий шлях. Біографію Якуба Егіта репрезентовано на основі широкої джерельної бази, передусім архівних документів, частина з яких введена в науковий обіг вперше. Окрім цього, детально проаналізовано його щоденники та спогади, що дає змогу розкрити не тільки факти та зовнішні оцінки, але й також особисті мотиви діяча.

Ключові слова: Якуб Егіт, єврейський комунізм, сіонізм, Друга світова війна, Єврейський Комітет.

Проблема єврейських комуністів неодноразово ставала предметом наукових досліджень та історичних дискусій. Проте досі ця тема залишається достатньо контроверсійною і викликає емоції з боку громадської думки. Йдеться передусім про стереотип жидокомуни, який і сьогодні існує в суспільстві. Джафф Шатц,

дослідник єврейського комунізму, визначив чинники впливу на вибір конкретних людей¹ і зобразив «типовий шлях» єврейського комуніста, що розпочинався з бунту молоді, захопленої комуністичною ідеологією, наступним етапом було здобуття особистого досвіду перебування у довоєнних в'язницях, згодом поневіряння по СРСР, повернення на батьківщину і спроби будувати «нову», «демократичну» Польщу, які зрештою завершувалися розчаруванням і нерідко еміграцією в 1949, 1957 чи після 1968 р.²

Вищенаведений опис цілком відповідає історіям багатьох польських євреїв, особливо таких визначних постатей, як Гжегож Смоляр – лідер головних єврейських інституцій у повоєнний період. У цю схему вписуються також особи, що займали нижчі посади. До цієї групи належав і Якуб Егіт, у 1945–1949 рр. керівник Воєводського єврейського комітету Нижньої Сілезії (ВСК), довоєнний комуніст, який в межах «алії Гомулки» виїхав до Канади. На тлі запропонованих Дж. Шатцом етапів біографія Я. Егіта здається стандартною, за винятком низки подій, що могли стати важливим елементом радянської політики в 50-х роках.

Дослідження має на меті показати трансформацію позицій і поглядів повоєнного єврейського комуніста, починаючи від бажання будувати нову реальність у 1945 р. і закінчуючи рішенням покинути Польщу 1957 р. Якщо у своїй праці Дж. Шатц ставить питання про те, ким насправді були єврейські комуністи, то шлях Я. Егіта дає відповідь, адже він був конкретним прикладом. Ця стаття спирається на два типи джерел: спогади самого Якуба Егіта, написані під кінець життя, та архівні матеріали Польського інституту національної пам'яті. Хронологічні межі – період 1945–1958 рр., в цей час Я. Егіт не тільки відіграв важливу роль у житті єврейського середовища, але й перебував у полі зору спецслужб.

Молодість

Якуб Егіт народився 27 вересня 1908 р. в Бориславі в родині Мойсея і Шані Егіт³. Борислав був одним з індустріальних центрів Галичини з огляду на видобування нафти і природного газу, яке розпочалося в другій половині XIX ст. Це робило місто багатшим і сучаснішим порівняно з іншими містами провінції, однак життя місцевих євреїв зберігало традиційний уклад з непохитним авторитетом релігії. Я. Егіт згадував: «Я ріс в релігійній родині. Щоп'ятниці ввечері і в шабат вранці я ходив до синагоги з батьком. Я був ревно віруючим до моменту моєї *Бар Міцви*»⁴. Релігійне виховання сформувало в ньому ідентичність єврея і заклало підстави його подальших зацікавлень *ідущикайтом*, єврейською історією та літературою.

¹ Schatz J. *The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*. Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1993; Grabski A., Berendt G. *Między emigracją a trwaniem: syjoniści i komuniści żydowscy w Polsce po Holocauście*. Warszawa, 2003.

² Schatz J. *Świat mentalności i świadomości komunistów polsko-żydowskich – szkic do portretu. Społeczność żydowska w PRL przed kampanią antysemitką lat 1967–1968 i po niej / red. G. Bernedt*. Warszawa, 2009. S. 43–56.

³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej – AIPN). Sygn. BU 1547/616. Akta paszportowe: Egit Jakub. K. 6.

⁴ Egit J. *Grand Illusion*. Toronto, 1991. S. 6.

Відхід від релігії для Я. Егіта збігся в часі з юнацьким бунтом, підсиленим комуністичними й сіоністичними ідеалами. Дж. Шатц писав в цьому контексті, що особливо глибокою була «...прірва між поколіннями і раптова політизація молодії генерації. Молодь бунтувала проти світу батьків, проти їхнього способу життя і шукала ліків від соціальної несправедливості в риториці лівих рухів»⁵. У 17 років Я. Егіт став членом *Поалей Сіон Лівих*, робітничої партії, що діяла в Бориславі. П'ятирічний партійний досвід мав значний вплив на його думки щодо Палестини і соціалізму. Формуванню крайніх поглядів також сприяли реалії тогочасної Польщі і світова криза. Вихід із сіоністичної партії у 1930 р. був пов'язаний саме з радикалізацією його світогляду⁶. Вже восени 1931 р. Якуб Егіт разом з іншими членами *Бунду* і *Поалей Сіон* став засновником Загальноєврейської робітничої партії (*Альтемайне Йідіше Арбетс Партай*, АЙАП). На початках він виконував функції генерального секретаря партії, а згодом став одним із редакторів партійного видання «Наш шлях» (*Унзер Вер*).

АЙАП не належала до найбільш впливових єврейських партій, проте мала стабільну групу прихильників. Сам Я. Егіт згадував: «На початку 1934 року у нас було 500 членів у 100 містах. Більшість наших прихильників походила з Бунду, Поалей Сіону та Гашомер Гацаір»⁷. Це пояснювалося тим, що навколо АЙАП об'єднувалися незадоволені представники різних середовищ, нерідко дисиденти, чий погляд різко відрізнявся від тих, які пропагували великі політичні партії. Одним з найважливіших пунктів програми АЙАП була тісна співпраця з Комуністичною партією Західної України (КПЗУ). Хоча протягом трьох років програма зазнавала змін, її основою завжди залишалися марксистські ідеали. Досить швидко, у 1934 р., партію заборонили і її члени перейшли на підпільну діяльність. У цей період Якуб Егіт брав участь в боротьбі за звільнення політичних в'язнів, особливо тих, які належали до АЙАП. Згодом, в 1937 р., його самого було засуджено за антидержавну діяльність. Формально звинувачення ґрунтувалося на партійній активності за попередні роки, проте на практиці цей арешт був частиною ширшої акції репресій проти комуністів. У в'язниці Я. Егіт перебував лише декілька місяців.

Про партійну діяльність Якуба Егіта у міжвоєнний період свідчать також матеріали Служби безпеки повоєнних часів. Вони містять переважно дані про перебування Я. Егіта на посаді голови Воеводського єврейського комітету в Нижній Сілезії, де проживало кілька десятків тисяч євреїв. Зміст документів мав характер пропаганди і зводився до спроб дискримінації. Хоча наведені там факти трактували дуже тенденційно, це не означало, що інформація зовсім не відповідала істині. Колишні партійні колеги стверджували, що в 30-х роках Я. Егіт був не тільки одним з лідерів АЙАП, але також інструктором Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР) і членом КПЗУ, з якої його виключили в 1935 чи 1936 р. Причини його виключення з КПЗУ були не до кінця відомими, існувало дві версії: за першою – Я. Егіт привласнив кошти партії, за другою – співпрацював із Політичною Поліцією, що

⁵ Schatz J. Świat mentalności... S. 44.

⁶ Egit J. Grand Illusion. S. 10.

⁷ Ibid. S. 12.

вела боротьбу з комуністами⁸. Незалежно від того, яка з версій була правдивою (а можливо, й обидві), такі звинувачення вкрай негативно впливали на його репутацію.

Життя Якуба Егіта до початку Другої світової війни було тісно пов'язане з Галичиною, особливо зі Львовом та рідним Бориславом. На цей період припадає його основна політична діяльність і розвиток партійної кар'єри: від звичайного активіста до регіонального політичного лідера та співтворця нової партії. Також це був етап формування політичних переконань: з релігійного підлітка Я. Егіт перетворився спершу в сіоніста-соціаліста, а потім – у радикального марксиста. Здобутий досвід мав великий вплив на його подальшу долю, адже в повоєнні роки це давало підстави зараховувати його до комуністів із «партійним родоводом». Одночасно неоднозначна інформація про виключення з КПЗУ негативно впливала на позицію громадської думки щодо Якуба Егіта, закріплюючи за ним репутацію людини сумнівної моралі. Хоча, зрештою, для подальшої політичної кар'єри більш вагомим виявився власне досвід перебування в партії.

Війна

Початок Другої світової війни Якуб Егіт зустрів у Бориславі. Вже у перші тижні місто зайняли німці, щоб пізніше передати його радянським союзникам, згідно з пактом Молотова-Ріббентропа. Більшість бориславських євреїв радісно вітала прихід Червоної армії, розраховуючи на покращення матеріального стану⁹. Вірогідно, ці надії поділяв і Я. Егіт, хоча у спогадах не писав про це прямо. Тут треба брати до уваги складність реалій 1939–1941 рр.: процеси радянїзації і соціальні групи, що брали в них участь, були етнічно неоднорідними. Тому потрібно підходити з певною дистанцією до тези про єврейську зраду і колаборацію, адже частина єврейського населення так само зазнала репресій і депортації¹⁰.

З приходом радянської влади Якуб Егіт отримав вигідну посаду, ставши директором однієї з пекарень. До його обов'язків належав не тільки контроль над працівниками і продукцією, а також дистрибуція хлібних виробів в Бориславі та околицях. Ця робота, без сумніву, важлива в соціальному плані, відчутно полегшила життя йому та його родині через стабільні доходи і доступ до продуктів харчування¹¹. Одразу після вступу німецьких військ на радянські території у червні 1941 р. Якуб Егіт разом з дружиною та сином переїхав у центральну частину СРСР. Його батьки, брати і сестри залишилися в Галичині і вповні відчували на собі всі біди расової політики німецької влади. Більшість членів родини не пережила Голокосту.

⁸ AIPN. Sygn. BU 0 1178/1299. Notatka z raportu specj. Wyzd. V WUBP we Wrocławiu z dnia 31.11.1949 r. K. 100.

⁹ Egit J. *Grand Illusion*. S. 14.

¹⁰ Korzec P., Szurek J. *Jews and Poles under Soviet occupation (1939–1941): Conflicting interests. Studies from Polin. From Shtetl to Socialism* / red. A. Polonsky. London; Washington, 1993. S. 385–406; Wierzbicki M. *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką 1939–1941*. Warszawa, 2007.

¹¹ AIPN. Sygn. BU 0 1178/1299. Oświadczenie z dnia 20 XI 1946 r. K. 6; Ibid. Notatka służbowa z 16.X.1950 r. K. 106.

Після втечі з окупованого німцями Борислава Якуба Егіта скерували спершу до Дніпропетровська, а через декілька тижнів – далі на схід, вглиб СРСР, на терени теперішнього Казахстану. В строгих кліматичних умовах він працював бригадиром, відповідальним за забезпечення робітників місцевих фабрик. Попри складну адаптацію на новому місці, Я. Егіт, як сам згадував, вкотре виконав непросте завдання, організовуючи групу рибалок та мисливців¹². Власне риба була основною стравою на столі його сім'ї протягом трьох років перебування на засланні. Загалом про цей період життя відомо небагато. Можна припустити, що порівняно з ситуацією інших засланців побут Я. Егіта був досить комфортним. І він, і його дружина були забезпечені роботою і, що важливо, знову мали доступ до цінних продуктів харчування. На початку 1944 р. Алматою ширилися чутки про мілітарні успіхи Червоної армії, звільнення окупованих територій від німецьких загарбників та швидке наближення кінця війни. В цей самий час стосунки Якуба Егіта з дружиною різко погіршилися і зрештою завершилися розлученням. Приватні проблеми та чергова хвиля воєнного романтизму підштовхнули його вступити в лави радянської армії.

Повернення

Якуб Егіт вступив у ряди II Українського фронту, скерованого спершу до Києва, а згодом – у західному напрямку. Проходячи містами Галичини, він на власні очі міг переконалися в тому, наскільки жахливими були наслідки кількох років окупації і якими численними були жертви серед єврейського населення. Вже не було штетлів, залишилися тільки руїни гетто і невеликі групи тих, кому вдалося пережити Голокост. Особливо болісним для нього було повернення до Борислава, де вже не залишилося нікого з рідних.

Військова служба Я. Егіта закінчилася в Дрогобичі. Відлучившись від свого полку, він почав працювати координатором і організатором виробничих кооперативів, завданням яких було забезпечення війська і визволених регіонів. Тоді ж зустрів свою другу дружину Клару Шварцбард, в шлюбі з нею прожив до смерті. У травні 1945 р. Я. Егіт покинув Дрогобич і переїхав до Варшави. Мотиви цього виїзду невідомі через відсутність джерел. Можливо, цьому сприяли давні знайомі із середовища єврейських комуністів. Кількома тижнями раніше до столиці з Любліна перенесли Центральний комітет польських євреїв (ЦКПЄ). В ньому Я. Егіт отримав роботу за сприяння давнього приятеля з АЙАП Міхала Мірського. У травні і червні як член Центрального комітету він проводив перевірки на визволених територіях Нижньої Сілезії, де після Голокосту могли залишитися врятовані євреї. Його колегою по інспекціях посттабірних комітетів колишніх єврейських в'язнів був Ісак «Антек» Цукерман, запеклий сіоніст та колишній комендант Єврейської бойової організації у варшавському гетто. З двох емісарів лише Я. Егіт відчув прив'язаність до цих територій, «Антек» менше ніж за рік емігрував до Палестини, де оселився в кібуці.

¹² Egit J. Grand Illusion. S. 20–21.

Епілог з Нижньої Сілезії

Воеводський єврейський комітет (ВЄК) розпочав роботу 17 червня 1945 р. та замінив тимчасові посттабірні комітети. Це була добре організована інституція з чіткою структурою і далекоглядними задумами. Керівником ВЄК став Якуб Егіт¹³. Голосами 50 делегатів конференції йому довірили управління локальними структурами, які в той час налічували більше 7 тис. євреїв. Що цікаво, на цю посаду не обрали Шимона Баліцького, засновника першого повоєнного комітету і колишнього в'язня табору в Беляві, чи його найближчого співробітника Мойсея Лінковського. Керівником стала людина ззовні, яку підтримував Центральний комітет. Зрештою, ЦКПЄ був не тільки органом репрезентації євреїв, але також інституцією, через яку проходили фінансові потоки, що, цілком вірогідно, мало вирішальний вплив.

Організація єврейської інституції вимагала значної самопосвяти. Активний спосіб життя, подорожі по місцевих комітетах і до Варшави, необхідність постійно розв'язувати численні проблеми, пов'язані з поставкою продовольства та адмініструванням, – все це виснажувало Якуба Егіта і негативно впливало на його здоров'я. Проте додаткові привілеї, зокрема матеріальні, певною мірою компенсували надмір праці¹⁴. Умови життя в тогочасних містечках Нижньої Сілезії, до яких належав Рихбах (від 1946 р. Дзержонюв), були комфортними порівняно з уламками Варшави, покинутими давніми штетлями чи селами центральної і південної частини Польщі. Значною перевагою були й умови проживання: доступні помешкання, часто повністю умебльовані, іноді доводилося ділити квартиру з німецьким сусідом, який зазвичай не затримувався надовго.

Рихбахська афера

Попри те, що позиції Якуба Егіта у структурах єврейських організацій здавалися досить міцними, він не відчував певності у тому, що так залишиться і надалі. Вже у перші тижні на посаді керівника Воеводського комітету він був змушений докласти великих зусиль, щоб відстоювати свої рішення і витримувати покладену на нього відповідальність. У серпні 1945 р. в Рихбаху вибухнув скандал навколо родини Гонік, яка агітувала місцевих євреїв проти польської влади і ВЄК¹⁵. Я. Егіт прийняв рішення про виселення цієї родини з міста, запобігаючи в такий спосіб ймовірній акції Служби безпеки. Таке розпорядження викликало спротив з боку сіоністів, які почали домагатися відставки керівника. Справу розглядали в най-

¹³ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej – AŻIH). Wydział Prezydium i Sekretariat CKŻP. Sygn. 303/I/7. S. Protokół 19 z posiedzenia Prezydium Centralnego Komitetu odbytego dnia 29 czerwca 1945 r. S. 86; Ibid. Wydział Organizacji i Kontroli CKŻP. Sygn. 303/II/23. Rezolucje Konferencji Okręgowej Przedstawicieli Byłych Więźniów Obozów Koncentracyjnych w Rychbachu. K. 16.

¹⁴ Szaynok B. The Beginings of jewish settlement in Lower Silesia after World War II (May 1945 – January 1946). *Acta Poloniae Historica*. 1997. Nr 76. S. 172–173.

¹⁵ AŻIH. Prezydium i sekretariat CKŻP. Sygn. 303/I/7. Protokół posiedzenia Plenum 16 VIII 1945 r. K. 124; Ibid. Protokół z posiedzenia Prezydium Centralnego Komitetu odbytego dnia 21. VIII. b.r. K. 126. Więcej, również o innych konfliktach w WKŻ, zob.: Szaynok B. *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*. Wrocław, 2000. S. 36–37.

вищій інстанції, тобто на засіданні ЦКПЄ у Варшаві. Відсутність кількох діячів сіоністичного руху врятувала Я. Егіта від звільнення з посади. Потреба відстоювати свої рішення в новому середовищі стала для нього надзвичайно цінним досвідом. Так, він почав усвідомлювати необхідність не стільки боротися, скільки вміти відчувати ситуацію і бути еластичним щодо різних політичних угруповань із так званої «єврейської вулиці».

Баланс першого року

Діяльність Якуба Егіта в наступні місяці після серпневого конфлікту набирала щоразу нових форм. Причиною цього була динамічна ситуація в комітетах і поява концепції заселення євреями Нижньої Сілезії: між Одрою і Нисою-Лужицькою швидко з'являлися нові численні поселення євреїв. Ідея створення *йшуву* на ще недавно німецькій території отримала позитивні відгуки і значну підтримку серед політичних еліт. Похвали за створення нової концепції отримав і Я. Егіт, який був ініціатором всього проекту. Свою ідею він рішуче відстоював на форумі ЦКПЄ¹⁶, пропонуючи місця для євреїв зі Сходу. Зрештою, міграція єврейського населення з СРСР в 1946 р. санкціонувала статус єврейського поселення у Нижній Сілезії. Майже 100-тисячна діаспора, що розмістилася на більше ніж 40 км², робила з Я. Егіта лідера польських євреїв. У газеті «Нове Життя. Трибуна ВСК» рік перебування Я. Егіта на посаді керівника підсумовано так: «Видно, що розквітає наша культура і слово на цих землях. Тягнеться далі золотий ланцюг єврейського життя. Життя виросло на цій землі, з цієї землею воно нерозривно зв'язане»¹⁷.

Перемога Якуба Егіта була перемогою польських євреїв, що використали свій шанс, намагаючись жити заново після великої травми Голокосту. Зростали не тільки політичні впливи Я. Егіта, але й популярність серед широких верств. Можна стверджувати, що період 1946–1948 рр. був для нього не тільки успішним, але й щасливим. У квітні 1946 р. він разом із сім'єю переїхав до Вроцлава – міста, що поволі поверталось до ладу і впорядковувало розпорочені адміністративні структури столиці воєводства. Я. Егіт оселився у спокійній частині міста, дивом вцілілий під час війни. Там 1947 р. у нього народився син Марк.

Літо після Кельця

Успіхи в політичному, організаційному і приватному житті варто збалансувати численними помилками. У світлі архівних документів і спогадів можна сьогодні чітко визначити прорахунки Я. Егіта, що в майбутньому принесли йому негативні наслідки. Одним із контроверсійних моментів є позиція керівника ВСК в липні–серпні 1946 р. Після погрому в Кельці серед єврейської діаспори панувала атмосфера загального страху і паніки. Євреї, серед них і ті, хто проживав коло Вроцлава¹⁸, відчували загрозу і боялися не тільки за власне життя, але й за долю

¹⁶ Ilwicka A. Grand Illusion? The Phenomenon of Jewish Life in Poland after the Holocaust in Lower Silesia. *The Person and the Challenges*. 2014. Nr 4. S. 102–105.

¹⁷ Egit J. Rok życia żydowskiego na Dolnym Śląsku. *Nowe Życie. Trybuna Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego na Dolnym Śląsku*. 1946. 15 lipca. S. 1.

¹⁸ Ilwicka A. Grand Illusion... S. 111.

всього свого народу. Після цих подій дехто вирішував виїхати з країни через Нижню Сілезію, де діяв так званий «зелений кордон» поблизу Кудови-Здруй. Кількість втікачів досягала десятків тисяч¹⁹.

Для Я. Егіта це був неспокійний час. Хоча перетин мігрантами кордону офіційно вважався нелегальним, втеча євреїв проходила за мовчазної згоди уряду²⁰. Воєводському комітету було складно опанувати масовий відтік людей, до якого приєдналися євреї Нижньої Сілезії. Польська робітничка партія однозначно засуджувала погроми в Кельці, адже євреї та активісти ВСК належали до її електорату. Гірше, коли страх вселявся у самих членів партії²¹. Серед інформації, що надходила від співробітника Я. Егіта до Служби безпеки, були свідчення про те, що керівник «втратив голову після погрому в Кельці і почав пропагувати сіоністичні гасла»²². Хоча на той час слово «сіоніст» ще не мало настільки негативних конотацій, як у березні 1968 р.²³, воно все ж було серйозним звинуваченням з боку комуністів, особливо в поділеному конфлікті середовищі євреїв. Позицію і поведінку Якуба Егіта в цей період складно відтворити, однак показовим є факт, що він і надалі залишався на своїй посаді.

Економізм

Висока партійна чи адміністративна посада завжди сприяє отриманню певної додаткової вигоди. Подібно як і в ситуації інших політичних діячів, в бік Якуба Егіта поступово почали висувати звинувачення економічного характеру. Кількість закидів у чиновницькій недобропорядності виявилася досить значною, адже можливостей скористатися громадськими благами він справді мав багато. Так само багато було й тих, хто домагався справедливості. За даними інформаторів, Я. Егіт у змові з бухгалтером комітету здійснював фінансові махінації і йшлося про досить великі грошові суми²⁴. Також його звинувачували у присвоєнні коштів, призначених для покращення матеріального стану єврейських шахтарів з Валбжиху²⁵. Своє помешкання у Вроцлаві, згідно з доносами, він теж умебльовував коштом ВСК²⁶, нібито отримуючи дві зарплати, одну від комітету, другу – від єврейського видавництва²⁷. Всі ці звинувачення складно було як довести, так і спростувати. Зрештою, жодного покарання за корупцію Якуб Егіт не поніс і продовжував працювати на своєму місці.

Питання так званого економізму було проблемою ширшого характеру і стосувалося не тільки партійних високопосадовців. В умовах повоєнної кризи «боротьба

¹⁹ Stola D. Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1959–1989. Warszawa, 2012. S. 50–51.

²⁰ Ibid.

²¹ Aleksy N. Stosunek żydowskich partii politycznych w Polsce do emigracji. *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*. 1996. Nr II. S. 131–132.

²² AIPN. BU 0 1178/1299. Oświadczenie Icchaka Wasersztruma (b.d.). K. 96; Ibid. Informacja ob. Bieleca (b.d.). K. 78.

²³ Stola D. Emigracja pomarcowa. *Prace Migracyjne*. 2000. Nr 34. S. 3–4.

²⁴ AIPN. BU 0 1178/1299. Oświadczenie dodatkowe Szymona Balickiego (b.d.). K. 92.

²⁵ Zeznanie Hersza Cebuli (b.d.). *Ibid.* K. 93–94.

²⁶ Oświadczenie Szymona Balickiego (b.d.). *Ibid.* K. 90.

²⁷ Informacja na temat działalności J. Egit (b.d.). *Ibid.* K. 79.

за своє» становила норму. Документи комітетів з усієї Польщі свідчать про те, що випадки «фінансових непорозумінь», поєднаних із кумівством, траплялися дуже часто. Листи, доноси і скарги у цих справах були не тільки прагненням встановити справедливість, але також виявом банальної заздрості. Що стосується конкретно Я. Егіта, то закиди в його бік особливо не відрізнялися від звинувачень інших лідерів локальних комітетів.

Виставка Повернених Земель – початок епілогу

Єврейське поселення у Нижній Сілезії було для Якуба Егіта предметом гордості. Чудовою можливістю продемонструвати досягнення стала Виставка Повернених Земель, що планувалася на літо 1948 р. Це була дуже важлива подія не тільки для лідерів єврейських комітетів, але й для всієї Польщі. Я. Егіту доручили підготувати спеціальний павільйон, що мав би представляти повоєнне життя євреїв на півдні Повернених Земель. Своє завдання він виконав, щоправда, без особливої успіху. Перед самим відкриттям влада вирішила ліквідувати павільйон, а частину експонатів розділити між іншими презентаціями. Такий крок польської влади свідчив про зміну політичного клімату й охолодження польсько-єврейських взаємин. Ліквідацію свого павільйону Якуб Егіт сприйняв як особисту поразку. У спогадах він писав про це з гіркотою і смутком, але також із розумінням ситуації в контексті наступних подій²⁸.

Наприкінці 1949 р. Якуба Егіта було знято з посади керівника Воеводського єврейського комітету. Його звільнення стало наслідком змін настроїв у панівній партії: Польська об'єднана робітничка партія (ПОРП) вирішила ґрунтовно переглянути місце єврейської меншини в новій Польщі²⁹. В гострій критичній доповіді Казимир Віташевський, один з лідерів ПОРП у Вроцлаві, звинуватив Якуба Егіта у спробі побудови націоналістичного поселення в Нижній Сілезії. «Такого партія потерпіти не могла», – згадував через багато років сам Я. Егіт³⁰. Його місце зайняв Якуб Вассерштрум, який протягом останніх років відігравав важливу роль у єврейській фракції ПОРП. Попри їхню належність до однієї партії, можна стверджувати, що Я. Егіт програв політичному противнику.

Колишній керівник ВСК покинув Вроцлав і переїхав з родиною до Варшави, де отримав роботу у видавництві «*Ідиш Бух*». Для Я. Егіта зміна місця роботи була драмою, адже доводилося покинути комітет, який він створював від початків. Хоча ситуація, можливо, склалася на краще, адже він не дочекався на посаді кінця свого проекту, що настав усього за декілька місяців.

П'ятирічне перебування Якуба Егіта в Нижній Сілезії було дуже цікавим і складним періодом. Надії на відбудову єврейського життя і зусилля, докладені в організацію комітету, переплелися з політичною грою, лавіруванням між різними єврейськими фракціями, брутальністю і бідністю повоєнних реалій, непрости-ми суспільними взаєминами і приватним щастям. Цей етап був також найбільш

²⁸ Egit J. *Grand Illusion*. S. 98–99.

²⁹ *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2004. Nr 2. S. 196–197.

³⁰ Egit J. *Rok życia żydowskiego*. S. 100.

інтенсивним і яскравим в його біографії, адже немає підстав говорити про політичну активність у наступних роках, де мали місце звинувачення, арешт і еміграція.

Видавництво

Роботою у видавництві Якуб Егіт завдячував давньому приятелю Шимону Захаріяшу, одному з впливових партійних діячів єврейської національності. За його рекомендацією Я. Егіт зайняв посаду керівника «*Ідиш Бух*» у Варшаві. Щобільше, разом із новим місцем праці він отримав службове помешкання на вулиці Мохнацького, достатньо велике, щоб вмістити саме подружжя, їхніх батьків та дітей. Тож із незручної ситуації, що виникла у Вроцлаві, Я. Егіт вийшов досить вигідно, принаймні настільки, щоб знову спробувати налагодити життя на новому місці, на іншій роботі і в незнайомому оточенні. Надалі у нього збереглися численні контакти з діячами ЦКПЄ, яких він нерідко навідував.

На початку 50-х років у Польщі розпочалася так звана «безпечна асиміляція» етнічних і національних меншин через культурні товариства. Соціалізм, побудові якого були присвячені повоєнні роки, виявився брутальним сталінізмом, що втручався в усі життєві прояви, а його наслідки в країнах східного блоку часто були кривавими. Звинувачення, судові справи і вироки повністю суперечили справедливості. В цьому контексті значного резонансу набула справа Рудольфа Сланського, що проходила восени 1952 р. в Чехословаччині³¹. Дещо пізніше, у січні 1953 р., на шпальтах російської «Правди» з'явилася інформація про змову кремлівських лікарів, які нібито збиралися здійснити замах на життя Йосипа Сталіна³². Наступною республікою, де слід було очікувати хвилі репресій, була Польща.

Арешт

Вже у жовтні 1950 р. Якуб Егіт привернув до себе увагу Служби безпеки, але тільки у квітні наступного року начальник Відділу № 3 Міністерства громадської безпеки видав розпорядження про «опрацювання» його справи.³³ Спершу його запідозрили у співпраці із довоєнною Політичною Поліцією, згодом – в антидержавній діяльності. Складно визначити, в чому конкретно полягали головні звинувачення в настільки широкій категорії.

Протягом наступного року за Якубом Егітом спецслужби вели спостереження. У звітах агенти СБ надавали особливої ваги його закордонним контактам. Остаточно діяльність колишнього керівника ВЄК було підсумовано в лютому 1953 р., власне тоді з'явився наказ про його арешт³⁴. На цей час перелік звинувачень зріс з двох до п'яти. Одні з них стосувалися довоєнної комуністичної діяльності Я. Егіта, інші зводилися до аморальності та корупції під час перебування у Вроцлаві.

³¹ Oltean A. The situation of the Jews in Soviet Union and its satellite countries after the Second World War. *Annals of the University of Oradea – International Relations and European Studies*. 2009. Nr 1. S. 25.

³² Ibid. S. 28.

³³ AIPN. BU 0 1178/1299. Pismo Naczelnika Wydziału III Dep. II M.B.P. z dnia 12 IV 1951 r. K. 123.

³⁴ Ibid. Wniosek o zezwolenie na areszt z dnia 2 II 1953 r. K. 144.

Обвинувачувальний акт завершується твердженням: «Виникає підозра щодо можливих контактів з іноземною розвідкою, особливо із шпигунською діяльністю “Джоінта”. З метою з’ясування справи і отримання додаткових доказів ворожої шпигунсько-диверсійної співпраці “Джоінта” з деякими діячами Єврейського комітету видаю розпорядження про арешт»³⁵.

У цей же час затримали Йозефа Гілтера-Барського, який в 1946–1950 рр. був офіційним представником «Джоінта» в Польщі. Справи щодо звинувачення обох діячів виявилися тісно пов’язаними, а слідчий процес виглядав як підготовка до грандіозного показового суду³⁶. Проте суд не відбувся. Якуб Егіт та Йозеф Гілтер-Барський провели у в’язниці всього пів року. Справу було закрито у вересні 1953 р. Такий фінал кримінального провадження проти «підозрілих елементів» був пов’язаний із смертю Йосифа Сталіна 5 березня 1953 р. Смерть вождя призвела до переорієнтації Комуністичної партії, що більше не потребувала боротьби з єврейськими елітами. Однак справжній політичний перелом у Польщі відбувся тільки 1956 р.

Еміграція

Одразу після звільнення з-під арешту Якуб Егіт почав шукати можливості покинути Польщу. Він планував емігрувати або до Ізраїлю, або в Канаду, де проживала родина його дружини. На практиці виїхати з країни було непросто. Ситуацію змінило надання паспорту Хелені Шварцбард, теці Я. Егіта, що переїхала в Канаду до доньки. Вона отримала свій документ, як і тисячі інших єврейських емігрантів, під час так званої «алії Гомулки» у 1956–1957 рр. унаслідок «польського жовтня»³⁷. Трохи згодом паспорт отримав також Якуб Егіт³⁸. У спогадах він писав про знайомого із Міністерства закордонних справ, який допоміг залагодити формальності з документами і посприяв виїзду за кордон³⁹. На початку 1957 р. Я. Егіт з родиною виїхав з Польщі у напрямку Відня, а звідти – в Канаду. Потяг «Москва – Відень», до якого він сів у Варшаві, віз в останню подорож Європою також інших євреїв. «Алія Гомулки» була масовим явищем, тисячі розчарованих польських євреїв покидали країну з надією на краще майбутнє в США чи Ізраїлі.

Можливо, Якуб Егіт виїжджав з важким серцем, пригадуючи галицькі містечка та ішув у Нижні Сілезії. Останні наукові дослідження засвідчують, що серед емігрантів кінця 50-х років домінують позитивні згадки про Польщу⁴⁰.

³⁵ Ibid.

³⁶ Szaynok B. Komuniści w Polsce... S. 200.

³⁷ Węgrzyn E. Emigracja ludności żydowskiej z Polski do Izraela w latach 1956–1959. Przyчины, przebieg wyjazdu, proces adaptacji w nowej ojczyźnie. *Prace Historyczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. 2010. Nr 137. S. 141.

³⁸ AIPN. Sygn. BU 1547/616. Akta paszportowe: Egit Jakub. K. 6. W materiałach archiwalnych jest jedynie wniosek paszportowy Egita, nie załączono decyzji.

³⁹ Egit J. Rok życia żydowskiego... S. 115.

⁴⁰ Węgrzyn E. Wyjeżdżamy! Wyjeżdżamy?! Alija gomułkowska 1956–1960. Kraków; Budaпeszt, 2016.

Епілог

«Нове життя в Канаді» – так Якуб Егіт назвав один з останніх розділів своїх спогадів «Grand Illusion». Північна Америка подарувала йому довгоочікувану безпеку і спокій. На відстані витягнутої руки були нові можливості роботи, науки і розвитку, а навколо опинилися відкриті люди, з якими легко вдавалося ввійти в контакт. Серед місцевих євреїв він теж швидко здобув авторитет, стаючи членом єврейських політичних представництв.

Якуб Егіт помер 1996 р. у віці 88 років. Помер, переживши майже все ХХ ст., неспокійні часи двох великих воєн, політичний поділ на захід і схід. Його світогляд формувався в період Голокосту і появи держави Ізраїль. Життєвий шлях цього діяча був подібним до долі сотень тисяч інших польських євреїв. Складно не погодитися з Дж. Шатцом, який писав про єврейських комуністів в 1957 та 1968 рр., що опинилися перед важким вибором: залишитися в країні, визнавши поразку, чи покинути все і вирушити за кордон, хоча б у збудований сіоністами Ізраїль⁴¹. Більшість діячів комуністичного руху обрала друге.

REFERENCES

- Aleksion, N. (1996). Stosunek żydowskich partii politycznych w Polsce do emigracji. *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, 2, 120–141 [in Polish].
- Egit, J. (1991). *Grand Illusion*. Toronto [in English].
- Egit, J. (1946, Lipiec 15). Rok życia żydowskiego na Dolnym Śląsku. *Nowe Życie. Trybuna Wojewódzkiego Komitetu Żydowskiego na Dolnym Śląsku*, 1 [in Polish].
- Grabski, A., & Berendt, G. (2003). *Między emigracją a trwaniem: syjoniści i komuniści żydowscy w Polsce po Holocauście*. Warsaw [in Polish].
- Ilwicka, A. (2014). Grand Illusion? The Phenomenon of Jewish Life in Poland after the Holocaust in Lower Silesia. *The Person and the Challenges*, 4, 102–105 [in English].
- Korzec, P., & Szurek, J. (1993). Jews and Poles under Soviet occupation (1939–1941). In A. Polonsky (Ed.), *Studies from Polin. From Shtetl to Socialism* (pp. 385–406). London; Washington [in English].
- Oltean, A. (2009). The situation of the Jews in Soviet Union and its satellite countries after the Second World War. *Annals of the University of Oradea – International Relations and European Studies*, 1, 25–29 [in English].
- Pamięć i Sprawiedliwość. (2004), 2, 196–197 [in Polish].
- Schatz, J. (2009). Świat mentalności i świadomości komunistów polsko-żydowskich – szkic do portretu. In G. Bernedt (Ed.), *Społeczność żydowska w PRL przed kampanią antysemitką lat 1967–1968 i po niej* (pp. 43–56). Warsaw [in Polish].
- Schatz, J. (1993). *The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*. Berkeley; Los Angeles; Oxford [in English].
- Stola, D. (2000). Emigracja pomarcowa. *Prace Migracyjne*, 34, 3–4 [in Polish].
- Stola, D. (2012). *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1959–1989*. Warsaw [in Polish].

⁴¹ Schatz J. Świat mentalności... S. 54.

Szaynok, B. (2000). *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*. Wrocław [in Polish].

Szaynok, B. (1997). The Beginings of jewish settlement in Lower Silesia after World War II (May 1945 – January 1946). *Acta Poloniae Historica*, 76, 172–173 [in Polish].

Węgrzyn, E. (2010). Emigracja ludności żydowskiej z Polski do Izraela w latach 1956–1959. Przyczyny, przebieg wyjazdu, proces adaptacji w nowej ojczyźnie. *Prace Historyczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 137, 130–68 [in Polish].

Węgrzyn, E. (2016). *Wyjeżdżamy! Wyjeżdżamy?! Alija gomulłowska 1956–1960*. Kraków; Budapest [in Polish].

Wierzbicki, M. (2007). *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką 1939–1941*. Warsaw [in Polish].

Marek SZAJDA

*Doctoral Student at the Institute of History
University of Wrocław*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1938-6762>

e-mail: m.szajda@pamieciprzyszlosc.pl

FROM THE BIOGRAPHY OF A JEWISH COMMUNIST. THE PLOT TO THE BIOGRAPHY OF JAKUB EGIT

The article is devoted to the biography of the famous Jewish politician Jakub Egit. In his life, the traditional Jewish values laid down by his family from an early age were intertwined with the multiculturalism of sub-Austrian Halychyna, the challenges of the war years, faith in communist ideals, Zionism, and, ultimately, disappointment, defeat and forced emigration. Born into an orthodox Jewish family, Jakub Egit fully embraced the Jewish identity, which laid the groundwork for his continued interest in Yiddish, Jewish history, and literature. However, the youth revolt and the heightened sense of social justice pushed him to the Zionist community at a young age, and later, due to the radicalization of his views, to the Jewish Communists. Numerous materials of the Security Service of the Second Commonwealth testify to the constant party activity of Jakub Egit, which confirms the author's thesis about its significance in the political arena of interwar Poland. Jakub Egit associated the beginning of World War II with great hopes for the «Soviet good», the belief in which was generally characteristic of the Jews of Eastern Lesser Poland. In his case, the hopes were justified given the high position. However, with the beginning of the German occupation, he had to emigrate to Soviet territory. The return was possible only after the end of World War II, and the further professional and political activities of Jakub Egit were connected with Silesia and the Voivodeship Jewish Committee. However, the realities of post-war Poland in the 1950^s and 1960^s, pressure from the authorities, internal opposition, and ultimately arrest forced Egit to look for migration opportunities. The place of his «new life» was Canada, where he ended his life. In the study, the biography of Jakub Egit is represented on the basis of a wide source base, primarily archival documents, some of which were introduced into scientific circulation for the first time. In addition, his diaries and memoirs are analyzed in detail, which allows us to reveal not only the facts and external assessments but also the personal motives of the figure.

Keywords: Jakub Egit, Jewish communism, Zionism, World War II, Jewish Committee.

УДК 94(477+438)"1976/1989"

DOI: 10.33402/up.2021-14-150-168

Віталій БОРИМСЬКИЙ

*кандидат історичних наук
візитуючий дослідник кафедри Східної Європи
Університету Миколи Коперніка, Польща
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4779-8975>
e-mail: vitalij.borimskij@gmail.com*

СХІДНА ПОЛІТИКА Ю. ПІЛСУДСЬКОГО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ПОЛЬСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ (1976–1989)

Визначено, що з усіх країн соцтабору в Польській Народній Республіці була найсильніша та найорганізованіша демократична опозиція. Її діяльність полягала передовсім у розповсюдженні нелегальних публікацій. Ця опозиційна публіцистика мала великий вплив на формування польських суспільних настроїв та вироблення засад майбутньої політики. Виявлено, що велике значення для формування концепції східної політики мав пропонований польськими опозиціонерами погляд на історію польсько-українських стосунків. Одним із ключових питань, до яких поверталися опозиційні автори, була польсько-радянська війна та польсько-український союз 1920 р.

З'ясовано, яким було сприйняття та концептуалізація політики Ю. Пілсудського щодо України в суспільно-політичному дискурсі польської опозиції. Як джерельну базу використано підпільні періодичні видання, заяви та декларації опозиційних організацій, а також видані в обхід офіційної цензури праці науково-публіцистичного характеру.

Значну увагу приділено впливу на польську опозицію еміграційних середовищ. Стверджено, що в поглядах на концепції східної політики та українське питання дуже суттєвим був вплив паризької «Культури». Ключовою умовою для польської національної безпеки вважали існування незалежної України. Подолання спадку складної спільної історії сприймали як важливий крок до розбудови доброзичливих стосунків. Польсько-українських союз 1920 р. слугував символом об'єднання проти спільного ворога, яким у цьому дискурсі постала Росія. Для тогочасних опозиційних видань характерним був наголос на збройному братерстві українців та поляків у 1920 р., проте згодом, відходячи від ідеалістичного та романтизованого бачення, частішими стали критичні погляди на польську політику. Деякі автори звертали увагу на надмірність польських вимог при укладенні Варшавського договору, важку моральну значущість Ризького миру у відносинах з українцями та, зрештою, недооціненість українських союзників польською громадськістю в наступних десятиліттях.

Ключові слова: другий обіг, польська демократична опозиція, східна політика Ю. Пілсудського, польсько-український союз 1920 р.

Одним із важливих феноменів Польської Народної Республіки був «другий видавничий обіг», або самвидав. Польський випадок став безпрецедентним для країн соціалістичного блоку через свою масовість. Якщо в СРСР самвидав мав порівняно невеликі накладі, а його поширення обмежувалося здебільшого опозиційною інтелігенцією, то в Польщі кількість підпільних видань до 1989 р. становила декілька тисяч назв, накладі деяких з них сягали десятків тисяч. Неможливо підрахувати кількість людей, залучених у «другий обіг», однак впевнено можна ствердити, що йдеться про десятки тисяч осіб. Завдяки своїй масовості, польський «другий обіг» мав суттєве значення для політичної історії. Він сформував громадську думку та заклав ідеологічні основи майбутньої польської політики, зокрема і в стосунку до України. Багато, якщо не більшість, представників сучасної польської політичної еліти були особисто пов'язані з підпільними виданнями.

Початком періоду «другого обігу» вважається 1976 р., коли після червневих протестів Комітет Оборони Робітників (KOR – Komitet Obrony Robotników) почав видавати «Комунікат» («Komunikat») та «Інформаційний бюлетень» («Biuletyn Informacyjny»), хоча деякі нелегальні видання з'являлися і раніше. Після введення воєнного стану 13 грудня 1981 р. накладі підпільної публіцистики зменшились, однак після 1983 р. масштаб видавничої діяльності було відновлено.

У нелегальних виданнях польські опозиціонери презентували свої погляди, обговорювали програми дій, дискутували на теми цілей, стратегії і тактики боротьби. Опозиційна публіцистика була формою громадянського самовираження тієї частини польського суспільства, яка не погоджувалася з комуністичною владою, а головне – з польським статусом сателіта СРСР. Ця публіцистика ставила своїми завданнями поширення інформації, відсутньої в офіційних ЗМІ, аналіз суспільних проблем і, можливо, головне – продовження традиції польської незалежної суспільно-політичної думки¹.

Хоча суттєвим чинником у тогочасному суспільно-політичному дискурсі були поширювані еміграційні часописи та книги, а також передруки з них, об'єктом цього дослідження є передусім тексти, що з'явилися в оригіналі в польських нелегальних виданнях і висвітлюють взаємодію «другого обігу» й еміграції та офіційного дискурсу влади. Предметом дослідження є значення східної політики Юзефа Пілсудського та польсько-українського союзу 1920 р. для формування ідеологічних засад польської опозиції щодо України. Йдеться передусім про інтерпретаційні моделі, розуміння ролі та значення східної політики Ю. Пілсудського в історії Польщі, використання історичного досвіду в аргументації політичних концепцій і т.п.

Ідеологічна палітра польської опозиції не була однорідною. Деякі течії випливали з традицій польської націонал-демократії. В їхньому середовищі відбувалась певна реабілітація та осучаснення спадщини Романа Дмовського і пов'язаної з ним концепції польської зовнішньої політики, що базувалася на альянсі з Росією. Однак значно впливовішим був культ Ю. Пілсудського, постать якого користувалася

¹ Пеленський Я. Україна в польській опозиційній публіцистиці. *Подляські К. Білоруси-Литовці-Українці. Наші вороги чи брати?* / вступ і ред. Я. Пеленський; пер. В. Полішук. Мюнхен: Віднова, 1986. С. 7.

популярністю серед поляків різних політичних поглядів². Варто додати, що і серед націоналістичних кіл у Польщі та в польській діаспорі, як старій ендецької формації, так і нових націоналістичних напрямків, відбулися зміни в поглядах на Україну. Вони вважали, що Польща мусить зайняти нейтральну позицію щодо українсько-російських відносин. Це було певною еволюцією, якщо врахувати, що традиційно прихильники цієї орієнтації бажали вирішити українське питання в російському імперському варіанті та перетворити Україну на провінцію Росії/СРСР³.

Зацікавлення українською тематикою було зумовлене дедалі більшим розумінням геополітичного становища Польщі та відчуттям необхідності нормальних стосунків з усіма сусідами. З половини 1980-х років у польській опозиційній публіцистиці ставало помітним передчуття наближення зміни геополітичної ситуації, що провокувало на кристалізацію концепцій східної політики. Суттєве значення мало звернення до історичного досвіду, особливо міжвоєнного періоду, та актуалізація традиційного для тогочасного дискурсу запитання: що для Польщі вигідніше – межувати з Росією чи з незалежною Україною, Білоруссю і Литвою?⁴. Пік зацікавлення українською тематикою, згідно з дослідженням Христини Чушак, припав на 1986–1988 рр⁵.

Польську підпільну літературу дослідники аналізували ще перед 1989 р.⁶. Ставлення польської опозиції до України цікавило українську діаспору, що знайшло вияв у публікаціях Т. Кузьо, Я. Пеленського, Т. Мацківа⁷. Погляди польських дисидентів на відносини Польщі зі східними сусідами висвітлено в дослідженнях сучасних польських⁸ та українських авторів⁹. Образ України й українців у другому

² Пеленський Я. Україна в польській опозиційній публіцистиці... С. 8–9.

³ Там само. С. 20–21.

⁴ Там само. С. 9.

⁵ Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці в політичній думці польської опозиції (1976–1989). Львів: Вид-во «ПАІС», 2011. С. 60.

⁶ Tarnowski K. «Drugi obieg» i kultura polska (1976–1986). *Libertas*. 1987 (Zima). Nr 5. S. 25–39.

⁷ Kuzio T. Opozycja polska i mniejszość ukraińska a sprawa ukraińska. *Nowa Koalicja*. 1989. Nr 7. S. 59–64; Pełenśkiy J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej. *Kultura Niezależna*. 1986. Nr 26 (XII). S. 58–71; Мацків Т. Ще до українсько-польських взаємовідносин: справа української державності в польській публіцистиці. *Сучасність*. 1988. № 2. С. 66–72.

⁸ Mikołajczyk M. Jak się pisało o historii... Problemy polityczne powojennej Polski w publikacjach drugiego obiegu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Kraków: Księgarnia Akademicka, 1998. 266 s.; Boruta M. Wolni z wolnymi, równi z równymi. Polska i Polacy o i dla niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej. Kraków: Arcana, 2002. 355 s.; Szczerpański T. Mniejszości narodowe w myśli politycznej polskiej opozycji w latach 1980–1989. Toruń: Adam Marszałek, 2008. 272 s.

⁹ Зайцев Ю. Польська опозиція 1970–80-х років про засади українсько-польського порозуміння. *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Ю. Сливка*. Львів, 1998. С. 52–64; Геник М. Подолання між-національних стереотипів та польсько-українське примирення у діяльності польської опозиції. *Слов'янський вісник*. 2011. Вип. 11. С. 27–31; Геник М. Польсько-українське

видавничому обігу в Польщі висвітлила Богуміла Бердиховська, зазначивши, що доробок польської опозиції значно полегшив налагодження відносин між уже самостійною Польщею та її східними сусідами¹⁰.

Питання сприйняття польсько-українського союзу 1920 р. та його концептуалізації в загальному дискурсі вироблення засад східної політики польської опозиції раніше не ставало предметом окремого дослідження, хоча побіжно його зачіпали в деяких публікаціях. Наприклад, польський дослідник Павел Коваль стверджував, що польсько-український союз часто «експлуатувався» польською опозиційною публіцистикою¹¹. Х. Чушак простежила велику символічну значущість союзу 1920 р. для польсько-українського діалогу та зазначила, що «чи не кожне періодичне видання, яке опублікувало хоча б кілька матеріалів на українську тематику, вважало обов'язком згадати цей договір»¹². З огляду на ширший предмет дослідження, авторка приділила цьому питанню лише неповні три сторінки. Ярослав Пеленський звернув увагу на ставлення польських публіцистів до Варшавського договору. Він зазначив, що воно було досить критичне. Визнавали невігідність умов договору для української сторони і те, що Польща не дотримала своїх зобов'язань і віддала українського партнера на поталу більшовицькій Росії, як західні союзники Польщу під час Другої світової війни та після неї. Водночас, на думку більшості польських опозиційних публіцистів, українська сторона також не виправдала польських очікувань¹³. Однак, попри влучність зауважень, Я. Пеленський присвятив дослідження значно ширшій проблематиці і лише в загальних рисах описав питання місця східної політики Ю. Пілсудського та польсько-українського союзу в суспільно-політичному дискурсі «другого обігу».

Величезний вплив на польську підпільну публіцистику мали зв'язки з еміграцією. В питаннях східної політики польські опозиційні середовища підхопили ідеї паризької «Культури». Концепцію Гедройця-Мерошевського підтримали польські нелегальні видання, які часто, особливо на початку, передруковували матеріали з «Культури»¹⁴ або «Історичних Записок», не кажучи вже просто про нелегальне поширення еміграційної літератури. Водночас в українському питанні

примирення в політичній діяльності Костянтина Зеленка. *Гілея*. 2011. Вип. 44. С. 718–725; Чушак Х. Дискусії навколо історії польсько-українських взаємин на сторінках польських опозиційних видань (1976–1989). *Польські студії*. Перший конкурс ім. Єжи Гедройця. Київ: Дух і Літера, 2008. С. 170–193.

¹⁰ Бердиховська Б. Україна та Українці у другому польському обігу. *Обрії особистості: книга на пошану Івана Дзюби* / упоряд. О. Гнатюк, Л. Фінберг. Київ: Дух і Літера, 2011. С. 98–107.

¹¹ Kowal P. Za wolność naszą i waszą. Ukraina, Litwa i Białoruś w myśli polskich środowisk opozycyjnych w latach 1976–1980. *Narody i historia* / red. A. Rzegocki. Kraków: księgarnia Akademicka, 2000. S. 239–293.

¹² Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці в політичній думці польської опозиції (1976–1989). Львів: Вид-во «ПАІС», 2011. С. 133.

¹³ Пеленський Я. Україна в польській опозиційній публіцистиці... С. 12.

¹⁴ Як наприклад знакова стаття Ю. Мерошевського: Mieroszewski J. Rosyjski «kompleks polski» I ULB. *ABC*. 1984. Nr 1. S. 17–29.

публіцистика «другого обігу» перебувала у стані дискусії з офіційною комуністичною пропагандою, що зображувала Київський похід 1920 р. як загарбницьку дію, а союз із УНР як вияв імперіалізму¹⁵. Наприклад, редакція краківського часопису «Зоможондносць» («Zomorządność») вказувала на ангажованість та викривлення офіційної історіографії та зазначала, що про 1920 р. пересічний поляк з ПНР, вихований на офіційній історії, має стереотипне уявлення, боцїмто польські війська пішли на Україну в інтересах польських кресових магнатів. Правдиву ж інформацію «можна дізнатися поза школою з еміграційних книжок та підпільної літератури»¹⁶. На пізніших етапах польська опозиція вже намагалася формувати власний порядок денний і провадити інформаційну політику, альтернативну до офіційної. Як в еміграційній, так і в польській підпільній публіцистиці панувало переконання потреби налагодження добросусідських відносин з українцями. У будь-яких дискусіях про польську східну політику (минулу чи майбутню) польсько-український союз 1920 р. майже неможливо було оминати. Він слугував прикладом втілення концепцій Ю. Пілсудського, який закликали аналізувати, і водночас прикладом бойового братерства українців та поляків, який був символом примирення та об'єднання у своєрідній «публічній дипломатії» польських опозиціонерів.

Важливим на самому початку існування опозиційного самвидаву був програмний текст щодо польської східної політики авторства Яцека Куроня, Антонія Мацеревича та Адама Міхніка¹⁷, що закладав ідейні основи ставлення до східних сусідів. Він дуже перегукувався зі статтею Юліуша Мєрошевського «Російський “комплекс польський” і терени УЛБ»¹⁸. Її основну ідею можна викласти у двох тезах: по-перше, ситуація на теренах України, Литви та Білорусі завжди детермінувала польсько-російські стосунки; по-друге, поляки не поборолі до кінця імперіалізм у своїй ментальності. Польща, на думку Ю. Мєрошевського, не повинна боротися за свій вплив на цих територіях, а мусить беззастережно підтримати українців, білорусів та литовців у їхній боротьбі за незалежність. Стаття Я. Куроня, А. Міхніка та А. Мацеревича в значній мірі повторювала цю думку. Автори зазначали, що в міжвоєнний період Польща нарівні з Радянською Росією брала участь у політиці поділу України, Білорусі та Литви, тобто вела імперіалістичну політику щодо цих народів. Така стратегія призвела до катастрофи 1939 р. Польща не повинна ставитися до цих територій як до сфери впливу, оскільки вона не здатна конкурувати з Росією. Гарантією суверенності Польщі вони вважали суверенітет націй, які відмежовують її від Росії, а отже, політика, що загрожує суверенітету цих націй, є антипольською. «Не існує польсько-російського кордону, – стверджувалося в статті, – а кожен, хто

¹⁵ Див.: Боримський В. Польсько-український союз 1920 р. в польській комуністичній історіографії. *Польські Студії*. Варшава; Київ: Дух і Літера, 2017. Т. 10. С. 77–99.

¹⁶ O pamiętnym roku 1920 w nietypowej książce wydanej w PRL. *Zomorządność*. 1985. Nr 109. S. 4.

¹⁷ Всі три автори зробили кар'єру в незалежній Польщі: Яцек Куронь очолив парламентську комісію до справ нацменшин, Антоній Мацеревич займав посаду міністра оборони, а Адам Міхнік став головним редактором найвпливовішої ліберальної газети «Виборча». В «Głosie» серед інших друкувалися також майбутній президент Ярослав Качинський, політик правого спрямування Януш Корвін-Мікке та ін.

¹⁸ Mieroszewski J. Rosyjski «kompleks polski» i obszar ULB. *Kultura*. 1974. Nr 9. S. 3–14.

його творить, мусить собі усвідомити, що робить це ціною утиску українців, білорусів і литовців. Для Польщі то програма браку суверенітету, постійної смертельної небезпеки, а для російської нації – програма диктатури, яка розбещує суспільство»¹⁹. Керуючись логікою пов'язаності українського і польського питання, опозиціонери намагалися вкорінити у свідомості поляків твердження, що вони межують на сході не з Росією, а з українським, білоруським та литовським народами. Як зазначає П. Коваль, у сімдесятих роках це не було таким очевидним, як зараз може здаватися²⁰.

Звідси, на думку авторів, випливала програма дій, що передбачала боротьбу проти ксенофобії та шовінізму поляків щодо східних сусідів, вироблення співчуття до їхніх самостійницьких прагнень²¹. Польські опозиційні видання слідували цій настанові. Вони намагалися, по-перше, вносити більше емпатії до інтерпретації історії відносин Польщі з її східними сусідами, презентувати українську точку зору, вказувати на польську відповідальність за деякі історичні помилки, а по-друге, нагадувати та експонувати позитивні моменти у цих відносинах. Польсько-український союз 1920 р. мав у собі два протилежні символи: з одного боку – бойове братерство у спільній кампанії проти більшовиків, з іншого – використання слабкості УНР, що виявилось в нерівноправних умовах Варшавського договору та майже односторонньому анулюванні союзу Ризьким договором. Тож союз можна було інтерпретувати по-різному. Крім того, він був винятково важливим пунктом у будь-яких міркуваннях про польсько-українські відносини.

Одним з найстаріших видань, що спеціалізувалося на східноєвропейській тематиці, був журнал «Обуз» («Obóz»), який постав 1981 р. Часопис активно співпрацював з опозиційними діячами зі східного блоку, оскільки, як вважала редакція, доля Польщі тісно пов'язана зі змінами, що трапляються в комуністичному світі²². Українську проблематику можна було знайти і на сторінках «АВС»²³. Одним з головних видань, де регулярно підіймали питання відносин з українцями, був люблінський часопис «Спотканя» («Spotkania») ²⁴. Передруковуючи декларацію з

¹⁹ Kuroń J., Macierewicz A., Michnik A. Sprawa polska – sprawa rosyjska. *Głos*. 1977. Nr 1. S. 11–14. Тут цит. за: Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог / упоряд.: І. Хруслінська, А. Павлишин. Київ: Дух і Літера, 2012. С. 67.

²⁰ Kowal P. Za wolność naszą i waszą... S. 239–293.

²¹ Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог... С. 68.

²² До його редколегії входили: Єжи Таргальський, Ян Маліцький, Анджей Ананич, Казимир Стембрович, Войцех Мазярьський, Марек Перналь, Роберт Богданський. Див.: Бердиховська Б. Україна та Українці у другому польському обігу. *Обрії особистості: книга на пошану Івана Дзюби* / упоряд.: О. Гнатюк, Л. Фінберг. Київ: Дух і Літера, 2011. С. 98–107.

²³ «ABC. Adriatyk. Bałtyk. Morze Czarne» – орган ліберально-демократичної партії «Niepodległość». До його редакції належали Анджей Кравчик, Марцін Наврот, Тадеуш Каде-наци та четвертий президент Польщі Броніслав Коморовський.

²⁴ «Spotkania. Niezależne Pismo Młodych Katolików» – одне з найважливіших видань другого обігу. Виходило у 1977–1989 рр., всього 36 номерів. Часопис об'єднував людей, пов'язаних з Католицькою Церквою. До лідерів, що видавали часопис, належали Януш Базидло (1995–1997 – секретар Сенатської Комісії Еміграції та Поляків за Кордоном, 1998–2000 – начальник Відділу Товариств у Департаменті Справ Ветеранів та Репресо-

паризької «Культури», часопис декларував підтримку прагнень самостійності всіх народів СРСР, особливо українського²⁵. Ідею появи незалежної України підтримували у публікаціях політико-теоретичного характеру й інші видання²⁶.

У 1978 р. з нагоди дня народження в Симона Петлюри «Спотканя» опублікували звернення до «Братів українців», в якому Головного Отамана описували як «палкого патріота», що одним із перших зрозумів: «єдиним шляхом для наших народів є шлях примирення та взаємного компромісу»²⁷, що було очевидним відсиланням до квітневого договору 1920 р. Загалом і сам Головний Отаман у свідомості поляків асоціювався передусім з Київським походом 1920 р. Редакція наголошувала: «не може бути вільної Польщі без вільної України, а вільної України без вільної Польщі»²⁸.

Одним із головних завдань у питанні відносин з українцями вважали подолання національних стереотипів. Редакція «Споткань» підкреслювала, що вирішальний вплив на атмосферу, в якій живуть українці, має не влада, а позиція польського суспільства та Церкви, і не менш важливим для поляків є покращення становища української меншини в Польщі. Це, на думку редакції, не просто альтруїзм, а національний інтерес Польщі²⁹. Публіцисти погоджувалися, що перешкодити польсько-українському примиренню могли взаємні упередження. Тож боротьбу з національними стереотипами вважали тактичною ціллю на шляху до широкого примирення.

Сам Єжи Гедройць в інтерв'ю на сторінках «Споткань» пояснював, що ідеологічні основи пропагованої «Культурою» концепції східної політики пов'язані з модифікованими концепціями Ю. Пілсудського³⁰. На його думку, роль Польщі на Сході величезна, однак інакша, ніж це закладалося ягеллонськими концепціями. Вони застаріли через появу новітніх українського, литовського та білоруського націоналізмів, тож повторення старої політики було б сприйнято за нову форму польського імперіалізму. «Тракувати сьогодні, за настільки зміненої ситуації, Пілсудського чи Дмовського як джерело вказівок, це нонсенс³¹», – наголошував редактор «Культури».

ваних Осіб, від 2000 – радник з питань католицьких ЗМІ керівника Національної Ради Радіофонії та Телебачення), Януш Крупський (виконував функцію віцепрезидента Інституту Національної Пам'яті, був директором Департаменту Справ Ветеранів та Репресованих Осіб. Загинув у катастрофі урядового літака під Смоленськом) та Пьотр Єглінські (видавець та публіцист. Кавалер ордена Відродження Польщі «за видатні заслуги в діяльності на користь демократичних замін в Польщі»). Див: Choma-Jusińska M. *Spotkania. Niezależne Pismo Młodych Katolików. Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*. Warszawa 2012. T. 2. S. 430–431.

²⁵ Deklaracja w sprawie ukraińskiej: Za paryską «Kulturą» (nr 5 z 1977). *Spotkania*. 1978. Nr 2. S. 57.

²⁶ O niepodległą Ukrainę. *Biuletyn Dolnośląski*. 1980. Nr 7/17. S. 14–15.

²⁷ Redakcja Spotkań do Braci Ukraińców. *Spotkania*. 1978. Nr 8. S. 94.

²⁸ Ibid.

²⁹ Przed Milenium Chrztu Rusi-Ukrainy. *Spotkania*. 1980. Nr 12/13. S. 134–142.

³⁰ Z Jerzym Giedroyciem, twórcą pisma «Kultura» i Instytutu Literackiego w Paryżu, rozmawia Marek Zieliński. *Spotkania*. 1981. Nr 16. S. 6–13.

³¹ Ibid. S. 12.

Щоб сперти польську політику на нових основах і не мати закидів щодо імперіалізму, вважав Є. Гєдройць, треба було наважитись на жертви. Тому, якщо поляки хочуть нормалізувати свої стосунки з Литвою, Україною і Білоруссю, їм потрібно змиритися з утратою східних територій та відмовитись від ідеї повернення цих земель навіть у разі зміни геополітичної ситуації. Він підкреслював, що це треба чітко і ясно задекларувати³². «Утворення незалежної України, – переконував Є. Гєдройць, – було б зрештою відкриттям певних можливостей для Польщі на Сході. Ми б нарешті отримали шанс маневру. Це був би різновид буферної держави, яка відділила б нас від майбутньої Росії»³³.

Загалом в інтелектуальній атмосфері панувало переконання у далекоглядності та розсудливості концепцій Ю. Пілсудського³⁴. Натомість концепції польської націонал-демократії часто піддавали критиці. В одній зі статей у часописі «Зоможонд-носць», наголошували, що концепція Ю. Пілсудського в офіційному дискурсі ПНР дискредитується або «вимазується», що свідчить про її дієвість і реальну загрозу існуванню СРСР³⁵. Публіцист переконував у важливості «усвідомлення очевидної потреби співпраці народів у їхній боротьбі з ярмом комунізму в російському виданні»³⁶. Такі думки викладали й інші публіцисти³⁷.

Під впливом загального переконання у спільності доль та інтересів і необхідності об'єднання польські опозиційні публіцисти намагалися шукати в історії польсько-українських стосунків більше позитивного символізму. На початковому етапі розвитку другого обігу польсько-український союз 1920 р. посідав чільне місце у цій тактиці. Це прагнення посилювалося тим, що, враховуючи негативне зображення політики Ю. Пілсудського комуністичною владою Польщі, польські опозиційні публіцисти намагалися в популяризаторських статтях протидіяти такій інтерпретації, тому часто змальовували польські наміри дещо альтруїстично.

Деякі автори описували Ю. Пілсудського як прихильника федерації на землях колишньої Речі Посполитої, а союз з УНР як спробу реалізації цих федералістських намірів. Наприклад, Мечислав Зуловський, нарікаючи на фальшування польської історії офіційною пропагандою ПНР, одним з найбільш сфальшованих питань вважав Київський похід 1920 р. Свої риторичні зусилля він спрямовував передусім на заперечення тверджень офіційної історіографії. М. Зуловський переконував, що насправді Київський похід був найповнішою зі спроб реалізації федераційної

³² Z Jerzym Giedroyciem... S. 7.

³³ Ibid. S. 8.

³⁴ Напр.: Łojek J. Idea Federacyjna Józefa Piłsudskiego. *Libertas*. 1986. Nr 6. S. 47–63.

³⁵ J.K. Kto się boi federalizmu? *Zomorządność*. 1985. Nr 111. S. 4.

³⁶ Ibid.

³⁷ Darski J. [Jerzy Targalski]. Między Rosją a Polską. *Kontakt*. 1987. Nr 9 (65). S. 118–133; Bielocerkowski W. Rosja i Ukraina. *Kontakt*. 1985. Nr 3 (35). S. 51–56; Jeleń C. Wojna polsko-sowiecka w roku 1920 albo pierwsza wojna komunizmu w imię pokoju. *Kontakt*. 1984. Nr 6 (26). S. 69–75.

програми, котра, до того ж, передбачала відмову від деяких польських інтересів за цілковитої стриманості в накиданні Україні формально-юридичних зв'язків³⁸.

Мечислав Зуловський також був переконаний у намірах Юзефа Пілсудського компромісно вирішити питання Східної Галичини та висловлював припущення, що якби федерація Варшави з Києвом стала реальністю, то Ю. Пілсудський приєднав би Західну Україну до з'єднаної з Польщею Наддніпрянської України³⁹. Типовим для польської опозиційної публіцистики, зокрема й для М. Зуловського, було підкреслення вірності та бойової вартості українських військ⁴⁰. Він намагався обійти польсько-радянські домовленості щодо України, зате наголошував, що і після Ризького миру Польща підтримувала ідею розвалу СРСР «по національних швах» та визволення поневолених народів⁴¹. З цього досвіду М. Зуловський пропонував робити висновки, щоб «коли надійде момент історичної справедливості, “скористатися” новими змістами старої програми»⁴².

Типовим прикладом боротьби з офіційним владним трактуванням східної політики Ю. Пілсудського була стаття учасника польсько-радянської війни Казімежа Плути-Чаховського⁴³. Він нарікав, що через пропаганду противників польсько-українського братерства в історії наших відносин переважають більше образи, ніж позитивні моменти. В намаганні зрівноважити ці викривлення автор змальовував історію польсько-українських стосунків, чільне місце в якій відводилося союзу 1920 р. Він наголошував, що Польща перша визнала незалежність України та всіляко підкреслював польсько-українське збройне братерство і безкорисливість Варшави. Якби Польща перемогла тоді у війні, подальша доля Європи, на його думку, могла б піти «логічнішими шляхами»⁴⁴. Ризький мир К. Плути-Чаховський зображував як нездоланну обставину, що ніби позбавляло Польщу моральної відповідальності⁴⁵.

Краківський часопис «Зоможондносць» у статті, приуроченій до шістдесят п'ятої річниці польсько-українського договору, зазначав, що шкільні програми замовчують цей «видатний факт», а комуністична пропаганда підхоплює всякі вияви конфліктів між поляками та українцями, оминаючи приклади взаємної допомоги і співжиття. Тож редакція намагалася публікувати матеріали, які «об'єктивніше

³⁸ Zułowski M. Federalizm – pokłosie idei Józefa Piłsudskiego. *Droga*. 1980 (rok III). Nr 10. S. 3–17. Див. також: Zułowski Mieczysław. *Wojna z Rosją o niepodległość: 1918–1920*. Katowice: Wyd-wo Polski, 1987.

³⁹ Zułowski M. Federalizm – pokłosie idei Józefa Piłsudskiego. S. 8.

⁴⁰ Ibid. S. 9.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid; Див. також: Zułowski M. *Wojna z Rosją o niepodległość 1918–1920*. Gdańsk: Społeczny Instytut Pamięci Narodowej Imienia Józefa Piłsudskiego. 1978. 40 s.

⁴³ Józef Kazimierz Pluta-Czachowski, псевд.: Gołdyn, Kuczaba, Paprzyca (1898–1979) – полковник піхоти Війська Польського.

⁴⁴ Kuczaba [Kazimierz Pluta-Czachowski]. *Ukraina i Polska. Wolni z wolnymi – równi z równymi*. *Rzeczpospolita*. 1980. Nr 6. S. 3–7.

⁴⁵ Ibid.

представляють долю польсько-українських відносин»⁴⁶. У статті описано випадки польсько-українського братерства зброї, починаючи від Хотинської битви і закінчуючи вересневою кампанією 1939 р. Чільне місце в цьому описі займав польсько-український союз 1920 р., С. Петлюра в ньому поставав як відповідник Ю. Пілсудського. Ціллю договору «було відбирання в Росії українських земель, відібраних під час поділів, і утворення на них незалежної Української держави, об'єднаної союзом з Польщею»⁴⁷. Щоб підкреслити значущість договору, використовували термін «союзні війська» замість традиційного означення «польські». Згадували й Марка Безручка та оборону Замостя. Ризький договір описано в статті як вимушений вчинок Польщі всупереч намірам Ю. Пілсудського. І хоча ця сторінка польсько-української співпраці закінчилася трагічно, однак, поляків та українців більше нічого не розділяє, а усвідомлення потреби «спільних» [підкреслено в оригіналі статті – В. Б.] дій є обов'язковою умовою для виборення самостійності⁴⁸.

В іншій статті до річниці польсько-українського союзу часопис «Зоможонд-носць» стверджував, що метою договору від 21 квітня 1920 р. був спільний удар на Росію та «відбирання земель, забраних під час поділів і утворення незалежної України, що сягала б за межу Дніпра»⁴⁹. Тут простежуємо певне патерналістське трактування тогочасної України. Польща, як зазначалось, будучи «законним розпорядником» спадку Речі Посполитої, мала своїм обов'язком «убезпечення тих земель від російського домінування і забезпечення їх мешканцям, власною польською силою, права на самовизначення»⁵⁰. Подібні трактування не були рідкістю для публіцистики 1970-х років.

Один із найпомітніших речників польсько-українського примирення в ПНР Богдан Скарадзінський⁵¹ наголошував, що згідно з Варшавським договором польські війська могли бути виведені з України на бажання будь-якої зі сторін. Він доводив, що Ю. Пілсудський не мав намірів встановлювати якийсь протекторат над Україною і Польща не могла становити загрози для України, навіть якби хотіла, оскільки була для цього заслабка як військово, так і економічно⁵². Б. Скарадзінський вважав, що поразка в 1920 р. є відповідальністю обох сторін. На його думку, Наддніпрянська Україна не відреагувала на заклик С. Петлюри. Українська армія, хоч «мужня в боях з більшовиками і лояльна щодо поляків як в період удач, так і поразок», все ж не

⁴⁶ Puskaj, bat'ka z polakamy umiraty. *Zomorządność*. 1985. Nr 101. S. 3–4.

⁴⁷ Ibid. S. 3.

⁴⁸ Ibid. S. 4.

⁴⁹ O pamiętnym roku 1920 w nietypowej książce ... S. 4.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Богдан Скарадзінський, псевд. Jan Brzoza, Kazimierz Podlaski (1931–2014) – польський публіцист, письменник і суспільний діяч. Див.: Геник М. «... Nasi Wrogowie czy Bracia?» Польсько-українське примирення в політичній думці Богдана Скарадзінського / Казімежа Подляського. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 21. С. 106–112.

⁵² Kazimierz Podlaski [Bohdan Skaradziński]. Rok 1918, a rok 1920. *Głos*. 1978. Nr 11–12. S. 59–68.

перевищила розмірів кільканадцяти тисяч⁵³. Якби українці виявили більшовикам такий же опір, як галичани полякам, то доля України могла б виглядати інакше⁵⁴.

Звернення до історії польсько-українського союзу 1920 р. як до символу братерства та примирення наявне в багатьох політичних текстах, спрямованих на українців. «Резолюція про право України на незалежне державне існування», прийнята Політичною Радою Конфедерації незалежної Польщі⁵⁵, приурочувалась до річниці укладення Варшавського договору та згадувала про звільнення Києва від більшовиків. Вона заслуговує на ширше цитування:

«Сьогодні, в 60-ту річницю польсько-українського договору від 21 квітня 1920 року, а також визволення Києва – Політична Рада стверджує:

Польща не може згодитися на залежність України від якої-небудь російської держави, не претендує також на жоден власний вплив на терени України. В інтересах Польщі є безумовне утворення і зміцнення цілковито незалежної Української держави, що займала б усю територію, населену українцями, що знаходиться між вільною Польщею та вільною Росією. ...

Сьогодні, як і 60 років тому, вимальовуються дедалі реалістичніші можливості виборення незалежного буття як Польщею, так і Україною. Це залежить від дій польського та українського народів у своїх країнах та на чужині, від подолання давніх суперечок та упереджень, від погоджених дій в ім'я реалізації спільної великої мети»⁵⁶.

Отже, як можна помітити, автори резолюції вбачали в польсько-українському союзі 1920 р. досвід, який міг бути застосовним для сучасності або в майбутньому, і чітко це артикулювали.

У виданні «Жечпосполіта» («Rzeczpospolita»), друкованому органі Комітету договору про самовизначення нації⁵⁷ як доповнення до декларації польського та українського еміграційних урядів про спільність інтересів⁵⁸ містилася стаття під промовистим заголовком «Україна і Польща – вільні з вільними – рівні з рівними»⁵⁹. Наголошуючи на досвіді 1920 р., видання підкреслювало потребу «розуміти минуле і робити з нього висновки, що ведуть до подальшого братерства, до обопільної вигоди наших народів»⁶⁰.

Для публікацій кінця 1970-х років характерне намагання ідеалізувати польсько-український союз 1920 р. Вони наближались до дещо романтичних, хоча

⁵³ Kazimierz Podlaski... S. 63.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Konfederacja Polski Niepodległej – опозиційна партія у ПНР, створена 1 вересня 1979 р., ставила за мету незалежність Польщі, декларувала прихильність до ідей Ю. Пілсудського.

⁵⁶ Rada Polityczna KPN. Rezolucja o prawie Ukrainy do niezawisłwgo bytu. *Droga. Pismo konfederacji Polski Niepodległej*. 1980. Nr 10. S. 2–3.

⁵⁷ Komitet Porozumienia na rzecz Samostanowienia Narodu – опозиційна організація, створена 10 лютого 1979 р. Войцехом Зембінським (Wojciech Ziemiński).

⁵⁸ Deklaracja Polsko-Ukraińska. *Rzeczpospolita*. 1980. Nr 6. S. 2.

⁵⁹ Ukraina i Polska – wolni z wolnymi – równi z równymi. *Rzeczpospolita. Pismo Komitetu Porozumienia na Rzecz Samostanowienia Narodu*. 1980 (Rok II). Nr 6. S. 3–7.

⁶⁰ Ibid. C. 4.

подекуди патерналістських трактувань, зазначаючи, наприклад, що: «Польща зрікалась на користь України територій, загарбаних Росією при першому поділі»⁶¹, а мотиви Ю. Пілсудського описувалися бажанням «допомогти створити Україну»⁶². Стосовно причин невдачі спільного походу, більшість авторів вважала, що Ю. Пілсудського підвели занадто оптимістичні розрахунки на політичну зрілість українського народу й недооцінка Червоної Армії та її керівників⁶³.

Однак були і значно самокритичніші інтерпретації. Намагаючись знайти спільну мову з українцями, польські опозиціонери не тільки шукали позитиву в історії двосторонніх відносин, а й вказували на свої помилки стосовно українців. Генрик Кшечковський, аналізуючи причини невдач у польсько-українських стосунках в міжвоєнний період, вважав, що польська непоступливість і безкомпромісність спричинили посилення неприязні та радикалізацію українців⁶⁴. Цю тему продовжував дописувач Богуслав Жулко, котрий додавав, що історичні провини більше обтяжують польський рахунок, ніж український, оскільки поляки були сильнішим народом, мали власну державу, котрої не мали українці. Польську провину він вбачав і в невдачі налагодження польсько-українських відносин у 1919–1920 рр.: «В міжвоєнний період ми не змогли укласти наших стосунків з українцями на платформі рівних з рівними, незважаючи на федеративні плани Пілсудського, незважаючи на договір з Петлюрою в 1920 р.»⁶⁵.

Єжи Таргальський полемізував із Юзефом Мацкевичем, який критично ставився до Ю. Пілсудського⁶⁶. Він вважав, що Начальник Держави планував створити між Польщею та Росією систему незалежних держав. Якби ці прагнення увінчалися успіхом, комунізм не вийшов би за межі етнічної Росії і не загрожував би світу. Радянська Росія, замкнена кільцем національних держав, рано чи пізно занепадала б і постбільшовицька Російська держава «формулась би тільки в російських етнічних кордонах [підкреслення Є. Таргальського – В.Б.], і навіть якби не розірвала з націоналізмом та імперіалізмом, не становила б смертельної загрози для решти народів»⁶⁷. Описуючи події 1920 р., Є. Таргальський намагався підкреслити значущість союзу з Україною і наголошував на бойовій вартості українських військ, їхній відданості спільній справі тощо⁶⁸. Укладення миру з більшовиками

⁶¹ 1920. Cud nad Wisłą. Dodatek specjalny. *Biuletyn Dolnośląski*. 1980. Nr 8/15. S. I–XX.

⁶² Swiatowid. Józef Piłsudski, w 45 rocznicę śmierci. *Biuletyn Dolnośląski*. 1980. Nr 5/12. S. 12–14.

⁶³ Напр.: Okilicz K. Józef Piłsudski 1867–1935. *Libertas*. 1985. Nr 4. S. 36–58.

⁶⁴ X.Y.Z. [Henryk Krzeczowski]. Українці wobec państwowości polskiej. *Spotkania. Niezależne pismo młodych katolików*. 1977. Nr 1 (Październik). S. 29–42.

⁶⁵ ABC [Żulko Bogusław]. Do Redakcji «Spotkań» w związku z artykułem XYZ «Українці wobec państwowości polskiej» (nr 1. S. 29–42). *Spotkania*. 1978. Nr 3. S. 104–106.

⁶⁶ Йдеться про його роман «Lewa wolna», в котрому Ю. Мацкевич різко розкритикував Ю. Пілсудського за недалекоглядність та небажання підтримати російський «білий» рух.

⁶⁷ Józef Darski [Jerzy Targalski]. Czy Denikin miał rację? *Kontakt*. 1986. Nr 45 (Styczeń). S. 10–19.

⁶⁸ Józef Darski [Jerzy Targalski]. Towarzysze broni (Cz. I). *Kontakt*. 1986. Nr 3 (47) (Marzec). S. 59–64; Józef Darski [Jerzy Targalski]. Towarzysze broni (Cz. II). *Kontakt*. 1986. Nr 6 (50) (Czerwiec). S. 60–71; Józef Darski [Jerzy Targalski]. Towarzysze broni (Cz. III). *Kontakt*. 1986. Nr 7 (51) (Lipiec). S. 63–69.

в Ризі Є. Таргальський вважав помилкою, що стала головною причиною втрати незалежності в 1939 р., та пізніше в 1944⁶⁹. Та якщо навіть Ризький мир і можна було б визнати болісною необхідністю, то Польща, на його думку, несе цілковиту провину за національну політику міжвоєнного періоду⁷⁰.

Згадка про польсько-український союз виринула і в зовсім іншому контексті. В інтерв'ю виданню «Контакт» Збігнєв Бжезінський порівнює наслідки Ялтинської конференції 1945 р. для Польщі з рішеннями Ризької конференції для України: «Поляки повинні пам'ятати, що в 1920 р., коли ми спільно з українцями воювали проти Росії і дійшли до переконання, що не можемо Росію перемогти, то без найменшого вагання ми продали українців. Ми підписали ризький пакт і роззброїли українських солдатів, які воювали разом, рука в руку з нами. Бо так нам наказувала державна необхідність. І особливих докорів сумління ми не мали. Тож будьмо більш об'єктивні в оцінці політики інших держав в стосунку до нас»⁷¹.

Пік зацікавлення українською проблематикою припав на кінець 1980-х років. 33/34 номер «Споткань» 1987 р. був повністю присвячений Україні та приурочувався до річниці хрещення Русі. У вступному слові йшлося про складність історії польсько-українських відносин та бажання їхнього покращення. Редакція зверталася до українців зі словами: «Вибачте нам як і ми Вам вибачаємо»⁷², що було повторенням формули з відомого листа польських біскупів до німецьких біскупів 1965 р. Цілий номер був спрямований передусім до українців і сповнений доброзичливих жестів. У ньому було вміщено промову Яна Павла II⁷³ та текст з Месси Примирення⁷⁴ в Підкові Лісній, що відбулася 3 червня 1984 р. У зверненні «До братів українців» читаємо: «Цього року минає сота річниця народження Отамана України Симона Петлюри, який для багатьох є символом примирення. Це він, палкий український патріот, один з перших зрозумів і догледів, що єдиним шляхом для наших народів є шлях примирення і взаємного компромісу»⁷⁵. Його приклад, як говорилося у відозві, «обнадіює на майбутнє. Адже не може бути вільної Польщі без вільної України, а вільної України без вільної Польщі»⁷⁶.

Декілька опозиційних організацій виступили з відозвою «До братів українців, білорусів, литовців», яка була надрукована в різних виданнях⁷⁷. Підписанти відозви

⁶⁹ Józef Darski [Jerzy Targalski]. Czy Denikin miał rację? S. 19.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Między realiami a iluzjami – rozmowa ze Zbigniewem Brzezińskim. *Kontakt*. 1985. Nr 6 (38) (Czerwiec). S. 9–10.

⁷² Od Redakcji. *Spotkania*. Nr 33/34. 1987. S. 1–3.

⁷³ Przemówienie Ojca Świętego Jan Pawła II (wygłoszone dnia 4 października 1979 roku w katedrze greckokatolickiej pw. Niepokaleneo Poczęcia NMP w Filadelfii, USA). *Spotkania*. 1987. Nr 33/34. S. 6–9.

⁷⁴ Msza Święta Pojednania (Podkowa Leśna 3 VI 1984). *Spotkania*. 1987. Nr 33/34. S. 9–17.

⁷⁵ Do braci Ukraińców. *Spotkania*. 1987. Nr 33/34. S. 207–208.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Do braci Ukraińców, Białorusinów i Litwinów. *Spotkania*. 1987. Nr 33/34. S. 208–210. Zob.: *Nowa Koalicja*. 1985. Nr 1. S. 1–3; *Zomorzędność*. 1985. Nr 111 (20 IX). S. 3–4; *ABC*. 1987.

зазначали, що «ревiзiя кордонiв мiж територiями наших кордонiв суперечила б iхнiм iнтересам i духу спiльноти та приязнi»⁷⁸. Такi заяви робили не тiльки вiд iменi органiзацiй, а й вiд окремих осiб. Володимир Мокрий стверджував, що хоч польсько-український кордон i встановлювали без участi полякiв та українцiв, однак будь-який перегляд наявних кордонiв є нерозумним⁷⁹. Вiн вважав, що для уможливлення польсько-українського союзу необхiдно повернути довiру українцiв до полякiв, «котроу багаторазово зловживалось»⁸⁰. Серед прикладiв таких зловживань вiн згадував i Ризький мир. На його думку, брак довiри до полякiв закрiпився у свiдомостi українцiв i поглибився, коли Польща, пiдписуючи 1920 р. договiр з Радянською Росiєю в Ризi, розiрвала укладений ранiше союз з УНР⁸¹. В. Мокрий звинувачував Польщу в тому, що вона прийняла iдеологiю Р. Дмовського, це зробило неможливим союз, який зараз необхiдний як Украiнi, так i Польщi⁸².

З другої пол. 1980-х рокiв зростає якiсть публiкацiй на українську тематику, зокрема про польсько-український союз 1920 р. Працею, значення якої у формуваннi образу українцiв у другому обiгу важко переоцiнити, стала книга згаданого вище Б. Скарадзiнського⁸³. Вона була узагальненням його попередньої публiцистики, витримала кiлька перевидань як в перiод ПНР, так i пiзніше i була дуже помiтна в загальнiй iнтелектуальнiй атмосферi Польщi. Її також переклали на українську i видали в Мюнхенi. Богдан Скарадзiнський висловлював влучне зауваження, що в польськiй мiжвоєннiй лiтературi при розглядi польсько-радянськiй вiйни вражає «цiлковита вiдсутнiсть українцiв як чинника сили»⁸⁴, а кампанiя 1920 р. виглядає, як справа виключно польськiй армiї. Богдан Скарадзiнський вважав, що для Украiни Варшавськiй договiр, на вiдмiну вiд Польщi, був великою жертвою. Українцi мали вiдмовитись вiд Галичини i йти «разом з ляхами, якi з розмислом чи нi, викривили iсторичний розвиток iхньої нацiї, а останнiм часом принизили iх поразкою. Слiд оцiнити великий тягар цього компромiсу, який узяв на себе українськiй уряд. Хто знає, чи не був це занадто великий тягар»⁸⁵. Такi складнi умови договору не викликали, на його думку, ентузiазму в українцiв, особливо в найсвiдомiшої iхньої частини – галичан. Втiм, вiдповiдальнiсть за невдачу у 1920 р. лежить на обох сторонах. Польською провинною, зокрема, був брак такту i довiри до українцiв, патерналiстське ставлення до УНР та Ризький мир. «Що зроблено з традицiєю польсько-українськiй спiвдiї, першої вiд часiв Сагайдачного, Виговського i Мазепи? Що потiм сталося з

Nr 5. S. 99–100; *Biuletyn Dolnośląski*. 1986. Nr 1/69. S. 9–10; *Biuletyn Dolnośląski*. 1986. Nr 1/69. S. 9–10.

⁷⁸ Do braci Ukraińców, Białorusinów i Litwinów. *Spotkania*. 1987. Nr 33/34. S. 208.

⁷⁹ Markowicz Piotr [Włodzimierz Mokry]. *Granice. Zomorządność*. 1988. Nr 157 (4 III). S. 3–4.

⁸⁰ *Ibid.* S. 2.

⁸¹ *Ibid.*

⁸² *Ibid.*

⁸³ Podlaski K. [Bohdan Skaradziński]. *Bracia nasi? Rzecz o Białorusinach, Litwinach i Ukraińcach*. Warszawa: Słowo, 1984. 118 s.

⁸⁴ Подляскі К. Білоруси-Литовці-Українці... С. 123.

⁸⁵ Там само. С. 120–121.

тими живими людьми, які відтворили цю трагедію, самотність в найновіших часах? Не знаю. Як польський шовініст знаходжу найбільш похвальне для нас пояснення: поляки потім вирішили забути цілу справу, не зачіпати жодних згадок про неї, тому що їм, як і Маршалкові, було невимовно соромно»⁸⁶. Так, у поглядах Б. Скарадзінського східна політика Ю. Пілсудського та польсько-український союз як пікова точка цієї політики були не зовсім тим досвідом, який варто наслідувати. Головно це пояснювалося не суттю самої концепції, а непослідовністю її практичного втілення. Та це не значить, що співробітництво неможливе, а свідчить про потребу врахування помилок на майбутнє. Головний висновок Б. Скарадзінського з подій 1920 р. полягав у думці, що польсько-українську співпрацю потрібно будувати на рівноправних засадах, тільки тоді вона буде ефективною.

Отже, в суспільно-політичному дискурсі опозиції в ПНР Україна поставала як важливий потенційний союзник у справі боротьби за незалежність. Солідаризуючись із ідейними постулатами середовища «Культури», польські опозиціонери вважали появу незалежної України важливою, якщо не необхідною умовою для справжньої незалежності Польщі. Задля цього польська опозиція намагалася налагодити з українцями справжні добросусідські відносини. Ця стратегія передбачала декларування відсутності територіальних претензій, подолання національних стереотипів та осмислення спільної історії. З одного боку, східну політику Ю. Пілсудського часто зображували ідеалістично, а Ризький мир описували як вимушений крок. Це частково можна пояснити намаганням реабілітації самого Ю. Пілсудського, мотиви якого в офіційній історіографії приписують загарбницьким міркуванням та боротьбі за інтереси польських землевласників в Україні. Частково ж це можна пояснити дещо некритичним ставленням до польської традиції міжвоєнної політичної думки, яке не давало змоги розгледіти польський патерналізм у трактуванні УНР. До польсько-українського союзу як символу примирення та об'єднання проти більшовицької Росії часто зверталися в різного роду політичних деклараціях та зверненнях до українців. Часто такі «політичні жести» приурочувалися до річниць підписання Варшавського договору або дня народження С. Петлюри. Публіцисти неодноразово наголошували на прикладі збройного братерства та компромісу, який давав союз 1920 р. З іншого боку, долаючи тягар важкої історії, не менш важливим завданням польські опозиціонери вважали потребу позбутися патерналізму у ставленні до українців, білорусів та литовців, поглянути на історію двосторонніх стосунків з погляду свого візаві. Для публіцистики «другого обігу» характерне критичне переосмислення деяких дій Польщі щодо своїх східних сусідів. У новітній історії найпершим серед них є Ризький мир, яким, на думку багатьох публіцистів, Польща зрадила Україну, визнавши повноваження делегації Радянської України та інтернувавши вояків УНР. Визнаючи асиметрію умов Варшавського договору, а зрештою і полишення свого союзника, публіцисти (такі як Б. Скарадзінський та Є. Таргальський) вважали польсько-український союз 1920 р. не найкращим зразком співпраці. Однак, на загальне переконання, ці всі помилки потрібно врахувати, щоб у майбутньому будувати співпрацю на рівноправних засадах. Концепції польської

⁸⁶ Там само. С. 128.

східної політики, розроблені у «другому обігу», зрештою, поряд з традиціями паризької «Культури» стали ідейною основою польської політики після 1989 р. Східна політика Ю. Пілсудського та польсько-український союз 1920 р., попри всю свою суперечливість та недоліки, були наріжним каменем еволюції цієї політичної концепції.

REFERENCES

1920. Cud nad Wisłą. Dodatek specjalny. (1980). *Biuletyn Dolnośląski*, 8/15, 1–20 [in Polish].
- ABC [Żużko Bogusław]. Do Redakcji «Spotkań» w związku z artykułem XYZ «Ukraińcy wobec państwowości polskiej» (nr 1. S. 29–42). (1978). *Spotkania*, 3, 104–106 [in Polish].
- ABC. (1987), 5, 99–100 [in Polish].
- Berdykhovska, B. (2011). Ukraina ta Ukraintsi u druhomu polskomu obihu. In O. Hnatiuk, L. Finberh (Comps.), *Obrii osobystosti: knyha na poshanu Ivana Dziuby* (pp. 98–107). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Bielocerkowski, W. (1985). Rosja i Ukraina. *Kontakt*, 3 (35), 51–56 [in Polish].
- Biuletyn Dolnośląski*. (1986), 1/69, 9–10 [in Polish].
- Boruta, M. (2002). *Wolni z wolnymi, równi z równymi. Polska i Polacy o i dla niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej*. Kraków: Arcana [in Polish].
- Borymskyi, V. (2017). Polsko-ukraiński sojuz 1920 r. v polskii komunistychnii istoriohrafii. *Polski Studii*, 10, 77–99 [in Ukrainian].
- Choma-Jusińska, M. (2012). Spotkania. Niezależne Pismo Młodych Katolików. In *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989* (Vol. 2, pp. 430–431). Warsaw [in Polish].
- Chushak, Kh. (2008). Dyskusii navkolo istorii polsko-ukraińskyykh vziaymyn na storinkakh polskyykh opozytsiynyykh vydan (1976–1989). *Polski studii*, 170–193 [in Ukrainian].
- Chushak, Kh. (2011). *Nemaie vilnoi Polshchi bez vilnoi Ukrainy: Ukraina ta ukraintsi v politychnii dumtsi polskoi opozytsii (1976–1989)*. Lviv: Vyd-vo «PAIS» [in Ukrainian].
- Darski, J. [Jerzy Targalski]. (1986, Czerwiec). Towarzysze broni (Cz. II). *Kontakt*, 6 (50), 60–71 [in Polish].
- Darski, J. [Jerzy Targalski]. (1986, Lipiec). Towarzysze broni (Cz. III). *Kontakt*, 7 (51), 63–69 [in Polish].
- Darski, J. [Jerzy Targalski]. (1986, Marzec). Towarzysze broni (Cz. I). *Kontakt*, 3 (47), 59–64 [in Polish].
- Darski, J. [Jerzy Targalski]. (1986, Styczeń). Czy Denikin miał rację? *Kontakt*, 45, 10–19 [in Polish].
- Darski, J. [Jerzy Targalski]. (1987). Między Rosją a Polską. *Kontakt*, 9 (65), 118–133 [in Polish].
- Deklaracja Polsko-Ukraińska. (1980). *Rzeczpospolita*, 6, 2 [in Polish].

Deklaracja w sprawie ukraińskiej: Za paryską «Kulturą» (nr 5 z 1977). (1978). *Spotkania*, 2, 57 [in Polish].

Do braci Ukraińców, Białorusinów i Litwinów. (1987). *Spotkania*, 33/34, 208–210 [in Polish].

Do braci Ukraińców. (1987). *Spotkania*, 33/34, 207–208 [in Polish].

Genyk, M. (2012). «... Nasi Wrogowie czy Bracia?» Polsko-ukraińskie przymyrennia v politychnii dumtsi Bohdana Skaradzinskoho / Kazimiezha Podliaskoho. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriiia*, 21, 106–112 [in Ukrainian].

Henyk, M. (2011). Podolannia mizhnatsionalnykh stereotypiv ta polsko-ukraińskie przymyrennia u diialnosti polskoi opozytsii. *Slovianskyi visnyk*, 11, 27–31 [in Ukrainian].

Henyk, M. (2011). Polsko-ukraińskie przymyrennia v politychnii diialnosti Kostiantyna Zelenka. *Hileia*, 44, 718–725 [in Ukrainian].

J.K. (1985). Kto się boi federalizmu? *Zomorządność*, 111, 4 [in Polish].

Jeleń, C. (1984). Wojna polsko-sowiecka w roku 1920 albo pierwsza wojna komunizmu w imię pokoju. *Kontakt*, 6 (26), 69–75 [in Polish].

Kowal, P. (2000). Za wolność waszą i naszą. Ukraina, Litwa i Białoruś w myśli polskich środowisk opozycyjnych w latach 1976–1980. In A. Rzegocki (Ed.), *Narody i historia* (pp. 239–293). Kraków: księgarnia Akademicka [in Polish].

Kuczaba [Kazimierz Pluta-Czachowski]. (1980). Ukraina i Polska. Wolni z wolnymi – równi z równymi. *Rzeczpospolita*, 6, 3–7 [in Polish].

Kuroń, J., Macierewicz, A., & Michnik, A. (1977). Sprawa polska – sprawa rosyjska. *Głos*, 1, 11–14 [in Polish].

Kuron, Ya. (2012). *Poliaky ta ukrainsi: vazhkyi dialoh* (I. Khruslinska, A. Pavlyshyn, Comps.). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].

Kuzio, T. (1989). Opozycja polska i mniejszość ukraińska a sprawa ukraińska. *Nowa Koalicja*, 7, 59–64 [in Polish].

Łojek, J. (1986). Idea Federacyjna Józefa Piłsudskiego. *Libertas*, 6, 47–63 [in Polish].

Markowicz, P. [Włodzimierz Mokry]. (1988). Granice. *Zomorządność*, 157 (4 III), 2–4 [in Polish].

Matskiv, T. (1988). Shche do ukraińsko-polskykh vzaiemovidnosyn: sprava ukraińskoi derzhavnosti v polskii publitsystytsi. *Suchasnist*, 2, 66–72 [in Ukrainian].

Między realiami a iluzjami – rozmowa ze Zbigniewem Brzezińskim. (1985, Czerwiec). *Kontakt*, 6 (38), 9–10 [in Polish].

Mieroszewski, J. (1974). Rosyjski «kompleks polski» i obszar ULB. *Kultura*, 9, 3–14 [in Polish].

Mieroszewski, J. (1984). Rosyjski «kompleks polski» I ULB. *ABC*, 1, 17–29 [in Polish].

Mikołajczyk, M. (1998). *Jak się pisało o historii... Problemy polityczne powojennej Polski w publikacjach drugiego obiegu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych*. Kraków: Księgarnia Akademicka [in Polish].

Msza Święta Pojednania (Podkowa Leśna 3 VI 1984). (1987). *Spotkania*, 33/34, 9–17 [in Polish].

Nowa Koalicja. (1985), 1, 1–3 [in Polish].

O niepodległą Ukrainę. (1980). *Biuletyn Dolnośląski*, 7/17, 14–15 [in Polish].

- O pamiętnym roku 1920 w nietypowej książce wydanej w PRL. (1985). *Zomorządność*, 109, 4 [in Polish].
- Od Redakcji. (1987). *Spotkania*, 33/34, 1–3 [in Polish].
- Okilicz, K. (1985). Józef Piłsudski 1867–1935. *Libertas*, 4, 36–58 [in Polish].
- Pelenskyi, Ya. (1986). Ukraina v polskii opozytsiinii publitsystytsi. In K. Podlaski, *Bilorusy-Lytovtsi-Ukrainci. Nashi vorohy chy braty?* (Ya. Pelenskyi, Ed.) (pp. 7-21). Munich: Vidnova [in Ukrainian].
- Pełeński, J. (1986). Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej. *Kultura Niezależna*, 26 (XII), 58–71 [in Polish].
- Podlaski, K. [Bohdan Skaradziński]. (1978). Rok 1918, a rok 1920. *Głos*, 11–12, 59–68 [in Polish].
- Podlaski, K. [Bohdan Skaradziński]. (1984). *Bracia nasi? Rzecz o Białorusinach, Litwinach i Ukraińcach*. Warsaw: Słowo [in Polish].
- Przed Millenium Chrztu Rusi-Ukrainy. (1980). *Spotkania*, 12/13, 134–142 [in Polish].
- Przemówienie Ojca Świętego Jan Pawła II (wygłoszone dnia 4 października 1979 roku w katedrze grekokatolickiej pw. Niepokalnego Poczęcia NMP w Filadelfii, USA). (1987). *Spotkania*, 33/34, 6–9 [in Polish].
- Puskaj, bat'ka z polakamy umiraty. (1985). *Zomorządność*, 101, 3–4 [in Polish].
- Rada Polityczna KPN. Rezolucja o prawie Ukrainy do niezawisłego bytu. (1980). *Droga. Pismo konfederacji Polski Niepodległej*, 10, 2–3 [in Polish].
- Redakcja Spotkań do Braci Ukraińców. (1978). *Spotkania*, 8, 94 [in Polish].
- Swiatowid. (1980). Józef Piłsudski, w 45 rocznicę śmierci. *Biuletyn Dolnośląski*, 5/12, 12–14 [in Polish].
- Szczyptański, T. (2008). *Mniejszości narodowe w myśli politycznej polskiej opozycji w latach 1980–1989*. Toruń: Adam Marszałek [in Polish].
- Tarnowski, K. (1987). «Drugi obieg» i kultura polska (1976–1986). *Libertas*, 5, 25–39 [in Polish].
- Ukraina i Polska – wolni z wolnymi – równi z równymi. (1980). *Rzeczpospolita. Pismo Komitetu Porozumienia na Rzecz Samostanowienia Narodu*, 6, 3–7 [in Polish].
- X.Y.Z. [Henryk Krzeczowski]. (1977, Październik). Ukraińcy wobec państwowości polskiej. *Spotkania. Niezależne pismo młodych katolików*, 1, 29–42 [in Polish].
- Z Jerzym Giedroyciem, twórcą pisma «Kultura» i Instytutu Literackiego w Paryżu, rozmawia Marek Zieliński. (1981). *Spotkania*, 16, 6–13 [in Polish].
- Zaitsev, Yu. (1998). Polska opozytsiia 1970–80-kh rokov pro zasady ukraińskopol'skoho porozuminnia. In Yu. Slyvka (Comp.), *Deportatsii ukrainciv ta poliaktiv: kinets 1939 – pochatok 50-kh rokov (do 50-richchia operatsii «Visla»)* (pp. 52–64). Lviv [in Ukrainian].
- Zomorządność. (1985), 111 (20 IX), 3–4 [in Polish].
- Zułowski, M. (1978). *Wojna z Rosją o niepodległość 1918–1920*. Gdańsk: Społeczny Instytut Pamięci Narodowej Imienia Józefa Piłsudskiego [in Polish].
- Zułowski, M. (1980). Federalizm – pokłosie idei Józefa Piłsudskiego. *Droga*, 10, 3–17 [in Polish].
- Zułowski, M. (1987). *Wojna z Rosją o niepodległość: 1918–1920*. Katowice: Wydwo Polski [in Polish].

Vitalii BORYMSKYI*PhD (Historical Sciences)**Visiting Researcher at the Department of Eastern Europe**Nicolaus Copernicus University, Poland**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4779-8975>**e-mail: vitalij.borimskij@gmail.com*

EASTERN POLICY OF J. PILSUDSKI IN THE SOCIO-POLITICAL DISCOURSE OF POLISH OPPOSITION (1976–1989)

Of all the countries of the socialist camp, the Polish People's Republic had the strongest and most organized democratic opposition. Its activities consisted primarily in the distribution of illegal publications. This opposition publicism had a great influence on the shaping of Polish public opinion and the development of the foundations of future policy. The view of the history of Polish-Ukrainian relations proposed by the Polish opposition was of great importance for the development of the concept of Eastern policy. One of the key issues addressed by opposition authors was the Polish-Soviet War and the Polish-Ukrainian alliance of 1920.

The aim of the research is to find out what were the perceptions and conceptualization of J. Pilsudski's policy towards Ukraine in the socio-political discourse of the Polish opposition. The source base of the research is underground periodicals, statements, and declarations of opposition organizations, as well as those published in circumvention of official censorship of scientific and journalistic work.

Considerable attention is paid to the influence of emigration circles on the Polish opposition. It is claimed that the influence of the Parisian «Kultura» was very significant in the views on the concept of Eastern politics and the Ukrainian question. The existence of an independent Ukraine was considered a key condition for Polish national security. Overcoming the legacy of a complex common history was seen as an important step towards building a truly friendly relationship. The Polish-Ukrainian alliance of 1920 began to serve as a symbol of unification against the common enemy, which Russia was in this discourse. Opposition publications of this period emphasized the armed brotherhood of Ukrainians and Poles in 1920. At the same time, gradually moving away from the idealistic and romanticized vision, critical views of Polish politics became more frequent. Some authors drew attention to the redundancy of Polish demands in concluding the Warsaw Treaty, the negative moral significance of the Riga Peace Treaty in relations with Ukrainians, and, finally, the underestimation of Ukrainian allies by the Polish public in the following decades.

Keywords: second circuit or samizdat, Polish democratic opposition, J. Pilsudski's eastern policy, Polish-Ukrainian Alliance of 1920.

Юлія КШАНОВСЬКА

*аспірант відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2535-998X>
e-mail: yulliakshanovska@gmail.com*

МІСТО ПРО МІСТО: ФОРМУВАННЯ УРБАНІСТИЧНИХ ОБРАЗІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВОВА, ДНІПРА ТА КИЄВА)

Проаналізовано творення міського простору сучасних великих міст України, з'ясовано чинники, які є для цього суттєвими, виявлено спільні й відмінні аспекти в цьому процесі.

Тему розкрито на прикладі міст, розташованих у різних регіонах України, – Львова і Дніпра, а також розглянуто образ цих міст у мешканців столиці – Києва. Вказані міста мають незначний досвід спільного державного співжиття, що позначається на їхній специфіці у складі незалежної України. Львів – місто, яке довгий час перебувало у складі різних держав (Галицько-Волинського князівства, Речі Посполитої, Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії, Західно-Української Народної Республіки, II Речі Посполитої, СРСР). Знакові етапи історичних подій закарбувалися в міському середовищі Львова через призму ознак: культури, мови, населення, релігії, політики. Дніпро, своєю чергою, тривалий час перебувало у складі Російської імперії, Української Народної Республіки, згодом – СРСР, що дало поштовх для формування міського простору у стилі «російського міста», «радянської людини». Простежено історію Києва від часу, коли він був так званою периферією між містами, взаємодіяв з Російською імперією, Річчю Посполитою та Австро-Угорщиною, був столицею тодішньої УРСР до Революції Гідності. На основі анкетного опитування у статті з'ясовано, чи змінилося ставлення мешканців міст одне до одного після подій Майдану та Революції Гідності і як сучасна історія впливає на створення образу міста.

Ключові слова: Дніпро, взаємні образи, Львів, Київ, міський простір, місто, урбаністика, Революція Гідності.

У теперішні часи міста – це осередки соціально-економічного і суспільного життя, що задають темп розвитку регіону, будують внутрішню систему міського простору, впливають на світобачення людей та пріоритети загальнонаціонального курсу. Систематизуючи компоненти міського життя, можна визначити місто як самостійну та залежну структурну одиницю. Перейшовши переломний етап, місто починає набувати нових рис зі старими обрисами, цей процес можна вважати циклічним, який безпосередньо спричиняє формування якісно іншого міського

простору. Наявність суттєвих відмінностей в ідентичності населення сучасної України сьогодні є об'єктом пильної уваги науковців, політичних діячів та представників засобів масової інформації. Одним з важливих виявів суперечливої ідентифікації населення є розбіжності в колективних уявленнях щодо минулого серед громадян України, адже історична пам'ять є одним з важливих чинників консолідації суспільства поряд з мовою та культурними традиціями, а також взаємних уявленнях про міста та міське населення.

Такий дуалізм уявлень ґрунтується не на територіальному, мовному або етнічному поділах, а передусім на ідеологічному протиставленні двох принципово відмінних моделей громадянської ідентичності й, відповідно, різних проєкцій минулого: національно-демократичної та постколоніально-радянської¹. Існує низка причин, що призвели до формування серед населення України локальних особливостей колективних уявлень як про власне минуле, так і про регіональну відмінність населення східної і західної частин України. Серед головних відмінностей можна виділити такі: релігійна орієнтація громадян, досвід належності до різних історичних державних утворень, відмінності в етнічному складі населення окремих частин країни, мовні практики, розбіжності в політичних уподобаннях мешканців певних регіонів, відмінності у соціальному складі населення, економічному розвитку та ін. Деякі з цих чинників почали діяти кілька сторіч, деякі – десятки або кілька років тому. Проте незалежно від часу появи різні їхні поєднання справляють відчутний вплив на свідомість громадян України.

Для того, щоб простежити взаємні уявлення міст, звернімося саме до ментальних особливостей мешканців міста, тлумачення ними історії України та різних поглядів на минуле. Порівняємо історичні стереотипи міст Дніпра і Львова, які закарбувалися у свідомості громадян (див. табл. 1).

Таблиця 1

Стереотипи Дніпра та Львова²

Дніпро		Львів	
<i>Негативний стереотип</i>	<i>Позитивний стереотип</i>	<i>Негативний стереотип</i>	<i>Позитивний стереотип</i>
Підпорядкування Російській імперії	Формування сильної і справедливої державної структури	Підпорядкування європейській чи американській спільноті	Формування самостійної державної структури
Руйнування демократії	Ліквідація анархії	Руйнування інститутів соціального захисту	Створення вільної конкуренції та можливості розвитку

¹ Когут З. Коріння ідентичності. *Студії з ранньомодерної та модерної історії України*. Київ, 2004. С. 218–243; Миллер А. Дуалізм ідентичностей на Україні. *Отечественные записки*. 2007. № 1. С. 84–96.

² Таблиця складена на основі аналізу публікацій газет «Товариш», «Комуніст», «Україна молода» і «Експрес» за 2003–2006 рр.

Тоталітарний тип правління	Стабільне життєзабезпечення	Агресивно-радикальний тип правління	Демократичний тип правління
Зубожіння населення	Добробут населення	Зубожіння населення	Добробут населення
Знищення України	Відновлення України	Знищення України	Відновлення України

Як бачимо, позитивний стереотип обох напрямів має суттєві точки дотику. Саме вони можуть формувати наступний рівень історичної пам'яті.

Мета статті – показати ставлення мешканців великих міст різних регіонів України одне до одного, побутування стереотипів та простежити, як ці взаємні образи змінювалися в період до і після Революції Гідності. Зрозуміло, що чітко сформульованих уявлень про інше місто люди зазвичай не мають, у їхній свідомості цей образ має розмиті обриси, становить переважно ірраціональне відображення уявлень, відчуттів, оцінок, асоціацій з містом. Однак ці уявлення та характеристики можна спробувати виявити, задаючи респондентові структуру розмірковувань. У цьому разі було застосовано метод незакінчених речень. Кожне таке речення окреслює навколо себе певний смисловий простір, обмежуючи так сферу пошуку відповіді. Особливо ефективний цей метод тоді, коли дослідження прямо пов'язане з виявленням особистісних значень, суб'єктивного сприйняття. Він застосований для конструювання образу міста, який використовують містяни для впорядкування свого життєвого досвіду, незалежно від того, який це досвід.

Усього респондентам було запропоновано чотири анкети, які містили два асоціативні тести, та анкети за методикою «незакінченого речення». Незавершені речення мали такий вигляд: «на мою думку, Львів можна порівняти з...», «якби я був у Львові, то відвідав би...», «мені подобається Львів тим, що...», «я у Львові...». Аналогічними були запитання щодо Дніпра. Анкетне опитування провели у Львові 26 березня 2013 р. серед студентів факультету журналістики та історичного³, 11–14 червня 2016 р. серед студентів та колишніх випускників вузів (18–25 років)⁴, у Дніпрі 15 квітня 2013 р.⁵ та 17–21 червня 2016 р.⁶ серед студентів історичного факультету

³ Матеріали анкетування «Місто про місто. Уявлення мешканців Львова про Дніпро». Асоціативний тест. Проведене 26 березня 2013 року в м. Львів. *Архів Ю. Кшановської*.

⁴ Матеріали анкетування «Місто про місто. Уявлення мешканців Львова про Дніпро». Асоціативний тест. Проведене 11–14 червня 2016 року в м. Львів *Архів Ю. Кшановської*.

⁵ Матеріали анкетування «Місто про місто. Уявлення мешканців Дніпра про Львів». Асоціативний тест. Проведене 15 квітня 2013 року в м. Дніпро. *Архів Ю. Кшановської*.

⁶ Матеріали анкетування «Місто про місто. Уявлення мешканців Дніпра про Львів». Асоціативний тест. Проведене 17–21 червня 2016 року в м. Дніпро. *Архів Ю. Кшановської*.

(18–25 років), у Києві 15 квітня 2013 р.⁷ та 20 лютого 2016 р.⁸ (респонденти 18–25 років) зроблено загальну характеристику образу міста очима пересічних жителів.

Мешканці Дніпра більше знають про Львів, ніж львів'яни про Дніпро. Це пов'язано насамперед з тим, що вони часто відвідують Львів як один з туристичних куточків країни, що допомагає їм скласти цілісне уявлення про місто. Більшість опитуваних (87 %) були у Львові хоча б один раз, тому досить добре орієнтуються у міському просторі, культурі, електоральних симпатіях. Зауважимо, що динаміка відвідуваності в останні роки зростає: близько 98 % були хоча б один раз у Львові, а 76 % – два і більше разів. Образ Львова респонденти описують здебільшого такими словами: «Львів можна порівняти з європейським містом, якби я там був, то відвідав би всі місця, які там є, тому що це місто історичне та загадкове, Львів дійсно заслуговує бути культурною столицею України». Образ Дніпра в мешканців Львова сформований дещо інакше: «Дніпро можна порівняти з такими містами, як Донецьк та Запоріжжя, якби я був у ньому, то відвідав би заводи та набережну, тому що це місто частинка України, на мою думку, Дніпро заслуговує бути серед міст Європи». Респонденти з Дніпра більше схиляються до думки, що Львів можна порівняти з європейським містом, бо воно має західну культуру та історію, деякі порівнювали Львів з іншими містами Європи, такими як Краків чи Париж. Натомість у студентів Львівського університету Дніпро асоціюється з індустріальним містом, ФК «Дніпро», університетом, заводами. Незважаючи на те, що Дніпро має цікаву історію, більшість респондентів сприймає його суто як індустріальну столицю України. Це пояснюється великим впливом на формування міського простору Дніпра радянської влади та її стратегій індустріалізації.

Речення, через закінчення яких респондент висловлював емоційне ставлення до міста, об'єднані ще в один блок. Наприклад, речення «місто для мене...», «я сприймаю львів'янина...», «львів'янин для мене...», «мені було б цікаво порозмовляти з львів'янином...», «Львів має власних героїв...» поєднуються здебільшого зі знанням історії та інформації у ЗМІ, за якою спостерігає респондент. Жителі Дніпра вважають Львів мегаполісом, що має таких героїв, як Іван Франко, Михайло Грушевський та Іван Вакарчук. Оцінюючи основні віхи історії, дніпровець сприймає львів'янина як людину культурну та досвідчену, з якою можна було б поспілкуватися про сучасне життя в Україні та його перспективи, культуру та менталітет жителів міст. Дніпро в оцінках жителів Львова постає як велике рутинне місто, яке відрізняється менталітетом та мовою. Львів'яни поспілкувалися б з дніпровцями про історію міста та «самоідентифікацію себе як українця». Натомість, називаючи героїв міста, опоненти згадують футболіста Євгена Коноплянки та історика Дмитра Яворницького, деякі називають ще письменника Олеса Гончара як особу, що зробила вагомий внесок у розвиток міста.

⁷ Матеріали анкетування «Місто про місто. Уявлення мешканців Києва про Львів та Дніпро. Відмінності та подібні риси». Асоціативний тест. Проведене 15 квітня 2013 року в м. Київ. *Архів Ю. Кишановської*.

⁸ Матеріали анкетування «Місто про місто. Уявлення мешканців Києва про Львів та Дніпро. Відмінності та подібні риси». Асоціативний тест. Проведене 20 лютого 2016 року в м. Київ. *Архів Ю. Кишановської*.

Наступним блоком є речення, які стосуються порівняльної характеристики двох міст: «житель Львова відмінний від жителя Дніпра через...», «Львів та Дніпро далекі між собою...», «львів'яни та дніпровці мають багато спільних рис...», «львів'яни вважають дніпровців...». Львів'яни підійшли до цього аналізу дещо насторожено, ніби побоюючись давати якісь конкретні відповіді. Речення «Львів і Дніпро далекі між собою тим...» більшість написали «через велику відстань», також були варіанти: це Захід та Схід. Щодо порівняння спільних рис жителів міст, то тут львів'яни називають доброту характеру, щирість, український паспорт і громадянство, спільну державу. Більшість респондентів знаходить відмінності в містах саме через мовний простір. У відповідь на питання, ким львів'яни вважають дніпровців, багато ствердило: «москалями», «чужими». Мешканці Дніпра ствердили, що міста далекі між собою тим, що «люди інші за характером», щодо спільних рис – то це спільна мова, держава, моральні цінності, любов до Батьківщини. Житель Львова відрізняється від жителя Дніпра звичаями, традиціями, культурою. Респонденти-львів'яни вважають дніпровців більш близькими до російської нації. Завдяки такому структуруванню незакінчених речень вимальовується логіка аналізу емпіричного матеріалу. Добираючи закінчення до окремого речення, респондент використовує певне обґрунтування, що дає змогу на етапі первинного аналізу виокремити ці елементарні обґрунтування та скласти їх у категорію.

Після подій Революції Гідності та початку війни на сході України думка львів'ян про Дніпро разуче змінилася. Незважаючи на те, що більшість львів'ян так жодного разу й не побувала в Дніпрі, ставлення до міста та його жителів суттєво покращилося. Тепер в асоціаціях львів'ян Дніпро можна порівняти з Києвом чи Харковом. У більшості опитаних Дніпро асоціюється з подіями, які сталися після Майдану: батальйон «Дніпро», «місто-щит» між війною та миром. Спільними рисами обох міст, які виділили львів'яни, є: «це міста України...», «у Дніпрі, як і у Львові, говорять українською... тепер ми маємо спільні електоральні симпатії». На запитання про відмінність Львова та Дніпра більшість дали відповідь: «...в нас різна історія..., ми довгий час перебували в різних державах..., нове місто старого зразка...». Для багатьох Дніпро став новим містом, яке переглянуло свої погляди, пріоритети та стереотипи і повернулося в нове русло, крокуючи разом з усією Україною. Тепер Дніпро вже не є «білою вороною» на тлі інших «проукраїнських міст». Старші жителі Львова говорять про те, що для Дніпра – це великий крок уперед, і якщо ще кілька років тому місто відтягувало Україну назад у своїх поглядах та стереотипах, а менталітет жителів нагадував радянську минувшину, то тепер Дніпро – це місто, яке рухається до Європи. Щодо Львова у дніпровців думка не надто змінилася, хоча більшість з них стверджує: «...Львів – це місто, у яке хочеться повертатися..., тут ти знаходиш щось рідне...», проте у дніпровців, які хоча б раз були у Львові та відвідували Новий Львів, враження такі: «...єдине, що відрізняє нас, – це центр Львова, як поїхати на окраїну, можна зустріти доволі знайомі образи і дуже відчутну подібність...», «Львів різниться лише центром міста, рухаючись вглиб, ми майже не відчуваємо різниці...», «з останнього мого візиту у Львові стало більше російськомовного населення».

Жителі Києва не перебувають у міському просторі Львова і Дніпра, вони не надто заангажовані в регіональні проблеми. Тому для них характерне лише

формування взаємних образів без притаманних впливів міської пам'яті та регіональної ментальності. Перший блок питань становлять речення, які визначають поняття «місто», «міський простір», відображають асоціації з цим містом, його героями. За даними цього блоку питань, більшість студентів спиралася на історичні відомості, ставлення до однокласників з Дніпра чи Львова. Більшість киян порівнює Дніпро зі столицею, згадуючи й такі індустріальні центри, як Донецьк чи Харків. Деякі респонденти порівнювали місто з російськими містами і зівставляли його з Москвою. Натомість Львів постає містом-загадкою, яке можна було б порівняти з Венецією, якби не забетонована річка Полтва, та Парижем, до якого він подібний старовинною архітектурою. Киянка Людмила Карпова, яка довгий час перебувала у Львові, розповідала про приязне ставлення мешканців міст Львова та Дніпра. На її думку, політичні та мовні протистояння між українськими містами почалися після справи Георгія Гонгадзе. Проводячи більшість часу в бібліотеці НАН України, респондентка стверджує, що передусім населення турбує проблема мови та політичних симпатій, та наголошує, що влада роздмухує ці проблеми, аби відволікти громадян країни від важливих питань.

Більшість респондентів щодо Львова та Дніпра наголосила, що міста зовсім різні за своїм значенням для України, за історією та менталітетом. Їхня подібність зводиться до належності до однієї держави, громадянства та спільної історії. Деякі респонденти наголосили на тому, що Дніпро – індустріальне місто, а Львів – культурне, тому порівнювати їх неможливо. Зовсім незначна частина респондентів змогла дати належну оцінку історичним подіям: «...порівнювати ці міста потрібно в тих аспектах, де вони пересікаються найбільше – належність до однієї держави...». Респонденти наголошують на тому, що дніпровці часто відвідують Львів, тому формується «модна тенденція наслідування культури».

За матеріалами опитувань було сформовано блок питань, що пов'язані з людиною в місті. На питання про сприйняття львів'ян і дніпровців більшість відповідала з погляду того чи того міста: дніпровець в очах киян – людина індустріальна та зверхня, львів'янин – «жид» або «лях». Натомість жителі столиці мають своє бачення національних героїв. На відміну від дніпровців, вони назвали постать Степана Бандери, Романа Шухевича, а серед героїв Дніпра згадали Леніна, Брежнєва. Більшість киян говорить про міста як окремі центри або куточки України, що мають існувати на нижчому щаблі після столиці, відображати прагнення українців до державності та єднання, опікуватись культурними й освітніми процесами. Вони не торкаються історій міст. Тож можна стверджувати, що кияни бачать простори інших міст лише через призму столичного образу. Незважаючи на просторову відмінність і стереотипність сприймання, це слід сприймати як нормальні явища. Об'єднувальним чинником слугує належність до незалежної України, яка є точкою відліку для успішної модернізації міського простору.

Після Революції Гідності кияни чітко переглянули свої стереотипи щодо Львова і Дніпра. Населення вже не так зверхньо ставиться до інших міст, особливо молодь. Як одне, так і інше місто для киян є символом української єдності. Більшість респондентів навіть не уявляє, що б було з Україною, якби Дніпро її не підтримало, щодо Львова стверджує: «...усе почалося зі Львова... і прийшло до столиці..., львів'яни об'єднали всю Україну... ». Після подій Майдану люди

знайшли нових друзів, колег, знайомих, дізналися багато нового та згадали про старе. На сьогодні жоден респондент не акцентує на тому, що Львів і Дніпро мають різні етнополітичні історії. Тож останні події, попри їхній драматизм, таки творять українську єдність.

REFERENCES

Kohut, Z. (2004). Korinnia identychnosti. *Studii z rannomodernoї ta modernoi istorii Ukrainy*, 218–243 [in Ukrainian].

Materialy anketuvannia «Misto pro misto. Uiavlennia meshkantsiv Dnipra pro Lviv». *Asotsiatyvnyi test*. (2013, Kviten, 15). Zapysane Yu. Kshanovska [Osobysto].

Materialy anketuvannia «Misto pro misto. Uiavlennia meshkantsiv Dnipra pro Lviv». *Asotsiatyvnyi test*. (2016, Cherven, 17–21). Zapysane Yu. Kshanovska [Osobysto].

Materialy anketuvannia «Misto pro misto. Uiavlennia meshkantsiv Kyieva pro Lviv ta Dnipro. Vidminnosti ta podobni rysy». *Asotsiatyvnyi test*. (2013, Kviten, 15). Zapysane Yu. Kshanovska [Osobysto].

Materialy anketuvannia «Misto pro misto. Uiavlennia meshkantsiv Kyieva pro Lviv ta Dnipro. Vidminnosti ta podobni rysy». *Asotsiatyvnyi test*. (2016, Liutyi, 20). Zapysane Yu. Kshanovska [Osobysto].

Materialy anketuvannia «Misto pro misto. Uiavlennia meshkantsiv Lvova pro Dnipro». *Asotsiatyvnyi test*. (2013, Berezen, 26). Zapysane Yu. Kshanovska [Osobysto].

Materialy anketuvannia «Misto pro misto. Uiavlennia meshkantsiv Lvova pro Dnipro». *Asotsiatyvnyi test*. (2016, Cherven, 11–14). Zapysane Yu. Kshanovska [Osobysto].

Miller, A. (2007). Dualizm identychnosti na Ukraine. *Otechestvennyie zapiski*, 1, 84–96 [in Russian].

Yuliia KSHANOVSKA

PhD Student

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2535-998X>

e-mail: yulliakshanovska@gmail.com

CITY ABOUT CITY: THE FORMATION OF URBAN IMAGES IN MODERN UKRAINE (LVIV, DNIPRO AND KYIV EXAMPLES)

The study of the formation of mutual images of cities today is an urgent problem in Urban Studies. Cities are constantly changing, a certain historical memory is being formed, views are changing and new stereotypes are emerging. Such transformations have become especially noticeable in Ukraine between the cities of the East and the West. Constant contradictions, the problems of electoral sympathies and different histories, even today, undoubtedly influence mentality and the construction of stereotypes in the urban environment. The concern

of the article is the creation of the urban space of modern large cities of Ukraine, clarifying the factors that are essential for this, in the end – identifying what is common and different in this process, which will allow us for a more substantive consideration of the regional differences that are now commonly understood, and how the Revolution of Dignity affected the change in these views. The topic is revealed on the example of three cities located in different regions of Ukraine – Lviv and Dnipro, as well as the images of these cities among residents of the capital – Kyiv. These cities have little experience of joint state life, which undoubtedly affects their specifics as part of independent Ukraine. Lviv – for a long time was in the composition of different states (the Halychyna–Volyn principality, the Rzeczpospolita Polska, the Austrian and Austro-Hungarian empires, the Second Polish Republic, the USSR). These stages of historical events remained in the urban environment of Lviv through the prism of various signs: culture, language, population, religion, politics. Dnipro, in turn, for a long time was part of the Russian Empire, then the USSR, it gave impetus to the formation of urban space in the style of «Russian city», «Soviet person». Kyiv is the so-called periphery between cities, whose history is closely intertwined with both the Russian Empire and the Rzeczpospolita Polska, and then the Austro-Hungarian Empire, the transfer to Kyiv of the capital of the then Ukrainian Soviet Socialist Republic, and the city that survived the Revolution of Dignity. Based on the questionnaire survey, the article traces whether the attitude of city residents to each other after the events of Maidan and the Revolution has changed, and how modern history affects the creation of the image of a city.

Keywords: Dnipro, mutual images, Lviv, Kyiv, urban space, cities, urban studies, Revolution of Dignity.

УДК [94:314.74](477:438)"20"
DOI: 10.33402/ur.2021-14-177-193

Юлія ШЕЛЕП
кандидат історичних наук
молодший науковий співробітник відділу
«Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5631-061X>
e-mail: julijashelep01@gmail.com

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: СУЧАСНИЙ ЕТАП

Розглянуто проблеми трудової міграції, проаналізовано причини і наслідки міжнародних міграційних процесів для майбутнього України. Охоплено теоретичні питання та практичні аспекти дослідження зовнішньої трудової міграції, наведено причини міграційного руху населення. Показано, що інтенсивність транскордонної мобільності на українсько-польському кордоні зростає передовсім завдяки мешканцям прикордонних територій і сприятливому для поїздок українців режиму, встановленому польською стороною. З'ясовано, що трудова міграція є своєрідним індикатором соціального, економічного та політичного стану країни. Досліджено основні потоки трудової міграції з України, окреслено основні напрями взаємодії України та Польщі для оптимізації цих міграційних процесів. Зазначено, що вдосконалення міграційної політики в незалежній Україні має здійснюватися на основі комплексного підходу.

Нині українське населення активно задіяне в міжнародних трудових міграційних процесах, а тому трудова міграція до Польщі набуває особливого соціального значення. Важливою складовою у формуванні українсько-польських відносин у сфері міграції є вдосконалення та розширення договірно-правової бази в цій сфері. Особливістю українсько-польських міграцій є переважно тимчасовий, циркулярний характер, що забезпечується спрощеним порядком допуску тимчасових працівників із України на ринок праці Польщі. Більшість українських мігрантів зайнята в Польщі некваліфікованою працею в сільському господарстві, торгівлі, будівництві, в домогосподарствах місцевих жителів. Водночас зростає міграція до Польщі спеціалістів, а також виїзд української молоді на навчання. Обґрунтовано негативні наслідки для української економіки швидких темпів еміграції, потребу вжиття термінових заходів з метою стабілізації еміграційних процесів. Зроблено висновок про те, що в контексті глобальної інтеграції Україна посідає одне з провідних місць у рейтингу країн-донорів з постачання як інтелектуальних, висококваліфікованих трудових ресурсів, так і некваліфікованих трудових мігрантів.

Ключові слова: еміграція, міграція, причини еміграції, заробітчани, ринок праці, робоча сила, наслідки еміграції.

Розвиток глобалізації та демократизації життя суспільства сприяв формуванню значно ширших можливостей для переміщення людей між країнами, чим суттєво активізував міграційні процеси. Міграція стала однією з ознак ХХ–ХХІ ст. у контексті глобалізації. ООН зазначає, що міграція є неминучим та потенційно вигідним компонентом для сучасного жителя кожної країни чи регіону¹.

В Україні до сьогодні не існує єдиного означення поняття «міграції». Протягом багатьох років відповідно до різних етапів історичного та економічного розвитку України змінювались вектори міграційних потоків та чинники, що їх формують. Як наслідок, сьогодні міграційна політика України має переважно обмежувальний та охоронний характер. Зважаючи на те, що на момент проголошення незалежності Україна не мала ні інституту міграційного права, ні міграційної політики, ні адміністративних органів для її формування, все створювалось без досвіду та в умовах обмежених фінансових ресурсів, тому формування української міграційної політики відбувалось переважно ситуативно. Ґрунтовні підходи до регулювання мігрантів були започатковані лише з 2011 р. Саме через недостатність досвіду та висококваліфікованих кадрів чинне законодавство має прогалини, а між службами і досі чітко не розділені функції. Негативно також впливає на вирішення загальних питань управління міграційними потоками та залучення праці трудових мігрантів відсутність базового законодавства у сфері міграції і законодавства про трудових мігрантів, що ускладнює ефективне здійснення відповідної державної політики та негативно впливає на розвиток міждержавних стосунків².

Для сучасного стану міграційних процесів в Україні характерна переважно зовнішня міграційна активність, вплив населення за межі держави, високий рівень інтенсивності та стрімке зростання масових «тіньових» трудових поїздок за кордон. Важко виділити найважливіший мотив, що змушує людину виїжджати в іншу країну, адже все залежить від певного комплексу мотивів. Одним із узагальнювальних чинників, які впливають на міграційну політику українських громадян, є незадоволеність своїм становищем в суспільстві, також важливе місце посідає заробітна плата.

Протягом останніх років потоки українських трудових мігрантів набули небачених розмірів і продовжують збільшуватись. Заразом збільшується і кількість кваліфікованих працівників, які надають перевагу трудовій міграції через нестабільну політичну та економічну ситуацію, ріст безробіття, зниження рівня доходів і рівня життя в Україні та збройний конфлікт на Сході. Коли говоримо про перетини українсько-польського кордону, то в'їзди українців до Польщі є значно частішими, аніж поляків до України.

Мета статті – простежити міграційні процеси на українсько-польському прикордонні, проаналізувати проблеми й наслідки, з'ясувати особливості міграції та її вплив на взаємини між державами на основі статистичних і соціологічних даних.

¹ Кравченко В. Г. Тенденції трудової міграції в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 125.

² Шокало О. Інтеграція чи повернення додому? *Дзеркало тижня*. 2005. № 12 (540). URL: https://dt.ua/SOCIETY/integratsiya_chi_povernennya_dodomu.html (дата звернення: 5.05.2020).

Питання міграції та міграційної політики на сьогодні є надзвичайно актуальними, особливо в частині міжнародної міграції, тому стали об'єктом дослідження багатьох українських і зарубіжних учених в контексті глобалізації світових ринків, ідентифікації міграційних процесів на Європейському континенті. Зокрема, питання трудової міграції, її нормативно-правові аспекти, міграційна політика України в аспекті співробітництва з Євросоюзом досліджені в працях: О. Малиновської³, О. Позняка⁴, М. Романюка⁵, В. Довгої⁶. Теоретичним питанням та проблемам міжнародної трудової міграції свої дослідження присвятили Г. Герасименко⁷, Дж. Де Ваард (J. De Waard)⁸, У. Садова⁹ та ін.

До аналізу причин та специфіки міграції в контексті сучасних українсько-польських відносин звертались політологи, соціологи, політики, журналісти та науковці. Наше дослідження спирається на публікації Д. Борисова¹⁰, О. Шокало¹¹,

- ³ Малиновська О. Трудова міграція населення України: чого чекати в найближчому майбутньому? *Міграція: Всеукр. інформ.-аналіт. щомісяч. газета*. URL: http://migraciya.com.ua/news/migrant_workers/ua-labour-migration-ukraine-what-to-expect-in-the-near-future-part-1/; Малиновська О. Міграційна політика в Україні: формування, зміст, відповідність сучасним вимогам. *Аналітична записка*. 2014. № 1. URL: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_Briefing_Series/PB_01_migration_2013_ukr.pdf; Малиновська О. Міжнародні міграції та суспільні трансформації доби глобалізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 1. С. 5–19; Малиновська О. А. Трудові мігранти та їхній внесок у соціально-економічний розвиток України. *Регіональна економіка*. 2013. № 3 (69). С. 82–93.
- ⁴ Позняк О. Стратегія державної політики у сфері зовнішніх трудових міграцій. *Демографія та соціальна економіка*. 2005. № 1. С. 118–124. URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11748/13-Pozniak.pdf> (дата звернення: 2.05.2020).
- ⁵ Романюк М. Міграційні детермінанти національної безпеки України: теоретико-методологічні та практичні аспекти. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 1. С. 50–60. URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9047/05-Romanuk.pdf> (дата звернення: 2.05.2020).
- ⁶ Довга В. Зовнішня трудова міграція – важливий чинник, що послаблює трудовий потенціал України. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2009. Вип. 41. С. 165–168.
- ⁷ Герасименко Г., Позняк О. Гендерні аспекти трудових міграцій населення України. *Демографія та соціальна економіка*. 2006. № 1. С. 46–54. URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11655/04-Gerasumenko.pdf>.
- ⁸ DeWaard J., Raymer J. The temporal dynamics of international migration in Europe: Recent trends. *Demographic research*. 2012. Vol. 26. С. 543–592. URL: <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol26/21/>.
- ⁹ Садова У. Міграційні процеси в Україні: сучасні виклики та регіональна специфіка: (за результатами II Міжнар. наук.-практ. конф.). *Регіональна економіка*. 2013. № 3 (69). С. 211–221. URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/68220/22-Sadova.pdf>; Садова У. Міграція та її місце у гармонізації розвитку територіальних суспільних систем. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 1. С. 29–36. URL: <http://dSPACE.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9049/03-Sadova.pdf>.
- ¹⁰ Борисов Д. Польща легалізує українських заробітчан. *Львівська газета*. 2005. № 83 (657).
- ¹¹ Шокало О. Інтеграція чи повернення додому? *Дзеркало тижня*. 2005. № 12 (540). URL: https://dt.ua/SOCIETY/integratsiya_chi_povernennya_dodomu.html (дата звернення: 24.04.2020).

І. Маркова, Н. Завітневич¹², А. Міщук¹³, А. Федун та ін. Важливими для нашого дослідження є праці Ю. Гуменюка¹⁴, Т. Сердюк¹⁵, присвячені оцінці масштабів, аналізу складу міжнародної трудової міграції українців, висвітленню впливу заробітчанства на розвиток економіки та соціальної сфери в Україні, розгляду питань формування державної політики щодо трудової міграції. Серед досліджень української спільноти в Польщі виокремимо дисертаційну працю В. Кирилича «Українці в Польщі: проблема збереження етнопольської ідентичності як чинник українсько-польських відносин». Однак загалом означена проблема залишається не достатньо вивченою і в українській, і в польській історіографії. Дослідження європейських вчених присвячені питанням формування міграційної політики, транскордонної міграції Україна – ЄС, соціальної адаптації українських мігрантів, створення ними громадських організацій, забезпечення захисту їхніх прав тощо.

Методологічне підґрунтя дослідження становлять спеціальні документи, статистичні дані та аналітичні розробки Організації Об'єднаних Націй (ООН)¹⁶, Міжнародної організації міграції (МОМ)¹⁷, Міграційної служби України¹⁸, Державної служби статистики України¹⁹, статистичні дані українських прикордонних служб, польських та українських соціологічних лабораторій.

Міграція українського населення періоду незалежності розвивається під впливом різних, часто достатньо суперечливих чинників політичного та економічного характеру. Відповідно до офіційної статистики приблизно 20 млн українців живуть за межами держави. Окрім того, останніми роками Україна традиційно входить у перелік держав, з яких щороку виїжджає найбільша кількість людей, а

¹² Завітневич Н. Гуманітарний чинник в українсько-польських міждержавних відносинах: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Інститут міжнародних відносин. Київ, 2008. 241 с.

¹³ Mszczuk A., Gorzym-Wilkowski W. Transgraniczny ruch drogowy jako impuls rozwoju lokalnego. *Wiadomosci Statystyczne*. 1996. Nr 1. S. 61

¹⁴ Гуменюк Ю. Міжнародна трудова міграція: методологічний та організаційний аспекти. Тернопіль, 2013. 619 с.

¹⁵ Сердюк Т. Доступність житла для населення України в контексті існуючої пільгової політики. *Формування ринкових відносин в Україні*: зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 4 (143). С. 237–242.

¹⁶ Международная миграция и развитие: Глобализация и взаимозависимость. Доклад Генерального секретаря ООН: 67 сессия. Нью-Йорк: ООН, 2012. URL: <http://daccessdds.ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N12/452/15/PDF/N1245215.pdf> (дата звернення: 15.04.2020).

¹⁷ Міграція в Україні: факти і цифри. *Міжнародна організація з міграції (МОМ): Представництво в Україні*. 2013. 15 с. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/ukr_ff_f.pdf (дата звернення: 30.03.2020).

¹⁸ Міграційний профіль України 2013. *Міграційна служба України*. URL: http://dmsu.gov.ua/images/files/UKR_Migration_%20Profile_2013.pdf (дата звернення: 30.03.2020).

¹⁹ Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 30.03.2020).

також у перелік держав, куди приїжджає найбільша кількість мігрантів з інших країн світу²⁰.

Сьогодні найчастіше міграцію досліджують як явище економічне, опускаючи при цьому юридичні, психологічні, теоретичні та демографічні аспекти, пов'язані з нею. Немає і комплексної системи класифікації міграції, хоча це актуально, особливо з огляду на диверсифікацію міграційних потоків. Оцінити міграційні потоки трудових мігрантів дуже важко. Це зумовлено неоднозначною інформацією про кількість мігрантів через розбіжність методик ведення обліку в різних країнах, наявність нелегальної міграції та недосконалість статистичної інформації в Україні. Від періоду незалежності міграційна політика нашої країни формувалась без наявної концепції та стратегії розвитку. Окрім того, розвиток міграційної політики в Україні відбувається дуже повільно і за всі роки незалежності держава досі має справу з пережитками радянської політичної системи та застарілими нормативно-правовими актами.

Проаналізувавши міграційну динаміку українців періоду незалежності, можна окреслити таке: на початку незалежності спостерігалось різке зростання міграційного приросту до рівня +288,1 тис. осіб (+5,5 %), в наступні два роки відбувся надзвичайно різкий спад до – 140 тис. осіб або – 2,8 % у 1994 р.²¹. На початку ХХ ст. негативне сальдо почало зменшуватись, а в 2005 р. було зафіксовано позитивне міграційне сальдо (+4,6 тис. осіб), ця тенденція зберігалась і в наступні 11 років²². Проте дані Державної служби статистики України не відображають реальної ситуації зі зовнішньою міграцією українців. Державна служба статистики послуговується лише відомостями про зміну реєстрації місця проживання і не враховує зовнішньої трудової, освітньої, соціальної міграції, тимчасової та сезонної, нелегальної та напівлегальної міграції, а також переміщення, пов'язаних з анексією Криму та війною на Сході України.

Постійно відбуваються зміни в характері, напрямках та інтенсивності міграційних потоків. Однак найголовнішою причиною міграції продовжує залишатись економічний стан в країні. Як наслідок, міграційні процеси мають вплив не лише на економіку, суспільство чи розвиток держави, але й на державну політику в різних сферах суспільного життя та є показником ефективності роботи інститутів державної влади. Міграційні процеси в Україні з огляду на сучасну економічну ситуацію є досить суперечливим явищем: з одного боку, багато українських громадян працює за кордоном, що свідчить про високий рівень їхньої мобільності, з іншого – за результатами соціологічних опитувань, більшість українського населення схильна жити і працювати на батьківщині.

²⁰ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, конкретизаційні підходи, теорія і практика) / за ред. Ю. Римаренка. Київ: Генеза, 1998. 912 с.

²¹ Позняк О. Зовнішня міграція громадян України за роки незалежності. *Агора*. 2014. Вип. 17. С. 50. URL: <https://kennankyiv.org/wp-content/uploads/2016/12/Pozniak.pdf> (дата звернення: 2.05.2020).

²² Населення та міграція. *Державна служба статистики*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.03.2020).

Різниця рівнів добробуту і якості життя між Україною та більш багатими і благополучними країнами-сусідами спонукає людей шукати покращення своїх життєвих перспектив шляхом міграції, проте визначає формування не самої міграції, а лише міграційного потенціалу, для реалізації якого, тобто перетворення на реальну міграцію, має існувати не тільки бажання виїхати, а й можливість в'їхати до іншої країни, знайти роботу за кордоном.

В Україні у 2014–2016 рр. внаслідок збройного конфлікту на Сході та погіршення соціально-економічної ситуації спостерігається різкий перекид міграційних потоків в бік еміграції, переважно трудової. Важливе значення мають також добросусідські взаємини між державами, які спрямовані на розвиток двостороннього співробітництва та на підтримку євроінтеграційних прагнень України.

Одним із найпривабливіших напрямків трудової міграції є Польща. Активні переміщення населення між Україною та Польщею зумовлені географічною близькістю, розвиненим транспортним сполученням, спільністю історії та історичної пам'яті, хоч і важкої, наявністю національних меншин по обидва боки кордону, культурною та мовною спорідненістю, родинними зв'язками населення, а також донедавна добросусідськими відносинами та взаємною підтримкою на міжнародній арені. Відповідно сформувались соціальні, освітні, культурні, економічні/трудова типи міграції до Польщі.

За регіонами проживання серед потоків емігрантів також відбуваються певні зміни. Традиційно більш залучений до зовнішньої трудової міграції західний регіон країни (Закарпатська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) – 57,4 % від загальної кількості трудових мігрантів. На заробітках за кордоном перебуває 12,9 % працездатного населення західних областей, що пояснюється географічним межуванням із кількома європейськими країнами та високим ступенем насичення ринку праці в регіоні. Ці області мають найтісніші історичні контакти з Польщею, до Другої світової війни їхня територія входила до складу Польської держави. Також вони є праценадлишковими, тут не достатньо розвинуте промислове виробництво, зафіксований високий рівень безробіття. Натомість найменш залучені до міграційних процесів жителі північного регіону, їхня частка серед трудових мігрантів – 5,7 %, або 1,7 % працездатного населення цих областей²³.

Дослідження, проведене в Польщі, засвідчило, що серед українців, які почали виїжджати на заробітки до Польщі до 2014 р., «східняки» становили трохи більше 6 %, а серед тих, хто вперше приїхав після 2014 р., – 28,4 %²⁴. На основі дослідження, проведеного Національним банком Польщі у 2015 р., було підтверджено гіпотезу, що саме на хвилі економічного та політичного становища в Україні до Польщі почали їздити українці, які раніше ніколи не в'їжджали, серед них вихідці з окупованих територій України. 41,3 % опитаних респондентів у 2014–2015 рр.

²³ Пітюлич М. І. Новітні тенденції розвитку міжнародної трудової міграції та їх наслідки для України. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Зб. наук. праць. Мукачево, 2014. № 1. С. 96–100.

²⁴ Chmielewska I., Dobroczek G., Puzynkiewicz J. A new wave of Ukrainian migration to Poland. URL: <https://financialobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland/> (дата звернення: 20.03.2020).

вперше приїхали до Польщі з метою працевлаштування²⁵. Такі дані спричинені насамперед анексією Криму та війною на Сході України, що потягло за собою ускладнення соціально-економічного становища, економічну кризу і, як наслідок, зростання попиту серед українців на більш оплачувані робочі місця, що збіглося з відносно легким доступом до польського ринку праці для тимчасових працівників, попитом на робітників з боку польських роботодавців і близькістю кордону. Українці стали основною групою мігрантів у Польщі. Більшість із них – це тимчасові трудові мігранти, які знайшли роботу через агенції тимчасового працевлаштування, неофіційних посередників або самостійно.

Трудова міграція українців до Польщі неоднорідна за своїм складом. Умовно можна виділити декілька категорій трудових мігрантів: підприємці, які займаються «човниковим» бізнесом без постійного працевлаштування в Польщі; особи, які здійснюють прикордонний бізнес, переважно продаж підакцизних товарів (алкогольні напої та тютюнові вироби); короткотермінові та довготермінові трудові мігранти²⁶. Найбільше загроз для економіки України становить саме «човникова» торгівля, бо люди, особливо молодь, живучи близько до кордону, не зацікавлені працювати на підприємствах, за українську заробітну плату. Керівники підприємств, розташованих у прикордонних зонах, скаржаться на нестачу робочої сили.

Водночас сформувалася доволі велика група осіб, для яких періодична робота за кордоном перетворилася на основне заняття та джерело доходу. Основною моделлю міграційної поведінки, особливо в прикордонних регіонах, була циркулярна міграція. Можливість циркулярної міграції встановлена польським законодавством через дозвіл на сезонне працевлаштування (до 6 місяців впродовж року). Згідно зі статистичними даними, середня тривалість перебування українців на території Польщі не перевищувала двох місяців. Лише 2,3 % українських мігрантів, які працювали в Польщі, перебували там більше 12 місяців. Понад 40 % мігрантів здійснювали по кілька трудових поїздок до Польщі на рік, а кожний четвертий (24,7 %) – виїжджав щомісячно або й декілька разів на місяць (загалом 7,3 %). Для певної групи громадян постійні циркулярні поїдки на заробітки до Польщі стали основною формою заробітку. Вдома такі особи зазвичай роботи не шукають, стратегію своєї трудової діяльності пов'язують майже винятково з роботою за кордоном²⁷. Враховуючи позитиви для розвитку економіки двох держав, циркулярна міграція несе у собі багато загроз, зокрема неформальне працевлаштування та низький рівень охоплення працівників соціальним страхуванням. Відповідно до проведених соціологічних досліджень у 2012 р., лише 11,9 % працівників-мігрантів у Польщі було охоплено соціальним страхуванням (загалом – 24,7 %), 10,8 % мали

²⁵ Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania. Badanie zrealizowane w 2015 r. *Narodowy Bank Polski*. Warszawa, 2016. URL: http://www.nbp.pl/aktualnosci/wiadomosci_2016/20161212_obywatele_ukrainy_pracujacy_w_polsce_%E2%80%93raport_z_badania.pdf (дата звернення: 21.03.2020).

²⁶ Ігліцька К. Ринок праці для іноземців у Польщі. *Міграція й ринки праці Польщі й України*. Варшава, 2003. С. 45–48.

²⁷ Малиновська О. Українсько-польський міграційний коридор. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 2 (24). С. 37.

медичну страховку (загалом – 20,8 %). Від 1 січня 2014 р. набула чинності Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення²⁸.

Швидке зростання кількості українських трудових мігрантів зумовлене й тим, що Польща з середини 2007 р. спростила доступ на свій ринок праці для іноземців, насамперед громадян країн-сусідів, щоб компенсувати брак працівників, викликаний трудовою міграцією поляків до інших країн Євросоюзу. Але фактично серед українських трудових мігрантів домінують особи, які працюють нелегально і виконують прості види робіт. Своє перебування в Польщі вони трактують лише як джерело заробітку. Ці особи найменш зацікавлені в зав'язуванні контактів у польському середовищі, що безпосередньо не впливають на можливість збільшення заробітку²⁹.

Окрім того, виїзди українців з метою працевлаштування в сусідню державу можна поділити на дві групи³⁰. Перша з них – це відносно нечисленне працевлаштування на більш-менш тривалий час, здебільшого фахівців, вчителів, медиків, кваліфікованих робітників, яке Польща заохочує та якому сприяє. Такій групі не потрібен дозвіл для працевлаштування.

Друга група – це українські заробітчани, які працюють сезонно й тимчасово у Польщі. Для них до 2018 р. діяла спрощена процедура отримання дозволів на роботу, тому, наприклад, у 2015 р. українцям було видано 763 тис. запрошень на роботу з 788 тис. їхньої загальної кількості³¹. Цей показник перевищив показник 2013 р. на 104,5 %, а в попередні роки він ледве перевищував 200 тис. З метою зменшення відсотка нелегального працевлаштування з 1 січня 2018 р. змінено порядок отримання дозволів на сезонні та тимчасові роботи, або ж вони стають платними.

На кризовому етапі розвитку міграційних процесів відбулося не лише збільшення масштабів виїзду за кордон, а й певні зміни його характеристик та складу. По-перше, посилилася тенденція до зростання тривалості перебування поза межами країни, до трансформації тимчасової міграції в постійну. Про це свідчить, зокрема, активізація возз'єднання сімей трудових мігрантів у країнах їхнього перебування. За підрахунками авторів організованого МОМ у 2014–2015 рр. дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, лише впродовж 2014 р. з країни

²⁸ Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення. Ратифікована Законом № 458-VII від 05.09.2013. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_161 (дата звернення: 30.03.2020).

²⁹ Українські трудові мігранти на польському ринку праці (на підставі даних соціологічного дослідження проведеного у Мазовецькому воєводстві) / М. Бенецькі, Х. Бояр, Ю. Фреляк, А. Гансдор-Немец та ін. *Українська трудова міграція до країн Європейського Союзу у дзеркалі соціології*. Київ, 2005. С. 62.

³⁰ Малиновська О. Українсько-польський міграційний коридор: особливості та значення. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 2 (24). С. 32. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/20-1437137553.pdf> (дата звернення: 15.03.2020).

³¹ Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania. Badanie zrealizowane w 2015 r. *Narodowy Bank Polski*. Warszawa, 2016. S. 6. URL: http://www.nbp.pl/aktualnosci/wiadomosci_2016/20161212_obywatele_ukrainy_pracujacy_w_polsce_%E2%80%93_raport_z_badania.pdf (дата звернення: 30.03.2020).

виїхало 18,2 тис. осіб, щоб возз'єднатися з членами сімей за кордоном³². Збільшилась також кількість українців, які зверталися в зарубіжних країнах за дозволами на проживання. У Польщі в 2014 р. кількість таких звернень порівняно з довоєнним 2013 р. зросла вдвічі, а в 2015 р. вона знову подвоїлася³³.

Починаючи від 2013 р., відбулося різке збільшення кількості мігрантів. Через переповнення українськими працівниками польського ринку праці польські роботодавці, задоволені зіставленням якості виконуваної роботи з боку українців та розміром заробітної плати, не поспішали підіймати заробітну плату польським працівникам. Це стало однією з причин, чому польські робітники все частіше мігрують у Німеччину та Велику Британію.

За визнанням видання «Deutsche Welle», саме українські працівники зробили економіку Польщі найбільш динамічною в Європі, а Центральний банк Польщі в червні 2018 р. підвищив прогноз щодо зростання ВВП країни від 4 до 4,7 % за зниження інфляції до 2,3 % річних. На початок 2018 р. приблизно 20 % польських підприємств мали у своєму штаті співробітників-українців. Майже 50 % українських трудових мігрантів у Польщі працювали на великих підприємствах, 29 % – на середніх і лише 18 % – на дрібних. Водночас лише 4,7 % заробітчани працювали за мінімальну плату в 1,55 тис. злотих (приблизно 11,6 тис. грн), а 45 % заробляли понад 3 тис. злотих (22,6 тис. грн). Часто польським роботодавцям вигідніше найняти українців через їхню готовність працювати понаднормово³⁴.

Зауважимо, що й сама Польща зацікавлена в трудових мігрантах з України. Важливим стратегічним кроком у польській політиці залучення мігрантів було набуття чинності у 2008 р. Закону «Про карту поляка», яку ввели з метою компенсації моральних та матеріальних втрат колишнім польським громадянам та їхнім нащадкам, які внаслідок зміни кордонів вимушено опинились поза межами батьківщини. Цей документ став дієвим інструментом відновлення людських та трудових ресурсів Польщі, бо мав низку переваг: можливість перебування на території Польщі без дозволів на роботу; легальне працевлаштування без оформлення дозволу на роботу; ведення бізнесу; безкоштовне медичне обслуговування; преференції при вступі до вишів та безкоштовне навчання тощо. Вже у 2008 р. карту поляка отримали 3 тис. українців, а на кінець 2015 р. ця цифра збільшилась до 70 тис. громадян України³⁵. Наприкінці 2017 р. були внесені зміни закону «Про карту поляка», які передбачали певне спрощення: особі, яка хоче отримати карту поляка, достатньо

³² Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток України. *Міжнародна організація з міграції*. Київ, 2016. С. 42.

³³ Raport na temat obywateli Ukrainy. URL: <http://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-specjalne/biezaca-sytuacja-dotyczasaukrainy/> (дата звернення: 2.05.2020).

³⁴ Скільки платять українцям в Польщі. 2018. URL: <http://agro-business.com.ua/agrobusiness/item/11338-skilki-platyat-ukrajintsyam-v-polshchi.html> (дата звернення: 30.03.2020).

³⁵ Andrusieczko P. Czy Karta Polaka stanowi zagrożenie dla Ukrainy? «Mamy do czynienia z drenażem mózgow». *Wyborcza.pl*. 2017. URL: <http://wyborcza.pl/7,75399,21749188,czy-karta-polaka-stanowi-zagrozenie-dla-ukrainy-mamy-do-czynienia.html> (дата звернення: 20.03.2020).

підвередити, що вона або її предки мають польське походження або підтвердити трирічну діяльність у товариствах польської національної меншини³⁶. Ще одним кроком у цьому напрямку було підписання у грудні 2017 р. Президентом Польщі закону, відповідно до якого іноземці поза ЄС зможуть отримати посвідку на тимчасове перебування у Польщі за умов перенесення в країну підприємства з іншої держави³⁷. Цей захід спрямований на створення та заповнення нових робочих місць.

Специфіка зайнятості трудових мігрантів у Польщі полягає в тому, що їхнім переважним видом діяльності є сільське господарство (49,9 % загальної кількості українських трудових мігрантів працює у цій сфері). Поширені серед заробітчан у цій країні також торгівля, будівництво, діяльність домашньої прислуги³⁸. У галузях сільського господарства більшість мігрантів працює нелегально і виконує найпростіші види робіт. Своє перебування в Польщі вони розглядають лише як джерело заробітку, не зацікавлені в зав'язуванні в польському середовищі контактів, що безпосередньо не впливають на можливість збільшення заробітку.

Умовно українських трудових мігрантів у Польщі можна поділити на короткострокових (від трьох місяців до року), які становлять більшість, та довгострокових (більше двох років). Довгострокові трудові мігранти – це також особи, які вже не мають наміру повертатися в Україну; особи, які отримали карту поляка; студенти-мігранти, які влаштувалися на роботу.

Основна мета короткострокових трудових мігрантів – заробити кошти та повернутися додому. Саме ця категорія мігрантів найбільше страждає від нелегального працевлаштування, бо між роботодавцем і працівником укладається не трудова, а цивільно-правова угода, іноді навіть в усній формі. За такої угоди до соціальних фондів не сплачуються внески та не здійснюється контроль за дотриманням трудових прав з боку роботодавця.

Більшість українських заробітчан працює поза правовим полем, тому й отримує суттєво меншу плату за свою працю. Окрім того, польські роботодавці не завжди зацікавлені в оформленні дозволів для працевлаштування українців, бо це тягне матеріальні витрати з боку роботодавця та покладає додаткові зобов'язання на нього: забезпечення мінімальної заробітної плати, належних умов праці, соціального та медичного захисту. Важливими проблемами також є соціальна незахищеність українських громадян на території Польщі, відсутність страховки, труднощі з візою, проте найбільшою залишається трудова незахищеність нелегальних трудових мігрантів як з боку України, так і з боку Польщі³⁹.

³⁶ Ustawa z dnia 7 kwietnia 2017 r. o zmianie ustawy o repatriacji oraz niektórych innych ustaw. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170000858> (дата звернення: 15.03.2020).

³⁷ Prezydent podpisał ustawę o cudzoziemcach. RP. URL: <http://www.rp.pl/Kadry/312139931-Prezydent-podpisał-ustawe-o-cudzoziemcach.html> (дата звернення: 31.03.2020).

³⁸ Полковниченко С. Особливості європейського вектора трудової міграції населення України. *Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління*. зб. наук. праць. Чернігів, 2011. № 3 (11). С. 187.

³⁹ Завітневич Н. Гуманітарний чинник в українсько-польських міждержавних відносинах... С. 149.

Сьогодні, маючи широкі можливості для легальних поїздок, українці не ризикують порушувати закон, розуміючи, що це може стати на заваді їхнім подальшим виїздам за кордон. Проте частина емігрантів і досі погоджується на нелегальну роботу. Найчастіше порушення пов'язані з еміграцією: перевищенням дозволених термінів перебування за кордоном, проїздом осіб, які мають право на відвідування 30-кілометрової зони, вглиб країни, неофіційним працевлаштуванням, хоча перебування на території країни може бути формально легальним. Відповідно до даних Держстату 2012 р., лише 11,7 % мігрантів, які працювали в Польщі, мали письмову угоду з роботодавцем, що становить 38 % від загальної кількості, інші працювали лише на основі усної домовленості⁴⁰.

Отже, велика кількість українських трудових мігрантів замість того, щоб підіймати українську економіку, робить значний внесок у польську. Для України це означає, що загострюються не тільки демографічні та економічні проблеми, але й починається кадрова криза. Для збереження та повернення втрачених людських ресурсів українському уряду потрібно якнайшвидше приймати рішення щодо усунення причин та наслідків міграції.

Останнім часом, окрім трудової міграції, особливу популярність здобула академічна мобільність української молоді, збільшилась кількість українських студентів у польських вищих навчальних закладах. Це зумовлено низкою позитивних чинників: отриманням диплому європейського зразка, кращими перспективами знайти роботу на міжнародному ринку та самореалізуватися, доступною ціною за навчання, можливістю отримання стипендії, відсутністю ЗНО, комфортними та технічно забезпеченими умовами для навчання. Збільшенню освітньої міграції до Польщі сприяє також двостороння домовленість про визнання документів про середню освіту.

Проаналізувавши статистичні дані, розуміємо, що виражена освітня міграція до Польщі зростає лише з 2012–2013 рр. Очевидно, це пов'язане із: політичною ситуацією в Україні, воєнними діями на сході та активною політикою польських ВНЗ, зорієнтованою на збільшення іноземних студентів.

Сьогодні кількість українців серед іноземних студентів у Польщі становить понад 50 %. Такі цифри спричинені тим, що польський уряд підтримує саме українських студентів: активний рекрутинг, участь в освітніх ярмарках, спеціальні університетські заходи, стипендіальні програми і наявність безкоштовного навчання. Так, наприклад, у 2015 р. стартував стипендіальний пакет «Польський Еразмус для України», що містив такі напрямки: менеджмент, економіка, адміністрування та технічні факультети. Фонд програми становив 10,7 млн злотих. За цією програмою державне фінансування охоплювало бакалаврат, магістратуру та докторантуру в університетах державної та приватної форм навчання та покривало витрати на проживання протягом року в Польщі. Крім того, в українців є ще один спосіб отримати освіту в Польщі, навіть безкоштовно, – карта поляка⁴¹.

⁴⁰ Малиновська О. Українсько-польський міграційний коридор. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. № 2 (24). С. 37.

⁴¹ Офіційний сайт Міністерства праці та соціальної політики Республіки Польща. URL: <https://www.mpips.gov.pl/> (дата звернення: 3.04.2020).

Серед польських вишів найбільша кількість українських студентів (2 063 особи) навчається в Краківській академії управління ім. Анджея Фрича Модревського, Соціальной академії наук (1 596 ос.), Університеті інформаційних технологій та менеджменту в Жешові (1 508 ос.). У всіх випускників, які навчалися на денній формі, є можливість залишитися ще на рік з метою працевлаштування, але більшість українців скаржаться, що це дуже малий проміжок часу для отримання стабільної роботи. Крім того, зараз в Європі діє дозвіл Європарламенту, за яким студенти та науковці можуть залишатися в країні, де вони навчалися або проводили дослідження, не більше 9 місяців з метою знайти роботу або започаткувати власний бізнес⁴².

Крім бажання отримати якісну освіту, наростання освітньої міграції пов'язане з тим, що вона може бути сходинкою до подальшого працевлаштування та проживання за кордоном. Протягом 2016 р. громадянам України вперше оформили 25,3 тис. дозволів на перебування в ЄС з освітньою метою, з них 16,8 тис. – у Польщі. Опитування українських студентів, проведені 2015 р. на території Польщі, свідчать, що повернутися на батьківщину планує не більше 13–16% з них⁴³.

Оскільки Україна не може запропонувати молоді вищу освіту такої самої якості, як за кордоном, більшість студентів вимушена мігрувати. Переважно вони вибирають країни, які схожі за культурою та менталітетом, наприклад, Польщу, де створено сприятливі умови для їхнього вступу та програми, які полегшують навчання і перебування.

Одними з найважливіших питань українсько-польської міграційної взаємодії з погляду забезпечення прав трудових мігрантів є вдосконалення процедури перетину міждержавного кордону та спрощення візового режиму, розв'язання проблеми з нелегальними трудовими мігрантами, які в площині права не захищені як з боку України, так і з боку Польщі. Саме активізація українсько-польської співпраці в галузі боротьби з нелегальною міграцією має бути одним з пріоритетних питань міждержавного співробітництва. Складнощі, з якими стикаються українські мігранти, призводять до процвітання незаконного тіньового бізнесу із відкриття віз, а це створює довжелезні черги на пунктах перетину кордону, тривалі перевірки, які ускладнюють рух мігрантів у західному напрямку. Потрібна координація зусиль України та Польщі для поліпшення консульських послуг громадянам України, розвитку і модернізації пунктів перетину кордону, видачі довготермінових національних і багаторазових Шенгенських віз, дозволів на проживання, можливості отримання віз безпосередньо на кордоні. Ще однією проблемою нелегальної трудової міграції громадян України в Польщу є їхня соціальна незахищеність. Завершення роботи з укладання Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про підтримку в галузі медичного страхування надасть можливість українським трудовим мігрантам придбати страхові поліси для непередбаченого лікування або надання невідкладної медичної допомоги.

Першочергово треба вирішити питання збереження людського капіталу та надання можливостей для розвитку і трансформування в реальну національну

⁴² Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні, 2017. URL: <http://www.iom.org.ua>

⁴³ Малиновська О. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія. Київ: НІСД, 2018. С. 351–352.

цінність. Адже масові, часто не зовсім контрольовані міграційні потоки до Польщі призводять до загострення українсько-польських взаємин. Сучасні світові тренди міграції демонструють відтік людського капіталу до глобальних міст та комфортних для життя зон, скорочення загальнонаціонального населення та виснаження інтелектуального капіталу держав-націй. Проблема управління міграційними процесами для України є, безперечно, важливою, однак, як стверджує О. Малиновська, не настільки суспільно резонансною, щоб потребувати негайного вирішення. Тож не дивно, що провадження ефективного регулювання міграційних процесів є більше вимогою наших зовнішніх партнерів, аніж питанням внутрішньої політики держави⁴⁴.

Отже, Україна досі залишається однією з країн, яка є найбільшим постачальником робочої сили та студентів за кордон. Наразі ці процеси досягли небачених масштабів і вимагають негайного втручання з боку держави. Основними причинами міграції української робочої сили є бажання до самореалізації, пошук кращого та спокійнішого життя, бажання професійного розвитку та реалізації, отримання великої заробітної плати. Однак подальше збільшення трудової міграції може призвести до негативних наслідків. Сучасні масштаби зовнішньої трудової міграції свідчать про недосконалість сформованих в українському суспільстві соціальних ліфтів і недостатні умови для самореалізації працівників. Доказом цього є зростання кількості молодих людей, які виїжджають у пошуках роботи за кордон, а також трансформація тимчасової трудової міграції на постійну.

Сповільнення міграційних потоків можливе за використання адміністративно-контрольних інструментів та соціально-економічних механізмів. Але, на жаль, державна міграційна політика України не відповідає кризовій ситуації в країні. До 2011 р. держава майже не переймалася міграційними процесами, не було чіткого розподілення повноважень між органами державної влади щодо контролю міграційних процесів. Сьогодні потрібно звернути увагу на вдосконалення чинного законодавства, впровадження ефективної системи моніторингу мігрантів та усунення наявних причин і наслідків трудової та освітньої міграції. Адже сучасна трудова міграція негативно впливає на стан та розвиток трудового потенціалу, бо країна втрачає найпродуктивнішу частину економічно активного населення. Важливе значення має подальша адаптація законодавства України з питань міграції до європейських стандартів та визнаних міжнародних механізмів регулювання міграційних процесів у межах реалізації стратегії інтеграції України до Європейського співтовариства.

У масштабі міжнародної економіки міграційні процеси, звісно, є і позитивним явищем. Проте для країни-донора, якою слугує наша держава, міграція має цілу низку загроз і ризиків (відтік із країни трудових ресурсів, погіршення статево-вікової структури населення, зниження інноваційно-інтелектуального потенціалу країни та ін.), на які поки що держава не зважає, можливо, через те, що не відчуває дефіциту цього ресурсу. Безумовно, процеси міграції зупинити неможливо, проте їх можна скорегувати. Лише глибокі реформи у всіх сферах (економіка, освіта,

⁴⁴ Малиновська О. Міграційна політика в Україні: формування, зміст, відповідність сучасним вимогам. URL: www.ier.com.ua/files/publications/Policy_Briefing_Series/PB_01_migration_2013_ukr.pdf (дата звернення: 31.03.2020).

медицина, судова система тощо) та покращення рівня життя населення сприятимуть скороченню процесів міграції в Україні.

Сьогодні між Україною та Республікою Польща підписано низку двосторонніх угод та ініціатив, які стосуються спрощення візового режиму, взаємного працевлаштування громадян, їхнього трудового та соціального захисту. Проте немає чітких механізмів реалізації цих угод, тож потрібно активізувати спільну роботу в цьому напрямку, що позитивно вплине на українсько-польські відносини у сфері міграції, спільно здійснювати та координувати їх на законодавчому, виконавчому та дипломатичному рівнях, щоб уникати численних порушень та непорозумінь.

Для сучасної України міграційні процеси часто відіграють негативну роль через недостатній розвиток відповідного правового механізму регулювання. Це створює умови для нелегальної міграції, яка погано впливає на відносини між державами та свідчить про нездатність країни забезпечити власних громадян робочими місцями. Наслідками таких дій є посилення напруженості в українсько-польських міждержавних відносинах та підрив економічного потенціалу країни, яка втрачає не тільки висококваліфіковані кадри, але й можливість поповнити бюджет валютними надходженнями від організованої трудової міграції.

REFERENCES

Andrusieczko, P. (2017). Czy Karta Polaka stanowi zagrożenie dla Ukrainy? *Mamy do czynienia z drenażem mózgow.* Retrieved from <http://wyborcza.pl/7,75399,21749188,czy-karta-polaka-stanowi-zagrozenie-dla-ukrainy-mamy-do-czynienia.html> [in Polish].

Benetski, M., Boiar, Kh., Frelia, Yu., Hansor-Nemets, A., Konieczna, Y., & Kurchevska, Y. (2005). Ukrainski trudovi mihranty na polskomu rynku pratsi (na pidstavi danykh sotsiologichnoho doslidzhennia provedenoho u Mazovetskomu voievodstvi). In *Ukrainska trudova mihratsiia do krain Yevropeiskoho Soiuzu u dzerkali sotsiologii* (p. 62). Kyiv [in Ukrainian].

Borysov, D. (2005). Polshcha lehalizuie ukrainskykh zarobitchan. *Lvivska hazeta*, 83 (657) [in Ukrainian].

Chmielewska, I., Dobroczycki, G., & Puzynkiewicz, J. (2017). A new wave of Ukrainian migration to Poland. Retrieved from <https://financialobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland/> [in English].

DeWaard, J., & Raymer, J. (2012). The temporal dynamics of international migration in Europe: Recent trends. *Demographic research*, 26, 543–592. Retrieved from <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol26/21/> [in English].

Doslidzhennia z pytan mihratsii ta torhivli liudmy v Ukraini. (2017). Retrieved from <http://www.iom.org.ua/> [in Ukrainian].

Dovha, V. (2009). Zovnishnia trudova mihratsiia – vazhlyvyi chynnyk, shcho poslabluie trudovy potentsial Ukrainy. *Visnyk Lvivskoho un-tu*, 41, 165–168 [in Ukrainian].

Herasymenko, H., & Pozniak, O. (2006). Henderni aspekty trudovykh mihratsii naselennia Ukrainy. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 1, 46–54. Retrieved from

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11655/04-Gerasumenko.pdf> [in Ukrainian].

Humeniuk, Yu. (2013). *Mizhnarodna trudova mihratsiia: metodolohichniy ta orhanizatsiinyi aspekty*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

Ihlytska, K. (2003). *Rynok pratsi dlia inozemstsv u Polshchi. Mihratsiia i rynky pratsi Polshchi i Ukrainy*. Warsaw [in Ukrainian].

Kravchenko, V. (2012). Tendentsii trudovoi mihratsii v Ukraini. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 2, 125 [in Ukrainian].

Malynovska, O. (2009). Mizhnarodni mihratsii ta suspilni transformatsii doby hlobalizatsii. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 1, 5–19 [in Ukrainian].

Malynovska, O. (2013). Mihratsiina polityka v Ukraini: formuvannia, zmist, vidpovidnist suchasnym vymoham. Retrieved from www.ier.com.ua/files/publications/Policy_Briefing_Series/PB_01_migration_2013_ukr.pdf [in Ukrainian].

Malynovska, O. (2013). Trudovi mihranty ta yikhniy vnesok u sotsialno-ekonomichniy rozvytok Ukrainy. *Rehionalna ekonomika*, 3 (69), 82–93 [in Ukrainian].

Malynovska, O. (2015). Trudova mihratsiia naseleння Ukrainy: choho chekaty v naiblyzhchomu maibutnomu? *Mihratsiia: Vseukr. inform.-analit. shchomisiach. hazeta*. Retrieved from <http://migraciya.com.ua/news/migrant-workers/ua-labour-migration-ukraine-what-to-expect-in-the-near-future-part-1/> [in Ukrainian].

Malynovska, O. (2015). Ukrainsko-polskyi mihratsiinyi korydor: osoblyvosti ta znachennia. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 2 (24), 32. Retrieved from <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/20-1437137553.pdf> [in Ukrainian].

Malynovska, O. (2018). *Mihratsiina polityka: hlobalnyi kontekst ta ukrainski realii: monohrafiia*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Mezhdunarodnaia migratsiia i razvitiie: Globalizatsiia i vzaimozavisimost. (2012). *Doklad Generalnogo sekretaria OON: 67 sessiia*. New York: OON. Retrieved from <http://daccessdds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N12/452/15/PDF/N1245215.pdf> [in Russian].

Mihratsiia v Ukraini: fakty i tsyfry (2013). *Mizhnarodna orhanizatsiia z mihratsii (MOM)*. Kyiv: Predstavnytstvo v Ukraini. Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/ukr_ff_f.pdf [in Ukrainian].

Mihratsiia yak chynnyk rozvytku v Ukraini. Doslidzhennia finansovykh nadkhodzen, poviazanykh z mihratsiieiu, ta yikhnoho vplyvu na rozvytok Ukrainy. (2016). *Mizhnarodna orhanizatsiia z mihratsii*. Kyiv [in Ukrainian].

Mihratsiinyi profil Ukrainy (2013). *Mihratsiina sluzhba Ukrainy*. Retrieved from http://dmsu.gov.ua/images/files/UKR_Migration_%20Profile_2013.pdf [in Ukrainian].

Miszczuk, A., & Gorzym-Wilkowski, W. (1996). Transgraniczny ruch drogowz jako impuls rozwoju lokalnego. *Wiadomosci Statystyczne*, 1, 61 [in Polish].

Naseleńnia ta mihratsiia. *Derzhavna sluzhba statystyky*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].

Obywatele Ukrainy pracujący w Polsce – raport z badania. Badanie zrealizowane w 2015 r. (2016). Narodowy Bank Polski. Warsaw. Retrieved from http://www.nbp.pl/aktualnosc/wiadomosci_2016/20161212_obywatele_ukrainy_pracujacy_w_polsce_%E2%80%93raport_z_badania.pdf [in Polish].

Ofitsiinyi sait Ministerstva pratsi ta sotsialnoi polityky Respubliki Polshcha. Retrieved from <https://www.mpips.gov.pl/> [in Ukrainian].

Ofitsiyni veb-sait Derzhavnoi sluzhby statystryky Ukrainy. Retrieved from www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].

Pitiulych, M. (2014). Novitni tendentsii rozvytku mizhnarodnoi trudovoi mihratsii ta yikh naslidky dlia Ukrainy. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnogo universytetu*, 1, 96–100 [in Ukrainian].

Polkovnychenko, S. (2011). Osoblyvosti yevropeiskoho vektora trudovoi mihratsii naselennia Ukrainy. *Naukovyi visnyk ChDIEU*, 3 (11), 187 [in Ukrainian].

Pozniak, O. (2005). Stratehiia derzhavnoi polityky u sferi zovnishnikh trudovykh mihratsii. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 1, 118–124. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11748/13-Pozniak.pdf> [in Ukrainian].

Pozniak, O. (2014). Zovnishnia mihratsiia hromadian Ukrainy za roky nezalezhnosti. *Ahora*, 17, 50. Retrieved from <https://kennankyiv.org/wp-content/uploads/2016/12/Pozniak.pdf> [in Ukrainian].

Prezydent podpisal ustawę o cudzoziemcach. RP. Retrieved from <http://www.rp.pl/Kadry/312139931-Prezydent-podpisal-ustawe-o-cudzoziemcach.html/> [in Polish].

Raport na temat obywateli Ukrainy. Retrieved from <http://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-specjalne/biezaca-sytuacja-dotyczacaukrainy/> [in Polish].

Romaniuk, M. (2009). Mihratsiini determinanty natsionalnoi bezpeky Ukrainy: teoretyko-metodolohichni ta praktychni aspekty. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 1, 50–60. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9047/05-Romanyk.pdf> [in Ukrainian].

Rymarenko, Yu. (Ed.). (1998). *Mihratsiini protsesy v suchasnomu sviti: svitovi, rehionalnyi ta natsionalnyi vymiry (poniatiyni aparat, konkretyzatsiini pidkhody, teoriia i praktyka)*. Kyiv [in Ukrainian].

Sadova, U. (2009). Mihratsiia ta yii mistse u harmonizatsii rozvytku terytorialnykh suspilnykh system. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 1, 29–36. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9049/03-Sadova.pdf> [in Ukrainian].

Sadova, U. (2013). Mihratsiini protsesy v Ukraini: suchasni vyklyky ta rehionalna spetsyfika (za rezultatamy II Mizhnar. nauково-prakt. konf.). *Rehionalna ekonomika*, 3 (69), 211–221. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/68220/22-Sadova.pdf> [in Ukrainian].

Serdiuk, T. (2013). Dostupnist zhytla dlia naselennia Ukrainy v konteksti isnuiuchoi pilhovoï polityky. *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini: zb. nauk. Pr.*, 4 (143), 237–242 [in Ukrainian].

Shokalo, O. (2005). Intehratsiia chy povernennia dodomu? *Dzerkalo tyzhnia*, 12 (540). Retrieved from https://dt.ua/SOCIETY/integratsiya_chi_povernennya_dodomu.html [in Ukrainian].

Skilky platiat ukraintsiam v Polshchi. (2018). Retrieved from <http://agro-business.com.ua/agrobusiness/item/11338-skilki-platyat-ukrajintsyam-v-polshchi.html>. [in Ukrainian].

Uhoda mizh Ukrainoiu ta Respublikoiu Polshcha pro sotsialne zabezpechennia. Ratyfikovana Zakonom № 458-VII vid (05.09.2013). Retrieved from http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_161 [in Ukrainian].

Ustawa z dnia 7 kwietnia 2017 r. o zmianie ustawy o repatriacji oraz niektórych innych ustaw. Retrieved from <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20170000858>. [in Polish].

Zavitnevych, N. (2008). *Humanitarnyi chynnyk v ukrainsko-polskykh mizhderzhavnykh vidnosynakh* [The humanitarian factor in Ukrainian-Polish interstate relations] (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].

Yuliia SHELEP

PhD (Historical Sciences)

Junior Researcher at the Department

«Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5631-061X>

e-mail: julijashelep01@gmail.com

UKRAINIAN-POLISH MIGRATION PROCESSES: THE CURRENT STAGE

In the article, there are examined issues of labour emigration, analysed causes and effects of international emigrant processes for the future of Ukraine. The article is devoted to theoretical and practical issues of internal and external migration process research, and the causes of the population migration are determined. Basic functions of the modern migration policy were formulated in Ukraine. It is shown that labour migration is the original indicator of the social, economic, and political position of a country. Basic streams of labour migration from Ukraine are investigated. As stated, the improvement of the migration policy of Ukraine should be based on an integrated approach.

The Ukrainian population is actively involved in the international labor migratory processes. In this context labour migration to Poland gets a special value. An essential part of the formation of Ukrainian-Polish relations in the migration field is to improve and expand the legal framework in this area. Negative effects of the rapid emigration on the Ukrainian economy, as well as the need to take urgent measures to stabilize emigration processes, have been substantiated. In the context of global integration, Ukraine occupies a leading position in the ranking of donor countries to supply intelligent and skilled workforce and unskilled migrant workers.

Nowadays, migration processes are formed under the influence of state policy and become indicators of the efficiency of state institutions. The precise and sound state policy of Poland and the reality of Ukraine, the inadequacy of the public policy, the war in the East, and economic problems result in the increased rates and volumes of Ukrainian migration to Poland, especially labour and educational. The preservation of the human capital and providing sufficient opportunities for its development, and conversion into a real national value, is a challenge for state institutions, both in Ukraine and Poland.

Keywords: emigration, migration, reasons for emigration, workforce, migration worker, labor market, effects of emigration

Олена ЛУКАЧУК

кандидат історичних наук

молодший науковий співробітник відділу

«Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4461-6141>

e-mail: olena0708lukachuk@gmail.com

СУЧАСНІ УКРАЇНЦІ ПРО ПОЛЯКІВ І ЛИТОВЦІВ: ВІД МІФУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ДО ПОШУКІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА МАТЕРІАЛАХ МАС-МЕДІА ТА УСНОЇ ІСТОРІЇ)

«Йдеться про дивне поєднання настроїв до Львова і Вільнюса, що колись належали до Республіки Польща, з революційним ставленням; не в сенсі перегляду кордонів, а у вигляді польського магнатства або патерналізму. Ці останні погляди вражаюче впливають на Литву й Україну. Просто – литовці близькі і далекі нам. Ми не знаємо багато про стару Литву, а також про сучасну Литву, а те, що циркулює в публічних та приватних думках, сильно міфологізоване. Міцкевичські образи Литви, насичені ідеалізацією, і відносини між нами та литовцями, придушили уяву поляків. Це перекрило особистий досвід усіх тих, для кого заклик «Литво, моя Батьківчино!» був чимось більшим, ніж поетичним зітханням».

Міхал Ягелло, польський публіцист

Польсько-литовсько-українські контакти розпочалися ще в часи Великого князівства Литовського і дотепер розвиваються динамічно. Аналіз стану міжнаціональних взаємин на зламі ХХ–ХХІ ст. пов'язаний як із подоланням пострадянського минулого, так і з сучасними євроінтеграційними моделями розвитку та безпеки. Спроби впорядкування міжетнічної взаємодії, зокрема із поляками і литовцями, дають змогу використати їхній досвід у врегулюванні правового і громадського статусу представників національних меншостей на території України, конструюванні моделі взаємин з країнами Євросоюзу та Російською Федерацією, творенні історичної пам'яті та розвитку регіону в умовах економічної кризи, збереженні територіальної цілісності навіть в умовах ведення бойових дій.

Формування бачення «своїх» та «чужих» серед литовців, поляків та українців, які живуть у прикордонних регіонах, представлено конструюванням узагальнених образів країни і суспільства за міркуваннями жителів, які часто відвідують ці держави.

Для аналізу взято джерела формування думок про Литовську Республіку та Республіку Польщу, огляди взаємин з литовцями та поляками в українських засобах масової інформації; матеріали опитувань, записи інтерв'ю тощо. Своєрідними «ліхтариками» бачень литовців та поляків українцями у XXI ст. є такі аспекти: територіальний (належність до Східної Європи, регіональні союзи, політичне та етнічне самовизначення, колективна / регіональна безпека); державний (проголошення незалежності, відокремлення від впливу Радянського Союзу, спроби врегулювання взаємин з Росією, ідея відродження Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, «стара» і «нова» Європа), ментальний (режим «сильної держави», громадянське суспільство; свобода і добробут, «свій» і «чужий», образ єдиного ворога), побутовий (євромешканці та жителі пострадянських держав, християнські цінності та європейська культура).

Ключові слова: українці, поляки, литовці, міф Речі Посполитої, європейська ідентичність, мас-медіа, усна історія.

Стратегії культурного виживання представників національних меншостей у сучасному суспільстві вимагають окремого шляху розв'язання. Якщо раніше йшлося про подолання національних стереотипів і толерантне спілкування у побуті на міжособистісному рівні, то зараз публічно обговорюють потребу вирішення низки міжнаціональних суперечностей в тій чи тій країні на загальносвітовому рівні. Критеріями останнього є норми міжнародного права, особливості розвитку міждержавних взаємин, що склалися протягом кількох десятиліть чи навіть століть, етнічна карта світу та окремого регіону, а також формування локальної ідентичності. Це відносно нове поняття в сучасній гуманітаристиці поволи стає інструментом геополітичної стратегії певних країн і стосується формування взаємин із територіальними та спорідненими історичною традицією сусідами.

Польсько-литовсько-українські контакти розпочалися ще в часи Великого князівства Литовського і дотепер розвиваються динамічно. Аналіз стану міжнаціональних взаємин на зламі XX–XXI ст. пов'язаний як із подоланням пострадянського минулого, так і з сучасними євроінтеграційними моделями розвитку та безпеки. Ці державні стратегії потрібні українцям. Спроби впорядкування міжетнічної взаємодії, зокрема із поляками і литовцями, дають змогу використати їхній досвід у врегулюванні правового й громадського статусу представників національних меншостей на території України, конструюванні моделі взаємин з країнами Євросоюзу та Російською Федерацією, творенні історичної пам'яті та розвитку регіону в умовах економічної кризи, збереженні територіальної цілісності навіть в умовах ведення бойових дій.

Приводом до роздумів про проблему міжнаціональних взаємин у громадській думці жителів пограниччя УПЛ (Україна–Польща–Литва) став інтерес дізнатися, наскільки змінюються повсякденні уявлення про «чужих» і «своїх» у колективній свідомості громадян, чи зазнало трансформації ставлення до «іншого», сформоване в традиційній культурі, якими рисами воно наділене в сучасному суспільстві? Із сумом констатуємо: елементи неприязні між поляками і литовцями досі наявні. Їх без труднощів можна помітити в інформаційному просторі та побуті. Рупором врегулювання останніх (у процесі від зменшення до зникнення) виступають українці, які в трикутнику співпраці змушують обидві сторони до діалогу на різних рівнях.

Сучасники часто шукають атрибути належності до того чи того середовища в минулому, історія не виняток, а спільна історія – знахідка для втілення не однієї геополітичної ідеї країни, яка прагне лідирувати в регіоні. Як об'єднати представників трьох народів, що мають спільні територіальні кордони, зумовлені сучасними політичними суперечками? Без спільного минулого досить важко. Тут же воно присутнє і достатньо відформатоване історичною пам'яттю сучасників трьох епох: радянської, пострадянської та європейської. У кожній з них є свої ентузіасти та скептики, спровоковані розмаїттям відчуттів: від ностальгії за добротним минулим старшого покоління до рожевих мрій молоді про універсальний комфорт.

У консервативно-традиційному суспільстві трьох країн є поділ на «своїх» і «чужих». Він досить умовний, не завжди об'єктивний, частково згладжений сучасною геополітичною і безпековою ситуацією у світі та розвитком туристичної сфери в регіоні. Однак його присутність залишається важливою рисою локальної ідентичності жителів литовсько-польсько-українського пограниччя, не втрачаючи з роками актуальності та ще більше кристалізуючи її в умовах загроз територіальній цілісності.

Формування бачення «своїх» та «чужих» серед литовців, поляків та українців, що живуть у прикордонних регіонах, представлено конструюванням узагальнених образів країни і суспільства за міркуваннями жителів, які часто відвідують ці держави. Для аналізу взято джерела формування думок про Литовську Республіку та Республіку Польща, огляди взаємин з литовцями та поляками в українських засобах масової інформації; матеріали опитувань, записи інтерв'ю тощо.

Зовнішня політика безперервного маневрування України між східним і західним напрямком привела до необхідності виявити українське бачення європейської ідентичності. Як влучно підмітив литовський політичний коментатор Леонідас Донскіс: «Американець, британець або німець не мають потреби говорити про свою ідентичність, вона сама промовляє про себе голосом економічної та політичної влади відповідної країни. А от мешканець чи мешканка Східної або Східно-Центральної Європи, представляючись чи ідентифікуючи себе, змушені переключатися на історико-культурні факти або – частіше – на події після холодної війни, розповідаючи зворушливу історію про те, як його чи її країна належала до Заходу, але була захоплена і відірвана від нього. ... Невизначеність їхньої країни дозволяє їм легко вигадувати власну ідентичність, яка нібито глибоко закорінена в історію і мовно-культурну атрибутику, так наче єдиною душевною властивістю оповідача є екзотична інакшість або двозначна і непередбачувана приналежність до західного світу чи – більш симптоматично – західної ідентичності»¹. Останню, як абсолютно незалежну категорію, можна сконструювати у зіставленні з іншими ідентифікаціями. Разом вони становлять досить повну картину сьогodнішніх міжнародних відносин.

Аналіз ставлення до Європи найближчих союзників українців – литовців і поляків – дає змогу виділити приклади протилежного бачення сьогodнішнього європейського колориту на пострадянському просторі. Символ цієї ідентичності є частиною сучасних литовських, польських і українських територій, а також геополітичних проєктів з відновлення Речі Посполитої, Республіки двох, трьох або

¹ Донскіс Л. Збентежена ідентичність і сучасний світ. Київ: ФАКТ, 2010. С. 273–277.

чотирьох країн під кодовою назвою «Третя Річ Посполита» або «відформатоване ВКЛ (Велике князівство Литовське)». Першими ідеї утворення подібних регіональних союзів обговорюють жителі прикордонних територій, оскільки на власному досвіді обізнані в позитивних та негативних наслідках можливих об'єднань.

Своєрідними «ліхтариками» бачень литовців та поляків українцями у ХХІ ст. є такі аспекти: територіальний (належність до Східної Європи, регіональні союзи, політичне та етнічне самовизначення, колективна / регіональна безпека); державний (проголошення незалежності, відокремлення від впливу Радянського Союзу, спроби врегулювання взаємин з Росією, ідея відродження Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, «стара» і «нова» Європа), ментальний (режим «сильної держави», громадянське суспільство; свобода і добробут, «свій» і «чужий», образ єдиного ворога), побутовий (євромешканці та жителі пострадянських держав, християнські цінності та європейська культура).

Можна погодитися з думкою британо-американського історика Тоні Джадта, що лад післявоєнної Європи було побудовано на зумисно сфальшованій пам'яті, на певному ступені замовчування і забування з метою збереження громадянського здоров'я². З часом відбувся перегляд цієї стратегії. Після 1989 р. центрально- та східноєвропейські країни, що десятиліттями перебували під комуністичним впливом, прагнули сформуванню власну пам'ять з урахуванням особливостей локального менталітету й акцентом на історичний національний наратив, який фактично ліг в основу формування локальної ідентичності жителів українсько-польсько-литовського пограниччя.

Під час опрацювання матеріалів про Польщу й Литву, які побутують в українському соціумі, використано методологічну конструкцію за теорією настановчості мас-медій («agenda-setting») М. Мак-Комбса і Д. Шоу, що довела важливу роль мас-медій у формуванні громадської думки на підставі різних прикладів і досліджень³. Її практичне значення полягало у виділенні кількох аспектів опрацювання інформації: надання особливого статусу, стереотипізація, побудова образу й інформаційна вибірковість щодо певної особи, події чи явища та їхня подальша інтерпретація.

Застосування положень теорії дало змогу виділити комплекс питань, пов'язаних із формуванням в українців узагальнених образів литовців та поляків. Комплексне дослідження поставленої проблеми із залученням широкого спектра джерел допомогло відтворити бачення «своїх» та «чужих» у трьох ракурсах: політичному (євроінтеграційний чинник, регіональний союз), медійному (прикордонна співпраця, спільне історичне минуле) і суспільному (роздуми, уявлення, асоціації, історія, формування локальної ідентичності). Основними їхніми особливостями є: спрощеність і образність, ставлення один до одного, продемонстроване відповідними манерами та поведінкою, асоціювання почуття симпатії або антипатії, символізм, ілюзорність суб'єктивного бачення і оцінки сприйняття «іншого».

У кожного народу складаються різні відносини з близькими та далекими сусідами, які для громадян держави стають і найкращими друзями, і найзапеклішими

² Снайдер Т., Джадт Т. Роздуми про ХХ століття. Львів: Човен, 2019. С. 234–253.

³ Мак-Комбс М. Встановлення пріоритетів: масмедії та громадська думка. Київ: К.І.С., 2007. 256 с.

ворогами водночас. Відомості про це зберігаються не в документально підтверджених джерелах, а в матеріалах так званого «прикордонного фольклору», зокрема у приказках, жартах, кумедних історіях про перетин кордону чи спільні справи, які є дуже популярними серед представників того чи того народу. Головним джерелом їхнього поширення стають особисті контакти та враження від спілкування, що часто формують міжетнічні стереотипи. Їх можна почерпнути з усної історичної джерел (матеріалів інтерв'ю та опитувань). Використання останніх дало змогу презентувати результати аналізу щодо ставлення українців до жителів Польщі і Литви. Серед чинників міждержавної співпраці до уваги взято членство в Європейському Союзі, ідеї регіонального об'єднання (в умовах можливої загрози територіальної цілісності країн та агресії з боку Російської Федерації), розвинений прикордонний бізнес, робочі місця для українців, туризм, історичну пам'ять тощо⁴.

Міждержавні взаємини. У ділянці міжнаціональних відносин найбільшим інтересом українців користуються образи найближчих сусідів – поляків і росіян, які суттєво вплинули на українську національну історію. Конструювання образу поляка в українському соціумі пройшло кілька етапів. У контексті українсько-польсько-литовського порівняння поляки стоять певним кордоном поміж литовцями й українцями. У різні відтинки часу вони прагнули до лідерства в регіоні й досі не полишають цього задуму – об'єднатися довкола Чорного й Балтійського морів. Поява геополітичних загроз у різний час сприяла реалізації цієї ідеї. Нині розмитість кордонів в європейському просторі та одночасна поява маркерів національної самобутності знову підштовхнули політичний істеблішмент Польщі до ідеї нового об'єднання⁵.

Основними критеріями формування образу країни серед українців виступали: прикордонні контакти («кресова політика»), перебування в спільних державних утвореннях, активна діяльність польської громади у прикордонні, вступ до Євросоюзу та реалізація зовнішньополітичних ініціатив розширення ЄС на Схід, вирішення питання енергетичної безпеки держав Балтійського моря, а також формування спільного культурного простору. До кожного із зазначених аспектів можа додати литовський вектор. Візьмемо для прикладу відомих українцям поляків, які народилися в Литві, але здобули визнання в Польщі: Йозеф Крашевські, Казимир Ягелончик, Петро Скарга, Адам Міцкевич, Юзеф Пілсудський тощо. Таких переплетінь у конструюванні образів поляків та литовців серед представників українського соціуму чимало.

Міркування поляків про Литву деколи вражають. Зокрема, співробітники Інституту публічних справ у дослідженні, проведеному у 2007–2013 рр. визначили, що Литва для поляків – то країна «пана Тадеуша» (27 % опитаних), знання про

⁴ Лукачук О. Україна та Литва: взаємини без стереотипів в умовах євроінтеграційного міфу. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні* / за ред. Л. Зашкільняка. Львів, 2009. С. 437–464.

⁵ Леонов О. Люблінський трикутник: чим корисний для України новий політичний союз. *Слово і діло. Аналітичний портал*. 2020. 28 липня. URL: <https://www.slovaidilo.ua/2020/07/28/pogljad/polityka/lyublinskyj-trykutnyk-chym-korysnyj-ukrayiny-novyj-politychnyj-soyuz???>.

яку можна почерпнути зі школи (35 % опитаних) та телебачення (38 % опитаних). Цікаво, що з опитаних поляків у віці до 25 років 90 % зазначили, що не були у Вільнюсі. Хоч важко в те повірити, спостерігаючи щороку у Вільнюсі натовпи польських туристів. Саме тому, мабуть, лише 58 % з опитаних змогли правильно вказати місце розташування Литовської Республіки на політичній карті світу. Зазначено, що кожен п'ятий переплутав Литву з Білоруссю, 8 % вказали на Калінінградську область, 5 % – на територію України⁶. Наявність такої статистики підтверджує розмитість образу Литовської Республіки і серед українців.

Територіально близькі і ментально відокремлені поляки з литовцями в різний час не могли ідентифікувати взаємні стосунки як дружні чи ворожі, що цілком простежується в ЗМІ обох країн. Вивчення перелічених критеріїв дало змогу виділити кілька моделей візії Литви і Польщі, зокрема «Польща і Литва – спадкоємці спільної історії Речі Посполитої двох народів», «Литовська Республіка – лідер Балтійського регіону», «Віленщина (Вільнюський край) – одвічна територія поляків зі своїми традиціями і можливостями», «Литва – для литовців! Польща – для поляків!», «Ні, дискримінації поляків у Литві!», «Спроби розширення литовсько-польських взаємин шляхом дотримання та захисту прав представників національних меншин». Незважаючи на напругу по лінії Варшава–Вільнюс, половина польського і литовського суспільства не відчуває ні взаємної антипатії, ані симпатії. Однак поляки рішуче позитивно налаштовані щодо литовців (44 % опитаних), при чому лише кожен четвертий литовець думає добре про поляків. 51 % поляків оцінює польсько-литовські взаємини, як добрі і перспективні⁷.

На шпальтах українських видань початку XXI ст. трапляються публікації, присвячені Республіці Польща та Литовській Республіці, зокрема спільному з Україною історичному минулому, однак їх вкрай мало⁸. Значним інтересом у читачів

⁶ Fuksiewicz A., Kucharczyk J., Łada A. Obok siebie. Wzajemne postrzeganie się Polaków i Litwinów. Główne wnioski. Warszawa, 2013. 148 s.

⁷ Wilczak J. Litwini o Polakach, Polacy o Litwinach. *Polityka*. 2013. 16 kwietnia. URL: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1540869,1,litwini-o-polakach-polacy-o-litwinach.read???>

⁸ Махун С. Князь Свидригайло – авантюрист чи державотворець? *День*. 1999. 12 березня; Сюдюков І. Вітовт – «король литовців і русинів». Політичний канатоходець Середньовіччя. *День*. 2000. 9 червня; Кульчицький С. Злука чи воз'єднання? *Дзеркало тижня*. 2002. 19–25 січня; Горобець В. Нереалізована мрія. Історичні ілюзії з приводу чергової річниць Гадяцького договору. *Дзеркало тижня*. 2002. 18–24 вересня; Ляшев О. Мовне питання як дзеркало етнічно-державної зрілості. Українсько-балтійські паралелі. *Дзеркало тижня*. 2006. 19–25 серпня; Дорожовенць О. Литовські настрої: трохи сонця в холодній воді. *Львівська газета*. 2007. 1 березня; Гаврилюк Ю. Перший підляський воєвода та його нащадки. *Львівська газета*. 2007. 10 серпня; Рибаків Д. DRANG NACH OSTEN і битва народів при Грюнвальді. *Дзеркало тижня*. 2007. 14–20 липня; Висоцький С. Русь проти Росії, або як подолати історичний парадокс? *День*. 2008. 26 грудня; Кралюк П. Польсько-українські відносини: у полоні стереотипів і взаємних образ. *Дзеркало тижня*. 2011. 18 листопада; Рудницький Ю. Адам Міцкевич і сліди часу. *Дзеркало тижня*. 2015. 11 вересня; Махун С. Кирило Галушко: «Головна зброя українського історика – факти й просвітництво». *Дзеркало тижня*. 2016. 26 лютого; Польщі більше потрібна Україна, ніж навпаки. *Дзеркало тижня*. 2018. 12 березня.

користуються статті, в яких висвітлено основні аспекти польсько-литовсько-українських відносин сьогодення, розглянуто їхні характерні особливості.

У медіа-публікаціях литовський та польський вектори зовнішньої політики України представлені описом зустрічей представників України, Польщі та Литви⁹, аналізом участі у проєктах, конференціях, засіданнях, які проводяться міжнародною спільнотою в межах розширення інтеграційних процесів в Європі¹⁰, публікаціями інтерв'ю керівних осіб України, Польщі та Литви щодо міждержавного співробітництва¹¹. Отже, шпальти української періодики виступають джерелом опису реалій і перспектив взаємин між країнами. Наприклад, у литовській пресі вектор співпраці з Україною у багатьох публікаціях розглядають крізь призму впливу Росії та Польщі, які певною мірою намагаються поглибити його відповідно до задоволення особистих геополітичних інтересів¹².

На початку 90-х років ХХ ст. українські газети згадували про Литву як про державу пострадянського табору, що прагне позбутися впливу з боку Російської Федерації та самостійно утвердитися на світовій арені¹³, натомість Польщу бачили як вигідного економічного партнера у доставці дефіцитних товарів через кордон¹⁴. А вже на зламі ХХ–ХХІ ст. українські видання афішують стратегічні завдання обох

⁹ Зам'ятін В. Реанімація Балто-Чорноморської ідеї. *День*. 1998. 7 листопада; Силіна Т. Борис Тарасюк: «Від нас очікують реальних дій». *Дзеркало тижня*. 2005. 23 квітня – 6 травня; Логінов Я. Президенти домовлялися про каспійську нафту. *Дзеркало тижня*. 2007. 19–25 травня.

¹⁰ Зам'ятін В. Європейський вектор України знову подовшав. Чи надовго? *День*. 1999. 16 квітня; Коваль О. Франкфурт надії нашої. *Дзеркало тижня*. 2002. 2–8 листопада; Олійник М. Зовнішня санація і внутрішня воля. *День*. 2004. 27 листопада; Зарубінський О., Чорний В. Перспективи Балто-Чорноморського співробітництва. *Дзеркало тижня*. 2005. 5–11 березня.

¹¹ Вікуліна Н. Президент Литви Валдас Адамкус: «У співробітництві з Україною – багато нерозкритих можливостей». *День*. 1998. 5 листопада; Жлуктенко В. Артурас Паулаускас: «Імпічмент показав – у Литві зріла демократія». *День*. 2004. 21 квітня; Жлуктенко В. Антанас Варльоніс: «Успіх політики зумовлюється чіткістю вибору». *День*. 2004. 17 вересня; Гядімінас Кіркілас: «Прориваймо інформаційну блокаду». *Дзеркало тижня*. 2005. 7–13 травня; Бондаренко В. Квітка папороті Альгірдаса Кумжи. *Дзеркало тижня*. 2006. 24–30 червня.

¹² Президенти Литвы и Украины подчеркнули важность межгосударственного сотрудничества. *Литовський курьер*. 2008. 9 декабля; Atleistieji patarijai gals neduoti parodum komisijai. *Voruta*. Lapkritio 14; Europos integracijos centras. *Lietuvos Rytas*. 2003. Sausis 21; Makauskienl J. Lenkai ir ukrainienia jueng susitaikymo link. *Voruta*. 2006. Liepa 2; Lietuvos užsienio reikalų ministras V. Ušackas: «Україна galėtų imtis regiono lyderio vaidmens». *Lietuvos Rytas*. 2008. Gruodis 27; Ukraina uždraudė Rusijos televizijos kanalų transliaciją kabeliniuose tinkluose. *Lietuvos Rytas*. 2007. Liepa 10.

¹³ Макаров А. Старая добрая советская заграница. *Зеркало недели*. 1996. 28 сентября – 4 октября; Кульчицкий С. Довіритись народу. *Дзеркало тижня*. 2001. 1–7 грудня; По-страдянська Європа. *Львівська газета*. 2008. 19 вересня.

¹⁴ Українське суспільство у 1994–2004: соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. Київ, 2004. С. 24–25.

країн щодо курсу на інтеграцію в європейське співтовариство, акцентуючи увагу на використанні геополітичного досвіду Литви й Польщі в українських умовах та участі України в справах Балтійського регіону¹⁵. Пояснення цього подано на сторінках «Львівської газети», де українській громадськості повідомлялося про існування в науковій думці функціонального критерію визначення балтійських кордонів, на основі якого частину України (Українське Полісся, Волинь та Львівщину) відносять до Прибалтики¹⁶. Надання цій території України балтійського статусу відкрило б перед нею перспективи розширення зовнішньої політики через участь у геополітичних ініціативах регіону. Це дало б українським політикам доступ до відповідної інформації щодо організації європейською спільнотою численних проєктів, які прямо чи опосередковано стосуються інтересів нашої держави, та хоч би мінімальні важелі впливу на пов'язані з ними рішення. У литовській газеті «Lietuvos Rytas» було подано нову концепцію зовнішньої політики Литви після вступу до ЄС та НАТО, згідно з якою Вільнюс на рівні з Варшавою має стати представником інтересів ЄС і НАТО на схід від кордонів Європейського Союзу. Це свідчить про те, що українські терени досить вдало вписуються у вектор литовської геополітичної стратегії, яка останнім часом успішно розвивається¹⁷.

У векторі співпраці Литва–Україна почесне місце займає Польща як певна об'єднувальна ланка за територією та історичною традицією. Екслідер Литовської держави Роландас Паксас ще у 2002 р. зазначав в ексклюзивному інтерв'ю українській службі ВВС, що пліднішою буде робота з інтеграції в ЄС і НАТО, якщо діяти втрюх – Литва, Польща, Україна¹⁸. Під час розмови президент підкреслив, що вступ України до організацій європейської спільноти допоможе Литві почуватися набагато безпечніше. Загалом це була звичайна реакція глави держави на геополітичну ситуацію того часу. Станом на 2000–2002 рр. перед нашою державою відкривалися набагато кращі перспективи вступу до НАТО, ніж у Литви чи Польщі, що було пов'язане з початковою стадією реформування Збройних сил України, підписанням численних угод щодо співробітництва у військовій галузі з іншими державами. Усе це змушувало Литву виявити певну дипломатичну обережність у стосунках з Україною, яка вилилась у залучення до діалогу третьої сторони – Польщі¹⁹. Од-

¹⁵ Квітка В. 13-та весна литовської свободи. *Тижневик 2000*. 2004. 19–25 березня; Жлуктенко В. Адамкус повертається: спадкоємність і ризики литовської політики. *День*. 2004. 30 червня; Зарубінський О., Чорний В. Перспективи Балто-Чорноморського співробітництва. *Дзеркало тижня*. 2005. 5–11 березня; Жлуктенко В. Мерія в інтернеті. *День*. 2005. 14 травня; Силіна Т. Ми розійшлися як у морі кораблі? *Дзеркало тижня*. 2008. 28 червня – 4 липня.

¹⁶ Через Балтику до Європи. *Львівська газета*. 2007. 30 жовтня.

¹⁷ Laurinavičius M. Kur žengia Ukraina? *Lietuvos Rytas*. 2007. Spalis 23; Ukraina ir Vokietija pritarė siūlymui sudaryti bendradarbiavimo su ES. *Lietuvos Rytas*. 2007. Rugėlis 9.

¹⁸ Роландас Паксас: «Робота з інтеграції буде пліднішою, якщо діяти втрюх». *День*. 2002. 30 березня.

¹⁹ Волошин Ю. Альгирдас Бразаускас: «В конце года приступаем к подписанию договора с ЕС. *Зеркало недели*. 2001. 28 апреля – 4 мая; Борисов Д. Європа для України. *Львівська газета*. 2004. 20 грудня; Литвиненко О. Вдивляючись у дзеркало. *День*. 2004. 30 грудня.

нак за досить короткий період часу ситуація змінилася: Литва та Польща – члени НАТО, а Україна ще не має можливості увійти до складу цієї організації. Однак обидві країни, як висловилися їхні лідери, стали «адвокатами України в НАТО»²⁰ і знову опинилися на крок попереду в контексті геополітичної стратегії українського сценарію. Водночас це дало українцям впевненість у необхідності підтримки з боку цих країн для реалізації мети вступу до ЄС та НАТО. Геополітичний трикутник «Польща–Литва–Україна» залишається актуальним. Адже на порядку денному стоїть вирішення спільних для цих країн проблем: енергетичне питання та безпека²¹, налагодження співробітництва в межах Балто-Чорноморського регіону²², створення Балто-Чорноморсько-Каспійського співтовариства²³, які вигідно зміцнюють позиції трьох країн у європейському просторі, поглиблюють їхню співпрацю в економічних питаннях²⁴.

Інтенсивність українсько-литовсько-польського співробітництва певною мірою послабила позиції Російської Федерації як безумовного представника пострадянських країн в європейській спільноті²⁵. Однак залежність Литви та України від Росії ще є відчутною, адже зміна одного геополітичного простору на інший – дуже складний, суперечливий і тривалий процес. Найбільше виражена залежність енергетичних систем обох країн від російських енергоносіїв²⁶. Зокрема, провідні економісти та урядовці Російської Федерації почали активні переговори з Німеччиною щодо будівництва газопроводу по дну Балтійського моря, маршрут якого на основі розробленого плану має оминати кордони країн Балтії та Польщі і зовсім не стосуватися України – це проєкт так званого «Північно-Європейського

²⁰ Жлуктенко В. Литва обрала «Чкалова». *День*. 2001. 19 січня; Валдас Адамкус: «Литва готова быть адвокатом Украины в процессе вступления в Евросоюз». *Факты*. 2002. 30 октября; Терлецька Г. Пострадянська Європа. *Львівська газета*. 2008. 19 вересня.

²¹ Сирук М. Краковский энергетический саммит: попытка участников диверсифицировать поставки энергоносителей. *День*. 1999. 12 березня; Власюк Н. Литовский опыт поможет Украине в энергосбережении. *День*. 2004. 30 июня; Київ хоче співробітничати з Вільнюсом в енергетиці і торгівлі. *Голос України*. 2007. 15 серпня; Сирук М. Транзитний «вузол» енергоресурсів. *День*. 2008. 8 листопада; Єрмоєнко А. Чорноморсько-Каспійський регіон та європейська енергетична безпека. *Дзеркало тижня*. 2008. 15–21 листопада.

²² Кавун О. Інтеграція починається з регіонів. *Голос України*. 2005. 9 грудня; Готується проєкт співробітництва країн Чорноморського басейну з ЄС. *Голос України*. 2007. 28 лютого.

²³ Логинов Я. Президенты договаривались о каспийской нефти. *Зеркало недели*. 2007. 19–25 мая; Королюк В. Спільна історія стимулює спільне майбутнє. *Голос України*. 2008. 18 березня; Єрмоєнко А. Від Каспію до Балтики – енерготранзитне співтовариство. *Дзеркало тижня*. 2008. 24–30 травня.

²⁴ Нині коло друзів України значно ширше, ніж торік. *Львівська газета*. 2005. 22 квітня.

²⁵ Горбулін В., Литвиненко О. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? *Дзеркало тижня*. 2009. 19–25 вересня.

²⁶ Бондарчук В. «З росіянами треба домовлятися». *Львівська газета*. 2005. 18 травня; Неподдельный страх перед Москвой. *Еженедельник 2000*. 2006. 22–28 декабря; Балтійські країни досі побоюються «великого сусіду». *День*. 2007. 12 травня.

газопроводу I та II»²⁷. Цей геополітичний маневр російських керівників спонукає Україну та Литву шукати альтернативні шляхи вирішення проблеми паливно-енергетичного комплексу та врегулювання відносин з російською стороною²⁸. Для прикладу, литовські представники окреслили газовий конфлікт між Москвою та Києвом у 2008 р. як комерційну суперечку з політичним підтекстом та порадили українцям «не дратувати Росію» й запропонувати вирішення проблеми через взаємовигідний компроміс²⁹.

Зближення між поляками і литовцями є своєрідною можливістю укріпити українські позиції, посилити свої впливи у європейських структурах, тому потепління у литовсько-польських взаєминах вигідне Україні. Як звернули увагу українці, одним із джерел формування офіційної позиції жителів Польщі щодо Литви є становище поляків, які проживають у Литовській Республіці³⁰. На перший погляд, згідно з Договором про дружбу і співробітництво між обома країнами від 26 квітня 1994 р., текст якого дотепер обговорюють у ЗМІ, проблем не мало б виникнути³¹. Адже пункти про доступність польськомовної середньої освіти, використання польської мови в громадських установах регіонів, де проживають поляки, використання вивісок чи табличок з написами на обох мовах на будинках приватної і державної власності, політична активність регіональної литовської партії Акція Виборча Поляків Литви, що має своє представництво в Сеймі Литовської Республіки, а її лідер Вальдемар Томашевські був депутатом Європарламенту, – реальні поступки литовців полякам³².

Переломним моментом у взаєминах поляків і литовців став 2010 р., що запам'ятався українській громадськості прийняттям законопроекту, відповідно до якого полякам заборонили писати ім'я та прізвище в оригінальній версії, зменшили кількість шкіл з польською мовою викладання у Віленському районі, а також змінили правила отримання поляками атестату зрілості по закінченню навчання. Ці дії спричинили хвилю протестів у Польщі, а ЗМІ розгорнули кампанію проти

²⁷ Приходько О. Північно-Європейський газопровід: а Швеція проти! *Дзеркало тижня*. 2006. 9–15 вересня; Логінов Я. Шукай Nord Strim на осі Москва-Берлін. *Дзеркало тижня*. 2009. 12–18 грудня.

²⁸ Колесников М. Литва обурена планами Росії. *День*. 2004. 27 лютого; Логінов Я. Балтика під загрозою. *Дзеркало тижня*. 2007. 17–23 лютого; Логінов Я. Газопровід якого не хочуть. *Дзеркало тижня*. 2008. 15–21 березня.

²⁹ Онишків Ю. Глава МЗС Литви Вігаудас Ушацкас: Комерційна суперечка між Україною та Росією має явний політичний підтекст. *Європейський простір*. 2009. 15 грудня. URL: <http://eu.prostir.ua/library/105309.html>.

³⁰ Przemówienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Wałęsy w Sejmie Litewskim 26 kwietnia 1994 r. *Lithuania*. 1994. Nr 2–3. S. 131–133.

³¹ Meilūnas E. Dwadzieścia lat od wznowienia stosunków dyplomatycznych pomiędzy Litwą i Polską. *Politeja*. 2011. Nr 2 (16). S. 11–26.

³² Кучинська-Зонік А, Вільчевський Д. «Сьогодні Польща та Литва простягають одна одній руку». Польська перспектива двостороннього співробітництва. *Відносини Польщі з Литвою, Білоруссю та Україною. 450 років після Люблінської унії* / за ред. Т. Стемпневського, Б. Сурмач; пер. з пол. О. Семенюк. Київ: Ніка-Центр, 2020. С. 55–60.

дискримінації поляків у Литві й ущемлення прав національних меншостей литовським націоналізмом. Певні зрушення сталися в лютому–березні 2013 р. після візитів офіційної делегації високопосадовців Литовської Республіки до Варшави, які заявили, що поряд із країнами Скандинавії Польща є важливим партнером Литви. У розмові з польськими ЗМІ Президент Даля Грібаускайте розмовляла польською мовою, але чи це пов'язано із прагненням покращити міждержавні взаємини напередодні головування Литви в ОБСЄ, бажанням політика продемонструвати свої знання польської мови чи несподіваною відсутністю перекладача поряд залишилась таємницею дипломатичного протоколу.

Останнім часом можна помітити поживлення співпраці на найвищому державному рівні, починаючи з президентів, урядів і парламентів. У лютому 2019 р., після 10-річної перерви, відбулося спільне засідання Парламентської асамблеї Сейму та Сенату Республіки Польща та Сейму Литовської Республіки (на думку польських парламентарів, литовська сторона не виявила волі до розв'язання проблем польської меншини, що проживає в Литві; а на думку литовської – Польща останнім часом пом'якшила позицію з цього питання), де обговорювалися проблеми регіональної безпеки, економічного співробітництва, а також інфраструктури, культури, науки й охорони національної спадщини. У лютому того ж року Президент Литви Даля Грібаускайте зустрілася з Президентом Польщі Анджеєм Дудою. Останній перед цим офіційний візит президента Литви відбувся у 2009 р. (хоча Д. Грібаускайте кілька разів відвідувала Варшаву, зокрема у зв'язку зі самітом НАТО у 2016 р., зустріччю регіональних лідерів із президентами США: Бараком Обамою у 2014 р. та Дональдом Трампом у 2017 р.). Тоді ж відбулася тристороння зустріч президентів Д. Грібаускайте та А. Дуди з Президентом України Петром Порошенком, на якій президенти Литви та Польщі виразили стурбованість безпекою та процесом демократизації України³³. Три лідери спільно відвідали штаб Багато-національної литовсько-польсько-української бригади LitPolUkrBrig у Любліні, яка відіграє особливу роль у дотримуванні безпеки в регіоні та в питаннях подальшої підтримки європейських прагнень України. Допомога східним сусідам – постійна складова польсько-литовської співпраці.

Регулярно проводяться сесії Парламентської асамблеї Сейму та Сенату Республіки Польща, Сейму Литовської Республіки та Верховної Ради України, на яких порушують теми протидії гібридним загрозам, енергетичної безпеки та підтримки України на шляху до Європейського Союзу. Польща та Литва координують свої дії щодо білоруської влади, зокрема у сфері допомоги громадянському суспільству цієї країни, а також підтримують процеси демократизації та різнопланової співпраці з Молдовою і Грузією.

Нинішні багатосторонні та двосторонні відносини між Польщею та Литвою характеризуються високою динамікою. У регіональному та міжнародному вимірах економічне, енергетичне, безпекове й оборонне співробітництво забезпечує суверенітет і безпеку кордонів, а також зменшує залежність від імпорту з Росії.

³³ Czechowska L. Zbieżność celów polityki zagranicznej Polski i Litwy w latach 2004–2010 a stan partnerstwa strategicznego pomiędzy nimi. *20 lat polsko-litewskiego sąsiedztwa 1991–2011. Wybrane problemy* / red.: K. Marzęda-Młynarska, J. Olchowski. Lublin, 2015. S. 33–56.

Польща та Литва мають спільні інтереси в ЄС і НАТО, особливо це стосується викликів і загроз, пов'язаних з агресивною політикою Росії щодо Заходу та країн Східного партнерства (приміром, продовженням або розширенням санкцій ЄС проти Росії, підтримкою України в боротьбі з корупцією та сприянням економічному розвитку на шляху до членства в ЄС), а також впровадженням спільних енергетичних та інфраструктурних проєктів, що підвищують рівень інтеграції регіону, таких як Rail Baltica та Via Carpatia.

Країни мають схожі позиції щодо брекзиту та будівництва газопроводу «Північний потік II». Двостороння співпраця сприяє покращенню стану економіки обох країн і формує фундамент для розвитку відносин на інших площинах: політичній, культурній і соціальній. Чимало українців і досі дивуються геополітичній стратегії поляків та литовців, яким вдалося зберегти свої країни на плаву й заручитись підтримкою європейської спільноти.

Перетин кордону. Мовне питання. Із проголошенням незалежності України поїздки у Польщу й Литву поступово налагоджувались. Особливо це було відчутно у прикордонних районах. На початку 90-х років ХХ ст. українці їздили в Литву та Польщу за різноманітними товарами, адже там вони були у вільному доступі. Відсутність між Литвою та Україною спільних кордонів допомогла уникнути міжособистісних прикордонних суперечностей. Майже всі українці, які відвідували Литву, зазначали, що ставлення до них було позитивним і ніякого дискомфорту ворожості вони не помічали. Більшість із них спершу проїжджали Польщу, маючи при собі відповідне запрошення, їх тут зустрічали і чекали литовці, які знали, хто має приїхати і з якою метою. Незручності виникали тільки через мовний бар'єр. Адже зазвичай приїжджі українці не могли зрозуміти, про що говорять між собою люди, які їх оточують³⁴, що ставило гостей у незручне становище. Тому виходили з цієї ситуації, використовуючи в розмові англійську, російську або польську мови.

Якщо у 60–80-х роках минулого століття більшість литовців змушена була послуговуватись російською мовою нарівні з литовською, що, своєю чергою, допомагало уникнути певних незручностей у спілкуванні, принаймні в межах радянського простору³⁵, то на зламі 80–90-х років ХХ ст. ситуація докорінно змінилася через загострення відносин із вищим керівництвом Радянського Союзу. Представники литовського народу у Верховній Раді СРСР почали ставати на захист складених історично елементів литовськості у країні, яку вони представляють. Це спричинило появу конфліктних ситуацій, які певною мірою зумовили вороже ставлення литовців до всього радянського, зокрема до російської мови. Тому частина литовців, до яких українці зверталися російською мовою, демонструвала, що не розуміє її, асоціювала українців із «чужими»³⁶. Цей статус змінювався, якщо запитували українською

³⁴ Інтерв'ю з Василем Кметем, 1975 р. н., записане у м. Львові 18 квітня 2008 р. Інтерв'юер Олена Лукачук. *Архів автора*.

³⁵ Інтерв'ю із Леонідом Зашкільняком, 1949 р. н., записане у м. Львові 3 січня 2008 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.

³⁶ Інтерв'ю з Олександром Луцьким, 1955 р. н., записане у м. Львові 18 квітня 2008 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*; Інтерв'ю з Лукачуком Василем, 1963 р. н., записане у м. Львові 28 грудня 2019 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.

мовою: литовці намагалися відразу якось допомогти, хоч в умовах взаємного нерозуміння неможливо було швидко знайти відповідь на поставлене іноземцем питання³⁷.

Бували моменти, що в магазинах для покупців, які зверталися російською мовою, «зникали» потрібні їм товари, а за кілька хвилин для польськомовних відвідувачів вони «знаходилися» навіть у дуже широкому асортименті³⁸. З огляду на це в частини українців склалося враження, що литовці дуже неприхильно ставляться до російської мови і до росіян зокрема, з якими в окремих ситуаціях асоціювали українців. Ймовірно, у такий спосіб громадяни Литовської Республіки намагалися довести свою етнічну відокремленість, адже мова є одним з національних символів кожного народу. Йшлося власне про національні протиріччя в умовах Радянського Союзу, а не про несприйняття українців. Це пов'язано з історичними подіями, зокрема із несанкціонованим, на думку литовців, приєднанням країн Балтійського моря до складу Союзу РСР. Майже кожен литовець неохоче розмовляє про ці події і прагне не тільки не обговорювати їх, а просто не згадувати про ці радянські впливи³⁹.

Однак іншим було ставлення до власне етнічних росіян наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., що було зумовлене здебільшого причинами кризового становища в СРСР і прагненнями Литви здобути собі незалежність. На основі різних розповідей може скластися уявлення, що росіяни на той час були ворогом номер один для литовців: силою забрали у них здобуту важким шляхом незалежність, змусили їх підкорятися російськомовному керівництву й обмежували у використанні литовську мову, яка була символом належності до литовської нації. Цим пояснюється, на думку українців, негативне ставлення до росіян з боку литовського населення.

Для більшості приїжджих, які не володіють литовською мовою, польська, поряд із російською, стала у литовському середовищі мовою міжнаціонального спілкування⁴⁰. Більша частина працівників сфери послуг розуміла польську мову, а тому в українців, зокрема вихідців із Західної України, не виникало жодних проблем із порозумінням, як, зрештою, і в самих поляків. Дуже часто пересічні литовці сприймали українців за поляків і зверталися до них польською мовою, розпитували про життя і різні проблеми – у такому польському контексті розмова була приємною для обох співрозмовників⁴¹. Цікаво, що в польськомовному середовищі російська

³⁷ Інтерв'ю з Галиною Мамрега (1951–2011), записане у м. Яворові Львівської області 11 листопада 2007 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

³⁸ Інтерв'ю з Андрієм Блануцею, 1979 р. н., записане у м. Києві 2 листопада 2011 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

³⁹ Інтерв'ю з Алдоною Васіляускене, 1945 р. н., записане у м. Львові 15 травня 2009 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*; Інтерв'ю з Геновайте Качюшкене, 1959 р. н., записане у м. Львові 24 листопада 2007 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*; Інтерв'ю з Ольгою Мацюпою, 1988 р. н., записане у м. Львові 15 квітня 2008 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

⁴⁰ Інтерв'ю з Андрієм Блануцею, 1979 р. н., записане у м. Києві 2 листопада 2011 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

⁴¹ Інтерв'ю з Ольгою Мацюпою, 1988 р. н., записане у м. Львові 15 квітня 2008 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

мова не помічна, а англійська використовується лише кілька останніх років. Щоб поспілкуватись із поляком, українцю раніше доводилось вивчати польську мову. Лише використовуючи її, можна було вирішити будь-яку проблему та порозумітись із жителями Польщі. Станом на сьогодні ситуація не змінилась: англійською у побуті поляки майже не користуються.

На думку українців, однією з причин дружнього ставлення до громадян Республіки Польща можна назвати підтримку в обох країнах традицій католицизму⁴². У центральній частині столиці Литви – м. Вільнюсі – є Костел Св. Терези. Вже багато років Служби Божі у храмі відправляють почергово литовська і польська церковні громади⁴³. Солідарність на конфесійному рівні була основою доброзичливих взаємин між представниками двох держав. Оскільки відвідування костелів для корінних литовців є публічним елементом вираження литовськості⁴⁴, то поляків у цьому ракурсі можуть сприймати як своєрідних соратників і хранителів литовських традицій.

До категорії «своїх» поляків зараховують також через те, що Польща стрімко рухалася далі від російських впливів і від зони цих впливів і, мабуть, так, як для нас десь країни Балтії, так для них Польща була певним орієнтиром, куди треба рухатися далі⁴⁵. Проведення успішної орієнтації зовнішньої політики країн на Захід робить ці країни близькими і сьогодні. Поляки, яких на початках сприймали як ментально-близьких сусідів за конфесійним спрямуванням, ставленням до Російської Федерації, спільними євроінтеграційними прагненнями, поступово в останні кілька років перейшли до категорії «чужих» литовському суспільству через вимоги розширити мережу польських культурно-освітніх установ у Литві й територіальні суперечки⁴⁶.

До українців литовці налаштовані позитивно – так констатують чи не всі, хто мав можливість спілкуватися з литовцями. Пов'язано це з відсутністю суперечок між обома народами щодо вирішення територіального питання. Відповідаючи на запитання: «Якою мовою краще звертатися в громадських установах Литви приїжджим українцям?», литовці запропонували спілкуватися рідною українською мовою, що допоможе уникнути упередженого ставлення, адже литовці можуть їх

⁴² Інтерв'ю з Василем Кметем, 1975 р. н., записане у м. Львові 18 квітня 2008 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

⁴³ Інтерв'ю з Марією Боруцькою, 1989 р. н., записане у м. Львові 18 квітня 2008 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*; Інтерв'ю з Вірою Лукачук, 1942 р. н., записане у м. Львові 28 грудня 2007 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

⁴⁴ Інтерв'ю з Дмитром Волошевським, 1979 р. н., записане у м. Києві 25 квітня 2009 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*; Інтерв'ю з Галиною Осетровою, 1947 р. н., записане у м. Кам'янці-Подільському Хмельницької області 12 вересня 2010 року. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

⁴⁵ Інтерв'ю з Оленою Аркушею, 1970 р. н., записане у м. Львові 3 грудня 2007 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

⁴⁶ Інтерв'ю з Алдоною Васіляускене, 1945 р. н., записане у м. Львові 15 травня 2009 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*; Інтерв'ю з Ганною Лукачук, 1947 р. н., записане у м. Львові 14 березня 2009 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

помилково сприйняти через мову за етнічних росіян чи поляків⁴⁷. Останнім часом чимало українців їздять на роботу в Литву. Офіційне працевлаштування, заробітна плата в євро і прихильне ставлення литовців до заробітчан сприяє збільшенню їхньої кількості у країні.

Загалом українець як представник своєї нації є близькою для литовця людиною, а тому жодних конфліктів між ними, принаймні на цей час, немає. Пов'язано це з тим, що протягом досить великого проміжку часу, починаючи від спільного перебування у складі Великого Князівства Литовського, встановлення відносин та допомоги між активними діячами визвольних рухів обох держав та закінчуючи недавною офіційною заявою вищого керівництва Литовської держави про те, що Литва буде виступати у Європейському Союзі на позиціях «адвоката України», є всі підстави вважати, що українця сприймають відносно «своїм» у литовському середовищі. Окреслений поділ на «своїх» і «чужих» умовний. Однак за ним можна визначити характерні риси литовської, польської, української ментальностей, які зберігаються у поглядах громадян цих країн і до сьогодні, хоч спричинені часто давніми подіями світової історії та геополітичної стратегії.

Економічна співпраця. Вигідне географічне розташування держав дає змогу зазначити, що економічний чинник є пріоритетним у розвитку українсько-литовсько-польських відносин. Свідченням цього стало створення у 2003 р. Асамблеї Сейму Литовської Республіки та Верховної Ради України, метою якої був розгляд різних пропозицій щодо розширення співпраці за участю українських литовських та польських фахівців. Учасник міжпарламентського форуму з Литви Валерій Третьяков з приводу створення цього органу координування зазначив: «Мої колеги по Сейму чудово розуміють, що Ваша країна з її економічним потенціалом не може бути ігнорована. Адже це величезний ринок, в якому ми дуже зацікавлені. Як і в широкому спектрі українських товарів, наприклад, у зерні. Я не хочу знижувати наших загальнокультурних цінностей та інтересів, але економічний чинник все-таки домінує»⁴⁸. Усі три країни тільки формують власні економічні системи, а тому налагодження вигідного товарообміну є вагомим чинником співробітництва, підкріпленим ще в радянські часи. Подібної тактики у відносинах з Україною дотримувався і експрезидент Литви Валдас Адамкус, який зазначив, що метою литовської політики є домогтися членства України в європейських альянсах і повністю включити її в культурне та економічне життя не лише Литви і Польщі, а й усієї Європи⁴⁹. Зацікавленість українським питанням залишилась актуальною і для Президента Далі Грібаускайте, яка розвинула і поглибила українсько-литовські відносини до рангу стратегічного партнерства⁵⁰.

⁴⁷ Інтерв'ю з Євгеном Бразайтісом, 1986 р. н., записане у м. Каунасі – Львові в лютому – березні 2009 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

⁴⁸ Каленюк А. Ассемблірована дружба. *Еженедельник 2000*. 2003. 24–30 январа.

⁴⁹ Бондаренко В. Президент Литви Валдас Адамкус: «Україна – європейська держава». *Дзеркало тижня*. 2004. 18–24 грудня; Бик. Т. Європейська Україна. *Львівська газета*. 2005. 14 січня.

⁵⁰ Кравченко В. Антикризовий президент. *Дзеркало тижня*. 2009. 23–29 травня.

На українській території сьогодні функціонує кілька сотень підприємств, фінансованих за допомогою литовського та польського капіталів. Яскравим прикладом є створена литовськими спеціалістами торговельна мережа «Еко», що має свої філії в усіх обласних центрах України. Підприємці з Литви постачають на українські ринки товари свого виробництва, створюючи конкуренцію, як зазначають публікації у «Тижневику 2000», на основі високої якості привезеного товару і помірним рівнем ціни на нього. Найбільше такого асортименту представлено серед молочних, м'ясних та рибних продуктів. Значним попитом серед українців користується продукція фірми «Norvelita» (крабові палички). Досить продуктивна діяльність на нашій території дочірних компаній таких інвестиційно-промислових гігантів, як «Hanner», «Klasko»⁵¹. Окрім торговельного аспекту, актуальними для розвитку економіки обох країн є зв'язки і в інших галузях. Вони зорієнтовані на співпрацю у вирішенні потреб Литви й України в енергетичному забезпеченні, розширенні інвестиційних потоків у промисловість, контактів у транспортній сфері, відображених на шпальтах сучасної української періодики.

Провідним у міждержавному діалозі є енергетичне питання. Українські спеціалісти окреслюють його через ознайомлення з литовським досвідом організації енергетичної безпеки та специфіки використання альтернативних джерел енергії, перейняття його для розвитку енергетичної системи України. Вперше звернув на це увагу секретар РНБО України у 2004 році А. Кінах під час візиту до Литви, запропонувавши створити загальну інвестиційну раду, яка б координувала потоки інвестицій обох країн у розвиток альтернативної енергетики: переробки побутових і промислових відходів, виготовлення біопалива, тощо⁵². Литовські колеги окреслили власну зацікавленість з цього питання, пов'язану зі стабільністю транзиту через територію України енергоносіїв у країни Європейського Союзу та надання можливостей для активної участі Литовської Республіки в реалізації проєктів, пов'язаних із видобутком нафти і газу на шельфі Каспійського і Чорного морів. На сторінках литовської періодики ці енергетичні проєкти обговорюють у формі жвавих дискусій політиків та фахівців-енергетиків, репрезентуючи в такий спосіб литовській громадськості українське питання⁵³. Офіційні домовленості з литовською стороною як представницею ЄС дають підстави вважати, що в економічній стратегії європейської спільноти закладається фундамент для розвитку української економіки.

Литовці звернулися і до українського досвіду вирішення енергетичних проблем. Важливими для них були подробиці процедури закриття Чорнобильської АЕС та методів оперативної ліквідації її наслідків. На території Литви функціонує Ігналінська АЕС, припинення роботи якої було умовою вступу країни до ЄС,

⁵¹ Маснева Е. Литва амбициозна: «Прирастать будем, двигаясь на Восток!». *Еженедельник 2000*. 2004. 25 июня – 1 июля.

⁵² Власюк Н. Литовский опыт поможет Украине в энергобережении. *День*. 2006. 18 февраля.

⁵³ Долой «Газпром», да здравствуют Белоруссия и Украина. *Литовский курьер*. 2005. 18 февраля.

тому 31 грудня 2009 р. атомні реактори електростанції зупинилися⁵⁴. Українська сторона надала відповідні консультації литовським фахівцям у сфері застосування нового устаткування та ліквідації відповідної апаратури на Ігналінській АЕС⁵⁵. Литовці тепер шукають шляхи вирішення проблеми достатнього забезпечення потреб жителів країни в електроенергії. Внаслідок офіційного закриття об'єкта зросла залежність Литви від російського імпорту електроенергії⁵⁶, тому підстанції із сонячних батарей, що відтепер розташовуються чи не на кожній будівлі, стали альтернативним і менш-більш доступним для пересічного жителя енергоносієм⁵⁷.

Певні корективи в енергетичне питання були внесені під час проведення саміту в Кракові, у роботі якого взяли участь представники з Польщі, України, Литви, Грузії та Азербайджану⁵⁸. На порядку денному зустрічі головним було обговорення перспектив будівництва нафтопроводу Одеса–Броди–Гданськ⁵⁹. Це стало однією зі спроб групи держав відстояти свої інтереси в умовах російського енергоресурсного пресингу. Метою скликання Краківського енергетичного саміту було окреслення пошуків шляхів альтернативних російським енергопоставок. Це був своєрідний «інтелектуальний тиск» на Російську Федерацію залежних від неї в енергетичному питанні країн, які обговорювали шляхи виходу з-під такої «опіки»⁶⁰.

Важливе значення мав також і Вільнюський енергетичний саміт 10–11 жовтня 2007 р., в межах якого Азербайджан, Грузія, Литва, Польща та Україна підписали угоду про співробітництво в галузі енергетики. Була також укладена корпоративна п'ятистороння угода про розширення спільного підприємства для реалізації проекту будівництва нафтопроводу Одеса–Броди–Гданськ⁶¹. Ця ситуація засвідчує, що литовська й польська сторони йдуть на контакти з Україною в сфері економіки, даючи поради, які фахівці обох країн успішно використовують на практиці⁶².

Створення різноманітних проектів, пов'язаних із залученням до сфер співпраці різних галузей, змушує представників трьох держав шукати інвесторів, які б допомогли втілити у життя ідеї, запропоновані провідними фахівцями відповідної галузі. Українська сторона запропонувала створити на базі Українського союзу

⁵⁴ Вікуліна Н. Європарламент каже «так» розширенню ЄС. *День*. 2003. 10 квітня; Тейзе Й., Юрченко Л. Закриття Ігналінської АЕС: Литва без головного джерела струму. *Deutsche Welle*. 2009. 31 грудня. URL: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5073845,00.html>

⁵⁵ Українські трансформатори підтримають енергосистему Литви. *День*. 2010. 3 березня; Лашенко О., Набока М. Екологічна ціна атому. *Радіо Свобода*. 2010. 28 квітня. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2024813.html>

⁵⁶ Балтійські країни досі побоюються «великого сусіду». *День*. 2007. 12 травня.

⁵⁷ Неподдельный страх перед Москвой. *Еженедельник 2000*. 2006. 22–28 декабрия.

⁵⁸ Логинов Я. Президенты договаривались о каспийской нефти. *Зеркало недели*. 2007. 19–25 мая; Сирук М. Краковский энергетический саммит: попытка участников диверсифицировать поставки энергоносителей. *День*. 1999. 12 березня.

⁵⁹ Балтійські країни досі побоюються великого сусіду. *День*. 2007. 12 травня.

⁶⁰ Королюк В. Спільна історія стимулює спільне майбутнє. *Голос України*. 2008. 18 березня.

⁶¹ Бондарчук В. «З росіянами треба домовлятися». *Львівська газета*. 2005. 18 травня.

⁶² Наздогнати й прегнати! *Львівська газета*. 2006. 17 січня.

промисловців і підприємців та Конфедерації промисловців Литви і Польщі загальну інвестиційну раду, метою діяльності якої є ефективне використання спільних авторських інвестиційних програм⁶³.

Наступною формою литовсько-польсько-української співпраці є інвестиційна політика, яка значною мірою стимулює залучення та розвиток різноманітних аспектів у міждержавних відносинах. Певну координацію у спільну для обох держав інвестиційну політику вносить діяльність Торгово-економічної комісії Посольства України в Литовській Республіці, члени якої активно долучаються до розподілу напрямів інвестиційних потоків з Литви в Україну, проводять регулярні консультації для бізнесменів обидвох країн, створюють оптимальні умови для пошуку спільних контактів, при офіційному оформленні яких сприяють у забезпеченні юридичної підтримки.

Кореспонденти періодичного видання «Тижневик 2000» визначили, що литовці найбільше інвестують в Україні в целюлозно-паперову, обробну промисловість та видавничу справу, а українці в Литві віддають перевагу інвестуванню в металообробну, будівельну промисловість та операції з нерухомістю⁶⁴. Такий аналіз допомагає зорієнтуватися, які галузі промисловості є пріоритетними у Литовській Республіці та які є найменш інвестованими в Україні. Автори цієї публікацією мали на меті показати громадянам нашої держави, що належне фінансування завжди приносить з собою високі прибутки на прикладі зацікавлень литовських підприємців. Україна посідає п'яте місце (після Латвії, Нідерландів, Росії та Польщі) серед десяти основних країн-отримувачів інвестицій з Литви. Литовські підприємства вкладають свої кошти в Україні у сільське і лісове господарство, видобувну та переробну промисловість, будівництво, торгівлю, діяльність готелів та ресторанів, транспорт та зв'язок, банківську сферу⁶⁵.

Розвиток відносин у транспортній галузі регулюється затвердженою Програмою співробітництва транспортних систем Литви та України на 2004–2021 рр., що передбачає узгоджені дії щодо розширення міжнародних транспортних коридорів, які стосуються обох держав, дотримання всіх норм безпеки пасажирів та вантажів, які будуть пересуватися цими шляхами. Одним з основних здобутків українських та литовських спеціалістів є поїзд комбінованих перевезень «Вікінг», який успішно долає відстань між країнами за досить короткий проміжок часу, скоротивши у декілька разів термін транзитних поставок, що дало змогу відкрити вигідні шляхи західним вантажним та туристичним перевезенням в Україну, Молдову, Болгарію, Туреччину. Найбільш вдалим та вигідним у часі маршрутом в рамках міжнародного транспортного коридору є Одеса (Іллічівськ)–Клайпеда–Одеса⁶⁶.

⁶³ Власюк Н. Литовский опыт поможет Украине в энергосбережении. *День*. 2004. 30 июня; Дяків Т. Путін не приїде. *Львівська газета*. 2005. 15 червня.

⁶⁴ Маснева Е. Литва амбициозна: «Прирастать будем, двигаясь на Восток! *Еженедельник 2000*. 2004. 25 июня – 1 июля.

⁶⁵ Київ хоче співробітничати з Вільнюсом в енергетиці і торгівлі. *Голос України*. 2007. 15 серпня.

⁶⁶ Королюк В. Спільна історія стимулює спільне майбутнє. *Голос України*. 2008. 18 березня.

Ведуться активні переговори щодо співпраці у проєкті прокладення стратегічно важливої залізниці Варшава–Таллінн⁶⁷. Геополітичне розташування обох держав зумовлює проведення взаємовигідної політики у розбудові європейського вектора транспортної мережі на теренах пострадянських держав. Спільними зусиллями за допомогою Польщі Литва та Україна тримають в межах свого контролю коридор сполучення Захід–Схід.

Ініційований Польщею проєкт *Via Carpatia* – це транспортний коридор, що сполучає Литву, Польщу, Словаччину й Угорщину і вважається найкоротшим транспортним шляхом з півночі на південь. 27 жовтня 2006 р. в Ланьцуті відбулася міжнародна конференція «Один шлях – чотири країни», під час якої підписали «Ланьцутську декларацію» щодо розширення транс'європейської транспортної мережі. У 2010 р. до цієї ініціативи приєдналися Румунія, Болгарія та Греція. У квітні 2019 р. Європейський парламент включив автошлях *Via Carpatia* до списку пріоритетних інвестицій ЄС, що означає гарантування коштів на цей транспортний проєкт у 2021–2027 рр.⁶⁸.

Проєктом стратегічної ваги представники обох держав назвали «Співробітництво країн Чорноморського басейну з Євросоюзом», який діє за аналогією до проєкту «Співробітництво ЄС з країнами Балтійського моря», де пріоритетне місце займала Україна як «важливий у стратегічному плані партнер Прибалтійського регіону»⁶⁹. Члени Європейського співтовариства визнали цю програму добросусідської політики однією з найперспективніших і навіть виділили значну суму коштів на її реалізацію. Це засвідчує, що стратегічний план українських дипломатів «через Балтiю до Європи» став вдало продуманою перспективою, яка підтверджується практичними діями. На Міжнародному енергетичному форумі в Києві у 2008 р. було проголошено ще один стратегічний проєкт формування відкритого Балто-Чорноморсько-Каспійського енерготранспортного співтовариства, який регулює транзитні поставки енергоносіїв в межах цього регіону у 2010–2020 рр.⁷⁰.

На сторінках сучасних українських періодичних видань подається розгорнута картина українсько-польсько-литовського співробітництва у галузі економіки, доступна для широкого загалу. Пріоритетною в цій галузі є розробка проєктів транспортування енергетичних ресурсів, узгодження напрямів інвестиційної політики, співпраця у транспортній системі. Окрема частина публікацій присвячена пошуку шляхів спільного виходу із ситуації, що склалася у стосунках з Російською Федерацією у сфері поставки енергоносіїв. Інформативними для підприємців є також статті, присвячені характеристиці діяльності підприємств з литовським і

⁶⁷ Коханець Л. Справи ще кепські. *Голос України*. 2006. 23 лютого.

⁶⁸ Транспортна магістраль *Via Carpatia* проходить через Львів та Київ. *Твоє місто*. 2018. 29 червня. URL: http://tvoemisto.tv/news/transportna_magistral_via_carpatia_prohodytyme_cherez_lviv_ta_kyiv_vizualizatsiya_78875.html?

⁶⁹ Єрьоменко А. Від Каспію до Балтики – енерготранзитне співтовариство. *Дзеркало тижня*. 2008. 24–30 травня.

⁷⁰ Українсько-литовське торговельно-економічне та інвестиційне співробітництво. *Міністерство закордонних справ України. Офіційний сайт*. URL: <http://www.mfa.gov.ua/lithuania/ua/8447.html>.

польським капіталом, дочірних компаній провідних концернів Республіки Польща та Литовської Республіки, аналізу рівня експорту та імпорту цих країн. Окреслення зазначеної проблеми в українській пресі пов'язано з тим, що Україна починає демонструвати власні промислові здобутки через стосунки з Литвою і Польщею для країн всього європейського простору, проводячи собі в такий спосіб рекламну кампанію. Водночас Литва і Польща намагаються закріпити стабільність свого економічного потенціалу серед країн ЄС в межах Програми розширення на Схід за рахунок розвитку тісних контактів з Україною.

Образ країни і суспільства. Образ країни і суспільства, який сформувався в українському середовищі, базується переважно на яскравих враженнях від того, чого немає у своїй країні, або що вона, втративши, так і не змогла відновити, містить комплекс найбільш контрастних відмінностей між життям в Литві, Польщі та Україні. Цей образ може видатися занадто суб'єктивним, однак він сформований на основі уявлень українців про матеріальне і духовне життя в Литві і Польщі, змін, внесених різними політичними подіями, – на основі усього того, що вони побачили у цих країнах і що їх найбільше вразило. Це питання висвітлено за хронологічно-проблемним підходом, що спрямовано на звуження рівня суб'єктивності до мінімального показника та формування загального образу Литви і Польщі у свідомості українців різних поколінь.

Почнемо з 60-х років минулого століття. У цей час на українських теренах почали утверджуватися паростки дисидентського руху, які сформували основні фундаментальні підвалини для розвитку інакодумства в Україні, спричинили виникнення у середовищі партійно-державного керівництва політико-ідеологічної кризи радянського ладу, яка особливо загострилася в середині 1960-х років, змусили українців задуматися над історичним минулим Литви та України, згадати про традиції формування характерних і для Литви, і для України рис східноєвропейського варіанта європейської ідентичності в умовах розгортання боротьби за національні та громадянські права кожного народу, а також пошуку зовнішньополітичних орієнтирів та подальшого розвитку країни.

Значне враження справляла на той час наявність високого рівня національної свідомості серед громадян Литви і Польщі, які за будь-яку ціну намагалися її втримати у своєму суспільстві, що виражається у збереженні коренів європейської традиційності та етнічної самобутності на власних теренах. Усе це робить провідним серед орієнтацій литовських і польських політиків вектор інтеграції на Захід, який домінував ще у часи впливу Радянського Союзу та постійно засвідчував, що Литва і Польща є, були і будуть європейськими державами⁷¹. Саме ось ця сконсолідованість литовців і поляків у національних питаннях, майстерність, з якою вони заявляли про свої національні інтереси та етнічну самобутність, вироблення єдиної програми дій з чітко окресленими перспективами, до якої українцям було ще далеко навіть у тих 60-х роках ХХ ст., приваблювала наших громадян.

За таких умов українці відчували себе менш сконсолідованими у виробленні лінії національної ідеї, ніж литовці чи поляки, а тому враження від перебування

⁷¹ Інтерв'ю із Леонідом Зашкільняком, 1949 р. н., записане у м. Львові 3 січня 2008 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

в Литві і Польщі у зазначений період цілком відповідали політичній ситуації, що склалася на той час в СРСР та довкола нього. Так, Литва і Польща постають у свідомості українців, яким вдалося відвідати їх у той час, як держави з усталеними традиціями національної ідеї та власного патріотизму.

А вже у 1980-х роках відчутним стає загострення економічної ситуації в Українській РСР, пов'язане з тим, що в Україні, як і в більшості радянських республік, спостерігається обмеженість у постачанні товарами щоденного вжитку, яка не була характерною для Литви і Польщі. Саме ця можливість купівлі товару в доступному та широкому асортименті справляла враження на приїжджих українців. Адже купити одяг від найбільш відомих світових виробників, не прикладаючи до цього значних зусиль, було просто нереальним для громадянина УРСР, який звик до обмежень у виборі імпортних товарів⁷², доступних для нього лише у відділах продажу речей іноземного виробництва, для прикладу, по довідках про здачу на певну суму лікарських рослин⁷³.

Окрім такого розмаїття в магазинах, Литва і Польща вражали українців чистими вулицями міст, впорядкованими дорогами, спорудами, збудованими за проектами європейських архітекторів, та різнобарвними квітковими клумбами, декоративними рослинами⁷⁴. Для тогочасного українця це було своєрідною новинкою, адже елементи цієї «європейської інфраструктури забудови міст» почали нещодавно утверджуватися на українських теренах. Усе це підтримували не урядові постанови, а самі литовці і поляки, які володіють відмінними від значної частини українців манерами поведінки у громадських місцях. Тож враження представників нашої держави від перебування у Литві і Польщі засвідчують, що у 80-х роках ХХ ст. обидві країни перебували на набагато вищому рівні товарного забезпечення і високої культури догляду за порядком у містах, на відміну від Української РСР.

Литва залишилася у пам'яті українців, як країна здійснення найбільш банальних мрій. Адже на той час багато українців, як і представників інших радянських республік, мріяли про вишуканий одяг, який був доступний лише одиницям, про різні високоякісні «елітні» продукти харчування, які не можливо було купити у звичайному та доступному для всіх відповідному відділі універмагу. У Литві ж для них усе це ставало реальністю: без затрати яких-небудь зусиль вони могли придбати собі все, що побачили на вітрині крамниці. Такі враження на довгий час запам'ятовувалися і формували образ Литви в українському середовищі. Суттєво змінилася в Литовській Республіці, як і на всьому радянському просторі, політична ситуація після розпаду Союзу РСР. З цього часу країна почала відновлюватися і відбудовуватися в умовах незалежності. Тому образ Литви у людей, які відвідали

⁷² Інтерв'ю з Віталієм Лозовим, 1959 р. н., записане у м. Кам'янці-Подільському Хмельницької області 13 вересня 2010 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*; Інтерв'ю з Олександром Луцьким, 1955 р. н., записане у м. Львові 18 квітня 2008 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.

⁷³ Інтерв'ю з Олександрою Височанською, 1965 р. н., записане у м. Яворові Львівської області 16 квітня 2008 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.

⁷⁴ Інтерв'ю з Оксаною Лукачук (1964–2018), записане у м. Яворові Львівської області 27 листопада 2007 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.; Інтерв'ю з Олексієм Сухим, 1957 р. н., записане у м. Львові 12 травня 2012 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.

її в 90-х роках ХХ ст., формувався з урахуванням того, що ця держава, докладаючи максимум зусиль, намагається утвердити на міжнародній арені свою незалежність, водночас стираючи, замаскуючи, приховуючи усе, що пов'язувало її з радянським минулим⁷⁵. Доказом цього є розгортання у другій половині 90-х років ХХ ст. у Литві масштабної кампанії з організації допомоги у відновленні раніше діючих храмів, проведенні там ремонтних та оздоблюваних робіт, відкритті різноманітних закладів розважального характеру, кав'ярень, будівництві нових будинків за європейськими стандартами. Подібні процеси українці зауважили в Польщі⁷⁶.

Відчутною у литовському та польському суспільствах стала тенденція повернення до нормального спокійного життя з орієнтацією на Захід. В цей час у жителів обох країн, як слушно зауважили українці, почався процес переосмислення тих подій, які відбувалися з ними останнім часом. Це явище було притаманне кожній новоутвореній на пострадянському просторі державі, воно сприяло зародженню іншого виду патріотизму, вихованого на антикомуністичній критиці і пропаганді, який в Литві і Польщі був по-особливому виражений: особистісний, відданий національній ідеї, із локальною ідентичністю, зорієнтованою на європейський простір⁷⁷.

На початку ХХІ ст., коли Республіка Польща та Литовська Республіка утвердились на міжнародній арені як держави з історично закладеними традиціями європейськості і стали у 2004 р. офіційними членами Європейського Союзу, по-іншому стали дивитися на них і українці. Зокрема, виникає образ країн як типових європейських держав, що підтримують у собі «все європейське», однак подають його лише крізь призму власного ментально-патріотичного бачення⁷⁸. У суспільствах обох країн виникає своєрідний «європеїзм» – модель інтеграційного шляху до європейської спільноти, успішно подоланого поляками і литовцями, який є прийнятним для інших країн пострадянського простору⁷⁹.

Образ литовського суспільства, сформований на основі отриманих від спілкування з литовцями вражень, представлений в уявленнях сучасних українців спільнотою, яка цінує і завжди дотримується усталених попередніми поколіннями традицій; що створила та вдосконала своєрідний дух власної литовськості; пишається своєю країною і виявляє це всюди, де тільки може⁸⁰; це суспільство, що цінує свою мову та

⁷⁵ Інтерв'ю з Романом Турієм, 1964 р. н., записане у м. Львові 10 травня 2011 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.

⁷⁶ Інтерв'ю з Оленою Аркушею, 1970 р. н., записане у м. Львові 3 грудня 2007 року. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.

⁷⁷ Інтерв'ю з Володимиром Газінім, 1969 р. н., записане у м. Кам'янці-Подільському Хмельницької області 12 вересня 2010 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.

⁷⁸ Інтерв'ю з Ольгою Мацюпою, 1988 р. н., записане у м. Львові 15 квітня 2008 р. Інтерв'юер Олена Лукачук Архів автора.; Інтерв'ю з Дмитром Ващуком, 1978 р. н., записане у м. Києві 21 листопада 2011 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.

⁷⁹ Інтерв'ю з Олегом Демчуком, 1971 р. н., записане у м. Кам'янці-Подільському Хмельницької області 14 вересня 2010 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.

⁸⁰ Інтерв'ю з Оленою Аркушею, 1970 р. н., записане у м. Львові 3 грудня 2007 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.; Інтерв'ю з Андрієм Блануцею, 1979 р. н., записане у м. Києві 21 листопада 2011 р. Інтерв'юер О. Лукачук. *Архів автора*.

католицьку віру, як найбільш визначальні ознаки належності до литовського етносу; яке прагне відшукати всюди свої сліди та скласти їх у схему своєї національної історії, знати яку зобов'язаний кожен литовець⁸¹; водночас це група людей, які звикли вирішувати власні проблеми без сторонньої допомоги, тобто для них не є притаманним активне обговорення проблем власного життя з іншими людьми⁸².

Майже кожен українець, який був у Польщі, зазначає, що поляки – це особистості з величезним ментальним потенціалом та національно-патріотичними амбіціями. На основі цих визначальних рис польського суспільства в українців склався досить позитивний його образ, який є, з огляду на сучасні модернізаційно-трансформаційні суспільні процеси, гідний наслідування, незважаючи на десятки стереотипів та міфів, пов'язаних із поляками, що побутують в українському соціумі й час від часу стають засобом політичної пропаганди.

Складові образу литовця і поляка, на які звернули увагу українці, є не стільки ілюстрацією, скільки поясненням, чому був окреслений саме такий образ литовського та польського суспільств, консервативних за своїм характером, тому знайомство з одним литовцем чи поляком може дати загальне уявлення про все суспільство або принаймні його значну частину. Конструювання такого образу крізь призму запропонованих в інтерв'ю інтерпретацій уявлень про литовське чи польське суспільство в українців, які відвідали цю державу, дало змогу сформувати традиційне бачення литовців і поляків, властиве для більшості українців. Конструювання образу Литви та Польщі на основі уявлень сучасних українців, які відвідували цю країну, сприяло кращому ознайомленню з панівними суспільно-політичними настроями громадян України, а також визначенню ставлення пересічних українців до Республіки Польщі та Литовської Республіки, що в перспективі може допомогти окреслити додаткові сфери міждержавної співпраці, поліпшити обмін досвідом щодо суспільно-політичних питань і геополітичних цілей.

Зараз активізація діалогу між Польщею, Литвою та Україною має принципове значення для стабілізації ситуації в регіоні Центрально-Східної Європи в енергетичній сфері, а також у сфері оборони та безпеки. У двосторонній співпраці Польщу, Литву та Україну пов'язують не лише історична та культурна спадщина, а й спільне майбутнє в об'єднаній Європі. Досвід співробітництва між цими країнами становить хороший приклад будівництва безпеки для всієї Європи. Литовсько-польсько-українські відносини не позбавлені емоцій, і навіть деякі досвідчені політики не в змозі впоратися з цією проблемою. З одного боку, відомо, що без переоцінки принципів зовнішньої політики та без розв'язання довгострокових проблем або виконання попередніх зобов'язань партнерські відносини не перетнуть місцевих кордонів, а це унеможливить прийняття спільних стратегічних рішень, що формують долю всього регіону чи навіть всього Європейського Союзу. З іншого

⁸¹ Інтерв'ю з Юрієм Гудимою 1968 р. н., записане у м. Львові 5 грудня 2007 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

⁸² Інтерв'ю з Василем Лукачуком, 1963 р. н., записане у м. Львові 28 грудня 2019 р. Інтерв'юєр О. Лукачук. *Архів автора*.

боку, досвід останніх років дає підстави сподіватися, що ситуація розвивається в правильному напрямку, оскільки зростає усвідомлення того, що литовсько-польсько-українські відносини не можуть залежати винятково від окремих урядів чи політиків. Також у литовському та польському суспільстві існує стійке переконання щодо потреби взаєморозуміння та важливості литовсько-польсько-українських відносин для всього регіону. З цих причин країни в трикутнику «Литва–Польща–Україна» можна вважати злагодженими стратегічними партнерами, попри те, що вони мають різний міжнародний ранг.

REFERENCES

- Arkusha, O. (2007, Hruden 3). Interview by O. Lukachuk [In-person].
Atleistieji patarijai gals neduoti parodym komisijai. (2007, Lapkritio 14). *Voruta* [in Lithuanian].
Baltiiski krainy dosi poboiiuatsia «velykoho susidu». (2007, Traven 12). *Den*, 75 [in Ukrainian].
Blanutsa, A. (2011, Lystopada 2). Interview by O. Lukachuk [In-person].
Bondarchuk, V. (2005, Traven 18). «Z rosiianamy treba domovliatysia». *Lvivska hazeta*, 86 (652) [in Ukrainian].
Bondarchuk, V. (2006, Dekabr 22–28). Nepoddelniy strakh pered Moskvoi. *Yezhenedelnik 2000*, 51 (347) [in Russian].
Bondarchuk, V. (2007, Traven 12). Baltiiski krainy dosi poboiiuatsia «velykoho susidu». *Den*, 75 [in Ukrainian].
Bondarenko, V. (2004, Hruden 18–24). Prezydent Lytvy Valdas Adamkus: «Ukraina – yevropeiska derzhava». *Dzerkalo tyzhnia*, 51 (526) [in Ukrainian].
Bondarenko, V. (2006, Cherven 24–30). Kvitka paporoti Alhirdasa Kumzhy. *Dzerkalo tyzhnia*, 24 (603) [in Ukrainian].
Borutska, M. (2008, Kvitlen 18). Interview by O. Lukachuk [In-person].
Borysov, D. (2004, Hruden 20). Yevropa dlia Ukrainy. *Lvivska hazeta*, 234 (558) [in Ukrainian].
Brazaitis, Ye (2009, Liutyi – Berezen). Interview by O. Lukachuk [In-person].
Byk, T. (2005, Sichen 14). Yevropeiska Ukraina. *Lvivska hazeta*, 6 (572) [in Ukrainian].
Cherez Baltyku do Yevropy. (2007, Zhovten 30). *Lvivska hazeta*, 195 (265) [in Ukrainian].
Czechowska, L. (2015). Zbieżność celów polityki zagranicznej Polski i Litwy w latach 2004–2010 a stan partnerstwa strategicznego pomiędzy nimi. In K. Marzęda-Młynarska, J. Olchowski (Eds.), *20 lat polsko-litewskiego sąsiedztwa 1991–2011. Wybrane problemy* (pp. 33–56). Lublin [in Polish].
Demchuk, O. (2010, Veresen 14). Interview by O. Lukachuk [In-person].
Diakiv, T. (2005, Cherven 15). Putin ne pryde. *Lvivska hazeta*, 672 (106) [in Ukrainian].

- Doloi «Hazprom», da zdravstvuiut Belorussyya i Ukrayna. (2005, Fevral 18). *Lytovskiy kurer* [in Lithuanian].
- Donskis, L. (2010). *Zbentezhena identychnist i suchasnyi svit*. Kyiv: FAKT [in Ukrainian].
- Dorozhovents, O. (2007, Berezen 1). Lytovski nastroi: trokhy sontsia v kholodnii vodi. *Lvivska hazeta*, 36 (1082) [in Ukrainian].
- Europos integracijos centras. (2003, Sausis 21). *Lietuvos Rytas*, 9 [in Lithuanian].
- Fuksiewicz, A., Kucharczyk, J., & Łada, A. (2013). *Obok siebie. Wzajemne postrzeganie się Polaków i Litwinów. Główne wnioski*. Warsaw [in Polish].
- Havryliuk, Yu. (2007, Serpen 10). Pershyi pidliaskyi voievoda ta yoho nashchadky. *Lvivska hazeta*, 139 (209) [in Ukrainian].
- Hazin, V. (2010, Veresen 12). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Hiadiminas Kirkilas: «Proryvaimo informatsiinu blokadu». (2005, Traven 7–13). *Dzerkalo tyzhnia*, 17 (544) [in Ukrainian].
- Horbulin, V., & Lytvynenko, O. (2009, Veresen 19–25). Velykyi susid vyznachyvsia. Shcho Ukraini robyty dali? *Dzerkalo tyzhnia*, 35 (763) [in Ukrainian].
- Horobets, V. (2002, Veresen 18–24). Nerealizovana mriia. Istorychni iliuzii z pryvodu cherhovoï richnytsi Hadiatskoho dohovoru. *Dzerkalo tyzhnia*, 37 (512) [in Ukrainian].
- Hotuietsia proekt spivrobitnytstva krain Chornomorskoho baseinu z YeS. (2007, Liutyi 28). *Holos Ukrainy* [in Ukrainian].
- Hudyma, Yu. (2007, Hruden 5). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Kachiushkenie, He. (2007, Lystopad 24). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Kaleniuk, A. (2003, Yanvar 24–30). Assemblirovannaia druzhba. *Yezhenedelnik 2000*, 3–4 (156) [in Russian].
- Kavun, O. (2005, Hruden 9). Intehratsiia pochynaietsia z rehioniv. *Holos Ukrainy* [in Ukrainian].
- Kmet, V. (2008, Kviten 18). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Kokhanets, L. (2006, Liutyi 23). Spravy shche kepski. *Holos Ukrainy*, 35 (3785) [in Ukrainian].
- Kolesnykov, M. (2004, Liutyi 27). Lytva oburena planamy Rosii. *Den*, 35 [in Ukrainian].
- Koroliuk, V. (2008, Berezen 18). Spilna istoriia stymuliuie spilne maibutnie. *Holos Ukrainy*, 52 (4302) [in Ukrainian].
- Koroliuk, V. (2008, Berezen 18). Spilna istoriia stymuliuie spilne maibutnie. *Holos Ukrainy*, 52 (4302) [in Ukrainian].
- Koval, O. (2002, Lystopad 2–8). Frankfurt nadii nashoi. *Dzerkalo tyzhnia*, 42 (417) [in Ukrainian].
- Kraliuk, P. (2011, Lystopad 18). Polsko-ukrainski vidnosyny: u poloni stereotypiv i vziaimnykh obraz. *Dzerkalo tyzhnia* [in Ukrainian].
- Kravchenko, V. (2009, Traven 23–29). Antykrizovyi prezident. *Dzerkalo tyzhnia*, 18 (746) [in Ukrainian].
- Kuchynska-Zonik, A., & Vilchevskiy, D. (2020). «Sohodni Polshcha ta Lytva prostiahaiut odna odnii ruku». Polska perspektyva dvostoronnoho spivrobitnytstva.

- In T. Stempnievskyi, B. Surmach (Eds.), *Vidnosyny Polshchi z Lytvoiu, Bilorussiu ta Ukrainoiu. 450 rokiv pislia Liublinskoj unii* (pp. 55–60). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2001, Hruden 1–7). Dovirytyts narodu. *Dzerkalo tyzhnia*, 47 (371) [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2002, Sichen 19–25). Zluka chy vozziednannia? *Dzerkalo tyzhnia*, 2 (377) [in Ukrainian].
- Kvitka, V. (2004, Berezen 19–25). 13-ta vesna lytovskoi svobody. *Tyzhnevyyk 2000*, 12 (213) [in Ukrainian].
- Kyiv khoche spivrobitnychaty z Vilniusom v enerhetytsi i torhivli. (2007, Serpen 15). *Holos Ukrainy*, 144 (4144) [in Ukrainian].
- Lashchenko, O., & Naboka, M. (2010, Kviten 28). Ekolohichna tsina atomu. *Radio Svoboda*. Retrieved from <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2024813.html> [in Ukrainian].
- Laurinavičius, M. (2007, Spalis 23). Kur žengia Ukraina? *Lietuvos Rytas* [in Lithuanian].
- Leonov, O. (2020, Lypen 28). Liublinskyi trykutnyk: chym korysnyi dlia Ukrainy novyi politychnyi soiuз. *Slovo i dilo. Analitychnyi portal*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2020/07/28/pogljad/polityka/lyublinskyj-trykutnyk-chym-korysnyj-ukrayiny-novyj-politychnyj-soyuz> [in Ukrainian].
- Liashev, O. (2006, Serpen 19–25). Movne pytannia yak dzerkalo etnichno-derzhavnoi zrilosti. Ukrainsko-baltiiski paraleli. *Dzerkalo tyzhnia*, 31 (610) [in Ukrainian].
- Lietuvos užsienio reikalų ministras V. Ušackas: «Ukraina galėtų imtis regiono lyderio vaidmens». (2008, Gruodis 27). *Lietuvos Rytas* [in Lithuanian].
- Lohinov, Ya. (2007, Liutyi 17–23). Baltyka pid zahrozoju. *Dzerkalo tyzhnia*, 6 (635) [in Ukrainian].
- Lohinov, Ya. (2008, Berezen 15–21). Hazoprovid yakoho ne khochut. *Dzerkalo tyzhnia*, 10 (689) [in Ukrainian].
- Lohinov, Ya. (2007, Traven 19–25). Prezydenty domovlialsia pro kaspiisku naftu. *Dzerkalo tyzhnia*, 19 (648) [in Ukrainian].
- Lohinov, Ya. (2009, Hruden 12–18). Shukai Nord Strim na osi Moskva-Berlin. *Dzerkalo tyzhnia*, 48 (776) [in Ukrainian].
- Lohinov, Ya. (2007, Mai 19–25). Prezidynty dogovarivalis o kaspiiskoi nefi. *Zerkalo nedely*, 19 (648) [in Russian].
- Lozovyi, V. (2010, Veresen 13). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Lukachuk, H. (2009, Berezen 14). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Lukachuk, O. (2007, Lystopad 27). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Lukachuk, O. (2009). Ukraina ta Lytva: vzaiemyny bez stereotypiv v umovakh yevrointehratsiinoho mifu. In L. Zashkilniak (Ed.), *Istorychni mify i stereotypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasni Ukraini* (pp. 437–464). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Lukachuk, V. (2007, Hruden 28). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Lukachuk, V. (2019, Hruden 28). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Lutskyi, O. (2008, Kviten 18). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Lytvynenko, O. (2004, Hruden 30). Vdylvliaiuchys u dzerkalo. *Den*, 240 [in Ukrainian].

- Makarov, A. (1996, Sentiabr 28 – Oktiabr 4). Staraia dobraia sovskaia zagranitsa. *Zerkalo nedeli*, 39 (104) [in Russian].
- Makauskienl, J. (2006, Liepa 2). Lenkai ir ukrainienia jueng susitaikymo link. *Voruta* [in Lithuanian].
- Makhun, S. (1999, Berezen 12). Kniaz Svydryhailo – avantiuryst chy derzhavotvoret? *Den*, 45 [in Ukrainian].
- Makhun, S. (2016, Liutyi 26). Kyrylo Halushko: «Holovna zbroia ukrainskoho istoryka – fakty y prosvitnytstvo». *Dzerkalo tyzhnia* [in Ukrainian].
- Mak-Kombs, M. (2007). *Vstanovlennia priorytetiv: masmedii ta hromadska dumka*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Mamreha, H. (2007, Lystopad 11). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Masneva, Ye. (2004, Iiun 25 – Iiul 1). Litva ambitsyoznaia: «Prirastat budem, dvigaias na Vostok!». *Yezhenedelnyk 2000*, 26 (226) [in Russian].
- Matsiupa, O. (2008, Kviten 15). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Meilūnas, E. (2011). Dwadzieścia lat od wznowienia stosunków dyplomatycznych pomiędzy Litwą i Polską. *Roliteja*, 2 (16), 11–26 [in Polish].
- Nazdohnaty i perehnaty! (2006, Sichen 17). *Lvivska hazeta*, 7 (814) [in Ukrainian].
- Nepoddelnyi strakh pered Moskvoi. (2006, Dekabr 22–28). *Yezhenedelnik 2000*, 51 (347) [in Russian].
- Nyni kolo druziv Ukrainy znachno shyshe, nizh torik. (2005, Kviten 22). *Lvivska hazeta*, 73 (639) [in Ukrainian].
- Oliinyk, M. (2004, Lystopad 27). Zovnishnia sanatsiia i vnutrishnia volia. *Den*, 217 [in Ukrainian].
- Onyshkiv, Yu. (2009, Hruden 15). Hlava MZS Lytvy Vihaudas Ushatskas: Komertsiina superechka mizh Ukrainoiu ta Rosiieiu maie yavnyi politychni pidtekst. *Yevropeiskyi prostir*. Retrieved from <http://eu.prostir.ua/library/105309.html> [in Ukrainian].
- Osetrova, H. (2010, Veresen 12). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Panina, N. (Ed.). (2004). *Ukrainske suspilstvo u 1994–2004: sotsiologichniy monitoringh*. Kyiv [in Ukrainian].
- Polshchi bilshche potribna Ukraina, nizh navpaky. (2018, Berezen 12). *Dzerkalo tyzhnia* [in Ukrainian].
- Postradianska Yevropa. (2008, Veresen 19). *Lvivska hazeta*, 137 (445) [in Ukrainian].
- Prezidenty Litvy i Ukrainy podcherknuli vazhnost mezhgosudartvennoho sotrudnichestva. (2008, Dekabr 9). *Lytovskiy kurer* [in Russian].
- Prykhodko, O. (2006, Veresen 9–15). Pivnichno-Yevropeiskyi hazoprovid: a Shvetsiia proty! *Dzerkalo tyzhnia*, 34 (613) [in Ukrainian].
- Przemówienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Lecha Wałęsy w Sejmie Litewskim 26 kwietnia 1994 r. (1994). *Lithuania*, 2–3, 131–133 [in Polish].
- Rolandas, P. (2002, Berezen 30). «Robota z intehratsii bude plidnishoiu, yakshcho diiaty vtriokh». *Den*, 59 [in Ukrainian].
- Rudnytskyi, Yu. (2015, Veresen 11). Adam Mitskevych i slidy chasu. *Dzerkalo tyzhnia* [in Ukrainian].
- Rybakov, D. (2007, Lypen 14–20). DRANG NACH OSTEN i bytva narodiv pry Hriunvaldi. *Dzerkalo tyzhnia*, 27 (656) [in Ukrainian].

Siruk, M. (2008, Lystopad 8). Tranzhytnyi «vuzol» enerhoresursiv. *Den*, 203 [in Ukrainian].

Siundiukov, I. (2000, Cherven 9). Vitovt – «korol lytovtsiv i rusyniv». Politychnyi kanatokhodets Serednovichchia. *Den*, 102 [in Ukrainian].

Snaider, T., & Dzhadt, T. (2019). *Rozdumy pro XX stolittia*. Lviv: Choven [in Ukrainian].

Sukhyi, O. (2012, Traven 12). Interview by O. Lukachuk [In-person].

Sylina, T. (2005, Kviten 23 – Traven 6). Borys Tarasiuk: «Vid nas ochikuiut realnykh dii». *Dzerkalo tyzhnia*, 15 (543) [in Ukrainian].

Sylina, T. (2008, Cherven 28 – Lypen 4). My roziishlysia yak u mori korabli? *Dzerkalo tyzhnia*, 24 (703) [in Ukrainian].

Syruk, M. (1999, Berezen 12). Krakovskii energeticheskii sammit: popytka uchastnikov diversifitsyrovat postavky energonositelei. *Den*, 42 [in Russian].

Teize, Y., & Yurchenko, L. (2009, Hruden 31). Zakryttia Ihnalinskoi AES: Lytva bez holovnoho dzherela strumu. *Deutsche Welle*. Retrieved from <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5073845,00.html> [in Ukrainian].

Terletska, H. (2008, Veresen 19). Postradianska Yevropa. *Lvivska hazeta*, 137 (445) [in Ukrainian].

Transportna mahistral Via Carpatia prokhodytyme cherez Lviv ta Kyiv. (2018, Cherven 29). *Tvoje misto*. Retrieved from http://tvoemisto.tv/news/transportna_magistral_via_carpatia_prohodytyme_cherez_lviv_ta_kyiv_vizualizatsiya_78875.html [in Ukrainian].

Turii, R. (2011, Traven 10). Interview by O. Lukachuk [In-person].

Ukraina ir Vokietija pritarė siūlymui sudaryti bendradarbiavimo su ES. (2007, Ruglėjis 9). *Lietuvos Rytas* [in Lithuanian].

Ukraina uždraudė Rusijos televizijos kanalų transliaciją kabeliniuose tinkluose. (2007, Liepa 10). *Lietuvos Rytas* [in Lithuanian].

Ukrainski transformatory pidtrymaiut enerhosystemu Lytvy. (2010, Berezen 3). *Den*, 37 [in Ukrainian].

Ukrainsko-lytovske torhovelno-ekonomichne ta investytsiine spivrobitnytstvo. *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy. Ofitsiyni sait*. Retrieved from <http://www.mfa.gov.ua/lithuania/ua/8447.htm> [in Ukrainian].

Valdas Adamkus: «Litva gotova byt advokatom Ukrainy v protsesse vstupleniia v Yevrosoiuz. (2002, Oktiabr 30). *Fakty* [in Russian].

Vashchuk, D. (2011, Lystopada 21). Interview by O. Lukachuk [In-person].

Vasiliauskenie, A. (2009, Traven 15). Interview by O. Lukachuk [In-person].

Vikulina, N. (1998, Lystopad 5). Prezydent Lytvy Valdas Adamkus: «U spivrobitnytstvi z Ukrainoiu – bahato nerozkrytykh mozhlyvostei». *Den*, 212 [in Ukrainian].

Vikulina, N. (2003, Kviten 10). Yevroparlament kazhe «tak» rozshyrenniu YeS. *Den*, 65 [in Ukrainian].

Vlasiuk, N. (2006, Fevral 18). Litovskii opyt pomozhet Ukraine v energozberezhenii. *Den*, 26 [in Russian].

Voloshevskiy, D. (2009, Kviten 25). Interview by O. Lukachuk [In-person].

Voloshyn, Yu. (2001, Aprel 28 – Mai 4). Alhyrdas Brazauskas: «V kontse goda pristupaiem k podpisaniuu dogovora s YeS. *Zerkalo nedely*, 17 (341) [in Russian].

- Vysochanska, O. (2008, Kvitен 16). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Vysotskyi, S. (2008, Hrudен 26). Rus proty Rosii, abo yak podolaty istorychnyi paradoks? *Den*, 237 [in Ukrainian].
- Wilczak, J. (2013, Kwiecień 16). Litwini o Polakach, Polacy o Litwinach. *Polityka*. Retrieved from <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1540869,1,litwini-o-polakach-polacy-o-litwinach.read> [in Polish].
- Yeromenko, A. (2008, Lystopad 15–21). Chornomorsko-Kaspiiskyi rehion ta yevropeiska enerhetychna bezpeka. *Dzerkalo tyzhnia*, 43 (722) [in Ukrainian].
- Yeromenko, A. (2008, Traven 24–30). Vid Kaspiu do Baltky – enerhotranzytne spivtovarystvo. *Dzerkalo tyzhnia*, 19 (698) [in Ukrainian].
- Zamiatin, V. (1998, Lystopad 7). Reanimatsiia Balto-Chornomorskoj idei. *Den*, 214 [in Ukrainian].
- Zamiatin, V. (1999, Kvitен 16). Yevropeiskyi vektor Ukrainy znovu podovshav. Chy nadovho? *Den*, 69 [in Ukrainian].
- Zarubinskyi, O., & Chorny, V. (2005, Berezen 5–11). Perspektyvy Balto-Chornomorskoho spivrobitnytstva. *Dzerkalo tyzhnia*, 8 (536) [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L. (2008, Sichen 3). Interview by O. Lukachuk [In-person].
- Zhluktenko, V. (2004, Cherven 30). Adamkus povertaietsia: spadkoiemnist i ryzyky lytovskoi polityky. *Den*, 111 [in Ukrainian].
- Zhluktenko, V. (2004, Veresen 17). Antanas Varlonis: «Uspikh polityky zumovliuetsia chitkisti vyboru». *Den*, 166 [in Ukrainian].
- Zhluktenko, V. (2004, Kvitен 21). Arturas Paulauskas: «Impichment pokazav – u Lytvi zriła demokratiia». *Den*, 71 [in Ukrainian].
- Zhluktenko, V. (2001, Sichen 19). Lytva obrala «Chkalova». *Den*, 11 [in Ukrainian].
- Zhluktenko, V. (2005, Traven 14). Meriia v interneti. *Den*, 84 [in Ukrainian].

Olena LUCACHUK

PhD (Historical Sciences)

Junior Researcher

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/>

e-mail: olena0708lukachuk@gmail.com

**MODERN UKRAINIANS ABOUT POLES AND LITHUANIANS:
FROM THE MYTH OF THE RZECZPOSPOLITA TO THE SEARCH FOR A
EUROPEAN IDENTITY (BASED ON MEDIA AND ORAL HISTORY)**

Polish-Lithuanian-Ukrainian contacts began during the time of the Grand Duchy of Lithuania and are still developing dynamically. Analysis of the state of interethnic relations at the turn of the 20th–21st centuries associated with overcoming the post-Soviet past as well as with modern European integration models of development and security. Attempts to regulate interethnic cooperation, in particular with Poles and Lithuanians, allow us to use their experience in settling the legal and social status of national minorities in Ukraine,

constructing a model of relations with the European Union and the Russian Federation, historical memory, and regional development in the economic crisis, threats to territorial integrity and even in the context of hostilities.

The formation of the vision of «own» and «foreign» among Lithuanians, Poles and Ukrainians living in border regions, in this article is presented by constructing generalized images of the country and society based on the views of residents who often visit these countries. For analysis, the sources of forming opinions about the Republic of Lithuania and the Republic of Poland, reviews of relations with Lithuanians and Poles in the Ukrainian media are taken; survey materials, interview recordings, etc. Peculiar «flashlights» of visions of Lithuanians and Poles by Ukrainians in the 21st century are: territorial (belonging to Eastern Europe, regional unions, political and ethnic self-determination, collective/regional security); state (declaration of independence, separation from the influence of the Soviet Union, attempts to settle relations with Russia, the idea of reviving the Grand Duchy of Lithuania and the Rzeczpospolita, «old» and «new» Europe), mental («strong state» regime, civil society; freedom and prosperity), «Own» and «foreign», the image of a single enemy), domestic (European residents and residents of post-Soviet states, Christian values and European culture) aspects.

Keywords: Ukrainians, Poles, Lithuanians, myth of the Rzeczpospolita, European identity, mass media, oral history.

Олег ПІХ

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник*

*відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2304-9002>

e-mail: olpikh@gmail.com

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ (2005–2015)

Проаналізовано зовнішньополітичні відносини Республіки Польща та Російської Федерації у 2005–2015 рр. Встановлено, що у 2005–2007 рр. польські правоконсервативні політичні сили прагнули стримувати Росію від нарощування впливів на пострадянському просторі та одночасно підтримували демократичні перетворення й економічні реформи в Україні, Білорусі, Грузії тощо з наголосом на їхній прискореній інтеграції в європейські й євроатлантичні структури. Ці заходи польського керівництва зазнали невдачі насамперед через небажання Парижа і Берліна йти на протистояння з Москвою. Опіраючись на політику історичної пам'яті, польська влада значний акцент у двосторонніх відносинах з Російською Федерацією робила на узгодженні питань щодо трагічних сторінок спільного історичного минулого, що неоднозначно сприймали в Кремлі. Водночас констатовано, що з приходом у 2007 р. до влади у Польщі коаліційного уряду на чолі з Д. Туском польсько-російські політичні відносини зазнали перезавантаження. Польська дипломатія змінювала підходи до формування східної політики й налагодження конструктивного діалогу з РФ на основі політичного прагматизму, що ставало важливим елементом регіональної політики Польщі та мало посприяти просуванню її проєктів в регіоні, зокрема програми «Східне партнерство». Зближуючись з Москвою поза економічними інтересами, Варшава мала стати головним експертом з Росії серед європейських країн, що, безсумнівно, посилює авторитет країни і її значення для Заходу. Відповідно, протягом шести років польська влада послідовно діяла у фарватері накресленої стратегії «політики нормалізації» взаємин з РФ, і лише з початком військової агресії Росії в Україні польсько-російські відносини значно загострилися.

Ключові слова: Республіка Польща, Російська Федерація, зовнішня політика Польщі, польсько-російські відносини, історична політика.

Отримавши статус повноправного члена Європейського Союзу (ЄС) в травні 2004 р., а ще раніше членство в НАТО, Республіка Польща (РП) в основному досягла головних пріоритетів своєї закордонної політики. Водночас польські політичні еліти прагнули закріпити в ЄС за Польщею статус держави, позицію якої потрібно

враховувати. Важливим зовнішньополітичним завданням польської дипломатії стало формування в Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) такої системи міжнародних відносин, яка б гарантувала Польській державі роль регіонального лідера. Закріплення цього статусу передбачало посилення позицій Польщі як посередника між Сходом і Заходом, зокрема за економічної та політичної підтримки ЄС і США вона прагнула провадити більш амбітну східну політику. Підтримку демократичних перетворень та економічних реформ в Україні й Білорусі також вважали ключем до формування сталих і прогнозованих відносин з Росією¹.

Метою статті є аналіз окремих аспектів польсько-російських відносин у 2005–2015 рр., а також впровадження зовнішньополітичних практик Республіки Польща щодо Російської Федерації в контексті формування польської східної політики.

Вказана тема висвітлена переважно в польській та російській історіографії. Вагомий внесок у дослідження політичних та історичних проблем польсько-російських відносин у контексті східної політики Польщі здійснили польські вчені Славомір Веремюк (Sławomir Weremiuk), Ришард Земба (Ryszard Zięba), Рафал Лісякевич (Rafał Lisiakiewicz), Мірон Лякоми (Miron Lakomy), Маріуш Машкевич (Mariusz Maszkiewicz), Мечислав Столярчик (Mieczysław Stolarczyk), Рафал Чахор (Rafał Czachor) та ін. Важливими з погляду опрацювання теми дослідження були праці російських учених Миколи Бухаріна (Николай Бухарин), Олега Неменського (Олег Неменский), Дмитра Офіцера-Бельського (Дмитрий Офицеров-Бельский), Анни Чернової (Анна Чернова), які з російського погляду схарактеризували складні питання польсько-російського діалогу. В українській історичній науці майже немає праць, що розкривали б проблеми польсько-російських взаємин у вказаний період. Зокрема, загальні питання державно-політичної взаємодії РП і РФ розглянуто в публікаціях Ольги Васюти.

Події, пов'язані з українськими президентськими виборами в кінці 2004 р., та активну участь польського політикуму в них у Росії сприймали як неприховане втручання у виключну сферу її інтересів. Позитивні моменти у відносинах попередніх років між Варшавою і Москвою відходили в минуле, натомість загострювалися геополітичні розбіжності щодо поширення впливів на терени спільного сусідства, а також залишалися невіршеними питання історичної пам'яті.

У січні 2005 р. шеф польського Міністерства закордонних справ (МЗС) Адам Даніель Ротфельд (Adam Daniel Rotfeld) під час виступу перед депутатами парламенту наголосив на важливості продовження конструктивного діалогу з Російською Федерацією (РФ). За його словами, Польщі важливо донести російському керівництву, що участь польських політиків в українських подіях не спрямована проти Росії та її інтересів, а мала на меті лише підтримку демократичних реформ. До того ж полякам залежить не на ізоляції Росії, про що наголошували в Кремлі, а на якомога тіснішій співпраці останньої з Заходом, Північноатлантичним альянсом та ЄС, у чому Польща готова активно сприяти². Водночас в РФ польська активність

¹ Бухарин Н. И. Россия – Польша: Опыт двадцатилетних отношений: 90-е годы XX века – первое десятилетие XXI века. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013. С. 47.

² Rotfeld A. D. Informacja ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2005 r. Przedstawiona na 96 posiedzeniu Sejmu RP IV kadencji 21 stycznia 2005 r. *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. Warszawa: MSZ, 2011. S. 316.

на Сході викликала неприховане роздратування, Москва вбачала в цьому прагнення послабити російський вплив на «близьке зарубіжжя».

Так, 2005 р. проходив під знаком відзначення 60-річчя закінчення Другої світової війни, що в Росії сприймали не лише в контексті вшанування її жертв, а значною мірою як ідеологічну платформу для закріплення статусу РФ – країни, яка внесла основний вклад у перемогу над нацизмом, визволителя країн ЦСЄ, що також мало обґрунтовувати прагнення домінації Росії на цих теренах. Москва гостро реагувала на будь-які спроби трактування історичних подій, які б відрізнялися від її офіційного бачення. Так, критику поляками підписання пакту Молотова-Ріббентропа та участь Радянського союзу в подіях вересня 1939 р. або ж засудження окупації балтійських держав у Кремлі сприймали не інакше як вияви русофобії³. 12 лютого 2005 р. російське МЗС звинуватило польську сторону в намаганні «спотворити наслідки Ялтинської конференції» і переписуванні результатів Другої світової війни⁴. Згодом, у березні цього ж року, російська прокуратура повідомила про закриття справи щодо вбивств польських військових у Катині через закінчення термінів давності і, відповідно, відмовилась трактувати події у Катині як злочин проти людяності. Оголошені російським слідством висновки були негативно сприйняті в Польщі, адже йшли врозріз із обіцянками президента Росії Володимира Путіна (Владимир Путин) провести належне розслідування Катинської трагедії. Загалом це засвідчило значні відмінності у трактуванні питань історії та стало каталізатором подальшого загострення відносин РП і РФ. У зв'язку з невирішеністю проблем історичного минулого у Польщі навіть розгорілася дискусія навколо того, чи треба польському президенту брати участь у святкуванні 60-ї річниці перемоги Радянського союзу над нацизмом у II світовій війні, яке мало відбутися 9 травня 2005 р. у Москві.

Контакти на найвищому рівні теж зазнали певної стагнації. 27 січня 2005 р. президент В. Путін перебував у Польщі, де взяв участь у заходах з відзначення визволення в'язнів концтаборів Аушвіц–Біркенау, проте не проводив переговорів зі своїм польським колегою, обмежившись короткою протокольною зустріччю з Александром Квасневським (Aleksander Kwaśniewski). У травні російську делегацію на саміті Ради Європи у Варшаві замість В. Путіна очолив міністр закордонних справ Сергій Лавров (Сергей Лавров), хоча більшість іноземних делегацій була представлена на найвищому рівні⁵.

Водночас найбільш скандальними того року у двосторонніх відносинах стали події, пов'язані з візитом А. Квасневського 8–9 травня 2005 р. в Москву на 60-річчя перемоги СРСР у війні та незапрошенням в липні того ж року польського

³ Lakomy M. Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich na początku XXI wieku. *Stosunki Polski z sąsiadami w pierwszej dekadzie XXI wieku* / red. M. Stolarczyk. Katowice: Wyd-wo Uniwersytetu Śląskiego, 2011.

⁴ Instytut Pamięci Narodowej. Przegląd mediów – 14 lutego 2005 r. URL: <https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/media-o-ipn/14353,przeglad-mediow-14-lutego-2005-r.html> (дата звернення: 27.10.2020).

⁵ Wasiuta O. Stosunki polsko-rosyjskie. *Polska wobec sąsiadów. Współczesne stosunki polityczne* / red. W. T. Modzelewski. Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2009. S. 36.

президента російською стороною на відзначення 750-річчя заснування Калінінграда, в якому брали участь керівники Франції та Німеччини. Зокрема, перед поїздкою у Москву президента А. Квасневського польська опозиція наполягала на відміні цього візиту за прикладом того, як це зробили представники двох балтійських держав. Ще більше критики пролунало щодо недалекоглядності польського президента, коли під час офіційного виступу президент Росії В. Путін не згадав польських борців з нацизмом у переліку антифашистських рухів Європи, що у Варшаві сприйняли як приниження польських жертв та ролі поляків у боротьбі з нацизмом. Також це давало підстави експертам говорити про свідомі кроки РФ щодо створення у двосторонніх відносинах елементів напруги⁶. Водночас у російській історіографії існує думка про недалекоглядність російської дипломатії у питанні загострення відносин із Польщею, оскільки, атаки на позиції владної польської коаліції і президента А. Квасневського, які були налаштовані на продовження діалогу з Москвою, додавали політичних важелів опозиційним силам і сприяли приходу до влади правоконсервативної партії «Право і справедливість»⁷. Сюди потрібно додати низку провокаційних моментів з побиттям дітей російських дипломатів у Варшаві і нападом на польських дипломатів і журналістів у Москві, що трапились у липні 2005 р. і підігріли й так напружені польсько-російські відносини⁸.

Восени 2005 р. у Польщі відбулися парламентські і президентські вибори. У ході цих кампаній одним з основних маркерів, що віддзеркалював різницю в передвиборчих програмах політичних сил і провідних кандидатів на президентське крісло щодо зовнішньополітичних проблем, було питання майбутніх взаємин з Росією. Кандидат від партії «Право і справедливість» Лех Качинський (Lech Kaczyński) критикував президента А. Квасневського за незбалансованість його політики щодо РФ, зокрема за часті візити останнього до Москви, які не мали суттєвого впливу на двосторонні відносини. Він вважав, що Польщі треба надавати більшу підтримку демократичним перетворенням в Україні та Грузії перед натиском з боку Росії. Активна східна політика мала забезпечити зростання ролі РП в очах провідних країн Європи і США та стримувати РФ від нарощування впливів на пострадянському просторі. Відповідно в Кремлі більш прийнятним кандидатом для себе вважали лідера «Громадянської платформи» Дональда Туска (Donald Tusk), який, хоч і не був прихильником Росії, у східній політиці підтримував більш прагматичний підхід, що ґрунтувався на тезах про можливість побудови з Москвою рівноправного діалогу⁹.

Перемогу в Польщі націонал-консерваторів 25 вересня 2005 р. на парламентських, а згодом 23 жовтня 2005 р. Л. Качинського на президентських виборах в РФ сприйняли доволі прохолодно. У російській пресі наголошували на тому, що новообраний польський президент виступає за проведення жорсткої політики щодо

⁶ Wasiuta O. Stosunki polsko-rosyjskie... S. 38.

⁷ Офицеров-Бельский Д. В. Россия и Польша: неизбежное соседство? *Вестник МГИМО-Университета*. Москва, 2014. № 6 (39). С. 21.

⁸ Łakomy M. Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich na początku XXI wieku. S. 85–86.

⁹ Офицеров-Бельский Д. В. Россия и Польша: неизбежное соседство? С. 22.

Росії. Згадували також і те, що ініціатором двостороннього діалогу між країнами в останні роки була переважно польська сторона, а тому прихід до владних кабінетів у Варшаві прихильників дистанціювання від Москви навряд чи сприятиме покращенню російсько-польських відносин у найближчому майбутньому¹⁰.

Попри передвиборчу політичну риторику, у відносинах з Росією польське керівництво було зацікавлене у продовженні діалогу. Л. Качинський в інтерв'ю російським журналістам заперечував антиросійську налаштованість партії «Право і справедливість», зазначаючи, що добрі взаємини з РФ були б дуже корисними, однак для цього мають бути залагоджені деякі питання історії¹¹. Своєрідним реверансом у бік Росії було призначення новим міністром закордонних справ РП Стефана Меллера (Stefan Meller), який до цього працював послом у Москві, а отже, був добре поінформований про проблеми польсько-російських відносин. Один з перших візитів новопризначений міністр здійснив 14 листопада 2005 р. до російської столиці. Предметом переговорів стало покращення двосторонніх відносин, а також усунення перешкод у торговельно-економічних відносинах, які виникли із запровадженням напередодні Росією торговельного ембарго на окремі сільсько-господарські товари з Польщі. Унаслідок переговорів сторони дійшли згоди щодо створення Міжурядової комісії з питань економічної співпраці та окремої Групи для вирішення важких питань¹². Водночас у Польщі гостру реакцію майже всіх політичних сил викликало підписання між урядами Росії та Німеччини угоди про побудову газопроводу Північний потік, який розглядали як загрозу енергетичній безпеці країни, а також як можливий елемент впливу РФ на транзитні країни, як-от Білорусь, Польщу й Україну¹³.

Загострення політичних відносин відбивалося і на суспільному сприйнятті РФ. Так, згідно з дослідженням громадської думки, проведеним у Польщі наприкінці 2005 р., 51 % поляків оцінили двосторонні відносини як погані і лише 3 % польських громадян побачили їхню позитивну динаміку (41 % вважав, що відносини розвиваються «ні добре, ні погано»). Крім цього, на понад 10 % за рік, до 60 %, зросла кількість громадян Польщі, які вважали, що в найближчому майбутньому Росія буде прагнути до відновлення та поширення свого впливу на теренах ЦСЄ¹⁴.

На початку 2006 р., напередодні візиту до Варшави радника президента РФ В. Путіна Сергія Ястржемського (Сергей Ястржемский), польське керівництво подавало сигнали про готовність відновити повноцінний діалог. Зокрема, 10 січня 2006 р. президент Л. Качинський у виступі перед іноземними дипломатами зазначив

¹⁰ Kozłowska A. Wynik wyborów prezydenckich w opinii zagranicy. 30 październik 2005. URL: <http://www.psz.pl/92-polska/polska-wynik-wyborow-prezydenckich-w-opinii-zagranicy> (дата звернення: 07.11.2020).

¹¹ Łakomy M. Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich na początku XXI wieku. S. 88.

¹² Wasiuta O. Stosunki polsko-rosyjskie. S. 39.

¹³ Stolarczyk M. Rosja w polityce zagranicznej Polski w okresie pozimnowojennym (aspekty polityczne). *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*. Katowice. 2013. T. 11. S. 60; Łakomy M. Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich na początku XXI wieku. S. 87.

¹⁴ Opinie o stosunkach polsko-rosyjskich. Komunikat z badań. (BS/202/2005) / oprac. M. Strzeszewski. Warszawa, grudzień 2005. S. 4–5. URL: www.cbos.pl (дата звернення: 18.10.2020).

важливість для Польщі побудови якнайкращих відносин з Росією¹⁵. А 15 лютого шеф МЗС РП С. Меллер у виступі перед польськими парламентарями констатував: «У відносинах з РФ найбільше нам залежить на тому, щоб вони були нормальними і партнерськими, опертими на попередній досвід, зокрема в сфері економічного співробітництва... Ми також вважаємо, що в наших відносинах з Росією немає об'єктивних умов чи перешкод, які могли б завадити добросусідській співпраці, заснованій на раціонально сформованих державних інтересах»¹⁶. Водночас, говорячи про основи закордонної політики Польщі, головний дипломат заявив, що Польща відчуває себе відповідальною за формування спільної зовнішньої політики ЄС, зокрема на такому перспективному напрямі, як її східний вектор. На його думку, він мав би формуватися на основі тих фундаментальних знань про Росію, Україну та інші країни східної Європи, якими володіє польська дипломатія¹⁷.

Проблемою польської політики на східному напрямку якраз було те, що російська сторона не готова була сприйняти активізацію Польщі на пострадянському просторі, адже в її власній політиці все чіткіше простежувалося відродження неоімперських традицій з прагненням закріпити цілковите включення сусідніх держав до своєї зони впливу. Польські амбіції на Сході, як вважали у Москві, не випливали з геополітичних позицій Польщі, а тому їх розглядали в контексті експансії Заходу, зокрема США, як загрозу позиції і стратегічним інтересам Росії в регіоні. Підтвердженням політичної і військової залежності Варшави від США для Кремля була згода польського керівництва на розміщення американської системи протиракетної оборони (ПРО) на території РП, а також активна участь польського військового контингенту в діяльності міжнародної коаліції сил в Іраку. Водночас у Польщі просування стратегічних відносин зі США розглядали як важливий елемент своєї національної безпеки.

Погіршення польсько-російських відносин не обмежувалося лише військово-політичними причинами. На порядку денному залишалися питання історичного минулого, де польська влада наполегливо домагалася поступок від російської сторони у визнанні злочинів тоталітарного режиму. У Москві, хоча й не заперечували проти продовження діалогу в питаннях історії на експертному рівні, водночас вбачали у польських претензіях елемент політичного тиску на Росію та «історично мотивовану русофобію». Крім цього, в РФ також простежувалася тенденція до утвердження політичних практик, побудованих, серед іншого, на певних подіях історичного минулого, зокрема набирала оберті міфологізація

¹⁵ Lisiakiewicz R. *Polityka Rosji wobec Polski w okresie prezydentury Władimira Putina (2000–2008)*. Toruń: Wyd-wo MADO, 2011. S. 297.

¹⁶ Meller S. *Informacja ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2006 r. Przedstawiona na 10 posiedzeniu Sejmu RP V kadencji 15 lutego 2006 roku. *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011**. Warszawa: MSZ, 2011. S. 239–340.

¹⁷ Підтримка європейських прагнень України – одне з головних завдань Польщі, заявив глава польського МЗС. 15.02.2006. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/326804-pdrimka_vropeyskih_pragnen_ukrani_odne_z_golovnih_zavdan_polshch_zayaviv_glava_polskogo_mzs_455182.html (дата звернення: 11.11.2020).

«Великої вітчизняної війни»¹⁸. У торговельно-економічній сфері, попри зростання взаємного товарообігу, залишалося не розв'язаним питання ембарго на поставки в Росію польської сільськогосподарської продукції і, як наслідок, польська сторона заблокувала парафування Угоди між ЄС і Росією.

Незадовільно оцінювали стан польсько-російського міждержавного співробітництва та діалогу на найвищому рівні також і в Кремлі. Радник В. Путіна з міжнародних питань Сергій Приходько (Сергей Приходько) констатував відсутність «високих стандартів довіри і поваги» у двосторонніх відносинах не лише в порівнянні зі співпрацею РФ з країнами Західної Європи, а й більшістю держав ЦСЄ. «Поліпшенню атмосфери в цих взаєминах заважають різні гасла і постійне повернення – на мій погляд абсолютно непотрібне – до реальних і болючих, але зараз другорядних або третьосортних історичних подій», – зазначив він у своєму інтерв'ю, аналізуючи причини загострення попередніх років¹⁹. Позитивний порядок денний Москва вбачала передовсім у розвитку економічних зв'язків, що в останні роки мали тенденцію до зростання на 30–40 % щорічно, намагаючись підкреслювати, що питання історичного минулого лежать у площині дискусій фахових істориків. Водночас це не відповідало зовнішньополітичним цілям панівних у Польщі політичних сил, зважаючи на те значне місце, яке в ідеології партії «Право і справедливість» займала політика пам'яті та історична політика загалом²⁰.

Зазначені вище проблеми стали предметом обговорення на рівні міністрів закордонних справ Польщі і Росії під час міжнародної конференції в Москві 28 червня 2006 р. та під час візиту шефа російського МЗС С. Лаврова до Варшави 4–5 листопада 2006 р., де він провів переговори щодо нагальних проблем польсько-російських відносин з президентом Польщі Л. Качинським, прем'єр-міністром Ярославом Качинським (Jarosław Kaczyński) та головою МЗС Анною Фотігою (Anna Fotyga). За результатами візиту, окрім низки декларативних заяв щодо напрацювання програм для поглиблення співробітництва, активізації роботи міжвідомчих і міжурядових комісій, засадничих змін польсько-російські відносини не зазнали²¹. Згодом, підбиваючи підсумки двосторонньої співпраці в попередній період, С. Лавров в інтерв'ю польським медіа зазначав: «Похолодання відносин не було глобальним, але їхній клімат, звичайно, був далеким від нормального»²².

¹⁸ Maszkiewicz M. Między bezpieczeństwem a tożsamością. Rosyjskie, ukraińskie i białoruskie interpretacje idei i koncepcji w polskiej polityce wschodniej (1990–2010). Warszawa: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego we Wrocławiu, 2013. S. 209.

¹⁹ Niezadawalające stosunki polsko-rosyjskie. *Wprost*. 2006. 13 września. URL: <https://www.wprost.pl/kraj/94804/Niezadawalajace-stosunki-polsko-rosyjskie.html> (дата звернення: 22.11.2020).

²⁰ Детальніше див.: Chojan A. Fundamenty ideowe i cele polityki zagranicznej Prawa i Sprawiedliwości z perspektywy 2005 roku. *Mysł Ekonomiczna i Polityczna*. 2016. Nr 1 (52). S. 208–212.

²¹ Lisiakiewicz R. Polityka Rosji wobec Polski... S. 298.

²² Інтерв'ю Міністра іноземних дел Росії С.В. Лаврова, опубліковане в «Газете виборчей» (Варшава) 7 лютого 2008 року. URL: https://www.mid.ru/web/guest/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/349970 (дата звернення: 11.11.2020).

Як вважають деякі польські дослідники, у часи правоконсервативних урядів 2005–2007 рр. польське керівництво частіше говорило про цілі зовнішньої політики на східному напрямку, ніж здійснювало реальні кроки щодо їхньої реалізації. Зокрема у цей час не мала успіху спроба Варшави очолити процес формування політики ЄС щодо східних партнерів²³. Польща була однією з тих країн, які найактивніше критикували впроваджену 2004 р. загальну стратегію відносин Євросоюзу з сусідніми країнами «Європейська політика сусідства» (ЄПС) через встановлення рівності між державами Східної Європи і Середземномор'я, які географічно і ментально були менш пов'язані з Європою і європейською ідентичністю²⁴. Перспективу відносин зі східними сусідами польська дипломатія вбачала у перегляді і вдосконаленні концепції ЄПС, щоб вона більшою мірою враховувала очікування східноєвропейських країн, а також Польща прагнула переконати «старих» членів ЄС розвивати тісніші відносини з ними²⁵. Підготовані польськими експертами МЗС у 2006–2007 рр. програми «Європейська політика сусідства – Східний вимір» та «Відносини ЄС – Україна: польські пропозиції», які були орієнтовані на поступове наближення пострадянських держав до Євросоюзу, що давало б змогу уникнути їхнього повернення до російської сфери впливу, наштовхувалися на протидію і незацікавленість з боку Німеччини, Франції та Італії. Останні дві, зокрема, обстоювали розширення співпраці з державами Середземномор'я, а німецьке бачення ґрунтувалося на більш широкому охопленні східного вектора ЄС, де політика щодо Росії була центральним компонентом²⁶. Загалом просування зовнішньополітичних ініціатив у східному напрямку, принаймні в часи польських правих коаліційних урядів, мало проблеми не лише в контексті сприйняття частиною європейських країн польської східної політики як антиросійської та обтяженої історичним досвідом, а й тому, що Польщі не вдалося поєднати її з інтересами усїєї Європи. Жорстка позиція польського керівництва щодо РФ не знаходила підтримки серед європейських партнерів, особливо в Берліні та Парижі²⁷. Як наслідок – Варшава опинилася в ЄС у певній ізоляції, її пропозиції щодо активізації східного виміру ЄС підтримували здебільшого лише деякі східноєвропейські члени Євросоюзу²⁸. Водночас Росія, на позицію якої в Європі традиційно звикли зважати, категорично відкинула ідею бути включеною «у пакет» ЄПС з іншими східноєвропейськими

²³ Мруз М. Польсько-українське стратегічне партнерство і програма Східного партнерства у контексті відносин Варшава–Київ. Спроба оцінки і перспективи на майбутнє. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2011. Вип. 97, ч. II. С. 113.

²⁴ Чернова А. «Восточная политика» Польши: от концепции «УЛЬ» до «Восточного партнерства». *Вестник МГИМО-Университета*. Москва, 2013. № 6 (33). С. 19.

²⁵ Сидорук Т. Польське бачення східної політики Європейського Союзу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Політичні науки. Острого, 2010. Вип. 4. С. 191.

²⁶ Шаповалова О. Східне партнерство: асиметрія очікувань і можливостей. *International Review*. 2010. № 3. С. 3.

²⁷ Czachor R. Miejsce Federacji Rosyjskiej w polskiej polityce wschodniej. *Bilans 20-lecia. Wrocławski Przegląd Międzynarodowy*. 2011. Nr 2. S. 121.

²⁸ Мруз М. Польсько-українське стратегічне партнерство... С. 114.

країнами, адже намагалася самостійно вибудувати особливі відносини з ЄС, а також розробляла альтернативні концепції інтеграції на пострадянському просторі. На думку польського публіциста Єжи Пом'яновського (Jerzy Pomianowski), тактичним завданням Росії для досягнення своїх цілей було намагання розділити європейців на представників старої і нової Європи. Він визнавав, що Росія для ЄС є надзвичайно важливим партнером, але також зазначав, що було б не розумно дозволяти їй диктувати умови в ролі гегемона²⁹. Одночасно РФ активізувала свою політику щодо держав ЦСЄ, намагаючись заручитись прихильністю Угорщини, Чехії та Словаччини, це мало б також свідчити про те, що Польща з її антиросійськими ініціативами перебуває в ЄС в ізоляції³⁰.

Зважаючи на геополітичні розбіжності щодо зони сусідства на Сході та торговельно-економічні конфлікти Варшави і Москви, Польща у 2007 р. заблокувала підписання нової угоди між ЄС і Росією³¹. Саміт Росія–ЄС у Самарі, на якому планували її підписання, пройшов під знаком накладення польського вето через ембарго Москви на постачання польських продуктів. Глава МЗС Польщі А. Фотига наголосила, що розв'язання проблеми лежить у політичній площині, але РФ, на відміну від РП, не має політичної волі, щоб її вирішити³². Тому для Польщі важливим було те, що на саміті керівництво Єврокомісії підтримало позицію Варшави і в подальшому питання переговорів про зняття російського ембарго було під контролем європейських структур³³.

Перемога в Польщі у 2007 р. на дочасних парламентських виборах коаліції на чолі з «Громадянською платформою» вплинула на зміну тактичних підходів у конструюванні східної політики. Нова команда критикувала попередників за невдалі спроби закріплення польського лідерства в центрально-східному регіоні, загострення відносин з ЄС та незбалансованість відносин з РФ. Новий польський уряд і керівництво зовнішньополітичного відомства насамперед були налаштовані посилити позиції Польщі через відновлення координації діяльності в межах ЄС та водночас домогтися активізації його східного вектора³⁴. Інструментом укріплення становища на Заході мало стати налагодження конструктивного і паритетного діалогу з РФ, оскільки традиційні європейські партнери Польщі (Німеччина і

²⁹ Ekspercy o szczyście Unia–Rosja w Samarze. 17.05.2007. URL: https://www.money.pl/archiwum/wiadomosci_agencyjne/pap/artukul/eksperci;o;szczyście;unia;-;rosja;w;samarze,16,0,241936.html. (дата звернення: 26.11.2020).

³⁰ Lisiakiewicz R. Polityka Rosji wobec Polski... S. 299.

³¹ Близняк О. Східний напрям європейської політики сусідства: польські ініціативи. *Політичне життя*. 2018. № 2. С. 113.

³² Wasiuta O. Stosunki polsko-rosyjskie. S. 42.

³³ Fotyga: w sprawie rosyjskiego embarga w polskim imieniu rozmawia UE. 17.05.2007. URL: https://www.money.pl/archiwum/wiadomosci_agencyjne/pap/artukul/fotyga;w;sprawie;rosyjskiego;embarga;w;polskim;imieniu;rozmawia;ue,159,0,241823.html (дата звернення: 16.11.2020).

³⁴ Неменский О. Российско-польские отношения после Смоленской катастрофы. *Проблемы национальной стратегии*. 2013. № 6 (21) С. 79; Dulak M. Partnerstwo Wschodnie jako priorytet polskiej prezydencji. *Wyzwania polskiej prezydencji 2011 / pod red. M. Brachowicza*. Kraków, 2010. S. 48.

Франція) були налаштовані на тіснішу співпрацю з Москвою³⁵. Водночас у варшавських владних коридорах чітко усвідомлювали, як складно у Кремлі йдуть на будь-які компроміси, особливо щодо політичних питань. Міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський (Radosław Sikorski), виступаючи в Сеймі РП у травні 2008 р., наголосив: «Ми, поляки, як і інші члени Європейського Союзу, віримо, що довіра обох сторін цієї співпраці зросла б, якби вона була заснована на спільних цінностях. Однак оскільки Росія наполягає на своїй системі цінностей, що ґрунтуються на власних традиціях та культурних кодексах, то базування співпраці між ЄС та Росією на узгоджених “правилах гри” має бути для нас достатнім»³⁶. Це цілком співвідносилось з твердженням прем'єр-міністра Польщі Д. Туска про польсько-російські відносини, які варто вести в дусі реалізму, а не неефективної не поступливості – «Треба співпрацювати з Росією такою, якою вона є. Відсутність діалогу не служить ні Польщі, ні Росії»³⁷, – казав він.

Зближуючись з РФ поза економічними інтересами, Польща мала стати головним експертом з Росії серед європейських країн, що, безсумнівно, посилювало б авторитет країни і її значення для Заходу. Відкидаючи панівну до цього в східній політиці доктрину, що головну загрозу безпеці Польщі становить Росія, польська дипломатія сильно недооцінювала неоімперські вияви в політиці РФ, стверджуючи, що можливості політичної, економічної і тим більше військової експансії Москви досить обмежені³⁸.

Готовність до діалогу з Росією, яку висловлювали представники уряду, позитивно сприйняли в Москві. Там наголошували, що хоча погіршення відносин не було російським вибором, однак у Кремлі готові до політики нормалізації, і вирішення питання поставок польського м'яса буде кроком до розв'язання вузла наболілих проблем двостороннього співробітництва. Більш складним у Росії вважали питання розміщення елементів американської системи ПРО в Польщі, водночас позитивно оцінили згоду нового уряду на двосторонні переговори з цієї проблеми, на що категорично не погоджувалося попереднє керівництво РП³⁹. На думку російського історика Д. Офіцєрова-Бельського, конфлікт у цій справі був інспірований переважно польською стороною, адже на відміну від Чехії, де також планувалося розміщення радарних систем, та всупереч позиціонуванню США їх як протидії іранській ракетній загрози, польське керівництво намагалося надати проекту антиросійського забарвлення, наголошуючи на потребі також захистити польську територію від можливого ракетного удару з боку Росії⁴⁰. Так, Ярослав Качинський, оцінюючи

³⁵ Czachor R. Miejsce Federacji Rosyjskiej w polskiej polityce wschodniej. S. 121.

³⁶ Sikorski R. Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2008 r., przedstawiona na 15 posiedzeniu Sejmu RP VI kadencji 7 maja 2008 r. *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. Warszawa: MSZ, 2011. S. 384.

³⁷ Expose Donalda Tuska z 23.11.2007. URL: <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Expose-Donald-Tuska-z-23-11-2007-7329167.html> (дата звернення: 19.11.2020).

³⁸ Bratkiewicz J. Tezy o polityce RP wobec Rosji i Ukrainy. URL: <http://www.pap.pl/aktualnosc/news,781082,msz-ujawnilo-notatke-z-2008-r-waszcykowski-to-byl-poczatek-zwrotu-ku-polityce-prorosyjskiej.html> (дата звернення: 14.03.2017).

³⁹ Wasiuta O. Stosunki polsko-rosyjskie. S. 43.

⁴⁰ Офицєров-Бельский Д. В. Россия и Польша: неизбежное соседство? С. 24.

значення побудови ПРО у Польщі, зазначав: «...надії росіян на включення нас до своєї сфери впливу розвіються на багато десятиліть»⁴¹. Водночас зауважимо, що з російського боку теж неодноразово звучали різкі чи навіть загрозливі заяви щодо появи протиракетного щита на території Польщі. Постійний представник Росії при НАТО Дмитро Рогозін (Дмитрий Рогозин) попередив Польщу про наслідки розміщення на її території елементів протиракетного захисту, що, на його думку, могло привести країни на межу конфронтації. Голова комітету Думи з закордонних справ Костянтин Косачов (Константин Косачев), своєю чергою, прямо заявив, що «протиракетний щит у Польщі може стати ціллю оборонних систем Росії»⁴².

Засади майбутньої співпраці сторони обговорили на зустрічі міністрів закордонних справ Р. Сікорського та С. Лаврова, що пройшла в Брюсселі 7 грудня 2007 р. І в Польщі, і в Росії усвідомлювали, що формування нової повістки взаємин потребує їхньої побудови з чистого аркуша, а тому було висловлено готовність піти на залагодження спірних питань у сфері торгово-економічних та політичних відносин. Також вони узгодили, що найближчим часом для налагодження двосторонніх відносин відбудеться офіційний візит польського прем'єр-міністра до Москви. Результатом домовленостей стало те, що уже 14 грудня польський прем'єр-міністр Д. Туск заявив: Польща більше не перешкоджатиме підписанню партнерської угоди між ЄС і Росією; а 19 грудня урядові представники держав підписали в Калінінграді меморандум, відповідно до якого фактично знімалися перепони на шляху поставок польського м'яса в Росію⁴³. Крім цього, 10 січня 2008 р. заступники міністра закордонних справ Польщі та Росії Вітольд Вашиковський (Witold Waszczykowski) і Сергій Кисляк (Сергей Кисляк) провели перші перемовини у Варшаві щодо розміщення американської ПРО. 21 січня під час робочого візиту Р. Сікорського до російської столиці глава російської дипломатії С. Лавров заявив, що Москва з огляду на початок перемовин з офіційною Варшавою щодо розміщення на її території елементів протиракетного щита США не буде тиснути на Польщу у цьому питанні, однак наголосив: «ми хочемо, щоб наша позиція була почута і зрозуміла»⁴⁴. З російського погляду, проблема ПРО могла б бути вирішеною, якщо б російським інспекторам дозволили постійно перебувати в місцях розташування протиракетних систем, що нібито дало би певність Кремлю в тому, що вони не спрямовані проти Росії. Зрозуміло, що такий підхід був неприйнятний для США і його відкидало польське керівництво, наголошуючи, що «є також інші політичні шляхи побудови довіри та забезпечення прозорості»⁴⁵.

Проблему розміщення американської системи ПРО як одну з найгостріших у польсько-російських взаєминах порушили під час офіційного візиту прем'єр-міністра

⁴¹ Цит. за: Stolarczyk M. Rosja w polityce zagranicznej Polski... S. 87.

⁴² Tusk rozpoczął wizytę w Moskwie. 8.02.2007. URL: <https://www.wprost.pl/swiat/123237/Tusk-rozpoznal-wizyte-w-Moskwie.html> (дата звернення: 04.11.2020).

⁴³ Wasiuta O. Stosunki polsko-rosyjskie. S. 43.

⁴⁴ Radek Sikorski w Moskwie. 21 stycznia 2008. URL: <https://wydarzenia.interia.pl/swiat/news-radek-sikorski-w-moskwie,nId,834360> (дата звернення: 04.11.2020).

⁴⁵ Tusk rozpoczął wizytę w Moskwie...

Польщі до Росії 8 лютого 2008 р., який відбувся вперше з грудня 2001 р. Відбуваючи у Москву, Д. Туск зазначив, що розглядає його як «реальний шанс на “розмороження” ненайкращих польсько-російських відносин»⁴⁶. Польський урядовець мав зустрічі з російським колегою Віктором Зубковим (Виктор Зубков), а потім з президентом В. Путіним та його наступником Дмитром Медведевим (Дмитрий Медведев). Російська сторона висловила задоволення системними змінами в польсько-російських відносинах і висловила сподівання на продовження конструктивних контактів. Не бракувало компліментів на адресу польського голови уряду і з боку російської преси. Так, «Независимая газета» писала, що «Обережний оптимізм, який народився в Росії з приходом Туска до влади, продовжує зростати. Настільки, що вже можна уявити, що польсько-російські відносини знову стануть нормальними». Далі зазначалося: «Унікальний шанс відкрити вікно у польсько-російських відносинах. На щастя, і Москва, і Варшава хочуть його відкрити»⁴⁷. «Независимая газета» також згадала заяву Д. Туска напередодні візиту, в якій він розповідав про роль історії в польсько-російських відносинах, де, на думку редакції газети, простежується прагнення нового очільника уряду відійти від «історично зумовленої» політики своїх попередників. Водночас лунали голоси скепсису, зокрема видання «Коммерсант» зазначало: «Дональд Туск, всупереч закликам Володимира Путіна, не відмовиться від розміщення елементів протиракетного захисту в Польщі, а президент Росії не відмовиться від свого улюбленого проекту Північний потік»⁴⁸. І як стало зрозуміло за результатами переговорів, «Коммерсант» таки мав рацію, адже власне за ключовими питаннями візиту значних зрушень досягнуто не було. Щобільше, через кілька днів після візиту Д. Туска до Москви його російський колега В. Путін знову пригрозив націлити російські ракети на Польщу і Чехію, якщо будівництво системи ПРО буде узгоджено⁴⁹. Натомість польському прем'єру вдалося домовитися про відновлення діяльності Групи зі складних питань, що запрацювала з червня під керівництвом двох співголів: колишнього міністра закордонних справ Польщі, професора Д. Ротфельда і ректора Московського державного інституту міжнародних відносин, професора Анатолія Торкунова (Анатолий Торкунов). Ініціативи групи були важливим елементом «перезавантаження» східної політики уряду Д. Туска. Ще однією темою переговорів стало погодження пунктів угоди про місцевий прикордонний рух в Калінінградській області, що стосувалося полегшення труднощів перетину кордону, які виникли після вступу Польщі до Шенгенської зони.

Іншим суперечливим питанням, яке викликало роздратування в Кремлі, була підтримка Польщею західних прагнень України. Росія недвозначно заявляла, що незадоволена кампанією, проведеною польською владою з метою надання Україні програми членства в НАТО, а також її консультаційною та військово-технічною допомогою. З наближенням Бухарестського саміту у квітні 2008 р. енергійне

⁴⁶ Tusk rozpoczął wizytę w Moskwie...

⁴⁷ Greszta M. Prasa rosyjska o wizycie Tuska w Moskwie. 8 lutego 2008. URL: <https://wyborcza.pl/1,75399,4911801.html> (дата звернення: 12.11.2020).

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Łakomy M. Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich na początku XXI wieku. S. 93.

просування інтересів України взяв на себе президент Польщі Л. Качинський, який відстоював надання Києву ПДЧ та гарантування майбутнього членства. Водночас ще перед лютневим візитом польського прем'єра до Росії опозиція і деякі політологи в Польщі розкритикували його за те, що він першою запланував відвідати столицю Росії а не Київ, чим прямо виказував пріоритети своєї політики, що різко контрастували з позицією президента Л. Качинського⁵⁰. Так, українське і російське питання було одним з елементів, які формували дуалістичне сприйняття польської східної зовнішньої політики. Зазначимо, що однією з тактичних відмінностей позицій політичних сил Польщі щодо характеру східної політики було те, що консерватори схилилися до її провадження на основі атлантичного вектора, а ліберали надавали перевагу європейській інтеграції. За словами Д. Туска, декларації про важливість України для Польщі «слід замінити пропозиціями щодо конкретної співпраці та допомоги Україні в європеїзації. Самі українці чекають від нас конкретності, а не лише жестів»⁵¹. Таким кроком назустріч східним сусідам стала запропонована Польщею і Швецією програма «Східне партнерство», що покликана була збільшити вагу східноєвропейського регіону у зовнішній політиці ЄС. Москва до цієї ініціативи поставилася стримано, все ж вона виступала проти структурування політичних і економічних відносин Євросоюзом на пострадянському просторі без узгодження з її власними зовнішньополітичними практиками. Водночас агресивна політика РФ на Кавказі та військові дії проти Грузії зумовили до певної міри зміну позиції ключових держав ЄС – Франції і Німеччини – щодо «Східного партнерства», які були готові підтримати польські ініціативи на Сході без узгодження з Москвою.

Збройний конфлікт між Росією та Грузією в серпні 2008 р. призвів до охолодження польсько-російських відносин. Польща надала чіткий сигнал підтримки Грузії і зайняла жорстку позицію щодо Москви. 12 серпня президенти Польщі, Естонії, Латвії, Литви та України прибули до Тбілісі на знак солідарності з грузинським народом. Президент Л. Качинський, виступаючи на мітингу в грузинській столиці, палко закликав світову спільноту зупинити російський імперіалізм, що прагне відродитися⁵². Як зазначають дослідники, своєю агресивною політикою РФ давала зрозуміти, що не допустить виходу пострадянських держав зі сфери свого впливу та водночас тестувала допустимі межі та реакцію країн Заходу на відверте порушення міжнародних норм⁵³. Ініціатива підтримки Грузії, що виходила від польського президента, хоча й була символічною, проте мала важливе значення, адже показувала, що країни регіону готові виступати спільним фронтом проти імперіалістичних зазіхань РФ. Однак треба зазначити, що, незважаючи на однозначну критичну оцінку дій Росії, існувала певна різниця в президентському та

⁵⁰ Pomianowski J. Przez Kijów do Moskwy. 8 lutego 2008. URL: <https://wyborcza.pl/1,76842,4909042.html> (дата звернення: 22.11.2020).

⁵¹ Tusk rozpoczął wizytę w Moskwie...

⁵² 10 lat temu zaczęła się wojna w Gruzji. 08.08.2018. URL: <https://www.rp.pl/Polityka/180809504-10-lat-temu-zaczela-sie-wojna-w-Gruzji.html> (дата звернення: 02.11.2020).

⁵³ Wasiuta O. Stosunki polsko-rosyjskie. S. 46.

урядовому баченні шляхів подолання кавказького конфлікту. Зокрема, уряд прем'єр-міністра Д. Туска зайняв більш помірковану позицію, підтримуючи миротворчу місію президента Франції Ніколя Саркозі (Nicolas Sarkozy), який вів переговори з президентом Росії Д. Медведєвим щодо мирної угоди з Грузією⁵⁴.

У ситуації військово-політичної напруги в регіоні польське керівництво пришвидшило переговори щодо розміщення американської ПРО на своїй території, і 14 серпня 2008 р. офіційні представники сторін парафували відповідну угоду, а 20 серпня її підписали міністр закордонних справ Польщі Р. Сікорський і Державна секретарка США Кондоліза Райс (Condoleezza Rice)⁵⁵. Москва відповіла гострою риторикою, зокрема деякі з її військових очільників зазначали, що, погодившись з розбудовою на польській території протиракетного щита, Варшава «сама зробила з себе першочергову мішень». Однак уже 10–11 вересня 2008 р. у Варшаві перебував шеф російського МЗС С. Лавров, який провів перемовини з Р. Сікорським та Д. Туском. Візит засвідчив, що в Кремлі прагнули зберегти у відносинах позитивну динаміку, яка намітилася в попередній період. Незважаючи на незгоду в питанні розміщення ПРО, російський дипломат наголосив, що Росія не бачить загрози для себе з боку Польщі. Польський прем'єр-міністр Д. Туск, своєю чергою, теж відзначив, що візит російського посадовця можна розглядати «кроком у правильному напрямку», однак, зважаючи на російсько-грузинський конфлікт і позицію польського керівництва щодо нього, зауважив, що Росія для Польщі залишається «важким партнером»⁵⁶. Також у контексті кавказького конфлікту в листопаді 2008 р. шеф МЗС Польщі Р. Сікорський подав так звану доктрину для Європи, у якій Росію застерігав від подальших спроб змінювати кордони силою і закликав трансатлантичне співтовариство, попри прагматичний діалог з РФ, не дозволяти тій переходити межу⁵⁷.

Політика «нормалізації» відносин з РФ продовжилась і навіть дещо посилилась у 2009 р. Російські дослідники часто пов'язують цей процес з початком перезавантаження американо-російських відносин, вказуючи, що зміна політики США щодо Росії за президента Барака Обами (Barack Obama) не залишила місця польському керівництву для продовження попередньої конфронтаційної політики, адже і європейські, і заокеанські партнери Польщі були налаштовані на діалог з Росією⁵⁸. Сюди варто додати зазначене раніше прагнення офіційної Варшави посилити свою роль у формуванні порядку денного ЄС на східному напрямку, а це було не вельми реально без зміцнення її позицій у європейських структурах, і, головне, без повернення довіри до політики Польщі з боку головних столиць Європи. Водночас можна погодитися з

⁵⁴ Stolarczyk M. Rosja w polityce zagranicznej Polski... S. 66; Czachor R. Miejsce Federacji Rosyjskiej w polskiej polityce wschodniej. S. 122.

⁵⁵ Чекаленко Л. Республіка Польща як складник американського чинника безпеки Центрально-Східної Європи. *Україна дипломатична: щорічник* / ред. А. Денисенко. Київ: Логос, 2018. Вип. 19. С. 698.

⁵⁶ Wasiuta O. Stosunki polsko-rosyjskie. S. 46.

⁵⁷ Stolarczyk M. Rosja w polityce zagranicznej Polski... S. 67.

⁵⁸ Неменский О. Российско-польские отношения после Смоленской катастрофы. С. 79; Офицеров-Бельский Д. В. Россия и Польша: неизбежное соседство? С. 25.

твердженням, що сама повістка польсько-російських взаємин мало чим відрізнялася як в періоди «потепління», так і погіршення відносин (сюди можна додати проблеми багатосторонніх питань, наприклад, щодо розміщення американської системи ПРО тощо), змінювався переважно градус і тональність політичної риторики⁵⁹.

Радослав Сікорський, виступаючи в сеймі РП 13 лютого 2009 р., заявив, що поступ у польсько-російських відносинах ґрунтується на відмові від погроз Росії «на користь мови прагматики та пошуку компромісу, коли ми бачимо ознаки доброї волі з іншого боку». Міністр зазначив, що такий підхід уже довів свою дієздатність і те, що «з цією країною можна розмовляти, не поступаючись ні на йоту з питань, що мають для нас принципове значення»⁶⁰.

Важливим у контексті налагодження польсько-російських відносин був візит 1 вересня 2009 р. прем'єра Росії В. Путіна до Гданська на Вестерплятте з нагоди 70-річчя початку Другої світової війни. Напередодні приїзду В. Путін опублікував у польській пресі статтю, в якій закликав на основі історичного досвіду подій світової війни до примирення та партнерства в польсько-російських відносинах⁶¹. Також, виступаючи у Гданську на відповідних урочистостях, російський очільник ще раз наголосив, що польсько-російські взаємини мають бути позбавлені «нашарування минулого і зведення історичних рахунків» і як приклад навів російсько-німецькі відносини, оперті на співпрацю і партнерство⁶².

Зазначимо, що ґрунт історичного примирення активно розробляла спільна польсько-російська Група зі складних питань, діяльність якої було відновлено у червні 2008 р. і яка з того часу встигла провести уже кілька засідань. Одним із ключових питань в опрацюванні групи був збір і публікація документів та матеріалів, присвячених розстрілу польських військовополонених у Катині. У 2010 р. виповнювалися 70-ті роковини трагічних подій, і російська влада погодилася провести спільне вшанування пам'яті жертв за участі вищих державних посадовців обох держав на місці розстрілів під Смоленськом, що мало стати вагомим виявом нормалізації польсько-російських відносин. Зокрема, співорганізатор церемонії від Польщі Анджей Пшевознік (Andrzej Przewoźnik) у своєму коментарі зазначав, що візит В. Путіна до Катині засвідчує спробу Росії примиритися з її тоталітарним минулим: «Ми можемо говорити про нове відкриття у відносинах між Польщею та Росією ... сам факт того, що прем'єр-міністр Російської Федерації Володимир Путін приїде до Катині та вшанує пам'ять жертв катинської різанини, – це вже величезна подія. Це перший такий високопоставлений державний чиновник Російської

⁵⁹ Офицеров-Бельский Д.В. Россия и Польша: неизбежное соседство? С. 25.

⁶⁰ Sikorski R. Informacja ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2009 r., przedstawiona na 35 posiedzeniu Sejmu RP VI kadencji 13 lutego 2009 r. *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. Warszawa: MSZ, 2011. S. 403.

⁶¹ Putin W. Karty historii – powód do wzajemnych pretensji, czy podstawa pojednania i partnerstwa? 31 sierpnia 2009. URL: https://wyborcza.pl/1,76842,6983945,List_Putina_do_Polakow_pelna_wersja.html (дата звернення: 16.11.2020).

⁶² Przemówienie premiera Putina na obchodach 70. rocznicy wybuchu II wojny światowej. 01.09.2009. URL: <https://dzieje.pl/aktualnosci/przemowienie-premiera-putina-na-obchodach-70-rocznicy-wybuchu-ii-wojny-swiatowej> (дата звернення: 16.11.2020).

Федерації, який сам запросив польського прем'єр-міністра і вирішив взяти участь у святкуванні річниці Катинської різанини»⁶³.

У процесі підготовки візитів польського керівництва до Росії виникли деякі непорозуміння. Запрошення на відвідини траурних заходів надійшло лише прем'єр-міністру Д. Туску, натомість польський президент у переліку запрошених офіційних осіб згаданий не був. Водночас канцелярія Л. Качинського повідомила посольство РФ у Варшаві про участь польського президента в урочистостях, а в самій Польщі розгорілася дискусія щодо того, хто саме з керівництва країни має представляти офіційну делегацію. Крім цього, висловлювали припущення, що одностороннім запрошенням прем'єра росіяни також прагнули загострити внутрішньопольське політичне протистояння уряду і президента щодо впливів на зовнішньополітичну повістку, і сумніви, чи МЗС РП не робить часом кроків, щоб не допустити президентської участі у запланованих подіях. Напрацьований компроміс полягав у тому, що 7 квітня 2010 р. прем'єри Польщі Д. Туск і Росії В. Путін мали вшанувати польських офіцерів, закатованих енкаведистами, а також російських жертв сталінського режиму, загиблих під час так званих чисток. А делегацію, яка взяла б участь в основних заходах, пов'язаних з урочистостями в катинському лісі на польському військовому цвинтарі, мав очолити президент Л. Качинський. Вони були заплановані на 10 квітня, однак не відбулися через трагічну подію. Польський президент з дружиною і численна делегація високого рівня загинули внаслідок авіакатастрофи президентського літака⁶⁴.

Реакція російських властей на катастрофу під Смоленськом була показово співчутливою. Висловлено співчуття родинам жертв катастрофи та польській нації з боку російської влади та російського суспільства, прем'єр-міністри В. Путін та Д. Туск спільно відвідали місце трагедії, президент РФ В. Медведєв взяв участь у похоронних церемоніях Леха та Марії Качинських у Кракові, а згодом В. Путін запевнив про готовність провести швидке та всебічне розслідування причин катастрофи. Все це, як відзначив польський історик М. Столярчик, спонукало деяких польських і російських політиків, журналістів та аналітиків зробити висновок, що Смоленська катастрофа може стати польсько-російським каталізатором примирення⁶⁵. З іншого боку, існували й протилежні думки щодо її причин, пропаговані правими політичними силами та пов'язаними з ними медіа (зокрема, що це спланований терористичний напад на польську делегацію, інспірований російською владою та спецслужбами). Катастрофа також актуалізувала питання про характер польської політики щодо Росії та польсько-російських відносин, які стали одним із найважливіших напрямків політичної боротьби в країні. Крім цього, обговорення її причин вносило розкол у польське суспільство, що призвело до зростання в суспільній думці почуття недолюбовання чи навіть ворожості до Росії⁶⁶. Так, згідно

⁶³ Цит. за: Grodzki R. Stosunki polsko-rosyjskie – nowe otwarcie? *Biuletyn Instytutu Zachodniego*. 2010. Nr 38. S. 5.

⁶⁴ Ibid. S. 4–6.

⁶⁵ Stolarczyk M. Rosja w polityce zagranicznej Polski... S. 69.

⁶⁶ Zięba R. Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich. *Stosunki Międzynarodowe – International Relations*. Warszawa, 2018. T. 54. Nr 3. S. 14.

з проведеним соціологічним опитуванням, у квітні 2011 р. ставлення більшості поляків до обставин цієї трагедії було неоднозначне, зокрема, навіть після звіту офіційної комісії щодо Смоленської катастрофи чотири п'ятих респондентів (80 %) вважали, що її причини ще остаточно не з'ясовані⁶⁷.

Період після трагічних подій під Смоленськом характеризувався посиленням двосторонніх контактів та різноманітністю зустрічей на різних рівнях, а також інституціоналізацією взаємовідносин. 5 липня 2010 р. на президентських виборах у Польщі перемогу здобув представник «Громадянської платформи» Броніслав Коморовський (Bronisław Komorowski), який переміг з незначною перевагою Ярослава Качинського (Jarosław Kaczyński), брата загиблого президента і лідера правоконсервативної партії «Право і справедливість». Дослідники вважають, що новий президент був менш схильний втручатися в зовнішньополітичні питання, які згідно з конституцією належали до компетенції уряду. Тому з 2010 р. посилюється роль МЗС Польщі і його голови Р. Сікорського у формуванні зовнішньополітичної повістки. Водночас погляди щодо східного напрямку в президента Б. Коморовського, прем'єра Д. Туска та міністра Р. Сікорського значною мірою збігалися⁶⁸. Польська права опозиція східний вектор урядової команди, зокрема щодо Росії, називала «політикою сервілізму». Я. Качинський стверджував, що зближення зовнішньополітичних практик польського уряду з пріоритетами російської політики є дуже небезпечним для польських інтересів, а також, що урядова коаліція на чолі з Д. Туском намагається догодити Росії та відмовляється від незалежної зовнішньої політики⁶⁹. Водночас позицію уряду щодо подальшого бачення польсько-російських відносин Р. Сікорський озвучив у виступі в сеймі 16 березня 2011 р., де він серед іншого зазначив: «Незалежно від влади в Росії і саме тому, що Польща незалежно вибудовує свою закордонну політику, потребуємо впорядкування відносин з цим важливим сусідом. Хоча у Польщі, також як і в цьому парламенті, є люди, які будують своє політичне кредо на основі вічної ворожості до Росії. Ми відкинули логіку, згідно з якою все, що погано для Росії, має бути добре для Польщі»⁷⁰.

У вересні 2010 р. польську столицю відвідав шеф російського МЗС С. Лавров, який взяв участь у зустрічі з дипломатичним корпусом МЗС РП, а також підготував ґрунт для майбутнього офіційного візиту російського президента до польської столиці, який планувався на кінець року. Перед приїздом Д. Медведева 6 грудня 2010 р. до Варшави Державна дума РФ прийняла резолюцію, яка визнавала катинські події 1940 р. злочином сталінського режиму⁷¹, а ще раніше було підписано указ президента РФ про розсекречення документів щодо розслідування Катині

⁶⁷ Rocznica katastrofy smoleńskiej. Komunikat z badań. (BS/31/2011) / oprac. N. Hipsz. Warszawa, marzec 2011. S. 10. URL: www.cbos.pl (дата звернення: 12.11.2020).

⁶⁸ Неменский О. Российско-польские отношения после Смоленской катастрофы. С. 83.

⁶⁹ Stolarczyk M. Rosja w polityce zagranicznej Polski... S. 73; Zięba R. Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich. S. 15.

⁷⁰ Sikorski R. Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2011 r., przedstawiona na 87 posiedzeniu Sejmu RP VI kadencji 16 marca 2011 r. *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011*. Warszawa: MSZ, 2011. S. 447.

⁷¹ Zięba R. Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich. S. 15.

в 1991–2004 рр.⁷², що, безсумнівно, мало посприяти, щоб візит президента Росії пройшов у дусі порозуміння і співпраці. Варто зазначити, що сам факт офіційного візиту російського президента до Польщі вперше за вісім років говорив про значне покращення у польсько-російських відносинах.

Під час перебування у Варшаві президент Д. Медведєв мав зустрічі з Б. Коморовським і Д. Туском. Важливим наслідком візиту було підписання двосторонньої угоди у справі створення Центру польсько-російського діалогу і порозуміння. У Польщі він почав функціонувати 25 березня 2011 р., а російський центр засновано указом президента Росії Д. Медведєва 1 січня 2012 р. Головним завданням Центрів була підтримка та вжиття заходів для діалогу та порозуміння між Росією і Польщею, вони мали проводити наукові дослідження та видавничу діяльність, а також поширювати знання про польсько-російські відносини, історію, культуру та минуле обох народів⁷³. Загалом візит російського президента до Польщі був високо оцінений її керівництвом, однак гостро розкритикований опозиційними силами.

11 квітня 2011 р. відбулася зустріч президентів Росії і Польщі на відзначенні роковин катастрофи під Смоленськом, що продовжувало традицію спільних поминальних заходів, а також свідчило про те, що польська і російська сторони, попри трагічні події, прагнули продовжувати як політичний, так й історичний діалог. У грудні 2011 р. міністри закордонних справ обох держав підписали договір про малий прикордонний рух, що було особливо важливим для Росії з огляду на полегшення подорожей в ЄС мешканців Калінінградської області.

Загалом у 2011–2013 рр. польсько-російські відносини мали значно меншу динаміку, ніж кілька попередніх років, і цей період можна означити як «застій в процесі нормалізації двосторонніх відносин». Прикладом активізації контактів у цей час може бути візит С. Лаврова до Варшави у грудні 2013 р. 12 грудня 2013 р. відбулося 8-ме засідання Комітету зі стратегії співпраці між Польщею та Росією, яке проходило під головуванням міністрів закордонних справ обох країн. Зустріч С. Лаврова і Р. Сікорського дала можливість підсумувати стан двосторонніх відносин та обговорити програму співпраці на найближчі роки. Зокрема, сторони підписали дорожню карту співпраці Росії і Польщі – «Програма 2020 у польсько-російських відносинах», в якій декларували необхідність підняття взаємин на новий «рівень активного партнерства» і встановлювали стратегічні цілі співпраці: у сфері політичних взаємин, політиці безпеки, економічних і соціальних зв'язків⁷⁴. Тоді ж урядові представники двох країн підписали спільну декларацію про хід підготовки до польського року в Росії та російського року в Польщі, який повинен був відзначатися у 2015 р. Так, на початок 2014 р. відносини Польщі і Росії виглядали стабільними і прогнозованими. Це дало змогу Р. Сікорському навіть заявити,

⁷² Cichocki B. Stosunki z Rosją po pięciu latach polskiej polityki normalizacji. *Bezpieczeństwo Narodowe*. 2013. Nr 27. S. 34.

⁷³ Weremiuk S. Polska wobec Rosji w latach 1992–2014. Od zależności postimperialnych do trudnych relacji. Analiza wybranych aspektów. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*. 2015. Nr 13. S. 131.

⁷⁴ Неменский О. Российско-польские отношения: конец «нормализации». 26 июля 2014. URL: <https://regnum.ru/news/1829783.html> (дата звернення: 22.04.2017).

що «відносини з Росією кращі, ніж це випливає з публікацій у ЗМІ»⁷⁵. Політика «нормалізації» дозволила польському керівництву частково досягнути головної стратегічної мети: посилити позиції Варшави в контексті загальноєвропейської східної політики ЄС. Динамічно розвивалися економічні зв'язки, і на кінець 2012 р. загальний обсяг двосторонньої торгівлі сягнув 38 млрд дол. В енергетичній сфері, що була однією з гострих тем у відносинах, Польща хоча й не могла заблокувати будівництво газопроводу Північний потік, який прокладали в обхід польської території, однак загалом була задоволена заходами з формування спільної політики ЄС, яка посилювала енергетичну безпеку країн співтовариства. У питанні подолання важкої спадщини історичного минулого Варшаві вдалося досягти деяких поступок від російської влади, зокрема й щодо визнання жертвами сталінського режиму розстріляних польських офіцерів у Катині. Частково було розсекречено матеріали слідства катинської справи в 1991–2004 рр. і частину копій документів передано польській стороні під час візиту Д. Медведєва. Однак, на думку польського історика Р. Чахора, політика «нормалізації» не привела до кардинального покращення польсько-російських відносин, навіть попри зміну риторики та відхід від радикального тону щодо складних питань двосторонньої повістки, адже залишалось чимало розбіжностей, особливо в питаннях формування системи європейської безпеки, та інших проблем, що в цей період радше замовчували, ніж вирішували⁷⁶. До цього також додамо відсутність спільних глобальних інституційних і структурних проєктів, які могли пов'язати держави стратегічними політико-економічними інтересами (згадаймо, зокрема, протистояння в енергетичній сфері).

Принципові розбіжності держав щодо питань формування системи безпеки ЦСЄ яскраво виявилися після анексії Криму РФ в березні 2014 р. Одразу після початку агресії РФ в Криму польська влада, як і Захід в цілому, виявляла розгубленість. Однак Польща, на відміну від певних країн ЄС, що зайняли неоднозначну позицію щодо Росії і її політики в умовах агресії в Україні, увійшла в коло європейських країн, які найбільш критично відреагували на факт анексії. Польська влада вибрала шлях дотримання генеральної лінії ЄС з одночасним внесенням на розгляд європейських союзників своїх ініціатив у контексті російської інвазії. Уряд підтримав введення санкцій проти РФ, накладених ЄС і США, наголошуючи на максимальній підтримці Києва в протистоянні з Москвою.

У відповідь Росія використала різні методи дезінформації і маніпуляції задля дискредитації Польщі. Наприклад, у березні 2014 р. В. Путін згадав про невиконання польською владою домовленостей, підписаних Р. Сікорським, які гарантували безпеку Віктора Януковича, як причину втручання в Україну. Щобільше, російський президент однозначно заявив, що активісти на Майдані проходили навчання на польській території. Також російські ЗМІ повідомляли, що за «переворотом» в Україні стояли польські військові інструктори. Варто додати, що задля впливу на суспільну думку в самій Польщі спецслужби РФ зробили спробу інтенсифікувати роботу проросійських сил. Так, думки про відверту підтримку політики Кремля

⁷⁵ Weremiuk S. Polska wobec Rosji w latach 1992–2014. S. 108.

⁷⁶ Czachor R. Miejsce Federacji Rosyjskiej w polskiej polityce wschodniej. S. 122.

неодноразово з'являлися в основних ЗМІ, причому виходили з політично та соціально різноманітних груп впливу⁷⁷.

Політика Росії щодо України стала одним з ключових елементів у виступі Р. Сікорського в сеймі 8 травня 2014 р., присвяченого пріоритетам зовнішньої політики Польщі у 2014 р. За словами глави МЗС, Польща і Захід ніколи не прагнули ізолювати Росію, але прагнули вибудувати з нею партнерські та добросусідські відносини. Однак дії Москви щодо анексії Криму і дестабілізації східних регіонів України суперечать міжнародному праву і несуть загрозу безпеці Польщі. Було підкреслено, що польський уряд не визнає результатів референдуму, проведеного самопроголошеною владою півострова, як і «односторонні рішення Кремля щодо приєднання Криму»⁷⁸.

Після формування в червні 2014 р. так званого нормандського формату переговорів⁷⁹ та підписання у вересні Мінських угод Польща була усунута від прямої участі в переговорному процесі щодо врегулювання ситуації. Головним форматом стали зустрічі представників нормандської четвірки. Офіційно польська влада підтримує такий формат переговорів, однак вимагає більшої своєї участі. Зокрема, польська опозиція, насамперед лідери партії «Право і справедливість», закидали уряду і президентові Б. Коморовському недостатню міжнародну активність у просуванні польських інтересів, наголошуючи, що в питанні вирішення українсько-російського конфлікту місце Польщі має бути за столом учасників переговорів.

З приходом на посаду президента Польщі у 2015 р. представника партії «Право і справедливість» Анджея Дуди (Andrzej Duda) політичний курс щодо засудження агресивної політики РФ було продовжено з наголосом на необхідності польської підтримки України на всіх щаблях європейських і євроатлантичних структур.

Отже, з набуттям Польщею повноправного членства в ЄС вона розраховувала закріпити свої позиції в ЦЄ як регіональний лідер та провідник політики співтовариства на східному напрямку. Цей статус також дав би Варшаві змогу проводити з Москвою більш рівноправну політику. Праві консервативні політичні сили, що визначали зовнішньополітичний курс Польщі у 2005–2007 рр., схилилися до активної підтримки України на противагу Росії, вбачаючи в її політиці повернення до неоімперських традицій. Однак прагнення Варшави формувати східний вектор політики ЄС і НАТО з наголосом на прискорену інтеграцію пострадянських держав у європейські та євроатлантичні структури у цей період зазнали невдачі, насамперед через небажання Парижа і Берліна йти на протистояння з Москвою. У взаєминах з Росією характерною ознакою політики польських консерваторів була спроба опертися на «історичну політику» як інструмент політичного тиску у двосторонніх відносинах, однак це зумовлювало значне загострення діалогу між державами. З приходом у 2007 р. до влади у Польщі коаліційного уряду на чолі з

⁷⁷ Weremiuk S. Polska wobec Rosji w latach 1992–2014. S. 128–132.

⁷⁸ Sikorski w Sejmie głównie o sytuacji na Ukrainie i roli Rosji. 08.05.2014. URL: <https://www.radiopik.pl/3,15179,sikorski-w-sejmie-glownie-o-sytuacji-na-ukrainie&s=1762&si=1762&sp=1762> (дата звернення: 12.11.2020).

⁷⁹ «Нормандським форматом» називають зустрічі глав держав чи керівників МЗС України, Росії, Франції і Німеччини щодо вирішення питань, пов'язаних з конфліктом на Донбасі та агресією РФ.

«Громадянською платформою» польсько-російські політичні відносини зазнали перезавантаження. Новий польський уряд розглядав можливість побудови відносин з РФ на основі політичного прагматизму, а закордонну політику на східному векторі прагнув узгоджувати з позицією ЄС. У питанні «нормалізації» відносин з Москвою польська влада робила наголос на розв'язанні поточних економічних і політичних проблем, а питання, пов'язані з важкими сторінками подій минулого, щодо яких у сторін зберігалися суттєві розбіжності, намагалася винести за межі нагальної повістки двосторонніх відносин. Водночас у Кремлі через прагнення підтримувати діалог з офіційною Варшавою на високому рівні готові були йти на деякі поступки у питаннях щодо проблем історії. Упродовж шести років польська влада послідовно діяла у фарватері накресленої стратегії покращення взаємин з Росією, однак агресивна політика Москви на пострадянському просторі та різні погляди на архітектуру безпеки в регіоні ЦСЄ призводили до загострення відносин між державами. Остаточної поразки політика «нормалізації» в польсько-російських взаєминах зазнала з початком військової агресії Росії в Україні.

REFERENCES

- 10 lat temu zaczęła się wojna w Gruzji. (2018). Retrieved from <https://www.rp.pl/Polityka/180809504-10-lat-temu-zaczela-sie-wojna-w-Gruzji.html> [in Polish].
- Blyzniak, O. (2018). Skhidnyi napriam yevropeiskoi polityky susidstva: polski initsiatyvy. *Politychne zhyttia*, 2, 109–117 [in Ukrainian].
- Bratkiewicz, J. (2017, Styczeń, 23). Tezy o polityce RP wobec Rosji i Ukrainy. Retrieved from <http://www.pap.pl/aktualnosci/news,781082,msz-ujawnilo-notatke-z-2008-r-waszczukowski-to-byl-początek-zwrotu-ku-polityce-prorosyjskiej.html> [in Polish].
- Bukharin, N. I. (2013). *Rossia – Polsha: Opyt dvadtsatiletnikh otnoshenii: 90-e gody XX veka – pervoe desiatiletie XXI veka*. Saint Petersburg: Nestor-Istoriia [in Russian].
- Chekalenko, L. (2018). Respublika Polshcha yak skladnyk amerykanskoho chynnyka bezpeky Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Ukraina dyplomatychna: shchorichnyk*, 19, 688–706 [in Ukrainian].
- Chernova, A. (2013). «Vostochnaia politika» Polshy: ot kontseptsyi «ULB» do «Vostochnogo partnerstva». *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 6 (33), 15–24 [in Russian].
- Chojan, A. (2016). Fundamenty ideowe i cele polityki zagranicznej Prawa i Sprawiedliwości z perspektywy 2005 roku. *Mysł Ekonomiczna i Polityczna*, 1 (52), 208–212 [in Polish].
- Cichocki, B. (2013). Stosunki z Rosją po pięciu latach polskiej polityki normalizacji. *Bezpieczeństwo Narodowe*, 27, 29–48 [in Polish].
- Czachor, R. (2011). Miejsce Federacji Rosyjskiej w polskiej polityce wschodniej. Bilans 20-lecia. *Wrocławski Przegląd Międzynarodowy*, 2, 109–131 [in Polish].
- Dulak, M. (2010). Partnerstwo Wschodnie jako priorytet polskiej prezydencji. In M. Brachowicz (Ed.), *Wyzwania polskiej prezydencji 2011* (pp. 47–57). Kraków [in Polish].

Eksperci o szczycie Unia–Rosja w Samarze. (2007, Maj 17). Retrieved from https://www.money.pl/archiwum/wiadomosci_agencyjne/pap/artykul/eksperci;o;szczycie;unia;-rosja;w;samarze,16,0,241936.html [in Polish].

Exposé Donalda Tuska z 23.11.2007. (2007). Retrieved from <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Expose-Donalda-Tuska-z-23-11-2007-7329167.html> [in Polish].

Fotyga: w sprawie rosyjskiego embarga w polskim imieniu rozmawia UE. (2007, Maj 17). Retrieved from https://www.money.pl/archiwum/wiadomosci_agencyjne/pap/artykul/fotyga;w;sprawie;rosyjskiego;embarga;w;polskim;imieniu;rozmawia;ue,159,0,241823.html [in Polish].

Greszta, M. (2008, Luty 8). Prasa rosyjska o wizycie Tuska w Moskwie. Retrieved from <https://wyborcza.pl/1,75399,4911801.html> [in Polish].

Grodzki, R. (2010). Stosunki polsko-rosyjskie – nowe otwarcie? *Biuletyn Instytutu Zachodniego*, 38, 1–11 [in Polish].

Hipsz, N. (2011, Marzec) Rocznica katastrofy smoleńskiej. Komunikat z badań. (BS/31/2011). Warsaw. Retrieved from www.cbos.pl. [in Polish].

Instytut Pamięci Narodowej. Przegląd mediów – 14 lutego 2005 r. (2005, Luty 14). Retrieved from <https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/media-o-ipn/14353,przeglad-mediow-14-lutego-2005-r.html> [in Polish].

Interviu Ministra inostrannykh del Rossii S. V. Lavrova, opublikovannoie v «Gazete vyborchej» (Varshava) 7 fevralia 2008 goda. (2008, Fevral 7). Retrieved from https://www.mid.ru/web/guest/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/349970 [in Russian].

Kozłowska, A. (2005, Październik 30). Wynik wyborów prezydenckich w opinii zagranicy. Retrieved from <http://www.psz.pl/92-polska/polska-wynik-wyborow-prezydenckich-w-opinii-zagranicy> [in Polish].

Lakomy, M. (2011). Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich na początku XXI wieku. In M. Stolarczyk (Ed.), *Stosunki Polski z sąsiadami w pierwszej dekadzie XXI wieku* (pp. 69–112). Katowice: Wyd-wo Uniwersytetu Śląskiego [in Polish].

Lisiakiewicz, R. (2011). *Polityka Rosji wobec Polski w okresie prezydentury Władimira Putina (2000–2008)*. Toruń: Wyd-wo MADO [in Polish].

Maszkiewicz, M. (2013). *Między bezpieczeństwem a tożsamością. Rosyjskie, ukraińskie i białoruskie interpretacje idei i koncepcji w polskiej polityce wschodniej (1990–2010)*. Warsaw: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego we Wrocławiu [in Polish].

Meller, S. (2011). Informacja ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2006 r. Przedstawiona na 10 posiedzeniu Sejmu RP V kadencji 15 lutego 2006 roku. In *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011* (pp. 239–343). Warsaw: MSZ [in Polish].

Mruz, M. (2011). Polsko-ukraińskie strategiczne partnerstwo i programa Skhidnoho partnerstva u konteksti vidnosyn Varshava-Kyiv. Sproba otsinky i perspektyvy na maibutnie. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 97 (2), 111–119 [in Ukrainian].

Nemenskii, O. (2013). Rossiisko-polskie otnosheniia posle Smolenskoï katastrofy. *Problemy natsyonalnoi strategii*, 6 (21), 75–94 [in Russian].

Nemenskii, O. (2014, Iiul 26). Rossiisko-polskie otnosheniya: konets «normalizatsyi». Retrieved from <https://regnum.ru/news/1829783.html> [in Russian].

Niezadawalające stosunki polsko-rosyjskie. (2006, Wrzesień 13). *Wprost*. Retrieved from <https://www.wprost.pl/kraj/94804/Niezadawalajace-stosunki-polsko-rosyjskie.html> [in Polish].

Ofitserov-Belskii, D. V. (2014). Rossiia i Polsha: neizbezhnoie sosedstvo? *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 6 (39), 18–28 [in Russian].

Pidtrymka yevropeyskykh prahnen Ukrainy – odne z holovnykh zavdan Polshchi, zaiavyv hlava polskoho MZS. (2006, Liuty 15). Retrieved from https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/326804-pdrimka_vropeyskih_pragnen_ukrani_odne_z_golovnih_zavdan_polshch_zayaviv_glava_polskogo_mzs_455182.html [in Ukrainian].

Pomianowski, J. (2008, Luty 8). Przez Kijów do Moskwy. Retrieved from <https://wyborcza.pl/1,76842,4909042.html> [in Polish].

Przemówienie premiera Putina na obchodach 70. Rocznicy wybuchu II wojny światowej (2009, Wrzesień 1). Retrieved from <https://dzieje.pl/aktualnosci/przemowienie-premiera-putina-na-obchodach-70-rocznicy-wybuchu-ii-wojny-swiatowej> [in Polish].

Putin, W. (2009, Sierpień 31). Karty historii – powód do wzajemnych pretensji, czy podstawa pojednania i partnerstwa? Retrieved from https://wyborcza.pl/1,76842,6983945,List_Putina_do_Polakow_pelna_wersja.html [in Polish].

Radek Sikorski w Moskwie. (2008, Styczeń 21). Retrieved from <https://wydarzenia.interia.pl/swiat/news-radek-sikorski-w-moskwie,nId,834360> [in Polish].

Rotfeld, A. D. (2011). Informacja ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2005 r. Przedstawiona na 96 posiedzeniu Sejmu RP IV kadencji 21 stycznia 2005 r. In *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011* (pp. 306–321). Warsaw: MSZ [in Polish].

Shapovalova, O. (2010). Skhidne partnerstvo: asymetriia ochikuvan i mozhlyvostei. *International Review*, 3, 2–8 [in Ukrainian].

Sikorski w Sejmie głównie o sytuacji na Ukrainie i roli Rosji. (2014, Maj 8). Retrieved from <https://www.radiopik.pl/3,15179,sikorski-w-sejmie-glownie-o-sytuacja-na-ukrainie&s=1762&si=1762&sp=1762> [in Polish].

Sikorski, R. (2011). Informacja ministra spraw zagranicznych o zadaniach polskiej polityki zagranicznej w 2009 r., przedstawiona na 35 posiedzeniu Sejmu RP VI kadencji 13 lutego 2009 r. In *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011* (pp. 396–418). Warsaw: MSZ [in Polish].

Sikorski, R. (2011). Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2008 r., przedstawiona na 15 posiedzeniu Sejmu RP VI kadencji 7 maja 2008 r. In *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011* (pp. 377–395). Warsaw: MSZ [in Polish].

Sikorski, R. (2011). Informacja ministra spraw zagranicznych o założeniach polskiej polityki zagranicznej w 2011 r., przedstawiona na 87 posiedzeniu Sejmu RP VI kadencji 16 marca 2011 r. In *Exposé ministrów spraw zagranicznych 1990–2011* (pp. 437–454). Warsaw: MSZ [in Polish].

Stolarczyk, M. (2013). Rosja w polityce zagranicznej Polski w okresie pozimno-wojennym (aspekty polityczne). *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*, 11, 13–107 [in Polish].

Strzeszewski, M. (Ed.). (2005, Grudzień). Opinie o stosunkach polsko-rosyjskich. Komunikat z badań. (BS/202/2005). Warsaw. Retrieved from www.cbos.pl [in Polish].

Sydoruk, T. (2010). Polskie bachennia skhidnoii polityky Yevropeiskoho Soiuzu. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii: Politychni nauky*, 4, 188–198 [in Ukrainian].

Tusk rozpoczął wizytę w Moskwie. (2008, Luty 8). Retrieved from <https://www.wprost.pl/swiat/123237/Tusk-rozpoznal-wizyte-w-Moskwie.html> [in Polish].

Wasiuta, O. (2009). Stosunki polsko-rosyjskie. In W. T. Modzelewski (Ed.), *Polska wobec sąsiadów. Współczesne stosunki polityczne* (pp. 9–50). Olsztyn: Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie [in Polish].

Weremiuk, S. (2015). Polska wobec Rosji w latach 1992–2014. Od zależności postimperialnych do trudnych relacji. Analiza wybranych aspektów. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, 13, 98–136 [in Polish].

Zięba, R. (2018). Główne problemy w stosunkach polsko-rosyjskich. *Stosunki Międzynarodowe – International Relations*, 54 (3), 9–34 [in Polish].

Oleh PIKH

PhD (Historical Sciences)

Senior Researcher

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2304-9002>

e-mail: olpikh@gmail.com

THE RUSSIAN FEDERATION IN FOREIGN POLICY OF POLAND (2005–2015)

The article analyzes the foreign policy relations between the Republic of Poland and the Russian Federation from 2005 to 2015. It is established that in 2005–2007 geopolitical contradictions between the countries intensified on the grounds of the expansion of influences in the common neighboring territories. In particular, political relations between Moscow and Warsaw deteriorated because of the events surrounding the presidential elections in Ukraine in late 2004. Polish conservative forces that came to power as a result of the 2005 presidential and parliamentary elections distrusted Russia, emphasizing the neo-imperial aspects of its foreign policy. Drawing on a politics of memory, the Polish authorities have placed considerable emphasis in bilateral relations on reconciling issues relating to the tragic pages of the common historical past. These attempts were ambiguously perceived by the Kremlin. The article demonstrates that during this period Warsaw's efforts to shape the Eastern vector of EU and NATO policies, with an emphasis on accelerating the integration of post-Soviet states into European and Euro-Atlantic structures in opposition to Russia, failed mainly because of the reluctance of Paris and Berlin to confront Moscow. At the same time, the article establishes that after the coalition government led by Donald Tusk came to power in Poland in 2007, Polish-Russian political relations were reloaded. Polish diplomacy changed approaches towards shaping its Eastern policy. Establishing a constructive dialogue with Russia grounded in political pragmatism became an important element of Poland's regional policy and was supposed to promote its projects in the region, including the Eastern Partnership initiative. By moving closer to Moscow in spheres other than economic interests,

Warsaw could become a chief expert on Russia among European countries. This would undoubtedly strengthen the country's authority and importance in the West. Accordingly, for six years the Polish government consistently followed the outlined strategy of 'policy of normalization' of relations with Russia, and only after the beginning of Russia's military aggression in Ukraine, Polish-Russian relations deteriorated significantly.

Keywords: Republic of Poland, Russian Federation, Polish foreign policy, Polish-Russian relations, historical policy.

Любомир ХАХУЛА

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу

«Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

УКРАЇНА–ПОЛЬЩА: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ПІСЛЯ 2019 РОКУ*

Розглянуто особливості українсько-польських відносин у сфері історичної пам'яті та міжнаціональної комеморативної комунікації. Особливу увагу звернено на історичну політику України та Польщі після зміни українського політичного ландшафту у 2019 р. Простежено практики медіапрезентації спільної українсько-польської культурної спадщини.

Політику щодо історії в Україні та Польщі реалізовували в межах східноєвропейської моделі з вираженою тенденцією до використання історії в політичних цілях. Обрання Президентом України Володимира Зеленського та прихід до влади партії «Слуга народу» зародили в польських та українських аналітиків сподівання на зміну тактик у польсько-українських відносинах у сфері історичної пам'яті. Декларативні заяви Президента України про пошуки нових моделей взаємовідносин лунали на тлі невирішених проблем – зруйнованих українських місць національної пам'яті в Польщі та заборони польській стороні проводити ексгумаційні пошуки на території України. Столітня річниця українсько-польського військово-політичного союзу 1920 р. та дискусії щодо міжнаціонального протистояння в роки Другої світової війни продемонстрували низьку заангажованість українського політичного класу історичною політикою.

Українську та польську національні політики пам'яті у 2019–2021 рр. продовжували реалізовувати і у сфері відновлення спільної культурної спадщини. Суспільно-політична ситуація в Польщі та її зовнішня політика щодо України доводили відсутність серед польської політичної та інтелектуальної еліти ресентиментів за втраченими східними землями. Формування національної ідентичності навколо спільної історії відбувалося через державну підтримку культурно-просвітницьких продуктів, як, наприклад, візуального проєкту «Загублені кордони. Слідами II Речі Посполитої», що був частиною тогочасної польської культурної дипломатії та політики пам'яті.

* Статтю написано на основі доповіді «Ukraina–Polska: wspólne/odmienne węzły pamięci historycznej przed i po 2019 roku», виголошеної 8 квітня 2021 р. на науковому вебінарі Закладу дослідження історії та пам'яті Східної Європи Інституту політичних студій Польської академії наук.

Ключові слова: Україна, Польща, історична політика, культурна спадщина, медіа-презентація минулого, культурно-освітній проєкт.

Складовою сучасних національних політик пам'яті є історико-просвітницька діяльність, покликана зміцнювати культурні ідентичності та консолідувати суспільство навколо ідеологічно-політичних засад. Республіка Польща, де від 2015 р. при владі перебуває консервативна партія «Право і справедливість», демонструє особливу прихильність концепції активної політики пам'яті в контексті реалізації міжнародної політики, комунікації з ближніми і дальніми сусідами. В лютому 2018 р. маршалок Сенату Республіки Польща Станіслав Карчевський (Stanisław Karczewski) у зверненні до поляків, які проживали поза національними кордонами Польщі, закликав Полонію «відстоювати історичну правду» та протистояти фальшуванню історії, особливо подій періоду Другої світової війни. Звернення С. Карчевського, зумовлене новелізацією (внесенням поправок) Закону про Інститут національної пам'яті, засвідчило тверді наміри польської консервативної політичної еліти пропагувати польське бачення історії ХХ ст. (напр., протидію появі таких формулювань, як «польські концентраційні табори») та гуртувати польський народ навколо трьох маркерів – мови, культури, історії¹.

У другому десятилітті ХХІ ст. і український, і польський суспільно-культурні простори були сильно наповнені коломоративним змістом та відповідними публічними ритуалами. 2014 р. у вступі до книжки-лексикону «Вузли пам'яті незалежної Польщі», яка стала результатом дослідницького проєкту, реалізованого Музеєм історії Польщі та Фундацією «Вузли пам'яті», знаний польський публіцист, громадський діяч Здзіслав Найдер (Zdzisław Najder) зазначив: «Вузол є тим, що поєднує. Поєднує нитки і цілі мережі асоціацій, особистих спогадів і уявлень почерпнутих у процесі пізнання. Пов'язує набуті знання з особистим досвідом. Пов'язує нас з іншими, які мають схожі асоціації і схожі знання. Пов'язує наш приватний світ з великим світом історії. Пов'язує сучасність з минулим, живих із померлими. Вузли національної пам'яті поєднують індивідуумів і родини в народ – у цю велику спільноту, посталу з землі та пам'яті, із життєвого досвіду та уявлень»². Грунтуючись на концепції «місць пам'яті» П'єра Нори (Pierre Nora), автори лексикону запровадили до наукового обігу поняття «вузла пам'яті» як «карти почуттів щодо минулого порядку». З-поміж майже 400 гасел велика частина географічно, політично, культурно, історично стосувалася сучасної України (напр., Житомир, Львів, Київ, Дрогобич, українці, Галицький Сейм та ін.)*.

Схожим терміном користувався польський історик Анджей Новак (Andrzej Nowak) у серії публічних лекцій «Вузли польської пам'яті», організованих в межах

¹ Apel marszałka Senatu Stanisława Karczewskiego do Polonii. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LRoqIkVOCm8&list=PLZqj9WiZAFFFeb4mdnyMAUPrNYcCVPVSoL&index=8> (дата звернення: 13.06.2021).

² Węzły pamięci niepodległej Polski / red.: Z. Najder, A. Machcewicz i in. Kraków; Warszawa: SIW Znak, 2014. S. 7.

* Разом з тим у лексиконі відсутнє гасло «Оссолінеум» – важливе місце пам'яті для польського та українського народів.

проекту «Минуле і перспектива – нова історична політика». Проект польського Товариства «Солідарні 2010» передбачав цикл лекцій, названих «Свобода», «Відвага», «Унія», «Братня суперечка»³. Хоча вже класичний польський лексикон «Modi memorandi» не містить гасла «вузли пам'яті» як теоретичного концепту, воно є важливим з огляду на близькість до концепції П. Нори та сильний емоційний посыл як складову історичної пам'яті.

З історичної та культурної перспектив подібними вузлами пов'язані українці та поляки, а в останні десятиліття вони стали об'єктами історичної політики. Тому метою пропонованої статті є аналіз українсько-польських відносин у сфері історичної політики після 2019 р. та новітніх форм презентації спільної українсько-польської культурної спадщини.

Історичні політики сучасних України та Польщі залишаються частиною світової тенденції інтерпретації історії в політичних цілях із певним тиском на істориків, а також підпадають під характеристики східноєвропейської моделі політики щодо історії⁴. Ще на початку 1990-х років Україна та Польща, подібно до інших пострадянських держав, отримали право здійснювати власну історичну політику. Ріст популярності та авторитету історичних досліджень, поява міжнародних фахових дискусійних майданчиків свідчили про політичну волю еліт відновлювати історичну пам'ять в європейських ціннісних координатах⁵. Тоді ж розвинуто національні наративи, засновані на етноцентричних версіях історії. З плином часу почала виявлятися взаємозаперечність польського/українського наративів (дискусії щодо Цвинтаря Орлят, волинської трагедії 1943 р.). Конфліктність української та польської політик пам'яті особливо посилилася після 2015 р. й була виражена руйнуванням українських місць пам'яті у Польщі та заборону на польські ексгумаційні роботи в Україні.

Зміна українського політичного істеблішменту влітку 2019 р. у багатьох аналітиків зародила, своєю чергою, сподівання на зміну тактик у польсько-українських відносинах у сфері історичної пам'яті. Шостий закордонний візит Володимира Зеленського (першими державами, які відвідав новообраний Президент України, були Бельгія, Франція, Німеччина, Канада, Туреччина) до Польщі 31 серпня – 1 вересня 2019 р. та його участь в урочистостях з приводу 80-ї річниці від початку Другої світової війни увінчалися підписанням декларації намірів про налагодження історичного діалогу між Києвом і Варшавою, ліквідацію мораторію на пошуково-ексгумаційні роботи (запроваджені у квітні 2017 р.) та впорядкування українських місць пам'яті в Польщі. У Варшаві В. Зеленський оголосив про перезавантаження Двосторонньої робочої групи з вирішення історичних питань під патронатом Президентів України та Республіки Польща: «Я готовий розблокувати отримання дозволів на проведення пошукових робіт в Україні, а польська сторона опоряджає

³ Andrzej Nowak. Węzły polskiej pamięci – Wolność. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=O1HtQkA0o2I> (дата звернення: 10.02.2021).

⁴ Степаненко В. Историк Георгий Касьянов: Украинский институт национальной памяти должен быть ликвидирован. URL: <https://kp.ua/politics/681142-ystoryk-heorhyi-kasianov-ukraynskyi-ynstytut-natsyonalnoi-pamiaty-dolzhen-byt-lykvydyrovan#comments> (дата звернення: 02.12.2020).

⁵ Ziolkowski M. Projekt: Ukraina. Wrocław: KEW, 2008. S. 11.

українські місця пам'яті в Польщі. Запропонував Президенту Дуді спорудити на кордоні України та Польщі спільний меморіал примирення»⁶. Оптимістичні заяви українського лідера про те, що в українців і поляків немає таких питань, які б неможливо було вирішити через діалог, дещо конкретизував Президент Польщі Анджей Дуда (Andrzej Duda), заявивши про необхідність нормалізації відносин у сфері історичної пам'яті: «Дорога до цього є такою, щоб кожна людина, яка загинула, яку вбили, була вшанована, отримала своє ім'я та прізвище на табличці, щоб мала надмогильний пам'ятник»⁷. Для поляків надзвичайно важливим залишалось питання ексгумаційних робіт: «Це вшанування найближчих. Це питання того, щоб людина знала, де своєму діду, прадіду чи батьку запалити свічку, схилити голову й помолитися. Щоб мати своє місце пам'яті»⁸.

У 2020 р. частина українських і польських наукових та політичних еліт пропагувала тезу про необхідність належного відзначення столітньої річниці українсько-польського військово-політичного союзу 1920 р., історичної події, яка б змогла узгодити частину українських та польських історичних наративів. У мас-медіа і соціальних мережах поширювалися ідеї проведення спільного українсько-польського військового маршу в Києві на Хрещатику. Проте офіційна українська влада делегувала лише урядовця, який разом з Надзвичайним і Повноважним послом Польщі в Україні Бартошем Ціхоцьким (Bartosz Cichocki) поклав квіти до меморіальної дошки Симонові Петлюрі. На думку варшавського аналітика Лукаша Адамського (Łukasz Adamski), незважаючи на низку наукових заходів, криза українсько-польських відносин мала структурне підґрунтя і не так залежала від конкретної особи Президента (довгий час поляки вважали, що українсько-польський конфлікт пам'яті спричинений позицією й діями Президента України Петра Порошенка): «У Варшаві помітили також, що президент Зеленський та його найближчі соратники самі не займаються відносинами із Польщею, а поручають завдання урядовцям, які відповідали за це також в часи правління попереднього президента і обтяжені багажем нагромаджених тоді емоцій»⁹.

Водночас в Україні щоразу частіше лунали голоси про неможливість існування історії поза політикою, а «історія в тій частині, яка суттєво впливає на сучасні відносини, є надто серйозною справою, щоб довіряти її виключно історикам»¹⁰. Польський досвід функціонування Інституту національної пам'яті

⁶ Україна та Польща домовились оновити й перезавантажити двосторонню робочу групу з вирішення проблемних історичних питань – Володимир Зеленський. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-polsha-domovilis-onoviti-j-perezavantazhiti-dvos-57029> (дата звернення: 12.04.2021).

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Адамський Л. Польща та Україна в спіралі розчарувань. *Нова Польща*. 2020. 21 жовтня. URL: https://novapolshcha.pl/article/polsha-ta-ukrayina-v-spirali-rozcharuvan/?fbclid=IwAR3i4RD64sEwXkGXeEETZqQkQzUJel_bmTTwGv2dscaSSa3G9OctHz8mFm4 (дата звернення: 1.11.2020).

¹⁰ Курносов А. ЄжиҐедройць і президенти. Минулий час у значенні майбутнього. URL: <https://site.ua/anatoliy.kurnosov/31684-eji-gedroyts-i-prezidenti-minuliy-chas-u-znachenni-maybut>

з 2 500 співробітниками та 18 регіональними філіями для українських істориків також залишався взірцем¹¹. У жовтні 2020 р. візит Президента Польщі А. Дуди до України увінчався підписанням спільного звернення президентів обох країн, де мали місце й історичні ноти¹².

Іншим історичним викликом для українсько-польських відносин було трактування періоду Другої світової війни, який став одним з легітимаційних міфів сучасної України. Після проголошення незалежності у 1991 р. ідеологічна спадщина Радянського Союзу й надалі сильно впливала на суспільні настрої великої частини українців. Наприклад, сконструйований у брежнєвський період міф «Великої вітчизняної війни» в дещо гуманізованій формі згодом інтегрували в новий український наратив війни. Тут засуджували радянське керівництво й командування та акцентували на досвіді звичайних людей. Польська дослідниця Анна Вольф-Повенська (Anna Wolff-Powęska) писала: «Ніде так не виявилися суперечки й напруга між індивідуальним пам'ятанням та офіційною інсценізацією пам'яті на користь режиму, як у колишніх республіках Радянського Союзу, які в 1990-х роках здобули державний суверенітет. В особливій ситуації перебувала Україна, друга з огляду на важливість радянська республіка, яка була важливим театром воєнних дій і заплатила велику ціну втрат, що налічували до 6 млн осіб. Ніде в Європі не триває зараз така сильна конкуренція між пам'яттю про гітлерівські звірства та спогадами про сталінську жорстокість, як у вільній від 1991 р. Україні. Лише сьогодні виявилися умови для спільної і/чи різнорідної роботи над пам'яттю про війну»¹³.

Вразливість поляків до минулого, виражена внутрішніми історичними дискусіями (трагедія в Єдвабне, участь польського антикомуністичного підпілля у вбивствах мирного населення в Литві, Білорусі, Україні та ін.), спробами прийняття свого хвалебного і не надто минулого, знайшла вияв і в польсько-українських історичних дискусіях, зокрема щодо Волині. Директор Студіуму Східної Європи Варшавського університету та голова Польсько-українського форуму партнерства при МЗС Польщі Ян Маліцький (Jan Malicki) вважав, що причини загострення українсько-польських відносин у сфері історичної пам'яті полягали не в антиукраїнськості

nogo/?fbclid=IwAR1pwra3eRI9iJfQXrghnv_2-28f7JtlOnZv79cT9t8DPCGROWOja4eHvQ (дата звернення: 8.11.2020).

¹¹ Хоча в публічному українському просторі можна нагадати на характеристики польського ІНП як «пропагандистської махіни, яка перетворила поляків на шалених націоналістів»: див: Іван Патриляк: «Або Україна існуватиме як український проект, або не існуватиме взагалі». URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3104998-ivan-patrilak-dekan-istoricnogo-fakultetu-knu-im-sevcenka.html?fbclid=IwAR0cYpKuqJ_jSzIUvpmPPhp5jqRNWYo3glPNwegDeYin5fHorEqB26qKNXY (дата звернення: 17.04.2021).

¹² Andrusczenko P. Prezydent Duda na Ukrainie. Zbliżenie w obliczu pandemii. Gazeta Wyborcza. URL: <https://wyborcza.pl/7,75399,26391325,prezydent-duda-na-ukrainie-zblizenie-w-obliczu-pandemii.html> (дата звернення: 15.05.2021).

¹³ Wolff-Powęska A. Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci zbiorowej narodów. *Przegląd Zachodni*. 2005. R. LXI. Nr 2. S. 16.

польського консервативного уряду, а в тому, що «волинський злочин залишається останньою нез'ясованою і невіршеною справою»¹⁴.

Литовський історик Егідіюс Александравічюс (Egidijus Aleksandravicius) зазначав, що належність до європейського культурного й політичного кола серед іншого виражається й готовністю народів та їхніх лідерів до визнання своїх історичних провин. На його думку, Європа ціннісна розпочинається там, де існує інтелектуальна й моральна відвага визнати минулі помилки. Натомість категоричне заперечення своїх проступків і перекидання відповідальності на сусідів свідчить про перебування в позаєвропейському ціннісному просторі¹⁵. Тому для польських інтелектуальних еліт «готовність до однозначного засудження таких злочинів, як волинська різня, є фундаментом європейської політичної культури і мірилом морального рівня народів»¹⁶.

Найбільш видимою частиною спільної українсько-польської історії було культурне надбання, виражене поняттям «спільна спадщина». Багата культурна спадщина, яку Польща, Україна, Білорусь, Росія відносили до свого національного надбання, стала результатом багатосотлітнього співіснування народів у Речі Посполитій, Австро-Угорщині, міжвоєнній Польщі. Саме тоді постали такі місця пам'яті, як архітектурні об'єкти, твори мистецтва, архіви, бібліотеки, кладовища. У справах спільної культури найчастіше дискусії викликало питання власності. Польські аналітики Войцех Кононьчук (Wojciech Kończuk) та Пйотр Косевський (Piotr Kosiewski) не ототожнювали цих двох явищ, вважаючи, що «власність народів чітко визначена кордонами, міжнародним правом та договорами, тому й не підлягає сумніву. А спільна спадщина пов'язана зі значенням таких об'єктів і надбань для історії, культури й духовного розвитку конкретного народу»¹⁷. Для польських дослідників та громадських діячів важливою підставою належного піклування про пам'ятки спільної спадщини мало б бути усвідомлення українцями, білорусами, литовцями й самими поляками, що вони всі є спадкоємцями Речі Посполитої. Адже багато історіографічних і політичних міфів заперечують належність до спільного добра: «Якщо поглянути на спільну спадщину ширше, то чому тоді Україна й Білорусь не можуть розглядати замок Вавель чи резиденцію Ягеллонів як частину своєї спадщини? Для цього в обох країнах має визріти розуміння, що спадщина, яка постала в багатонаціональній державі, не є надбанням тільки одного народу»¹⁸.

¹⁴ Malicki J. Що робити...? Про польсько-українські відносини нашого часу. *Czasopismo ZNiO*. 2020. Т. 31. S. 235.

¹⁵ Donskis L., Venclova T. *Poszukiwanie optymizmu w epoce pesymizmu*. Wrocław; Wojnowice: KEW, 2015. S. 52.

¹⁶ Dr Łukasz Adamski: Zbrodnia Wołyńska a relacje polsko-ukraińskie. Anatomia problemu. URL: <https://kresy24.pl/dr-lukasz-adamski-zbrodnia-wolynska-a-relacje-polsko-ukrainskie-anatomia-problemu/> (дата звернення: 29.06.2021).

¹⁷ Кононьчук В., Косевський П. Наше й не наше. Що таке спільна спадщина і як її берегти. *Нова Польща*. 2020. 12 жовтня. URL: https://novapolshcha.pl/article/nashe-i-nenashe-sho-take-spilna-spadshina-i-yak-yiyi-beregiti/?fbclid=IwAR3158XZwrj5QazEBDJrSb9-jYt2HeL-JjAB-_0solKV1SEjobjtjwatXc8 (дата звернення: 18.05.2021).

¹⁸ Кононьчук В., Косевський П. Наше й не наше...

Подібна інтерпретація актуалізує суспільні виклики, як, наприклад, наявність польської матеріальної та духовної спадщини в українському Львові: «Львів і досі має проблеми зі своїм польським минулим. Хоч воно й беззаперечне, історична польськість міста визнається неохоче й прикривається нарративом про колишню мультикультурність. Цей нарратив застосовується до всієї історії Львова. Наприклад, пам'ятник львівським професорам, розстріляним німцями на Вулицьких пагорбах 1941 р. – львівським, а не польським. Можна безпечно розповідати про історію Львова й водночас замовчувати те, що більшість часу поляки були тут культурно-політично домінуючим прошарком. Тож ідея мультикультуралізму призводить до своєрідної деєтнізації історії та применшення польського внеску в культурно-мистецький розвиток Львова»¹⁹.

У перші десятиліття XXI ст. суспільно-політична ситуація в Польщі, а також її східна політика давала змогу стверджувати про відсутність серед польської політичної та інтелектуальної еліти ресентиментів за втраченими східними землями та бажання зберегти статус-кво після 1989 р.²⁰. На думку Я. Маліцького, коли «поляк із сентиментом та емоціями говорить про Львів, це не означає, що він прагне зміни кордонів, а свідчить лише про те, що без Львова неможливо говорити про польську історію, ані про історію польської науки та культури»²¹.

Польська культурна політика спрямована й на збереження архітектурної чи мистецької спадщини. У 1993–2014 рр. за сприяння польських інституцій – Центру в справах польської культурної спадщини за кордоном (Краків) та Центру збереження польської спадщини за кордоном (Варшава) – відновлено понад 150 сакральних та світських пам'яток у 57 українських містах²². Польські офіційні дані свідчать про те, що «в Білорусі відремонтували близько 20 % історичних будівель. В Україні майже 60 % пам'яток архітектури національного значення перебувають у поганому стані, а 10 % – у трагічному. Упродовж останніх 12 років із польського бюджету виділено майже 100 млн злотих (тобто близько 23 млн доларів) на реставрацію пам'яток в Україні та Білорусі»²³.

Акцептація національної спадщини за кордоном виявлялася й у фінансовій підтримці культурно-просвітницьких продуктів. У 2020 р. в межах конкурсу «Публічна дипломатія – новий вимір», співфінансованого Міністерством закордонних справ РП, товариство «Спільнота польська» («Wspólnota Polska») реалізувало проєкт «Загублені кордони. Слідами II Речі Посполитої» («Zaginione granice. Śladami II Rzeczypospolitej»). У 12 коротких відеороликах репортери Томаш Гживачевський (Tomasz Grzywaczewski) та Кая Гживачевська (Kaja Grzywaczewska) розповідали про історико-культурні регіони, що до 1939 р. перебували в кордонах міжвоєнної Польщі – Кашуби, Великопольща, Сілезія і Заолзя, Бещади, Гуцульщина, Волинь, Полісся, Литва, Мазури та ін.

¹⁹ Кононьчук В., Косєвський П. Наше й не наше...

²⁰ Kowal P., Kowalska D. W Europie kończy się pewna epoka. *Czas dobrej zmiany. Jak rodzi się rewolucja*. Warszawa: Melanż, 2018. S. 238–239.

²¹ Malicki J. Що робити...? S. 227.

²² Petrus J. Ocalić od zapomnienia. Stowarzyszenie «Wspólnota Polska» na rzecz ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą. Kraków, 2020. S. 26–43.

²³ Кононьчук В., Косєвський П. Наше й не наше...

Туристично-краєзнавчі розповіді про минуле згаданих територій переважно не виражали історичних чи політичних інтерпретацій. У фільмі «Бешади» йшлося про українців, виселених зі своїх сіл у 1944–1951 рр. та розкиданих по всій Україні, у «Гуцульщині» – про гірські висоти, зокрема гору Піп Іван, де відновлювали обсерваторію «Білий слон», яка «поєднує наші народи». У сюжеті «Три ріки» розповідали про містечка, розташовані вздовж річок Черемош, Збруч, Дністер – лінії довоєнного польсько-румунського кордону, з наголосом на тому, що через міст у Кутах у 1939 р. Польщу покидав уряд на чолі з президентом Ігнацієм Мосціцьким (Ignacy Mościcki). Про місця і символи (прикордонні стовпи, бункери, застави Корпусу охорони пограниччя) йшлося в сюжеті «Полісся».

Більше історичних інтерпретацій містив ролик «Волинь», де автор-оповідач Т. Гживачевський рефлексував над трагедією польсько-українського протистояння на Волині в роки Другої світової війни, ретранслюючи польські тези про «антипольські погроми як результат стратегії ООН і УПА, спрямованої на очищення цих земель від поляків». Водночас поширеної серед українських істориків тези про соціально-економічний характер трагедії не було згадано, а представлено лише спогади очевидців про гармонійні відносини між поляками, українцями, чехами, росіянами до приходу «бандерівців» і влаштованої ними різанини. Автор висловив жаль щодо вибірковості сучасної української пам'яті, в якій «немає місця трагедії польських мешканців довоєнної Волині»²⁴.

Окремо наголосимо на особливостях польської інтерпретації волинської трагедії 1943 р., яка є складовою політики пам'яті сучасної Польщі. У період Польської Народної Республіки тема волинської трагедії перебувала під табу і залишалася частиною родинного переказу та пам'яті. В перше десятиліття демократичної Польщі проблемою Волині почали займатися професійні історики, а до вшанування пам'яті жертв протистояння долучилися земляцькі «кресові» товариства. Саме останні змогли лобіювати перед тодішньою польською владою вшанування жертв Волині на національному і міжнародному рівнях. У липні 2003 р. відбулися спільні українсько-польські молебні у с. Павлівка (Порицьк) на Волині. Із вуст президентів Л. Кучми та А. Квасневського прозвучали слова «Вибачаємо і просимо вибачення». Проте в наступні десятиліття проблема Волині не зникла із суспільно-політичного простору Польщі, а кількість польських жертв бездоказово прирівнювали до 500 тис. осіб. У цей самий час в польських ЗМІ та окремих публіцистичних працях панівною стала тенденція до одностороннього звинувачення ООН–УПА та їхніх лідерів у масових вбивствах поляків на Волині та в Галичині (які називали «антипольською акцією», «етнічною чисткою», «геноцидом»). Відтак із приходом до влади консервативної партії «Право і справедливість» тема Волині отримала політичне забарвлення, її стали використовувати під час внутрішньої політичної боротьби та зовнішньополітичної діяльності. Відомі заяви польських політиків про те, що «з Бандерою Україна не ввійде до Європи». На жаль, Україна не змогла ефективно відповідати на такі польські акції.

²⁴ Загублені кордони. Волинь. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mBsmKiVua6Y> (дата звернення: 12.04.2021).

Повертаючись до ролика «Волинь», зауважимо: його контрастом є те, що в останній частині оповідач наголосив на потребі діалогу в сучасних українсько-польських відносинах. Згадано, зокрема, символізм постаті князя Костянтина Острозького (іменем якого названа Литовсько-польсько-українська бригада імені Великого гетьмана Костянтина Острозького), досвід українсько-польського військово-політичного союзу 1920 р. (Союз Пілсудського-Петлюри), діяльність міжвоєнного волинського воеводи Генрика Юзефського. Останні твердження співмірні з позицією значної частини сучасних українських істориків, інтелектуалів, публіцистів, які наголошують на потребі побудови українсько-польських відносин довкола позитивних сторінок історії зі скрупульозним та об'єктивним дослідженням її трагічних епізодів.

Кожен відеосюжет містив нотатку про те, що «публікація виражає погляди лише автора і не може бути ототожнена з позицією МЗС Республіки Польща». Тож проєкт «Загублені кордони» – авторське бачення Томаша і Каї Гживачевських – трактовано як частину польського суспільного дискурсу. Сам же Томаш Гживачевський – знаний у Польщі журналіст, автор репортажів про збройні конфлікти на Донбасі, в турецькому Курдистані та Нагірному Карабасі, лауреат творчої стипендії Міністра культури та національної спадщини РП в номінації «Література». Результатом стипендії стала книга «Стертий кордон. Слідами II Речі Посполитої», опублікована 2020 р. у відомому польському видавництві «Чорне». Книга анотована як результат «репортерської подорожі вздовж кордонів II Речі Посполитої – від Кашуб, через Великопольщу, Сілезію, Бещади до Східних Кресів, Мазур і Помор'я»²⁵. Додамо, що YouTube-проєкт «Загублені кордони» мав дві інтернет-сторінки – польськомовну²⁶ та версію з українською, російською, англійською, білоруською мовами²⁷. Це свідчило про місію проєкту як частини сучасної польської культурної дипломатії, а також політики пам'яті.

Отже, інформаційна ера принесла нову форму конфліктів – війн пам'яті. У польсько-українських відносинах конкуренція пам'ятей почалась ще в 1990-х роках – та на початку 2000-х (наприклад, дискусії щодо «Цвинтаря Орлят» у Львові). Після 2014 р. та руйнації українських місць пам'яті у Польщі розпочалося відкрите протистояння, українська сторона видала заборону на проведення ексгумаційно-пошукових робіт. Ймовірно й те, що українсько-польський конфлікт щодо інтерпретації історії ХХ ст. – частина гібридної війни, інспірованої Російською Федерацією, тому Україна мусить вдосконалювати технології популяризації українського бачення історії, сприяти підготовці науково-популярних видань з історії України та поширенню їх серед поляків (наприклад, підготовка польськомовної історії України в популярному форматі). Українська культурна дипломатія, яка лише зараз активно розвивається, спрямована на вироблення та послідовну реалізацію інформаційно-комунікативної стратегії, яка б передбачала налагодження українсько-польських відносин та покращення образу українців серед поляків.

²⁵ Tomasz Grzywaczewski. Twórczość. URL: <https://www.tomaszgrzywaczewski.pl/book-inner> (дата звернення: 14.04.2021).

²⁶ Granice II RP. Fotograficzna podróż granicami II Rzeczypospolitej. URL: <https://www.granice2rp.pl/> (дата звернення: 13.06.2021).

²⁷ Кордони II РП. Фотографічна подорож кордонами Другої Речі Посполитої. URL: <https://uk.borders2rp.com/> (дата звернення: 13.06.2021).

У цьому контексті щоразу популярнішим стає український історичний наратив, зокрема про ті сторінки спільної історії, які мають позитивний сучасний відгосос (спільні союзи, культурна спадщина, історія).

REFERENCES

Adamskyi, L. (2020). Polshcha ta Ukraina v spirali rozcharuvan. *Nova Polshcha*. Retrieved from https://novapolshcha.pl/article/polsha-ta-ukrayina-v-spirali-rozcharuvan/?fbclid=IwAR3i4RD64sEwxkGXeEETZqQkQzUJeI_bmTTwGv2dscasSa3G9Oc-tHz8mFm4 [in Ukrainian].

Andruszchenko, P. (2020). Prezydent Duda na Ukrainie. Zblizenie w obliczu pandemii. *Gazeta Wyborcza*. Retrieved from <https://wyborcza.pl/7,75399,26391325,prezydent-duda-na-ukrainie-zblizenie-w-obliczu-pandemii.html> [in Polish].

Andrzej Nowak. Węzły polskiej pamięci – Wolność (2016). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=O1HtQkA0o2I> [in Polish].

Apel marszałka Senatu Stanisława Karczewskiego do Polonii (2018). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=LRoqlkvOCm8&list=PLZqj9WiZAFFeb4m-dnyMAUPrNYcCVPVSoL&index=8> [in Polish].

Donskis, L., & Venclova, T. (2020). *Poszukiwanie optymizmu w epoce pesymizmu*. Wrocław–Wojnowice: KEW [in Polish].

Dr Łukasz Adamski: Zbrodnia Wołyńska a relacje polsko-ukraińskie. Anatomia problemu (2021). Retrieved from <https://kresy24.pl/dr-lukasz-adamski-zbrodnia-wozynska-a-relacje-polsko-ukrainskie-anatomia-problemu/> [in Polish].

Granice II RP. Fotograficzna podróż granicami II Rzeczypospolitej (2021). Retrieved from <https://www.granice2rp.pl/> [in Polish].

Ivan Patryliak: «Abo Ukrayina isnuvatyme yak ukrayinskyi projekt, abo ne isnuvatyme vzhali» (2020). Retrieved from https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3104998-ivan-patrilak-dekan-istoricnogo-fakultetu-knu-im-sevcenka.html?fbclid=IwAR0cYpKuqJ_jSzIUvpmPPhp5jqRNWYo3gIPNwegDeYin5fHorEqB26qKNXY [in Ukrainian].

Kononchuk, V., & Kosievskyi, P. (2020, Zhovten 12). Nashe i ne nashe. Shcho take spilna spadshchyna i yak yii berehty. *Nova Polshcha*. Retrieved from https://novapolshcha.pl/article/nashe-i-ne-nashe-sho-take-spilna-spadshina-i-yak-yiyi-beregti/?fbclid=IwAR3I58XZwrj5QazEBDJrSb9-jYt2HeL-JjAB-_0solKV1SEjobtjwatXc8 [in Ukrainian].

Kordony II RP. Fotohraficzna podorozh kordonamy Druhoyi Rechi Pospolytoii (2021). Retrieved from <https://uk.borders2rp.com/> [in Ukrainian].

Kowal, P., & Kowalska, D. (2018). W Europie kończy się pewna epoka. In *Czas dobrej zmiany. Jak rodzi się rewolucja* (pp. 225–247). Warsaw: Melanż [in Polish].

Kurnosov, A. (2020). Yezhy Gedroyts i prezydenty. Mynulyi chas u znachenni maibutnioho. Retrieved from https://site.ua/anatoliy.kurnosov/31684-eji-gedroyts-i-prezidenti-minuliy-chas-u-znachenni-maybutnogo/?fbclid=IwAR1pwra3eRI9iJFQXrghnv_2-28f7JtOnZv79cT9t8DPCGROWOja4eHvQ [in Ukrainian].

Malicki, J. (2020). Shcho robyty...? Pro polsko-ukraiński vidnosyny nashoho chasu. *Czasopismo ZNiO*, 31, 225–242 [in Ukrainian].

Najder, Z., Machcewicz, A. et al. (Eds.). (2014). *Węzły pamięci niepodległej Polski*. Kraków; Warsaw: SIW Znak [in Polish].

Petrus, J. (2020). *Ocalić od zapomnienia. Stowarzyszenie «Wspólnota Polska» na rzecz ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą*. Kraków [in Polish].

Stepanenko, V. (2020). Istorik Georgii Kasianov: Ukrainskii institut natsionalnoi pamiaty dolzhen byt likvidirovan. Retrieved from <https://kp.ua/politics/681142-ystoryk-heorhyi-kasianov-ukraynskyi-ynstytut-natsyonalnoi-pamiaty-dolzhen-byt-lykvydyrovan#comments> [in Russian].

Tomasz Grzywaczewski. Twórczość. (2021). Retrieved from <https://www.tomaszgrzywaczewski.pl/book-inner> [in Polish].

Ukraina ta Polshcha domovylys onovyty i perezavantazhyty dvostoronniu robochu hrupu z vyrishennia problemnykh istorychnykh pytan – Volodymyr Zelenskyi. (2019). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-polsha-domovilis-onoviti-j-perezavantazhiti-dvos-57029> [in Ukrainian].

Wolff-Powęska, A. (2005). Zwycięzcy i zwyciężeni. II wojna światowa w pamięci zbiorowej narodów. *Przegląd Zachodni*, R. LXI, 2, 3–40 [in Polish].

Zahubleni kordony. Volyn. (2020). Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=mBsmKiVua6Y> [in Polish].

Ziółkowski, M. (2008). *Projekt: Ukraina*. Wrocław: KEW [in Polish].

Liubomyr KHAKHULA

PhD (Historical Sciences)

Senior Researcher

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

UKRAINE–POLAND: CHALLENGES AND PROSPECTS OF HISTORICAL POLICY AFTER 2019

The article deals with the specifics of the Ukrainian-Polish relations in the field of historical memory and interethnic commemorative communication. Special attention is given to the historical policies of Ukraine and Poland after changes in the Ukrainian political landscape in 2019. The practices of media presentation of the common Ukrainian-Polish cultural heritage are shown.

History policies in Ukraine and Poland have been implemented within the framework of the Eastern European model with a pronounced tendency to remain part of the global trend of interpreting history for political purposes. The election of Volodymyr Zelenskyi as the President of Ukraine and the coming to power the «Sluha Narodu» party have raised hopes among Polish and Ukrainian analysts for a change in tactics in Polish-Ukrainian relations in the field of historical memory. The declarative statements of the President of Ukraine regarding the search for new models of relations were heard against the background of unresolved problems – the destroyed Ukrainian places of national memory in Poland and

the Polish side's ban on conducting exhumation searches on the territory of Ukraine. The centenary of the Ukrainian-Polish military-political union in 1920 and the discussions on interethnic confrontation during World War II demonstrated the low involvement of the Ukrainian political class in the historical policies domain.

Ukrainian and Polish national policies of memory in 2019–2021 continued to be implemented in the field of a revival of common cultural heritage. The socio-political situation in Poland and its foreign policy towards Ukraine proved the lack of resentment among the Polish political and intellectual elite for the lost eastern territories. The formation of national identity around the common history took place through the state support of cultural and educational products, such as the visual project «Lost Borders. In the Footsteps of the Second Polish Republic», which was a part of Polish cultural diplomacy and the politics of memory.

Keywords: Ukraine, Poland, politics of history, cultural heritage, media-presentation of the past, cultural and educational project.

УДК 94.342.8 (477+438)
DOI: 10.33402/ur.2021-14-261-272

Василь ГУЛАЙ

*доктор політичних наук, професор
завідувач кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7609-7967>
e-mail: Vasyl.V.Hulai@lpnu.ua*

Наталія ДМИТРИШИН

*кандидат політичних наук
асистент кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6245-0547>
e-mail: nataliia.m.kolesnytska@lpnu.ua*

ПРЕЗИДЕНТСЬКА КАМПАНІЯ 2020 РОКУ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

Уперше в українському історико-політологічному науковому дискурсі проаналізовано передумови, перебіг, результати та наслідки виборів президента Республіки Польща 2020 р.

Запропоновано ретроспективу президентської кампанії-2020 у Польщі, яка виходить за межі усталеного у значній частині медіа та заангажованих попереднім політичним режимом в Україні експертів уявлення про «добру/го» претендентку/та від опозиційної «Громадянської коаліції» М. Кідава-Блонську / Р. Тшасковського і «поганого» президента Польщі та кандидата на новий термін А. Дуду від провладної партії «Право і Справедливість».

Основну увагу зосереджено на перебігу президентської кампанії, зокрема через порівняння динаміки соціологічних опитувань різних структур електоральних симпатій поляків впродовж лютого–червня минулого року.

Окремо розглянуто вплив пандемії COVID-2019 на перебіг виборчого процесу та зміни у польському законодавстві на завершальному етапі президентської кампанії 2020 р. у Польщі.

З'ясовано, що в новітню політичну історію держави періоду пандемії польські президентські вибори 2020 р. увійшли як перші загальнонаціональні вибори, що початково були перенесені через загрозу коронавірусу. Голосування за серйозних карантинних заходів у прогнозованому I турі відбулося на виборчих дільницях, а у двох гмінах на південному заході голосування стало можливим тільки у так званий кореспонденційний спосіб.

Кількість голосів, які були подані за обидвох кандидатів у II турі, становила 20 458,9 тис., що на 10 334,5 тис. більше, ніж у I турі. Попри те, що новий кандидат від ГП Р. Тшасковський на майже 2 910,8 тис. голосів у розрахунках зростання кількості виборців між I та II турами випередив свого конкурента, він не переміг А. Дуду. Із невеликою перевагою (422,3 тис.) останнього переобрали на новий термін.

За результатами голосування та підсумками виборів для політичної системи Польщі найближчих років, встановлено нищівну поразку висуванців від ПСП та «Лівиці». На тлі краху лівих та лівоцентристських кандидатів очевидним успіхом є результат право-консервативного К. Босака, якому, щоправда, доведеться найближчими роками позмагатися з іншими очільниками «Конфедерації» за лідерство на крайньому правому фланзі польського політикуму, зокрема в контексті можливих дострокових парламентських виборів.

Ключові слова: Польща, президентські вибори, А. Дуда, політичні партії, пандемія COVID-2019.

Колектив викладачів та студентів кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка», продовжуючи моніторинг внутрішньої та зовнішньої політики Польщі, започаткований у попередніх публікаціях¹, пропонує увазі результати чергового дослідження.

Автори виходять із вступної тези, що перемога на президентських виборах в Україні 2019 р. В. Зеленського та формування політичною силою «Слуга народу» монобільшості у Верховній Раді України IX скликання давали шанс змінити попередній формат відносин з одним із ключових стратегічних зовнішньополітичних партнерів України – Республікою Польща. Змушені визнати, що в попередній період «зусиллями» окремих бенефіціарів політичних проєктів «Народного фронту» та «Блоку Петра Порошенка» як основи гібридного політичного режиму в постмайданній Україні 2014–2019 рр. відносини між Україною та Польщею залишалися далекими від декларованих, кілька разів навіть сягали політичної кризи.

Попри це, переважна більшість українських електронних мас-медіа, на основі контенту яких формувалося уявлення українського політичного класу та експертного співтовариства, інтерпретувала перебіг виборів президента Польщі 2020 р. з перспективи політичної користі для тих, хто за результатами двох електоральних Майданів в Україні 2019 р. (президентського та парламентського) опинився на узбіччі політичного процесу. Інакше кажучи, українській громадській думці

¹ Гулай В., Максимець В. Український контекст виборчих кампаній у Польщі 2019 року до Європейського парламенту та Сейму й Сенату. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2019. Вип. 12. С. 88–96; Дзюдзя А. М. Тематика президентських виборів у Польщі в провідних українських інформаційних ресурсах: спроба інформаційного моніторингу (лютий–березень 2020 року). Матеріали конференцій МЦНД (13 червня 2020 р.). С. 115–118. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/article/view/3553/3474> (дата звернення: 10.04.2021); Гулай В., Голець А. Внутрішня політика Республіки Польща в оцінці ЗМІ України: законодавчі новели оподаткування реклами. *Інформаційна гігієна як напрям національної безпеки*: матеріали I міжнар. наук. он-лайн конф. Луцьк, 2021. С. 76–80.

нав'язували алогічну дихотомію «доброго-поганого» кандидата в президенти Польщі з огляду на його позицію щодо п'ятого президента України П. Порошенка, а саме «доброї/го» претендентки/та від опозиційної «Громадянської коаліції» (ГК) (вужче – «Громадянської позиції» (ГП)) М. Кідави-Блонської / Р. Тшасковського і «поганого» президента Польщі та кандидата на новий термін А. Дуди від провладної партії «Право і Справедливість» (PiS).

Молода дослідниця О. Балашова цілком слушно визначає період 2015–2019 рр. в еволюції польської партійної системи як час формування біполярної системи з домінантною партією, що характеризується відповідною структурою політичного суперництва між правоцентричними партіями з нахилом до лібералізму чи соціалізму; появою значущих «третіх» сил; однопартійними урядами².

З огляду на це в реаліях системи управління Республіки Польща Президент виступає арбітром, який стабілізує політичну систему, а також постає органом так званої «нейтральної» влади і не бере постійної участі у здійсненні державної політики, що належить до сфери діяльності Ради Міністрів. Звичайно, особливо важливою є роль Президента як охоронця конституції, гаранта спадкоємності державної влади, гаранта суверенітету й безпеки держави та представника держави у зовнішніх зносинах. Водночас система державної влади, яка функціонує на основі Конституції Республіки Польща, передбачає обмежену роль глави держави у здійсненні поточної політики³.

Так, 15 лютого 2020 р. чинний президент Польщі А. Дуда на багатотисячному мітингу у Варшаві оголосив про початок своєї виборчої кампанії. За кілька днів до цього датою чергових президентських виборів у Польщі було визначено 10 травня 2020 р. Якщо главу держави не обрали б у I турі, то II тур мав би відбутися 24 травня. Така собі магія цифр, бо саме 24 травня 2015 р. висуванець PiS А. Дуда несподівано для багатьох переміг тодішнього президента та кандидата від ГП Б. Комаровського.

Аналізуючи фактичний старт президентської кампанії, своєрідний список потенційних кандидатів на найвищу посаду в Польщі можна було б подати так: реальний Анджей Дуда та колективний «АнтиДуда» в особі представниці «Громадянської платформи» Малгожати Кідава-Блонської, лідера Польської селянської партії Владислава Косиняк-Камиша, незалежного кандидата Шимона Головні, представника «Лівиці» Роберта Бедроня, кандидата від «Конфедерації» Кшиштофа Босака та ін.

Сформувані близьке до реального уявлення про преференції поляків на старті президентської кампанії-2020 дає змогу порівняння соціологічних опитувань від різних структур. Так, за результатами опитування Maison & Partners для порталу Onet.pl,

² Балашова О. В. Еволюція партійних систем України та Республіки Польща (1989–2019): дис. ... д-ра філософії: 052; 05 / Національний університет «Острозька академія»; Національний університет «Львівська політехніка». Острог, 2021. С. 182. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2021/radaphd/12877/balashovaphdthesis-final.pdf> (дата звернення: 10.04.2021).

³ Марчук М. І. Державний лад Республіки Польща: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Харківський національний університет внутрішніх справ; Національна Академія внутрішніх справ. Харків, 2020. С. 248. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/17639/5/dyser_marchuk.pdf (дата звернення: 10.04.2021).

оголошеними 30 січня 2020 р., А. Дуда мав би розраховувати в I турі на підтримку 38,3 % виборців, М. Кідава-Блонська – 22,3 %, Ш. Головня – 10,9 %, Р. Бедронь – 9 %, В. Косиняк-Камиш – 6,3 %, К. Босак – 3,2 %⁴. За цим самим джерелом, моделюючи цілком очевидний II тур, прогнозували такі відсоткові результати у парах: Дуда–Головня – 44:43; Дуда–Кідава-Блонська – 49:42; Дуда–Косиняк-Камиш – 47:41.

Результати опитування IBRIS для газети «Rzeczpospolitej», опубліковані 10 лютого: А. Дуда – 43,7 %, М. Кідава-Блонська – 29,2 %, Ш. Головня – 8,1 %, Р. Бедронь – 6,9 %, В. Косиняк-Камиш – 4 %, К. Босак – 3,8 %⁵.

Дані опитування, проведеного 12–13 лютого 2020 р. лабораторією Estymator для DoRzeczy.pl: А. Дуда – 45,3 %; М. Кідава-Блонська – 26,4 %, В. Косиняк-Камиш – 10,1 %, Р. Бедронь – 7,4 %, Ш. Головня – 5,9 %, К. Босак – 4,7 %⁶.

Розгортання масштабів епідемії коронавірусу COVID-19, що в перші тижні березня набуло характеру пандемії SARS-COV-2 (за визначенням ВООЗ), позначилось на перебігу виборів Президента Польщі 2020 р. На цьому тлі майже не поміченим стало завершення 26 березня подання підписів на підтримку кандидатів на президентську посаду. Із 35-х раніше зголошених претендентів відповідні документи подало 19 осіб⁷.

Цілком усвідомлюючи, що дані соціологічних опитувань навіть від різних аналітичних структур не можуть у повному обсязі репрезентувати громадську думку, згадаймо, що II тур виборів Президента Республіки Польща в 2015 р. засвідчив: попри більшість прогнозів, тодішній президент Б. Коморовський програвав висуванцеві «Права і Справедливості» А. Дуді.

Водночас хочемо зупинитися на рейтингу президентських вподобань поляків – опитуванні, проведеному 20–23 березня 2020 р. агенцією Social Changes для одного з найпопулярніших польських інтернет-порталів в Polityce.pl⁸. Відповідно

⁴ Sondaż. Niewielka przewaga Dudy nad Hołownią w ewentualnej drugiej turze. *Wprost*. 2020. 30 stycznia. URL: <https://www.wprost.pl/wybory-prezydenckie-2020/sondaze/10293940/sondaz-niewielka-przewaga-dudy-nad-holownia-w-ewentualnej-drugiej-turze.html> (дата звернення: 10.04.2021).

⁵ Najnowszy sondaż prezydencki: Duda liderem, notowania Kidawy-Błońskiej mocno w górę. URL: <https://www.rmf24.pl/raporty/raport-wybory-prezydenckie2020/najnowsze-fakty/news-najnowszy-sondaz-prezydencki-duda-liderem-notowania-kidawy-b,nId,4318508> (дата звернення: 10.04.2021).

⁶ Sondaż prezydencki dla DoRzeczy.pl: Andrzej Duda wciąż prowadzi, ale traci. Kto zyskuje? *DoRzeczy*. 2020. 15 lutego. URL: <https://www.dorzeczy.pl/sondaz/129727/sondaz-prezydencki-dla-dorzeczypl-andrzej-duda-wciaz-prowadzi-ale-traci-kto-zyskuje.htm> (дата звернення: 10.04.2021).

⁷ Mocny finisz w PKW. Komitety zdążyły zgłosić 19 kandydatów z zebranymi podpisami na prezydenta RP. *wPolityce.pl*. 2020. 27 marca. URL: <https://wpolityce.pl/polityka/493145-mocny-finisz-w-pkw-19-kandydatow-na-prezydenta-rp> (дата звернення: 10.04.2021).

⁸ Duży wzrost poparcia i rekordowa przewaga Andrzeja Dudy nad Małgorzatą Kidawą-Błońską. Traci Hołownia. **SPRAWDŹ** wyniki. *wPolityce.pl*. 2020. 25 marca. URL: <https://wpolityce.pl/polityka/492905-rekordowa-przewaga-andrzeja-dudy-nad-kandydatka-ko-sprawdz> (дата звернення: 10.04.2021).

до нього, А. Дуда міг розраховувати в I турі на підтримку 47 % виборців, М. Кідава-Блонська – 19 %, В. Косиняк-Камиш – 11 %, Р. Бедронь – 10 %, Ш. Головня – 7 %, К. Босак – 6 %.

У цьому контексті, нехай із похибкою в кілька відсотків на користь того чи того кандидата, можна говорити про формування у польських президентських змаганнях колективного «третього зайвого» в особі В. Косиняк-Камиша, Р. Бедроня, Ш. Головні та К. Босака, які виявилися не здатними повторити успіху п'ятирічної давності П. Кукіза.

Окремо варто згадати про опитування агенції Kantar для знаної своїми симпатіями до ліберальної ГП «Gazety Wyborczej», відповідно до якого в I турі планованих президентських виборів на 10 травня А. Дуду готові були підтримати 65 % респондентів. Однак якщо б вибори перенесли на пізніший термін, то чинний президент міг би розраховувати принаймні на 44 %⁹.

У цьому контексті треба зазначити, що не справдилися побоювання частини експертів та політтехнологів кампанії А. Дуди, які вважали, що з обмеженням, а згодом заборонаю безпосередніх зустрічей із виборцями на місцях їхній кандидат втрачатиме популярність, а сама кампанія перенесеться у простір ЗМІ та соціальних медіа, де різнополюсна опозиція матиме більше можливостей для інформаційних атак на чинного президента, уряд та ПіС загалом.

Польські медіа¹⁰, розглядаючи варіанти спроб різних опозиційних сил завадити чинному президентові перемогти в I турі, припускали, що провідні кандидати можуть відмовитись від участі у виборах для визнання їх недійсними за участі єдиного кандидата – А. Дуди. На наш погляд, такий сценарій відразу видався малоімовірним хоча б тому, що в бюлетені поруч із чинним президентом могли опинитися декілька кандидатів з «другого» ешелону польської політики та відігравати роль радше статистів для ще переконливішої перемоги А. Дуди.

Для повнішої репрезентації громадської думки поляків у часі пандемії та президентських виборів варто звернутися до опитування, яке свідчило про настрої до перенесення виборів 10 травня. Дослідницький інститут «Pollster» для видання «Super Express» упродовж 17–18 березня опитав 1 077 дорослих поляків, 70 % з них виступали за перенесення травневого президентського голосування¹¹. Можна, звичайно, скептично ставитися до такого різкого зростання популярності чинного президента, але й не варто применшувати реальних результатів діяльності уряду на

⁹ Nowy sondaż prezydencki: Duda miażdży Kidawę. Druga tura nie będzie potrzebna. *Super express*. 2020. 26 marca. URL: [//www.se.pl/wiadomosci/polityka/koronawirus-szukujacy-sondaz-to-dlatego-pis-chce-wyborow-prezydenckich-2020-w-maju-aa-6MtB-Ujp6-BpAZ.html](http://www.se.pl/wiadomosci/polityka/koronawirus-szukujacy-sondaz-to-dlatego-pis-chce-wyborow-prezydenckich-2020-w-maju-aa-6MtB-Ujp6-BpAZ.html). (дата звернення: 10.04.2021).

¹⁰ Szczęśniak A. Opozycja wycofa się z wyborów prezydenckich? Pytamy i nieoficjalnie słyszymy, że to możliwe. *Oko.press*. 2020. 12 marca. URL: <https://oko.press/opozycja-wycofa-sie-z-wyborow-prezydenckich/> (дата звернення: 10.04.2021).

¹¹ Zaremba J. Koronawirus w Polsce. Polacy chcą przełożenia wyborów? Nowy sondaż. *Wiadomosci*. 2020. 20 marca. URL: <https://wiadomosci.radiozet.pl/Polska/Polityka/Koronawirus-w-Polsce.-Sondaz-dla-SE-70-procent-Polakow-chce-przełożenia-wyborow> (дата звернення: 10.04.2021).

чолі з прем'єром Тадеушем Моравецьким (PiS) під впливом ініціатив президента А. Дуди у боротьбі з поширенням епідемії коронавірусу на території Польщі.

У цьому контексті корисно переглянути опитування агенції Estymator для порталу DoRzeczy.pl¹² (здебільшого небайдужого до панівної партії) щодо оцінки позиції опозиційних парламентських партій у протидії COVID-19. Так, співвідношення «добре-погано» (за стобальною системою) становить для «Громадянської коаліції» – 18:15; «Лівіці» – 22:15; Польської селянської партії – 22:17; «Конфедерації» – 12:20.

Окремо варто вказати на цілком позитивний вплив президентсько-урядової ініціативи, так званого «Антикризового щита» економічної допомоги та підтримку щонайменше 4 млн представників малого бізнесу і самозайнятих громадян, попри цілком очевидний спротив у Сеймі колишніх антагоністів, а на той час нової ситуативно об'єднаної опозиції «Громадянської коаліції» та «Конфедерації». За результатами вже згаданого опитування Social Changes для w Polityce.pl¹³, 59 % опитаних позитивно оцінюють «Антикризовий щит», з них 80 % – виборці «Права і Справедливості» та 37 % – «Громадянської коаліції».

Президентська виборча кампанія йшла до свого завершення із гаслами про ефективність протиепідемічних (19 березня у Польщі було оголошено стан епідемії) та антикризових соціально-економічних заходів. З міркувань безпеки, використовуючи досвід інших країн, уряд Т. Моравецького подав до Сейму законопроект про кореспонденційне (поштове) голосування на виборах 2020 р.

Перша спроба змін до Виборчого кодексу несподівано зазнала невдачі. 31 березня верхня палата польського парламенту – Сенат – не підтримала змін, які напередодні, 28 березня, прийняла нижня палата – Сейм. «За» відхилення поправок проголосувало 47 сенаторів, тоді як «проти» було 29. Проте панівну партію це не зупинило, того ж дня ввечері вона зареєструвала новий проект ухвали про внесення змін до Виборчого кодексу. Нова редакція змін передбачала вже не можливість дистанційного голосування для виборців, які перебувають на карантині, ізоляції або яким виповнилося 60 років, а обов'язкове для всіх дистанційне голосування поштою¹⁴.

Паралельно з «Правом і Справедливістю» 3 квітня опозиційні блоки «Громадянська коаліція» і «Польська коаліція» зареєстрували власні альтернативні проекти ухвал щодо виборів президента. У першій з них було запропоновано скасувати чергові президентські вибори 10 травня і продовжити каденцію чинного президента ще на два роки. Проте після цього семирічного терміну А. Дуда не мав би права кандидувати на посаду під час президентських виборів 2022 р. Натомість автори

¹² Polacy ocenili postawę opozycji ws. epidemii koronawirusa. URL: //dorzeczy.pl/kraj/133569/koronawirus-polacy-ocenili-postawe-opozycji.html (дата звернення: 10.04.2021).

¹³ Polacy bardzo pozytywnie o pomysle tzw. tarczy antykryzysowej. O projekcie słyszało niemal 2/3 badanych. wPolityce.pl. 2020. 26 marca. URL://wpolityce.pl/polityka/493118-polacy-bardzo-pozytywnie-o-pomyśle-tarczy-antykryzysowej (дата звернення: 10.04.2021).

¹⁴ Радь Т. Нові зміни до Виборчого кодексу в Польщі: вибори президента відбудуться у травні й виключно поштою. URL: https://www.oporaua.org/article/vybory/19805-novi-zmini-do-viborchogo-kodeksu-v-polshchi-vybory-prezidenta-vidbudutsia-u-travni-i-vikliuchno-poshtoiu (дата звернення: 10.04.2021).

другої ініціативи пропонували прийняти ухвалу про запровадження у Польщі надзвичайного стану, що б унеможливило проведення виборів 10 травня і відтермінування їх на пізніший час¹⁵.

Уранці 6 квітня в Сеймі спробували розглянути пропозицію виборчих змін в редакції «Право і Справедливість», але панівній партії не вдалося знайти для цього потрібної кількості голосів. 3-поміж 459 присутніх (переважно дистанційно) депутатів «за» проголосувало 228 послів, а «проти» – також 228. Ще троє утрималися від голосування. У засіданні оголосили перерву, а голосування за проект ухвали перенесли на 7 квітня¹⁶.

Тим часом, одразу після невдалого голосування, у відставку подав віцепрем'єр-міністр і водночас міністр науки та вищої освіти Ярослав Говін – лідер партії «Порозуміння» і соратник Ярослава Качинського по коаліції. Причиною стали розбіжності між ними у ставленні до необхідності проведення виборів в умовах пандемії. Вже колишній міністр виступав проти наміру лідера «Право і Справедливість» провести вибори у травні (коли згідно з прогнозами уряду припаде пік захворювання), тоді як більша частина його фракції не підтримувала його в цьому, оскільки не хотіла загострення конфлікту з панівною партією¹⁷.

Незважаючи на це, «Право і Справедливість» несподівано того ж дня ввечері продовжила засідання Сейму і повторно внесла на розгляд свою ухвалу про зміни до Виборчого кодексу. Цього разу з-поміж 459 депутатів 230 обранців підтримали рішення про внесення питання до порядку денного, тоді як 227 були проти, а ще двоє утрималися від голосування. Після довгого обговорення, попри заперечення депутатів усіх чотирьох опозиційних блоків у недоцільності та неконституційності таких змін, проект ухвали таки прийняли з перевагою лише в чотири голоси. Так, «за» нові зміни до Виборчого кодексу проголосувало 230 депутатів (усі з панівного блоку «Право і Справедливість»). «Проти» було 226 депутатів з опозиційних блоків «Громадянська коаліція» (на чолі з партією «Громадянська платформа»), «Польська коаліція» (у складі «Польська селянська партія» і «Кукіз'15»), «Лівиця» (партії «Союз лівих сил», «Весна», «Разом»), «Конфедерація», а також двоє членів панівної партії. Двоє членів партії «Порозуміння» утримались від голосування, а сам лідер політичної сили Ярослав Говін не брав участі в голосуванні¹⁸.

Сейм Польщі 6 квітня 2020 р. ухвалив законодавчі зміни, якими передбачив новий порядок голосування на виборах президента, а саме можливість голосування в умовах пандемії COVID-19 за допомогою пошти. Законопроектом передбачено, що виборцю не потрібно подавати спеціальної заяви для того, щоб проголосували поштою. Голосування мало відбуватися у вказаний день без перерви, з 6.00 до 20.00. Алгоритм голосування було передбачено такий: за сім днів до

¹⁵ Радь Т. Нові зміни до Виборчого кодексу в Польщі: вибори президента відбудуться у травні й виключно поштою. URL: <https://www.oporaua.org/article/vybory/19805-novi-zmini-do-viborchogo-kodeksu-v-polshchi-vibori-prezidenta-vidbudutsia-u-travni-i-vikliuchno-poshtoiu> (дата звернення: 10.04.2021).

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

дня голосування визначений поштовий оператор надсилає виборцям, відповідно до їхньої виборчої адреси, спеціальні виборчі пакети, в які входять: 1. Зворотний конверт; 2. Виборчий бюлетень; 3. Конверт для виборчого бюлетеня; 4. Інструкція щодо заочного поштового голосування; 5. Декларація виборця, що засвідчує його особисте таємне голосування. На виборчому бюлетені має бути розміщено знак (захисне маркування), що забезпечує його автентичність і справжність; після отримання пакета документів виборець має заповнити їх і проголосувати. Для цього виборець заповнює бюлетень, вкладає його в конверт для голосування, заклеює, вкладає його в зворотний конверт із підписаною декларацією; виборець самостійно кидає заповнений конверт (або передає через іншу особу) не раніше ніж о 6.00 і не пізніше 20.00 в день голосування у спеціально підготовлену поштову скриньку в населеному пункті, який є його виборчою адресою; запаковані конверти з бюлетенями надсилають до виборчої комісії, де їх кидають у виборчу скриньку. Конверти перед цим не відкривають. У день виборів поштовий оператор постійно надсилає зворотні конверти до гмінної виборчої комісії від початку голосування¹⁹.

Визначений поштовий оператор під час виконання завдань із доставки виборчої документації звільняється від зобов'язання надавати інші поштові послуги. Викрадання бюлетеня або декларації карається позбавленням волі на строк до трьох років²⁰.

Сейм прийняв Закон про кореспонденційне голосування та подав його до Верхньої палати, а вже Сенат до 6 травня (у 30-денний термін) мав або підтримати, або відхилити сеймову версію. Проте саме в Сеймі особистими зусиллями його маршалка Томаша Гродзького («Громадянська позиція») проведення голосування 10 травня було зведено нанівець. В останній день прийняття рішення 50 (зі 100) сенаторів відхилили сеймовий законопроект. Як тут не згадати практики «турбо-режиму» все ще більшості «Слуги народу» в українському парламенті!

Виборчі зміни передбачають, що в умовах епідемії маршалок (спікер) Сейму Еліжбета Вітек може змінити дату виборів, якою, згідно з раніше прийнятим указом, є 10 травня. Можлива нова дата виборів має відповідати датам виборів президента, які зазначені в Конституції. Вибори президента Польщі призначає маршалок Сейму у період не раніше ніж за 100 днів і не пізніше ніж за 75 днів до строку завершення повноважень чинного президента. Сто днів до закінчення терміну повноважень припадає на вівторок, 28 квітня 2020 р., тоді як 75 днів до

¹⁹ Вибори в умовах пандемії: міжнародний досвід і рекомендації для України. URL: https://www.kas.de/documents/270026/0/%D0%92%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8-%D0%B2-%D1%83%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%85-%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%97_%D0%BC-%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D1%96-%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%B4%D0%BB%D1%8F-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.pdf/ffba9f40-d846-01b0-5a0c-707f77e7e301?version=1.0&t=1592900587954 (дата звернення: 10.04.2021).

²⁰ Там само.

закінчення терміну – на суботу, 23 травня. Це означає, що президентські вибори можуть відбутися в одну з неділь травня – 3, 10 або 17 травня. Бюджет виборів становитиме 320 млн злотих (близько 2,08 млрд грн)²¹.

Цілком логічним законодавчим кроком стало би подолання сенатського рішення сеймовою більшістю «Об'єднаної прависи». Так, вже 7 травня 236 депутатів (серед них один від «Громадянської позиції») подолали вето Сенату. Проте до цього часу польські експерти розходяться в думках, що саме переконало депутатів «Порозуміння» підтримати кореспонденційне голосування. Символічним кроком для цього стала спільна заява очільників «Права і Справедливості» та «Порозуміння», що передбачала прийняття нової версії законопроекту про поштове голосування.

Публічна демонстрація єдності «Об'єднаної прависи» особливо показова на тлі розкриття окремими опозиційними депутатами деталей попередніх кулуарних переговорів із Я. Говіном, зокрема версії про формування широкої парламентської коаліції, у якій голова «Порозуміння» мав обійняти посаду спікера нижньої палати. Напевно, не найгірша пропозиція для лідера групи з 18 депутатів у 460-му мандатному Сеймі Польщі?!

Поряд із оприлюдненням своєрідного пакту Качинського-Говіна та з початком його матеріалізації в рішенні сеймової більшості щодо подолання сенатського вето майже не поміченими залишилися телевізійні дебати на Польському суспільному телебаченні 6 травня, які, до речі, дивилося близько 8 млн глядачів. Очевидно, для звиклих до видовищ українських політично орієнтованих телевізійних глядачів із українськими минулорічними гаслами «Стадіон, так стадіон», із публічною задачею специфічних аналізів двома учасниками другого туру президентських виборів-2019 польські теледебати могли видатися занадто нудними, хоча й там не бракувало своїх ексцентриків.

Зупинимось тільки на одному символічному аспекті, коли на початку дебатів претендентам потрібно було відповісти на запитання, до столиці якої держави вони здійснять свій закордонний візит. Показовою, але майже не поміченою в українському медіа-дискурсі (який і далі перебуває у фарватері позиції ГП та її кандидатки М. Кідави-Блонської з рейтингом останнього тижня до планованого голосування – від 11 до 2 % (залежно від організації)) стала відповідь «темної конячки» цьогорічних виборів Ш. Головні: «Київ!».

Як стверджує Г. Яворська, процедура відкладення виборів має відповідати всім конституційним і юридичним параметрам, яких іноді дотриматися складно. Прикладом може слугувати перенесення президентських виборів у Польщі, де не було оголошено надзвичайного стану. Вибори було відкладено в останній момент, для чого знадобилося спеціальне рішення Національної виборчої комісії, що його деякі юристи вважають суто політичним. Після відкладення президентських виборів Польща на кілька тижнів поринула в політичну кризу, протягом якої нинішній президент А. Дуда, що раніше був безумовним лідером перегонів, значно втратив

²¹ Радь Т. Нові зміни до Виборчого кодексу в Польщі: вибори президента відбудуться у травні й виключно поштою. URL: <https://www.oporaua.org/article/vybory/19805-novi-zmini-do-viborchogo-kodeksu-v-polshchi-vibori-prezidenta-vidbudutsia-u-travni-i-vikliuchno-poshtoju> (дата звернення: 10.04.2021).

свій рейтинг. Так, чинник пандемії може впливати і на становище провладних політичних сил, і на тих, що належать до опозиції²², хоча у Польщі втрата популярності провладного кандидата була короткотривалою.

У новітню політичну історію держав періоду пандемії польські президентські вибори 2020 р. ввійдуть як перші загальнонаціональні вибори, що початково були перенесені через загрозу коронавірусу; все ж таки голосування за серйозних карантинних заходів у прогнозованому I турі відбулося на виборчих дільницях, а у двох гмінах на південному заході голосування стало можливим тільки у так званій кореспонденційний спосіб.

Саме ідея голосування поштою зумовила у квітні політичну кризу, масштаби якої стало можливо оцінити тільки після II туру голосування 12 липня між двома кандидатами – чинним президентом А. Дудою та президентом столичного міста Варшави, віцеголовою партії «Громадянська платформа» Рафалом Тшасковським. Останній отримав змогу кандидувати після того, як лідер невеличкої партії «Порозуміння» із табору «Об'єднаної правиці» Я. Говін висловив позицію щодо несприйняття кореспонденційного голосування, а сенатська більшість ГК на чолі з маршалком Т. Гродзьким використала парламентські регламентні механізми для гальмування розгляду відповідного законопроєкту, який дав би змогу провести голосування 10 травня 2020 р. (відповідно до раніше визначеного конституційного порядку через подання маршалка сейму та репрезентантки «ПіС» Е. Вітек).

Опускаючи політичні змагання напередодні фінальної дати довгоочікуваного голосування на президентських виборах у Польщі 28 червня 2020 р. (варті окремого розгляду в іншій публікації), наведемо короткі результати голосування: А. Дуда – 43,50 % (8 450 513 голосів), Р. Тшасковський – 30,46 % (5 917 340 голосів), Ш. Головня – 13,87 % (2 693 397 голосів), К. Босак – 6,78 % (1 317 380 голосів), В. Косиняк-Камиш – 2,36 % (459 365 голосів), Р. Бедронь – 2,22 % (432 129 голосів), інші п'ять кандидатів – менше 1 %²³.

Щодо оцінок, то найперше варто звернути увагу на нищівну поразку висуванців від ПСП та «Лівиці». Вона є відчутною на тлі «змагання рейтингів» (особливо виразного в цій кампанії), коли ті чи ті «агенції» поширювали на засадах реклами або неприхованої «джинси» показники В. Косиняка-Камиша чи Р. Бедроня у варіантах 7–12 %. По-друге, на тлі краху лівих та лівоцентристських кандидатів очевидним успіхом є результат право-консервативного К. Босака, якому, щоправда, доведеться у найближчі роки позмагатися з іншими очільниками «Конфедерації» за лідерство на крайньому правому фланзі польського політикуму, зокрема в контексті можливих дострокових парламентських виборів. Саме в цьому контексті варто сприймати заяву лідерів «Конфедерації» про невідтримку жодного з переможців першого туру. По-третє, цікаве питання переваг у II турі виборців,

²² Яворська Г. М. Вплив пандемії COVID-19 на вибори в Європі та у світі. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-06/vplyv-covid-na-vybory-v-sviti-ta-evropi.pdf> (дата звернення: 10.04.2021).

²³ Wyniki głosowania w pierwszej turze. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: [://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/1/Koniec/pl](https://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/1/Koniec/pl) (дата звернення: 10.04.2021).

які віддали свої голоси в I турі за В. Косиняка-Камиша, Р. Бедроня, К. Босака та особливо Ш. Головню.

Варто окремо звернути увагу на кількісні показники двох фаворитів польської президентської кампанії-2020 в обидвох турах (табл. 1).

Таблиця 1

Кількість голосів, які отримали А. Дуда та Р. Тшасковський у I та II турах голосування, тис.²⁴

<i>Кандидат</i>	<i>I тур, 28 червня 2020 р.</i>	<i>II тур, 12 липня 2020 р.</i>	<i>Баланс приросту, +/-</i>
Дуда А.	8 450, 5	10 440,6	+1 990,1
Тшасковський Р.	5 917, 3	10 018, 3	+4 101,0

Найперше, що відзначають експерти та члени виборчих штабів, – високу явку виборців (у 2015 р. явка становила 48,96 %, у 2010 р. – 54,94 %) (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка зростання явки виборців у I та II турах виборів президента Республіки Польщі²⁵

Воєводство	I тур, %	II тур, %	Динаміка зростання, + %
Нижньосілезьке	63,47	66,99	+3,52
Куявсько-Поморське	61,03	65,31	+4,28
Люблінське	62,32	66,06	+3,74
Любуське	61,41	64,95	+3,54
Лодзинське	65,65	69,68	+4,03
Малопольське	67,22	70,38	+3,16
Мазовецьке	70,34	73,80	+3,46
Опольське	56,68	59,92	+3,24
Підкарпатське	63,37	66,49	+3,12
Підляське	60,35	64,33	+3,98
Поморське	65,55	70,04	+4,49

²⁴ Джерело: опрацьовано авторами на основі: Wyniki głosowania w pierwszej turze. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: //prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/1/Koniec/p I (дата звернення: 10.04.2021); Wyniki głosowania w drugiej turze. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: //prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/wyniki/2/pl (дата звернення: 10.04.2021).

²⁵ Джерело: Опрацьовано авторами на основі: Frekwencja w pierwszej turze wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w 2020 r. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: //prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/1/Koniec/pl (дата звернення: 10.04.2021); Frekwencja w drugiej turze wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w 2020 r. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: //prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/2/Koniec/pl (дата звернення: 10.04.2021).

Сілезьке	64,32	66,91	+2,59
Свентокшицьке	62,09	66,37	+4,28
Вармінсько-Мазурське	57,13	62,14	+5,01
Великопольське	65,49	69,25	+3,76
Західнопоморське	61,69	66,39	+4,7
<i>Загалом</i>	64,51	68,18	+3,67

Кількість голосів, які були подані за обидвох кандидатів у II турі, становила 20 458,9 тис., що на 10 334,5 тис. більше, ніж у I турі²⁶. Попри те, що новий кандидат від ГПР. Тшасковський на майже 2 910,8 тис. голосів у розрахунках зростання кількості виборців між I та II турами випередив свого конкурента, він не переміг А. Дуду. Нехай із невеликою перевагою (4 22,3 тис.) та за перманентної політичної кризи в середовищі «Об'єднаної Правиці», що триває до сьогодні, А. Дуду переобрали на новий термін.

Таблиця 3

**Частка голосів, які отримали кандидати у II турі виборів
президента Республіки Польща по окремих воєводствах, %²⁷**

<i>Воєводство</i>	<i>А. Дуда, %</i>	<i>Р. Тшасковський, %</i>
Нижньосілезьке	44,61	55,59
Куявсько-Поморське	46,77	53,23
Люблінське	66,31	33,69
Любуське	40,20	59,80
Лодзинське	54,46	45,54
Малопольське	59,65	40,35
Мазовецьке	47,74	52,26
Опольське	47,36	52,64
Підкарпатське	70,92	29,08
Підляське	60,14	39,86
Поморське	40,16	59,84
Сілезьке	48,99	51,01
Свентокшицьке	64,41	35,59
Вармінсько-Мазурське	46,84	53,16
Великопольське	45,07	54,95
Західнопоморське	41,24	58,76
<i>Загалом</i>	51,03	48,97

²⁶ Джерело: опрацьовано авторами на основі: Wyniki głosowania w pierwszej turze. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: //prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/1/Koniec/p1 (дата звернення: 10.04.2021); Wyniki głosowania w drugiej turze. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: //prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/wyniki/2/pl (дата звернення: 10.04.2021).

²⁷ Там само.

Як бачимо, А. Дуда здобув перемогу в 6 воєводствах, а його опонент Р. Тшасковський – у 10. Відсоток підтримки А. Дуди коливається від 40,16 % у Поморському воєводстві на північному заході до 70,92 у Підкарпатському на південному сході, а у Р. Тшасковського відповідно – від 29,08 % на Підкарпатті до 59,84 % на Помор'ї.

Ми не поділяємо прогнозів О. Балашової щодо наслідків президентських виборів у коротко- та середньостроковій перспективі, яка вважає, що, попри поразку кандидата від ГП, все ж була помітна її успішна інтеграція, а також багато поляків проголосували б не за ПіС, а за сильну та об'єднану альтернативу, яка справді має шанс на перемогу²⁸. Як свідчать актуальні соціологічні опитування (середини травня – початку червня 2021 р.), такою альтернативою стає не ГП, а рух Ш. Головні «Польща-2050». Так, згідно з даними опитування агенції IBSP для порталу StanPolityki.pl (13–14 травня), якщо б вибори відбулися наступної неділі, то «Право і Справедливість» могло б розраховувати на 30,80 % голосів виборців, «Польща-2050» – 27,68 %, «Громадянська коаліція» – 15,05 %, «Конфедерація» – 11,54 %, «Лівиця» – 9,98 %²⁹. А відповідно до телефонного опитування 4 червня цього року для порталу dla wp.pl, ПіС готові підтримати 34,4 %, «Польщу-2050» – 23 %, ГК – 14 %, «Лівицю» – 8,1 %, «Конфедерацію» – 7,6 %, ПСП – «Польську коаліцію» – 4,7 % потенційних виборців³⁰.

REFERENCES

Balashova, O. V. (2021). *Evolutsiia partiinykh system Ukrainy ta Respubliki Polshcha (1989–2019) [Evolution of party systems of Ukraine and the Republic of Poland (1989–2019)] (Doctor's thesis)*. Ostroh. Retrieved from <https://lpnu.ua/sites/default/files/2021/radaphd/12877/balashovaphdthesis-final.pdf> [in Ukrainian].

Duży wzrost poparcia i rekordowa przewaga Andrzeja Dudy nad Małgorzatą Kidawą-Błońską. Traci Hołownia. SPRAWDŹ wyniki. (2020, Marzec 25). *wPolityce.pl*. Retrieved from <https://wpolityce.pl/polityka/492905-rekordowa-przewaga-andrzeja-dudy-nad-kandydatka-ko-sprawdz> [in Polish].

Dziudzia, A. M. (2020). *Tematyka prezydenckich wyborow u Polshchi v providnykh ukrainskykh informatsiinykh resursakh: sproba informatsiinoho monitorynhu (liutyi-berezen 2020 roku)*. Proceedings of the Conference: *MTsND*, pp. 115–118, 13 chervnia 2020. Retrieved from <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/article/view/3553/3474> [in Ukrainian].

Frekwencja w drugiej turze wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w 2020 r. *Państwowa Komisja Wyborcza*. Retrieved from [//prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/2/Koniec/pl](https://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/2/Koniec/pl) [in Polish].

²⁸ Балашова О. В. Еволюція партійних систем... С. 192.

²⁹ Sondaż parlamentarny – maj 2021. URL: <https://stanpolityki.pl/sondaz-parlamentarny-maj-2021-ibsp-dla-stanpolityki-pl/> (дата звернення: 10.04.2021).

³⁰ Najnowszy sondaż. PiS z poważną konkurencją. URL: <https://www.wnp.pl/parlamentarny/sondaze/najnowszy-sondaz-pis-z-powazna-konkurencja,899.html>

Frekwencja w pierwszej turze wyborów Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w 2020 r. *Państwowa Komisja Wyborcza*. Retrieved from //prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/1/Koniec/pl [in Polish].

Hulai, V., & Holets, A. (2021). Vnutrishnia polityka Respubliky Polshcha v otsynsi ZMI Ukrainy: zakonodavchi novelty opodatkovannia reklamy. Proceedings of the I International Scientific Online Conference: *Informatsiina hihiiena yak napriam natsionalnoi bezpeky*, pp. 76–80. Lutsk [in Ukrainian].

Hulai, V., & Maksymets, V. (2019). Ukrainyskyi kontekst vyborchokh kampanii u Polshchi 2019 roku do Yevropeiskoho parlamentu ta Seimu y Senatu. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 12, 88–96 [in Ukrainian].

Marchuk, M. I. (2020). Derzhavnyi lad Respubliky Polshcha [State system of the Republic of Poland] (*Doctor's thesis*). Kharkiv. Retrieved from http://elar.naiuu.kiev.ua/bitstream/123456789/17639/5/dyser_marchuk.pdf [in Ukrainian].

Mocny finisz w PKW. Komitety zdążyły zgłosić 19 kandydatów z zebranymi podpisami na prezydenta RP. (2020, Marzec 27). *wPolityce.pl*. Retrieved from <https://wpolityce.pl/polityka/493145-mocny-finish-w-pkw-19-kandydatow-na-prezydenta-rp> [in Polish].

Najnowszy sondaż prezydencki: Duda liderem, notowania Kidawy-Błońskiej mocno w górę. Retrieved from <https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-wybory-prezydenckie2020/najnowsze-fakty/news-najnowszy-sondaz-prezydencki-duda-liderem-notowania-kidawy-b,nId,4318508> [in Polish].

Najnowszy sondaż. PiS z poważną konkurencją. Retrieved from <https://www.wnp.pl/parlamentarny/sondaze/najnowszy-sondaz-pis-z-powazna-konkurencja,899.html> [in Polish].

Nowy sondaż prezydencki: Duda miażdży Kidawę. Druga tura nie będzie potrzebna. (2020, Marzec 26). *Super express*. Retrieved from <http://www.se.pl/wiadomosci/polityka/koronawirus-szukajacy-sondaz-to-dlatego-pis-chce-wyborow-prezydenckich-2020-w-maju-aa-6MtB-Ujp6-BpAZ.html> [in Polish].

Polacy bardzo pozytywnie o pomysle tzw. tarczy antykryzysowej. O projekcie słyszało niemal 2/3 badanych. (2020, Marzec 26). *wPolityce.pl*. Retrieved from <https://wpolityce.pl/polityka/493118-polacy-bardzo-pozytywnie-o-pomysle-tarczy-antykryzysowej> [in Polish].

Polacy ocenili postawę opozycji ws. epidemii koronawirusa. Retrieved from <http://dorzeczy.pl/kraj/133569/koronawirus-polacy-ocenili-postawe-opozycji.html> [in Polish].

Rad, T. Novi zminy do Vyborchoho kodeksu v Polshchi: wybory prezydenta vidbudutsia u travni y vyklichno poshtoiu. Retrieved from <https://www.oporaua.org/article/vybory/19805-novi-zmini-do-viborchogo-kodeksu-v-polshchi-vibori-prezidenta-vidbudutsia-u-travni-i-vyklichno-poshtoiu> [in Ukrainian].

Sondaż parlamentarny – maj 2021. Retrieved from <https://stanpolityki.pl/sondaz-parlamentarny-maj-2021-ibsp-dla-stanpolityki-pl/>

Sondaż prezydencki dla DoRzeczy.pl: Andrzej Duda wciąż prowadzi, ale traci. Kto zyskuje? (2020, Luty 15). *DoRzeczy*. Retrieved from <https://www.dorzeczy.pl/sondaz/129727/sondaz-prezydencki-dla-dorzeczypl-andrzej-duda-wciaz-prowadzi-ale-traci-kto-zyskuje.htm> [in Polish].

Sondaż. Niewielka przewaga Dudy nad Hołownią w ewentualnej drugiej turze. (2020, Styczeń 30). *Wprost*. Retrieved from <https://www.wprost.pl/wybory-prezydenckie-2020/sondaze/10293940/sondaz-niewielka-przewaga-dudy-nad-holownia-w-ewentualnej-drugiej-turze.html> [in Polish].

Szcześniak, A. (2020, Marzec 12). Opozycja wycofa się z wyborów prezydenckich? Pytamy i nieoficjalnie słyszymy, że to możliwe. *Oko.press*. Retrieved from <https://oko.press/opozycja-wycofa-sie-z-wyborow-prezydenckich/> [in Polish].

Wybory v umovakh pandemii: mizhnarodnyi dosvid i rekomendatsii dlia Ukrainy. Retrieved from <https://bit.ly/3JzHDw9> [in Ukrainian].

Wyniki głosowania w pierwszej turze. *Państwowa Komisja Wyborcza*. Retrieved from <https://prezydent20200628.pkw.gov.pl/prezydent20200628/pl/frekwencja/1/Koniec/pl> [in Polish].

Yavorska, H. M. Vplyv pandemii COVID-19 na wybory v Yevropi ta u sviti. Retrieved from <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-06/vplyv-covid-na-vybory-v-sviti-ta-evropi.pdf> [in Ukrainian].

Zaremba, J. (2020, Marzec 20). Koronawirus w Polsce. Polacy chcą przełożenia wyborów? Nowy sondaż. *Wiadomosci*. Retrieved from <https://wiadomosci.radiozet.pl/Polska/Polityka/Koronawirus-w-Polsce.-Sondaz-dla-SE-70-procent-Polakow-chce-przełożenia-wyborow> [in Polish].

Vasyl HULAI

*Doctor of Political Sciences, Professor
Head of the Department of International Information
Lviv Polytechnic National University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7609-7967>
e-mail: Vasyl.V.Hulai@LPNU.UA*

Nataliia DMYTRYSHYN

*PhD (Political Science)
Assistant at the Department of International Information
Lviv Polytechnic National University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6245-0547>
e-mail: nataliia.m.kolesnytska@lpnu.ua*

PRESIDENTAL CAMPAIGN OF 2020 IN THE REPUBLIC OF POLAND

For the first time in the Ukrainian historical and political scientific discourse, the preconditions, course, results, and consequences of the Republic of Poland President elections in 2020 are analyzed.

The authors propose a retrospective of the 2020 presidential campaign in Poland, which goes beyond the established in a large part of the domestic media and experts from the previous political regime in Ukraine, representing the «good» candidate from the opposition «Civic Coalition» M. Kidawa-Błońska / R. Trzaskowski and the «bad» President of Poland and a new term candidate, A. Duda, from the pro-government party «Law and Justice».

The main focus is on the course of the presidential campaign, in particular, through the comparison of the dynamics of Poles' electoral sympathies and opinion polls of various structures during February-June last year.

The impact of the COVID-2019 pandemic on the course of the election process, in general, and changes in Polish legislation and among candidates for the highest public office are considered separately, which was observed at the final stage of the 2020 presidential campaign in Poland.

To sum up, the Polish political elections of 2020 entered the recent political history of the country during the pandemic period as the first national elections that were initially postponed due to the threat of coronavirus; nevertheless, voting during serious quarantine measures in the projected first round took place at polling stations, and in two communes in the south-west, voting became possible only in the so-called correspondence method.

The number of votes cast for both candidates in the second round was 20,458.9 thousand, which is 10,334.5 thousand more than in the first round. Even though the new candidate from the «Civil Coalition», R. Trzaskowski, was almost 2,910.8 thousand votes ahead of his rival in the calculations of the increase in the number of voters between the first and second rounds, he did not defeat A. Duda. With a slight advantage (422.3 thousand) the last-mentioned was re-elected for a new term.

Focusing on the results of the voting and the results of the elections for the Polish political system in the coming years, it is first worth noting the devastating defeat of the nominees from the PSP and the «Livytsi». Secondly, in the background of the collapse of the left and center-left candidates, the obvious success is the result of the right-conservative K. Bosak, which, however, will have to compete in the coming years with other leaders of the «Confederation» for leadership on the far right flank of Polish politics, in particular, in the context of possible early parliamentary elections.

Further research should continue the study of the issue of the permanent political crisis in the pro-government camp of the United Right and the growing political weight of the «bronze» winner of the first round of voting on June 28, 2020, Sz. Hołownia and his movement «Poland-2050».

Keywords: Poland, presidential elections, A. Duda, political parties, COVID-2019 pandemic.

ІСТОРИОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК [94–051(477.83-25):821.161.2–94]

DOI: 10.33402/ur.2021-14-277-292

Ірина МИХАЙЛІВ

аспірант кафедри новітньої історії

України імені Михайла Грушевського

Львівського національного університету

імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1485-0394>

e-mail: mykhailiviryna@gmail.com

«ОБРАВШИ ШЛЯХ ІСТОРИКА, НІКОЛИ НЕ СХОДИВ З НЬОГО»: СПОГАДИ ЛЬВІВСЬКИХ ІСТОРИКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ЇХНЬОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Проаналізовано спогади групи львівських істориків (професійне становлення яких відбувалося у Львівському університеті в другій половині ХХ ст.) як джерело до їхньої професійної діяльності, враховуючи вплив соціокультурних процесів ХХ–ХХІ ст. Ці спогади видано або оприлюднено як матеріали інтерв'ю вже в незалежній Україні. У спогадах виділено такі змістові лінії: формування світогляду та вибір професії, навчання і вивчення історії, університетське середовище, історик і радянська влада (реалізація, комунікації), приватний простір, самооцінка, а також сучасність та образ майбутнього. З'ясовано, що у своїх спогадах автори-історики здебільшого відтворюють історію власного професійного становлення, адже не позбавляються «фахової» стилістики – бажання наголосити на тому, що може стосуватися історії (Львівського університету, його інтелектуального та наукового середовища), бути використаним як джерело дослідження; натомість менше уваги приділяють питанням підпорядкування системі, травматичному досвіду, приватному простору, особистим помилкам і переживанням. Зважаючи на особливості періоду написання спогадів, їхню мету та функції, з'ясовано, що в незалежній Україні такі спогади є пошуком опор, смислів, відповідей на актуальні питання сучасності, вони містять чітко виражений історико-національний аспект, прагнення привернути увагу до питання патріотизму, написані передусім для молодого покоління дослідників-істориків, що розкриває їхнє виховне і соціокультурне значення. Зауважено, що автори, мислячи категоріями минулого, у своїх рекомендаціях повертаються до старих методів, трактуючи їх на інший лад, не дослухаючись до ідей змінності і тимчасовості в сучасному світі. Критично проаналізовано зміст спогадів, відтворено деякі особливості професійного життя і побуту, внутрішнього світу історика другої половини ХХ – початку ХХІ ст. У дослідженні використано біографічний, контекстуальний, порівняльний методи.

Ключові слова: спогади, історики, Львівський університет.

Пам'ять є здатністю творити індивідуальне, особисте минуле. Навіть коли значна частина життя підлягає соціалізації й розділена з іншими, пам'ять – це те,

що вирізняє людей. Під впливом державотворних і націєтворних процесів ХХ–ХХІ ст. виникла потреба в аналізі індивідуальних практик у формуванні національних ідентичностей. У світовій гуманітаристиці в останні десятиліття актуалізувалася проблема пам'яті, популярності набула «література факту»: спогади, мемуари, біографії, свідчення, щоденники. В незалежній Україні інтерес до написання і читання спогадової літератури відновився насамперед тому, що вона давала змогу ментально порвати з радянською традицією, оживити минуле індивідуально-людським досвідом, розширити джерельну базу історичних досліджень. Актуальні питання сучасного покоління почали зів'язувати з досвідом попередників, щоб через призму тодішніх подій віднайти перспективи розвитку сучасної держави.

У світовій гуманітаристиці з кінця ХХ ст. проводять наукові розвідки, присвячені спогадам як інструментам пам'яті. Серед таких значущих праць можна назвати дослідження А. Бергсона, М. Хальбвакса¹, П. Нора, Я. Ассмана², П. Рікера. З українських дослідників у сфері мемуаристики працюють С. Білокінь³, І. Войцехівська⁴, Н. Любовець⁵. В історіографії звертають увагу на спогади здебільшого як на джерело інформації про ту чи ту подію, а не розглядають їх як окреме соціокультурне явище. Дослідженню постатей істориків, висвітленню таких тем, як «історик в радянський час», «історик і суспільство», «історик і влада», присвячені праці А. Портнова⁶, С. Водотики⁷, В. Смолія⁸. У більшості цих досліджень ідеться про покоління істориків 1920–1930-х років, натомість менша увага звернута на істориків, професійна реалізація яких припала на другу половину ХХ ст. Життєві долі і професійне становлення істориків сьогодні є предметом зацікавлення деяких авторів, зокрема Я. Федорук видав книгу, присвячену Я. Дашкевичу, «На перехресті століть: Ярослав Дашкевич та його професійне оточення»⁹.

Мета цієї статті – дослідити спогади львівських істориків як джерело до їхньої професійної діяльності, враховуючи вплив соціокультурних процесів ХХ–ХХІ ст.;

¹ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с франц. С. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.

² Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.

³ Білокінь С. І. Из старого листування (Віктор Олександрович Романовський, 1890–1971). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2004. № 11. С. 84–98.

⁴ Войцехівська І. Н. Мемуаристика. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6. С. 608–611.

⁵ Любовець Н. І. Українські мемуари в сучасному інформаційному просторі. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2013. Вип. 37. С. 602–615.

⁶ Портнов А. В. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ: Критика. 2011. 231 с.

⁷ Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: монографія. Херсон, 2006. 335 с.

⁸ Історик і влада: кол. моногр. / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2016. 543 с.

⁹ Федорук Я. О. Ярослав Дашкевич та історичне середовище. Київ: Критика, 2017. 232 с.

виділити й проаналізувати змістові лінії у спогадах. Джерельною базою нарисували опубліковані спогади та матеріали інтерв'ю групи львівських істориків: Ярослава Ісаєвича (1936–2010), Миколи Крикуна (нар. 1932), Володимира Чорнія (1931–2018), Степана Макарчука (1930–2014), Костянтина Кондратюка (1944), Юрія Сливки (1930–2017), Ярослава Дашкевича (1926–2010), Івана Патера (1948). Це генерація західноукраїнських науковців, професійне становлення яких відбувалося у Львівському університеті в радянську епоху і які шукали можливості для творчої діяльності в умовах політичних обмежень. Їхні спогади є важливим джерелом для вивчення історичної науки в Україні в другій половині ХХ ст.

Названі особи були представниками покоління 1930–1940-х років народження, тобто їхнє дитинство та юність припали на події Другої світової війни й злидні перших повоєнних років. Більшість з них походила зі сільських освічених родин або селянських сімей, які прагнули освіти для своїх дітей. Тому після закінчення школи вони вступали на навчання до університету. Для вихідців із західних областей України мрією було навчатися у Львівському університеті. З цим університетом був пов'язаний і їхній життєвий шлях як науковців і викладачів. Чи не кожен з них мав за собою учнів – майбутніх науковців. За час своєї реалізації більшість з цих істориків обирала теми дослідження, які стосувались давніх періодів (XV–XVI ст.), окремих аспектів соціально-економічної історії, намагаючись уникати тематик ХХ ст., складних політичних та етнічних питань. У такий спосіб, як можна визначити, історики старались зменшувати можливість наразитись на небезпеку з боку владних структур. Втім, цілком обмежитись від впливу політики не вдавалось, як і дотримуватись об'єктивності в роботі. Це відображалось і на життєвих долях науковців. Так чи так, кожен з них зумів зробити свій внесок в історичну науку.

Спогади (мемуари) розуміємо як систематичні чи фрагментарні записи особистості про події минулого, в яких вона брала участь чи була очевидцем¹⁰. Авторами спогадів стають люди, які бажають відтворити події минулого, дати їм свою оцінку з позицій теперішнього, серед них сучасні письменники, митці, вчені. Спогади підлягають підходам критичного дослідження, зважаючи на такі особливості, як суб'єктивність інтерпретацій, зумовлена бажанням кожного автора виправдати свою позицію чи дії в минулому; наявність деякого вимислу, який компенсує втрачені в пам'яті конкретні деталі чи причинні зв'язки¹¹. Пам'ять є головним джерелом спогадів. Зазначимо, що функції автобіографічної пам'яті характеризуються передачею унікального досвіду новому поколінню, передбаченням поведінки людей за аналогією з подіями свого життя, оцінкою власної діяльності, формуванням «Я-концепції»¹². Ці категорії є важливими в ході дослідження змістових ліній спогадів.

Привабливість дослідження спогадів істориків пов'язана з тим, що вони є явищем досить специфічним, враховуючи їхню «фахову стилістику»: історики звично

¹⁰ Ясь О. В. Мемуари. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. С. 604–608.

¹¹ Олесницький Є. Г. *Сторінки з мого життя / упоряд.: М. М. Мудрий, Б. О. Савчик, О. Г. Аркуша*. Львів: Медицина і право, 2011. С. 8.

¹² Нуркова В. В. *Свершенное продолжается: Психология автобиографической памяти личности: монография*. Москва, 2000. С. 65.

звертались до пам'яті як до джерела свого дослідження, професійно відтворюючи картини минулого і дотримуючись об'єктивності, а спогади дають змогу історика розкрити «власний простір переживання» історичних подій, суб'єктивність, життєвий досвід – те, що зазвичай приховується. Зрештою, досягти суб'єктивності не завжди вдається, адже історія формує історика не менше, ніж історик формує історію¹³. Тож у спогадах істориків можна виділити такі особливості: порушення межі між об'єктивністю і суб'єктивністю у формулюванні суджень, спрямування на окрему цільову аудиторію, дотримання хронологічних послідовностей з метою їхнього майбутнього використання як історичного джерела. Для істориків це намагання подати до уваги події, про які не згадують на сторінках історичних монографій, втілити позиції власного досвіду, спираючись на знання минулого, орієнтуючись на напрямок повчальності історії. Спогади є дещо закритими в питаннях особистого життя, особистої оцінки, у підведенні підсумків і висновків. Певною мірою це ще одна спроба подання минулого (історії), тільки в новій формі – неформальній і безпосередній.

Феномен радянської історичної науки був унікальним з погляду історії, адже «комунізація» історії призвела до того, що вона перестала бути наукою в класичному розумінні слова, а набула ознак слухняної служниці режиму та інтерпретатора його політики¹⁴. Витвором такої репресивної системи науки став особливий тип радянського історика. Основними рисами його були інтелектуальна пасивність, безініціативність, автоматизми мислення, внутрішня самоцензура. В період незалежності сформувалась нова модель української історичної науки, а відтак і зміна у стосунках історика з владою. Після розпаду СРСР у незалежній Україні встановилася відносна свобода творчості. Сучасний український історик не відчуває колишнього ідеологічного чи адміністративного тиску, має відчуття відповідальності за свої дії і слова в умовах нового трактування минулого. Набуває більшого значення й бажання істориків освоїти нову місію – стати з'єднувальною ланкою між минулим і майбутнім, з'ясувати, що взяти з минулого для зміцнення майбутнього¹⁵. Можливість віднайти в минулому відповідь на запити сучасників стає однією з причин написання спогадів істориками. Формування свідомості авторів у двох колізіях – радянській і пострадянській – створює певну внутрішню суперечність, а звідси й особливість суджень та оцінок у їхніх спогадах.

Як літературні твори спогади слугують певній ключовій ідеї, це можна простежити вже у назві збірок. Спогади С. Макарчука мають назву «Побачене, почуте, пережите», М. Крикуна містять три підрозділи: «Мої дитячі літа», «Мої юнацькі літа», «Мої наукові пошуки». Здебільшого такі спогади передаватимуть особливості життєвого становлення, власної долі. Назва спогадів С. Макарчука («Побачене, почуте, пережите») водночас звучить як рядок з вірша, відображаючи поетичний хист

¹³ Киридон А. М. Історик в культурній топографії пам'яті. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2012. Вип. 10. С. 83.

¹⁴ Історик і Влада. С. 5–7.

¹⁵ Богдашина О. М. Історик та влада: сюжети, міркування та застереження. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2016. Вип. 15. С. 51.

автора¹⁶. Спогади К. Кондратюка називаються «Спогади і роздуми історика», що вказує на важливість для автора його професійного становлення, виконання свого професійного обов'язку. Підрозділ спогадів М. Крикуна «Мої наукові пошуки» можна розглядати як своєрідне джерело до методики і методології історичного дослідження для майбутніх науковців. Багато спогадів видано в рубриках «In memotiam» у пам'ять про видатних львівських істориків, зокрема Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича.

У дослідженні спогадів істориків варто виділити такі окремі змістові лінії, як формування світогляду, вибір професії, навчання і вивчення історії, університетське середовище, історик і радянські норми, приватний простір, самооцінка, плани та прогнози на майбутнє.

Формування світогляду і вибір професії. Зміст мемуарів починається з опису подій дитинства, що розкривають першооснови формування світогляду істориків. На формування світогляду зазвичай впливає сім'я історика, місце проживання. Умови, в яких проведені дитячі роки, залишають слід у подальшій діяльності людини. Вищезгадані постаті є вихідцями із західноукраїнських регіонів, здебільшого сіл Львівщини, Тернопільщини, Рівненщини, Житомирщини. Важливу роль відігравав батьківський життєвий досвід і цінності, зокрема, як вказує Я. Ісаєвич, сім'я створила уявлення про середовища інтелігентів: «Саме завдяки батькам і їх нечисленним друзям я зміг хоч трохи пізнати ментальність інтелігентів їхнього покоління, людей обов'язку і честі, непримиренних до цинічного кар'єризму і хабарництва»¹⁷. Хоча автори відзначають вагому роль сім'ї у формуванні світогляду, втім, варто виокремити й багато інших впливів і зазначити, що світогляд зазнавав змін вже й у зрілому віці, формуючись під впливом зовнішніх обставин. Залежно від часу народження історики драматично переживають певні події: Другу світову війну, підпільний рух, масові репресії, що стають основою формування не лише патріотизму, а й постійного страху за майбутнє, відчуття несправедливості. Про сильний емоційний сплеск, пов'язаний з цими подіями, свідчать такі слова автора: «Коли вступили німці, мені йшов 12-ий рік. Щось то мене зачепило. Став писати вірші та все патріотичні. Списав цілий зошит»¹⁸.

На той час вибір професії історика потребував високого рівня готовності і не завжди був цілком свідомим, адже молоді люди мали загальноприйняті уявлення, що науковець є об'єктивним. Та на початок 1950-х років історія дедалі більше втрачала статус науки як об'єктивного знання і ставала певною моделлю поведінки, що передбачала готовність до компромісів з владою. Перші бажання і амбіції стати істориком формувалися з гуманітарних нахилів, через відмінне навчання в школі, вчителів, в яких учні вбачали своїх наставників (С. Макарчук);

¹⁶ Тарнавський Р. Спогади професора Степана Арсентійовича Макарчука як джерело до вивчення народної культури волинян. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. праць. Львів, 2015. Вип. 16. С. 91.

¹⁷ Ісаєвич Я. Д. Pro domo mea. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 14.

¹⁸ Макарчук С. А. Побачене, почуте, пережите: мемуарні мініатюри / ред. Р. Тарнавський. Київ: Атіка, 2015. С. 15.

професійному вибору передували й історичні книги (В. Чорній¹⁹). Деякі автори згадують, що бажання стати істориком сформувалось у юнацькі роки як відповідь на критичне бачення дійсності. Зокрема, критичне ставлення до офіційного слова виробили іноземні радіопередачі, які передавали інформацію про наукове життя діаспори, пропагували свободу й демократичні цінності (Я. Ісаєвич²⁰). Можна визначити, що тут прагнення «зрозуміти» теперішнє і минуле спричиняло не тільки життєву, а й професійну допитливість та позицію. Це зумовлювало бажання стати об'єктивним, професійним істориком («Коли вирішував стати істориком, думав, що обов'язок вченого бути максимально об'єктивним і до цього зводиться його роль»²¹), що на той час не відповідало цінностям радянського історика. Виконання свого професійного обов'язку історики розуміли як гідну відповідь на виклики, що постали перед суспільством в умовах радянського часу. Втім, складність професії і її заангажованість автори починали розуміти ще при вступі на історичний факультет. Зрештою, в подальшому багато істориків розуміли й те, що історичний факультет був добрим початком, аби зробити кар'єру (кузнею кадрів для райкомів та обкомів партії чи органів радянської влади). Стати науковцем передбачало активну підтримку панівного режиму, підтасовку історичних фактів на користь влади. Навіть обережна критика часто демонструвала формальну лояльність до тодішнього політичного режиму²². Попри те, що у спогадах автори наголошують на об'єктивності історика, можливостях суспільної місії (діяльність історика на благо народу), важко заперечити і розуміння ними певного пристосування, яке передбачала професія – так званого прийняття «правил гри» радянської влади. Можна припустити, що ідея соціальної місії історика нав'язана умовами написання спогадів (XXI століття, незалежність України) і зумовлює окремих історико-національний аспект української мемуаристики, виданої в сучасній Україні.

Навчання і вивчення історії. Осередком становлення наукової діяльності істориків став Львівський державний університет імені Івана Франка. Автори роблять університет одним з головних персонажів своїх роздумів. Освоєння нового місця навчання починалось, вочевидь, з міста – тогочасний Львів вихідці з сільської місцевості сприймали як щось нове, перспективне, але зрештою сіре й метушливе, навіть неприязне: «Зі Львова запам'яталась риба тріска, пам'ятник Яну Собеському на центральному проспекті, трамваї, вистава у цирку під відкритим небом на тому місці, де нині стоїть готель «Львів». Інші враження – сірі. Кидалась у вічі й невпинна поспішність усіх людей: коли сідали у трамваї, перебігали вулицю, заходили до магазинів»²³. Зрештою, вступ на історичний факультет (зважаючи на

¹⁹ Чорній В. П. Автобіографічні нотатки. *Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали*. Львів, 2002. С. 255.

²⁰ Зайцев Ю. Д., Ісаєвич Я. Д. Розмова про недавнє минуле. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 907.

²¹ Там само.

²² Богдашина О. М. Історик та влада: сюжети, міркування та застереження. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2016. Вип. 15. С. 43–54.

²³ Макарчук С. А. Побачене, почуте, пережите... С. 53.

його зідеологізованість і офіціоз), який не легко давався, студенти теж сприймали як щось важливе і перспективне.

Як видно зі спогадів, з моменту вступу історики вважають університет невід'ємною частиною свого життя, а себе частиною цього середовища. Попри це, навчання в університеті не виправдовувало надій молодих науковців, що автори й визнають у своїх спогадах. Навчальні програми університету, його внутрішнє життя почали активно радянлізувати. Наука історія як культурна традиція втрачала свою значущість, професійну діяльність історика визначали й спрямовували над-професійні чинники, як-то політика, ідеологія, ініціативи, директиви партійно-державних структур та комуністичних лідерів²⁴. Серед обов'язкових ідеологічних вимог у процесі навчання історики виокремлюють: «відвідування лекцій», «конспектування творів Леніна», «постанов партійних з'їздів». Як відомо, на факультеті, крім ідеологічних дисциплін, викладали історію первісного суспільства, історію Греції і Риму, історію стародавнього світу, історію середніх віків, історію нового і новітнього часу зарубіжних країн, історію СРСР та УРСР, втім, багато уваги приділяли саме історії Російської комуністичної партії. Все це змінило уявлення студентів про обсяг та завдання університетської освіти. Зокрема, Я. Ісаєвич згадує повоєнне становлення вишів як суміш культурних традицій: «Університет був якимсь складним конгломератом того, що можна було назвати пережитком колишньої освітньої системи та залишками колишнього старогалицького суспільства, з виявами неуктства – або нахабно-агресивного, або симпатичного і щирого, але тим не менш примітивного»²⁵. Зрозуміло, це призводило до перших розчарувань істориків, та все ж сприймалось як належне. Натомість на них негативно впливала на молодих істориків постійна атмосфера тривожності та напруженості: студенти мали приховувати інформацію про своїх родичів, щоб не бути звинуваченими в буржуазному націоналізмі, остерігатись доносів з боку інших студентів.

Невиправдані уявлення стосувалися й вибору теми наукового дослідження. Здебільшого треба було працювати з тим, «що дають». Заняття темою з історії України могло звузити амбіції професійної реалізації, часто загрожувало обмеженням якоюсь вузькою сферою соціально-економічної історії і не вважалось перспективним серед студентів. Справді, негативними умовами наукової роботи в радянський період були, зокрема: вузька спеціалізація тем, вимога наявності у назвах досліджень, а також у їхній текстовій частині ідеологічних кліше, примусова прив'язка всіх історичних досліджень до марксистської концепції зміни суспільно-економічних формацій²⁶. Цим можна пояснити і так званий «уход» частини науковців в археологію та інші спеціальні історичні дисципліни, що давало трохи

²⁴ Портнов А. В. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. Київ: Критика, 2011. С. 228.

²⁵ Ісаєвич Я. Д. Pro domo mea. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 16.

²⁶ Шуст Р. М., Тарнавський Р. Б. Історична наука у Львівському університеті: 350 років розвитку. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2013. С. 26.

більшу свободу творчості²⁷ і можливість дистанціюватись від історії ХХ ст., бо її проблеми були найбільш ідеологізовані та підлягали політичній кон'юктурі. Типово, що, навіть обравши потрібну тему, історики зазвичай дотримувались її вузької спеціалізації, вдовольнялись розробкою окремих конкретних сюжетів без широких узагальнень, бо там, де починались узагальнення, було місце й ідеології.

Як видно зі спогадів, доволі важкими видавались і побутові труднощі позальвівських студентів («Жив на одну стипендію, що, звичайно, сильно обмежувало можливості молодого людини до творчої праці і користування благами життя»²⁸). Важливого значення на цьому етапі набуло відчуття солідарності й підтримки. Позитивом навчання в університеті стала участь в художній самодіяльності, організуванні вільного часу: екскурсії, практики, концерти, літературні вечори, зустрічі однодумців. Ю. Сливка, зокрема, великого значення надає колективу молодих науковців, що збирались у гуртожитку (чому здебільшого присвячено його спогади), їхні зустрічі не переходили відому межу, не були антирадянськими²⁹. Співпраця однодумців за період навчання в університеті сприяла особистій консолідації, відчуттю підтримки. Органічною частиною життя західного регіону України залишалось масове самодіяльне мистецтво. Фольклорно-етнографічний ансамбль «Черемош» став можливістю творчої реалізації для І. Патера. Певною мірою розповідь про кола своїх однодумців викликає в авторів бажання надати цим спогадам національно-патріотичного забарвлення, підкреслити свій хоч невеличкий внесок у побудову Української держави («Ми прагнули зберегти, підтримувати і відроджувати наші традиції, хоч трохи розворушити ще повністю не зламний, загнаний в ідеологічні шори люд, намагались подальшою працею покласти свою цеглинку у відбудову нашого Українського Дому»³⁰). Як ми вже зазначали, це створює деякий аспект виправдання, притаманний українській мемуаристиці сучасного періоду. У спогадах присутнє почуття ностальгії не лише за колишніми студентськими роками, періодом юності, а й за колективізмом, відчуттям солідарності, які впливали на майбутнє становлення.

Університетське середовище. У спогадах порушено питання ставлення до викладачів, особистих взаємин. Університетське середовище з самого початку навчання формувалося з викладачів, наукових керівників, які закладали основи наукового світогляду молодого людини. Більшість викладачів власне історичних кафедр у 1951–1956 рр. становили вихованці радянської школи, яких в перші повоєнні роки ЦК Компартії та Народний комісаріат освіти УРСР спрямували на роботу до Львівського університету, або ж науковці зі східних областей України чи з Росії, що опинилися у Львові після закінчення війни і самостійно влаштувалися на роботу в університет. У навчально-виховній, науковій, а також в

²⁷ Богдашина О. М. Історик та влада: сюжети... С. 50.

²⁸ Макарчук С. А. Побачене, почуте, пережите... С. 135.

²⁹ Сливка Ю. Ю. Неакадемічні розмови на Академічній. Спогади. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 7: Збірник на пошану професора Юрія Сливки. С. 90.

³⁰ Патер І. Г. «Черемоша рідні хвилі...» (фрагменти споминів зі студентських літ). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. С. 32.

управлінсько-адміністративній роботі їм належали всі провідні позиції. Натомість вихідців із місцевого галицького населення серед викладачів історичного факультету у 1951–1956 рр. було лише декілька³¹. Особливою повагою в тодішніх студентів серед «викладачів-східняків» користувався Д. Похилевич, завідувач кафедри історії південних і західних слов'ян, серед викладачів-галичан – Я. Кісь, який працював на кафедрі історії УРСР, був науковим керівником М. Крикуна. Іван Крип'якевич також мав великий вплив на молодих науковців, які потрапляли до очолюваного ним академічного Інституту суспільних наук (Я. Ісаєвич). Зрештою, деякі історики відверто зазначають, що передусім у знайомстві з викладачами було важливо відкрити в них «щось незвичне, нове у зіставленні із шкільними вчителями», а взаємна довіра сприяла вдалій співпраці. У спогадах історики звертають увагу на такі важливі якості викладачів, як: лекторський хист, доброзичливість, авторитетність, оригінальність подачі матеріалу, манера спілкування, ораторський талент, повага оточення, ерудованість. Зважаючи на період написання спогадів (незалежність України), ще однією характеристикою, яка виявляє вже сьогодні прихильність студентів до викладачів, є об'єктивність у поданні матеріалу, зокрема «антирадянського підтексту» («не наголошував, як це робили деякі інші викладачі, яке то велике значення мають знання з історії СРСР та якою є роль СРСР» (С. Макарчук про Г. Гербільського³²)). У спогадах звернуто увагу на високі професійні якості викладачів і вдалу співпрацю. Тут йдеться не просто про правила наукової етики чи манери поведінки, а й відчуття авторами групової ідентичності, належності до єдиної спільноти, перейняття настанов і поведінки своїх вчителів, бажання показати цінності, які побутували серед наукової спільноти тих часів³³.

Водночас у спогадах немало згадок про багатьох університетських товаришів (зокрема у К. Кондратюка і С. Макарчука). Опис здебільшого позитивних моментів університетського середовища можна пояснити тим, що спогади пишуть не лише для майбутніх поколінь, а й для колег-істориків, з якими вдалось співпрацювати, а також віком авторів: мемуари складають у дорослому, а то й похилому віці, маючи на меті передати досвід і знання молодшим поколінням, часто в них ідеалізують час навчання і тодішнє оточення, ностальгують за молодістю.

Історик і радянська влада. Реалізація. Комунікації. У радянський період важливим завданням для істориків залишалось не загубитися у просторі життєвих орієнтирів, власних прагнень і межах дозволеного. Історики не надто відверто зізнаються у спогадах про готовність до компромісу з правилами режиму. Про так звану лояльність до режиму може свідчити й обережна критика чи так звана «порядність», про яку згадують автори («Чи любили ми, чи ненавиділи радянську владу, але у звичайних життєвих, зокрема й службових справах, намагалися бути

³¹ Шуст Р. М., Тарнавський Р. Б. Історична наука у Львівському університеті... С. 26.

³² Макарчук С. А. З професором Григорієм Гербільським серед істориків Львівського університету. Спогад. 1951–1956 і 1973–1977 роки. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Львів, 2012. Вип. 15. С. 284.

³³ Леонтьєва О. Б. Мемуари істориків на переломі епох: личностная рефлексия, профессиональная идентичность. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. Самара: Самарський науковий центр, 2016. Т. 18. № 6. С. 143.

щодо неї порядними»³⁴). Зрештою, не можна заперечити, що умови того режиму історики бажали використати для власної самореалізації, успішної кар'єри з можливістю змінити її в майбутньому («Відповідь була – через освіту добитись важливого посадового становища в радянській системі, і якщо ту систему неможливо повалити, її механізм слід використовувати для того, щоб працювати для української справи, народу»³⁵). Нерідко історикам потрібно було відходити від об'єктивних закономірностей історії, спиратися не лише на свої критерії істини, а це призводило до порушення власних життєвих цінностей, відступу від власного сумління, деформації сприйняття понять «людського» й «офіційного».

У радянській системі історик завжди опинявся перед вибором: компроміс з офіційною ідеологією чи відстоювання власної позиції. Після закінчення університету істориків часто спрямовували на роботу вчителями, декому долею «щасливого випадку» вдавалось працювати в університеті і вступити в аспірантуру. Зрештою, ті, хто не міг вступити в аспірантуру, продовжували свою реалізацію в інших установах, зокрема в Інституті суспільних наук. У спогадах його позитивно описують як «острівця нонконформізму» для науковців («Тут партійний диктат теж діяв, але, в силу різних причин, був більш делікатним»³⁶), хоча тоді ця установа не була багатопрофільною³⁷. Натомість гарантій захисту дисертації було дуже мало, успіх не залежав від потенційного таланту історика, а від багатьох здебільшого політичних чинників: тематики дослідження, членства в комуністичній партії. Я. Ісаєвич зміг захиститись без членства в комуністичній партії.

Становище радянського історика розкривають сюжети, що описують ситуації особистого і професійного випробування: обмеження, цензура, перевірки й заборони у процесі проведення досліджень. За публікацію статті, яка не відповідала догмам тодішньої історичної науки, гостро критикували. Зокрема, редколегія проти діяла публікації статті М. Крикуна про поділ Брацлавського воєводства XVI–XVII ст., покликаючись на небезпечність висвітлення теми міждержавних кордонів на українських землях. Штучна ізоляція від світового наукового товариства, обмежений доступ до архівів – все це призводило до зниження рівня наукових праць істориків. Зрештою, можна однозначно стверджувати, що радянська влада породила в істориках страх, особисту невпевненість, обережність, скептицизм.

Спогади істориків стають вдалим джерелом для дослідження комунікаційних практик: поїздки за кордон, спілкування з зовнішнім світом. Ізольованість від некомуністичного світу компенсували контакти з країнами «соцтабору», передусім Польщею. Поїздки за кордон, зрештою, були рідкістю і залежали від власного рівня наполегливості. Зокрема, це стосувалось поїздок в Польщу з метою збору архівних документів, відвідин бібліотек, налагодження персональних контактів.

³⁴ Макарчук С. А. Побачене, почуте, пережите... С. 31.

³⁵ Там само.

³⁶ Ісаєвич Я. Д. Pro domo mea... С. 21.

³⁷ Луцький О. Інститут суспільних наук АН УРСР у другій половині 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: пошуки нових орієнтирів. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2013. Вип. 23. С. 654.

Поїздка могла відбутися з дозволу Міністерства вищої освіти СРСР як відрядження, адже робота з новим видом джерел сприяла історичним дослідженням. Історики тут могли віднайти цінні наукові джерела, нові західні праці з питань методології та гуманітарних наук, діаспорні видання. М. Крикун згадує кілька відряджень до Кракова з науковими цілями, документи з архівів якого склали зміст його статті, що була опублікована в наукових записках Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склядовської³⁸. Публікація статей у польських чи болгарських виданнях давала нове поле розвитку: «А моєю першою статтею, яку я вважаю суто науковою, була публікація в болгарському журналі про 700-річчя Львова, ще коли я був студентом. Я їм послав, і вони надрукували. А от вже польською, то я сам написав статтю про юридики»³⁹. Польщу згадували і в контексті родинних зв'язків. Я. Ісаєвич описує спогади матері, яка працювала вчителем у Перемишлі. Бачення Польщі простежується у протиставленні, порівнянні з радянським режимом через пошук власних орієнтирів. Такі уявлення давали змогу бачити в Польщі уособлення близької, але водночас інакшої традиції, на противагу радянському режиму – приклад демократизму і лібералізації, взірць не тільки держави (політики), а й рівня розвитку суспільства, інтелектуального середовища. Дослідники зауважують, що Польща була чи не єдиною державою, де інтелігенція згуртовано протистояла системі. Чинниками такої сильної корпоративної солідарності виявилась розвинена елітарна, шляхетська самосвідомість польської інтелігенції, що сприймала себе духовним провідником нації, на відміну від української інтелігенції⁴⁰.

Приватний простір. Зі спогадів може скластися враження, що історики в юності нічим і не цікавилися, крім навчання та наукової роботи, та, вочевидь, не бракувало моментів закоханостей. Здебільшого спогади не висвітлюють питання особистого і сімейного життя, за винятком мемуарів К. Кондратюка. Більшої ваги, порівняно з особистим життям, у багатьох спогадах надано інформації про дитинство, батьків, які ставали першими наставниками у формуванні особистості авторів. Так чи так, за весь час професійного становлення історики відчували брак приватного простору. Позаяк талановитість у ті часи не зовсім цінували, історики шукали, де б виявити власну творчість та здібності, не боятись бути собою, відчувати повагу до власної особистості, і знаходили підтримку, взаєморозуміння в зібраннях однодумців, в гуртках і ансамблях. Історики не згадують про особисту самотність чи тривожність, які випливали з умов того часу, не згадують моментів особистих переживань, власної слабкості, адже багато з них болісно переживали неможливість відстоювати моральні цінності, зокрема й ті, які були прищеплені з дитинства.

Самооцінка. Загалом історики залишають відкритим питання оцінки своєї наукової діяльності, вказуючи, що її мірилом є кількість і якість написаних наукових праць. Але все ж досвід і знання, якими зумів поділитись науковець, дають підстави

³⁸ Крикун М. Г. Мої наукові пошуки. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2002. Вип. 37, ч. 1. С. 41.

³⁹ Ісаєвич Я. Д. «Я завжди люблю заперечувати». *Україна модерна.* 2010. Чис. 6 (17). С. 322.

⁴⁰ Портнов А. В. Наукове середовище і академічна культура в сучасній Україні. URL: <http://www.humanities.org.ua/projects.php> (дата звернення: 30.07.2020).

пишати собою: «Розумію, що за свої 84 роки міг зробити у цьому житті більше, ніж зробив: прочитав лекції, ніж виховав своїх дітей, ніж впливав на свідомість студентів, ніж написав статей і книжок. І все ж перелік майже з трьома десятками прізвищ тих, кого зробив українськими науковцями, чогось таки вартує. У кожному разі сам себе можу цим тішити»⁴¹. Певною мірою спогади є можливістю переглянути свою значущість і потрібність, підвести підсумки: «Радий, що серед істориків та етнологів маю добрих колег, серед яких почуваю себе ще потрібним суспільству»⁴². Для авторів спогади стають нагодою переглянути насамперед власну професійну діяльність, перевірити правильність обраного життєвого шляху, а також віддати шану власному поколінню.

Сучасність та образ майбутнього. Говорячи про сучасність та майбутнє, історики часто порівнюють минуле і теперішнє. Злам 1990-х років у багатьох спогадах представлений новою поворотною точкою. Як очевидці подій, автори згадують сам процес становлення незалежності, оптимістичні надії населення, власні не надто позитивні очікування. Як науковці, історики оцінюють сучасний стан з професійного погляду, зокрема через зміну умов наукової роботи. Позитивом визначають: доступність джерел, позбавлення ідеологічного впливу, свободу думки. Негативом – відставання країни з багатим потенціалом у всіх сферах, канонізовані міфи про минуле, відсутність міцної творчої інтелігенції, її політичної активності. Майбутнім поколінням рекомендують: подолати власну пасивність, прагнути свободи і насаги у творчості. Так, відповідальність за теперішнє і майбутнє вони перекладають на молоде покоління, тих, хто творить сучасну історію, для яких старше покоління істориків хотіло б стати моральними орієнтирами («Не виключено, що книжку мою будуть читати молоді люди, тому мені б дуже хотілося навчити їх правильно жити, працювати і при тому ще й гідно себе поводити»⁴³). З іншого боку, варто визнати, що й самі історики мали б більш активно захищати свободу своєї творчості та виявляти корпоративну солідарність, обмежувати вплив політики на власну творчість у сучасних умовах⁴⁴.

У спогадах автори ностальгують за часами, коли готові були діяти всупереч складним обставинам. Можливо, відчуття власних помилок за неспроможність свого покоління істориків бути політично активними, страх, почуття ностальгії призводять до того, що вони демонструють розгубленість перед сучасними викликами і творять не завжди оптимістичні висновки щодо майбутнього. Їхньою провідною рисою залишилась приватність і обережність у професії, особистому житті, навіть патріотизмі. Автори спогадів апелюють до колишніх часів, порівнюючи їх з теперішніми, що призводить до суперечності у зіставленні цих рекомендацій із сучасними запитами. Адже нині цілком інша ситуація, яка вимагає інших критеріїв оцінки. Тому спогади сучасних діячів, окрім пізнавального, мають ще й важливе виховне значення.

⁴¹ Макарчук С. А. Побачене, почуте, пережите... С. 156.

⁴² Там само. С. 189.

⁴³ Кондратюк К. К. Спомини і роздуми історика. Львів: Піраміда, 2014. С. 130.

⁴⁴ Богдашина О. М. Історик та влада: сюжети... С. 44.

“*In memoriam*”. Цінною групою мемуарів є так звані “*in memoriam*”, написані в пам’ять про відомих істориків. Серед таких можна виокремити велику кількість спогадів, присвячених Ярославу Дашкевичу. Здебільшого це спогади колег або учнів про своїх вчителів. Важливим елементом у пригадуванні вчителів є визнання наслідування принципів їхньої роботи, переймання від них життєвих настанов, вдячність за довіру та співпрацю. Автор спогадів І. Федорук згадує про своєрідну, притаманну Дашкевичу етичну чесність – непересічну для істориків радянського періоду. Зі спогадів автора дізнаємось про надзвичайну ретельність Я. Дашкевича у ставленні до адміністративних справ, його оригінальну манеру усного й тактовного рецензування текстів дослідників-початківців⁴⁵, динамічне балансування між романтичним, скептичним і почасти сатиричним сприйняттям тодішньої дійсності та інші нюанси, які демонструють його стиль життя і творчості⁴⁶. Я. Дашкевичу і Я. Ісаєвичу присвячені спогади Я. Грицака, він оцінює цих науковців як важливих діячів української історичної науки⁴⁷. Спогади «*in memoriam*» пишуть з метою вшанування успішних науковців в Україні, перейняття їхніх професійних якостей.

Так, спогади стають можливістю підсумувати своє життя, професійну кар’єру, визнати власні здобутки і втрати. Водночас спогади, видані в незалежній Україні – це пошук опор, смислів, відповідей на актуальні питання сучасності. Більшою мірою спогади істориків стосуються власного професійного становлення (на основі цього виділено змістові лінії, такі як вибір професії, навчання і вивчення історії, наукова реалізація), адже історики не позбавляються стилістики свого професійного фаху – бажання наголосити лише на тому, що може стосуватися історії університету, інтелектуального середовища другої половини ХХ ст.; самим постати джерелом дослідження), менше згадано випадки підпорядкування системі, травматичний досвід, проблеми приватного простору, особисті помилки і переживання. При цьому події негативного характеру автори спогадів пояснюють труднощами, які від них не залежали, а досягнення й успіхи – своєю працелюбністю та наполегливістю. Зважаючи, що спогади написані й видані в незалежній Україні, наявний мотив виправдання та перебільшеної оцінки вкладу в розбудову незалежної України, що робить спогади актуальними тільки в цей конкретний період і позбавляє їх універсальної спрямованості. Також спогади містять чітко виражений історико-національний аспект, зокрема привернення уваги до питання патріотизму в сучасній Україні. Важливу роль у спогадах надано темі наукових комунікацій в радянський період, зокрема з польським інтелектуальним середовищем з метою підтримки й розвитку цих міжнародних відносин в сучасній Україні. Включення в текст інформації про різного роду історичні дослідження, діяльність університету, прогнози та рекомендації щодо майбутнього дають змогу визначити, що написані вони для майбутніх поколінь, передусім для молодих дослідників-істориків. Виконання свого професійного обов’язку історики розуміють як важливу відповідь на всі виклики

⁴⁵ Федорук Я. О. Ярослав Дашкевич та історичне середовище. С. 33–35.

⁴⁶ Там само. С. 71.

⁴⁷ Грицак Я. Я. Два Ярослави. *Україна модерна*. 2011. Чис. 18. URL: <http://uamoderna.com/images/archiv/18/Grycak.pdf> (дата звернення: 30.07.2020).

часу. Звідси, мислячи категоріями минулого, автори спогадів у своїх рекомендаціях щодо майбутнього, по суті, не дослухаються до ідей змінності і тимчасовості. Тому спогадова література по-своєму не позбавлена певного ідеологічного «багажу», і хай як авторам хотілося б утвердити нові механізми розвитку в новому суспільстві, вони все ще повертаються до старих методів, трактуючи їх на сучасний лад. Для істориків це черговий спосіб літературного вираження подання. Спрямовані на збереження пам'яті, спогади набувають виховного значення – засвоєння професійних цінностей, патріотизму. Проте сьогодні досвід, поданий у спогадах, має навчати, відкривати минуле заново, а в майбутньому бачити саме майбутнє, а не минуле.

REFERENCES

Assman, Ya. (2004). *Kulturnaia pamiat. Pismo, pamiat o proshlom i politicheskaiia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti* (M. Sokolskaia, Trans.). Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].

Bilokin, S. I. (2004). Iz staroho lystuvannia (Viktor Oleksandrovych Romanovskiy, 1890–1971). *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 11, 84–98 [in Ukrainian].

Bohdashyna, O. M. (2016). Istoryk ta vlada: siuzhety, mirkuvannia ta zasterezhennia. *Kharkivskiy istoriohrafichnyi zbirnyk*, 15, 43–54 [in Ukrainian].

Chornii, V. P. (2002). Avtobiohrafichni notatky. *Slovianoznavchi studii: statii, vystupy ta yuvileini materialy*, 255 [in Ukrainian].

Fedoruk, Ya. O. (2017). *Yaroslav Dashkevych ta istorychne seredovyshe*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. Ya. (2011). Dva Yaroslavy. *Ukraina moderna*, 18. Retrieved from <http://uamoderna.com/images/archiv/18/Grycak.pdf> [in Ukrainian].

Isaievych, Ya. (2006–2007). D. Pro domo mea. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 15, 14–21 [in Ukrainian].

Isaievych, Ya. D. (2010). «Ya zavzhdy liubliu zaperechuvaty». *Ukraina moderna*, 6 (17), 322 [in Ukrainian].

Khalbvaks, M. (2007). *Sotsyalnyie ramki pamiati* (S. Zenkina, Trans.). Moscow: Novoie izdatelstvo [in Russian].

Kondratiuk, K. K. (2014). *Spomyny i rozdumy istoryka*. Lviv: Piramida [in Ukrainian].

Krykun, M. H. (2002). Moi naukovy poshuky. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*, 37 (1), 41 [in Ukrainian].

Kyrydon, A. M. (2012). Istoryk v kulturnii topohrafiyi pamiati. *Ukraina–Yevropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriiia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 10, 83 [in Ukrainian].

Leonteva, O. B. (2016). Memuary istorikov na perelome epokh: lichnostnaia refleksiiia, professionalnaia identichnost. *Izvestiia Samarskoho nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk*, 18 (6), 143 [in Russian].

Liubovets, N. I. (2013). Ukrainski memuary v suchasnomu informatsiinomu prostori. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho*, 37, 602–615 [in Ukrainian].

Lutskiy, O. (2013). Instytut suspilnykh nauk AN URSS u druhii polovyni 80-kh – na pochatku 90-kh rokiv XX stolittia: poshuky novykh oriientyriv. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 23, 654 [in Ukrainian].

Makarchuk, S. A. (2012). Z profesorom Hryhoriem Herbil'skym sered istorykiv Lvivskoho universytetu. Spohad. 1951–1956 i 1973–1977 roky. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu*, 15, 284 [in Ukrainian].

Makarchuk, S. A. (2015). *Pobachene, pochute, perezhyte: memuari ni miniatiury* (R. Tarnavskiy, Ed.). Kyiv: Atika [in Ukrainian].

Nurkova, V. V. (2000). *Svershennoie prodolzhaietsia: Psikhologii iia avtobiograficheskoi pamiati lichnosti: monografiia*. Moscow [in Russian].

Olesnytskyi, Ye. H. (2011). *Storinky z moho zhyttia* (M. M. Mudryi, B. O. Savchuk, O. H. Arkusha, Comps.). Lviv: Medytsyna i pravo [in Ukrainian].

Pater, I. H. (2008). «Cheremosha ridni khvyli...» (fragmentsy spomyniv zi studentskykh lit). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 16, 32 [in Ukrainian].

Portnov, A. V. (2011). *Istorii istorykiv: Oblychchia y obrazy ukrainskoi istoriografii XX stolittia*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Portnov, A. V. Naukove seredovyshe i akademichna kultura v suchasni Ukraini. Retrieved from <http://www.humanities.org.ua/projects.php> [in Ukrainian].

Shust, R. M., & Tarnavskiy, R. B. (2013). Istorychna nauka u Lvivskomu universyteti: 350 rokiv rozvytku. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii iia istorychna*, 26 [in Ukrainian].

Slyvka, Yu. Yu. (2000). Neakademichni rozmovy na Akademichnii. Spohady. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 7, 90 [in Ukrainian].

Smolii, V. (Ed.). (2016). *Istoriy i Vlada: kol. monohr*. Kyiv [in Ukrainian].

Tarnavskiy, R. (2015). Spohady profesora Stepana Arsentiiovycha Makarchuka yak dzherelo do vyvchennia narodnoi kultury volynian. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu: zb. nauk. prats*, 16, 91 [in Ukrainian].

Vodotyka, S. H. (2006). *Istorychna nauka USRR 1920-kh rokiv: sotsiopoliychni, orhanizatsiini ta kontseptualni osnovy funktsionuvannia: monohrafiia*. Kherson [in Ukrainian].

Voitsekhivska, I. N. (2009). Memuari styka. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 6, pp. 608–611). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Yas, O. V. (2009). Memuary. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 6, pp. 604–608). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Zaitsev, Yu. D., & Isaievych, Ya. D. (2006–2007). Rozmova pro nedavnie mynule. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 15, 907 [in Ukrainian].

Iryna MYKHAILIV*PhD Student**Mykhailo Hrushevskyyi Department of**Modern History of Ukraine**Ivan Franko National University of Lviv*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1485-0394>

e-mail: mykhailiviryna@gmail.com

«HAVING STEPPED ON THE PATH OF HISTORIAN ONCE, NEVER DID HE DEVIATE»: THE MEMOIRS BY LVIV HISTORIANS AS A SOURCE FOR THEIR PROFESSIONAL ACTIVITY

The article is focused on analyzing the memoirs of Lviv historians (their realization took place at Lviv university in the second part of the 20th century), as a source for their professional activity considering the impact of the socio-cultural process of the 20th – 21st centuries. These memoirs were published or publicized as interviews in independent Ukraine. There are being defined and analyzed the following content lines, such as the formation of a worldview and the choice of profession, studying and learning history, the environment of the university, the historian and the Soviet system (professional realization, communication), private space, individual appreciation, nowadays and the image of future. Being found out that the authors in the memoirs mostly described the story of their professional realization, because they kept their professional style – the desire to emphasize the moments of history (of Lviv university and its intellectual and scientific environment), the stories which can be used as a historical source; less – the moments of subordination of system, traumatic experience, private space, personal mistakes, and feelings. Considering the specificity of a period of writing memoirs, their purpose and functions, being found out that in independent Ukraine these memoirs are the searching of senses and the answers to actual questions of nowadays, they represent historical and national aspects, in particular with the purpose of paying attention to patriotism, also these memoirs being written for the young generation of researchers-historians, what defined its educational and socio-cultural meanings. Being noted that authors by thinking of the categories of the past haven't kept the modern ideas of variability and temporality in their recommendations. By critical analysis, the content of memoirs has reproduced some specifics of the professional life and everyday life, inner world of a historian of the second part of the 20th – 21st centuries. In the research are being used methods such as biographical, contextual, comparing.

Keywords: memoirs, historians, Lviv University.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

DOI: 10.33402/ur.2021-14-293-296

Петро ШКРАБ'ЮК

доктор історичних наук

старший науковий співробітник відділу української літератури

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3379-7883>

e-mail: petrotus@gmail.com

ОРДЕН ПРОПОВІДНИКІВ В УКРАЇНІ ТА «ЧОРНІ ДОМІНІКАНИ» МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

(З відгуку на кандидатську дисертацію А. Р. Гуменяка «Домініканський орден у Львівській архідієцезії в другій половині XIX – середині 40-х рр. XX ст.», захищену 20 жовтня 2020 р. у ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (спеціальність 07.00.01 – історія України; науковий керівник – професор Олег Жерноклесв)

Дослідження історії та діяльності Церкви, зокрема монаших чинів і згромаджень, у наш час надзвичайно актуальні, особливо коли ці дослідження правдиві, без купюр, ідеологічних обмежень і перекручень, як це було в період панування комуністичної ідеології. Якщо згадати українські історичні реалії, то в умовах бездержавності лише Церква зберегла національну ідентичність, не дала їй розчинитись у чужих мовно-культурних і конфесійних середовищах.

З цього погляду – для контрасту – цікава діяльність тих релігійних згромаджень, які діяли на етнічних землях України, але не були суто українськими, не належали до східного обряду, як-от орден домініканців Римо-Католицької Церкви, або орден проповідників.

У чотирьох розділах Андрій Романович Гуменяк проаналізував організаційну структуру домініканців у Львівській архідієцезії, центри їхньої душпастирської та місіонерської діяльності, фінансовий стан кляшторів, наукову та освітню працю і багато інших аспектів релігійного життя ордену, наголошуючи на основних засадах духовності домініканців: прагненні спільного життя, покорі, молитві, постуванні, добродійництві, чистоті, скромності, дотриманні правил, послуху.

Саме такі чесноти домініканців мали бути взірцем для мирян. Бо головна мета ордену – боротьба за спасіння людських душ з допомогою місій, проповідництва, захист католицького обряду, підтримка Третього чину, виховання молодого покоління на принципах отця Яцека Воронецького, який «здійснив спробу поєднання кращих ідей релігійної та світської освіти для створення моделі ідеальної школи.

Ідеї домініканця, – цілком слушно наголошує А. Р. Гуменяк, – виявилися передовими на той час та мають актуальність і сьогодні».

На початку дослідник робить короткий екскурс в далеку минувшину – аж до італійця Домініка Гусмана, який 800 років тому заснував це чернече згромадження задля ширення Божого слова і духовні сини якого від 1228 р. активно діяли на території України. Вони утворили Польську домініканську провінцію. На початок XVI ст. ця провінція вже мала 63 чоловічі монастирі, з них 15 на руських землях.

«У 1612 р., – читаємо в дисертації, – було утворено окрему Руську провінцію св. Яцека, яка охоплювала Руське, Волинське воєводства та Правобережжя України». Ось тут і перше запитання до дисертанта: Руська провінція – це географічне чи етнічне поняття, тобто це суто українська чи теж польська провінція, але на території України? З подальшого тексту випливає, що ця друга домініканська провінція теж польська. Але читаю вступну статтю проф. Василя Яременка до антології «Українська поезія XVII століття (перша половина)» (Київ: Рад. письменник, 1988. С. 18) про першу половину XVII ст.: «...на київську єпископську кафедру католиків-домінікан, як правило, приходили особи, що в той чи інший спосіб (походженням, симпатіями, а то й відвертим українським патріотизмом) бажали прислужитися українському народові, як Йосип Верещинський чи Богуслав Радошовський ... У щоденниках київського митрополита Петра Могили знаходимо цікаві записи про зустрічі і дружні розмови із Богуславом Радошовським. При цьому найменшої віросповідної нетерпимості не відчувається. Можемо припустити, що деякі українські справи вирішували спільно».

Далі ще цікавіше. В. Яременко повідомляє, що 1228 р. на Русь прибув 45-річний ревний домініканський місіонер Яцек Одровонж, якого шанували і католики, і православні; також він діяв у Галичині та на Поділлі. Через 350 років, 30 грудня 1595 р., «було утворене Руське вікаріатство домініканського ордену. Руські домінікани домоглися канонізації Яцека Одровонжа і проголосили його апостолом Русі, своїм патроном, і добилися в Римі незалежності руських домінікан від польських [курсив мій – П. Ш.]».

Наступного року – а 1596 р. – це рік проголошення Берестейської унії – було утворено вже не вікаріатство, а повноправну Руську домініканську провінцію імені того ж таки Яцека Одровонжа. Після цього, каже В. Яременко, «почалася боротьба руських і польських домінікан», 1600 р. провінцію затвердили на генеральній капітулі в Неаполі, наступного року зліквідували. «Та руські домінікани, – підкреслює В. Яременко, – не склали зброї і в 1612 р. домоглися відновлення Руської провінції».

Звідси й колізія. Василь Яременко датує постанову Руської провінції 1595-м роком, а дисертант – 1612-м (с. 76), тоді як того року її не створили, а *відновили*. І ще одна неув'язка. В. Яременко зазначає, що Руська провінція св. Яцека 1651 р. була зліквідована універсалом Богдана Хмельницького. Причому зліквідована остаточно: гетьман передав її маєтності Київському Братському Богоявленському монастиреві. Натомість дисертант доводить, що провінція св. Яцека існувала ще 1775-го (мала 35 монастирів) і пізніше. У 1886 р. вона налічувала 97 монахів.

Мої виписки тільки доповнюють та увиразнюють картину, зовсім не применшуючи, а – навпаки – виокремлюючи текст А. Р. Гуменяка. І спрямовані на з'ясування істини. Звичайно, я більше довіряю дисертантові, хоча й факти, подані

В. Яременком, теж не можна ігнорувати. Питання: руська провінція ім. Яцека Одровонжа була польською чи українською – для мене залишається відкритим, тим паче в контексті домініканської акції Андрея Шептицького, про що скажу наприкінці.

Подана на захист робота аргументована, багата фактологічно, а також цінними додатками (їх 15), які унаочнюють й увиразнюють основний текст. Проте, на нашу думку, вона ще більше б виграла, якби дослідник висвітлював діяльність домініканського ордену не ізольовано, а бодай коротко вписав її в контекст діяльності супутніх чернечих згромаджень, адже в той період в Галичині діяли і францисканці, і кармеліти, і бернардини, і єзуїти, які теж належали до Римо-Католицької Церкви.

Не завадило б нагадати і про українські чернечі осередки та порівняти їхні богословсько-гуманітарні наукові здобутки. Відомо, що до початку ХХ ст. в Галичині діяв тільки один монаший чин – Василянський. До речі, перша реформа домініканського ордену (1867–1895) з невеликим зміщенням у часі збіглася з Добромільською реформою отців василіян, – а це 1882–1904 рр., – причому цю реформу провели отці-єзуїти, і провели її блискуче, не нав'язуючи своїх стереотипів щодо віри, обряду чи мови. Пізніше зусиллями Андрея Шептицького в краї відновили свою працю студити, а потім з Бельгії на запрошення митрополита в Галичину прибули служити редемптористи, які перейшли на східний обряд, вивчили українську мову. Згодом була створена і східна гілка згромадження салезіян. Так що українські чернечі спільноти теж були доволі потужними й всеохопними.

Було б також корисно подати демографічну ситуацію в Галичині, яка впливала не тільки на релігійне, а й на політичне життя, зокрема на домініканців, показати етнічну динаміку, проаналізувати зміни, політико-релігійні й соціальні трансформації, адже діяльність ордену припала на п'ять державотворчих періодів: Австрійська імперія, Австро-Угорщина, Західно-Українська Народна Республіка, Друга Річ Посполита, СРСР.

Для мене найбільш важливим є ставлення домініканців до УГКЦ, до ЗУНР і взагалі до національних прагнень галицьких українців. Цій проблемі дисертант присвячує всього одну сторінку. Він говорить, що домініканці індіферентно ставились до українського національного відродження в другій половині ХІХ ст., а проте засудили події Української революції 1917–1923 рр.

І це зрозуміло: орден був римо-католицький і водночас польський, який проповідував Божі правди насамперед для римо-католиків, відстоював інтереси передусім своїх одноплемінників, а тому не поширював цих правд, своїх проповідницьких чеснот на законні прагнення українців жити за Божими заповідями в незалежній державі. З боку домініканців це неабиякий гріх, який затьмарює їхні душпастирські зусилля й здобутки.

Були й інші негативні моменти відносин між домініканцями і греко-католиками, які дисертант згадує, але не пояснює: «відсутність надій повернення храмів домініканцям, які належали в цей період [тобто в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – П. Ш.]; “крадіжка душ” – повторне хрещення дітей та переписування прізвищ з однієї метричної книги в іншу; суперечки господарського характеру (про відсутність доріг на парцелах, заборона домініканцями продавати парцельовані ділянки українцям у міжвоєнний період); продаж церкви василіян у Львові отцям домініканцям».

Андрій Гуменяк вживає тут евфемізм, зазначаючи, що така напруженість спостерігалася в суспільному житті, але не конкретизує її. Тільки констатує. Заразом він виокремлює й позитивні моменти, як-от співпраця жовківського домініканського та крехівського василіянського монастирів (хоч у чому полягала ця співпраця, автор знову ж таки не говорить); це також науково-дослідницька співпраця Садока Баронча та Антона Петрушевича; спільні пожертви латинників для домініканських і греко-католицьких парохій, особливо у 70–90-х рр. XIX ст.; проведення спільних місій (приклад – Тисмениця 19–28 жовтня 1935 р.) та деякі інші обопільні акції.

Коротко кажучи, попри конфесійно-політичні колізії домініканського ордену щодо галицьких українців, сама його система проповідництва, ефективна практика, місії, капеланство, шкільництво, видавнича, наукова та освітня діяльність, інтелектуалізм членів спільноти, особливо о. Яцека Воронезького, мали притягальну силу для українців новітньої доби, передусім для глави УГКЦ.

Захоплений успіхами українізованих бельгійців, митрополит задумав завести східну гілку домініканського ордену, причому в Галичині її адепти називалися б «чорні домінікани» – від чорних габітів, що їх мали носити українські домініканці і цим відрізнятися від домініканців західних, які одягали тільки габіти білі.

Про це мені розповів близький до Андрея Шептицького о. д-р Йосиф Кладочний, про якого 1995 р. я написав книжку «Виноградник Господній». Отець Йосиф і став одним із засновників українського чину *чорних домініканів*, а з ним ще декілька осіб: загалом чотири поляки і чотири українці. Ці перші чорні домініканці поселилися в селі Словіта Золочівського повіту на Львівщині. Було укладено Статут і Правила новопосталого згромадження, що їх мали затвердити в Римі. Однак до цього не дійшло. Гарячі події 30-х років, пацифікація, дії ОУН, відтак німецько-польська війна зупинили процес утвердження нової чернечої спільноти. Та й не всі її адепти були готові служити в ньому психологічно. Проте сам намір був благородний, і, думаю, згадка про нього органічно вписується в канву цього відгуку на дисертацію, яка – попри мої побажання та доповнення – є цілком самодостатня, новаторська, актуальна, виконана на належному науково-методичному рівні.

Petro SHKRABIUK

Doctor of Historical Sciences

Senior Researcher at the Department of Ukrainian literature

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies,

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3379-7883>

e-mail: petrotus@gmail.com

THE ORDER OF PREACHERS IN UKRAINE AND «BLACK DOMINICANS» OF METROPOLITAN ANDRII SHEPTYTSKYI

(In response to the PhD thesis of A. R. Humeniak «Dominican Order in the Lviv Archdiocese in the second half of the 19th – mid 40^s of the 20th century», Defended October 20, 2020 at the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (speciality 07.00.01 – history of Ukraine; scientific supervisor – Professor Oleh Zhernoklieiev)

Мар'яна БАЙДАК

кандидатка історичних наук, науковий співробітник

відділу соціальної антропології

Інституту народознавства НАН України

ORCID.org/0000-0002-5798-750X

marjanabaidak@gmail.com

[Рец.]: «ПОЗА МЕЖАМИ ТРАДИЦІЙНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ» [на кн.]: Sierakowska Katarzyna. Śmierć – wygnanie – głód w dokumentach osobistych. Ziemie Polskie w latach Wielkiej wojny 1914–1918. Warszawa, 2015. 268 с.

Погляд на Першу світову війну з боку людей є новим в польській та українській історіографіях, іноді неприйнятний для академічних спільнот, однак затребуваний серед широкого кола читачів. Відмежовуючи себе від мілітарних та політичних досліджень Великої війни, яких в Польщі є чимало, та апелюючи до різноманіття людиноорієнтованих розвідок на Заході, Катажина Сераковська запропонувала науковій та публічній спільнотам книгу *«Смерть – Вигнання – Голод в приватних документах. Польські землі в роки Великої війни 1914–1918»* (Варшава, 2015). У такий спосіб авторка хотіла компенсувати недостачу праць (порівняно з західноєвропейськими розвідками), що стосувалися повсякдення, життя і смерті, відносин між статями та змін, які вніс світовий конфлікт у ці процеси. На перший погляд, задум об'єднати доволі своєрідні сфери воєнної реальності – смерть, вигнання і голод – видається простим (бо зазвичай війну асоціюють саме з цими поняттями). Однак, аби його реалізувати, Катажині Сераковській довелося зібрати та проаналізувати чималу кількість приватних джерел, які не завжди вписувалися в задану тематику, а також виходити за межі та методологію історичного знання.

Про авторку. Др. Катажина Сераковська працює в Інституті історії ПАН у Варшаві (*Instytut Historii im. T. Manteuffla PAN w Warszawie*). Її наукові зацікавлення торкаються суспільної історії першої половини ХХ ст., гендерних студій, жіночої історії, історії родин та суспільних змін в роки Першої світової війни та міжвоєнного періоду. Вона є авторкою низки публікацій, присвячених щоденному життю польських чоловіків та жінок, серед них: Katarzyna Sierakowska, *Wielka Wojna w oczach ludności polskiej (1914–1939)*, *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?* / pod. red. T. Schramma i P. Skubisza, Szczecin, 2016. S. 143–153; Katarzyna Sierakowska, *Lęk przed śmiercią, bezdomnością, demoralizacją. Polki i Polacy 1914–1918*, w: *Rzegląd Humanistyczny*. Pismo Uniwersytetu Warszawskiego, Nr. 6 (447). Warszawa, 2014.

S. 7–19; Katarzyna Sierakowska, *Kobieta i mężczyzna w społeczeństwie II RP*», w: *Metamorfozy społeczne. Społeczeństwo międzywojenne: nowe spojrzenie*, red. W. Mędrzecki, J. Żarnowski, T. 10. Warszawa, 2015. Катажина Сераковська брала участь у кількох грантових проектах на різну тематику: польське суспільство в II Речі Посполитій¹, Перша світова війна на польських землях² та феномен старості на польських землях від XVIII ст. до 1989 р.³ Львівські історики мали нагоду ознайомитися з дослідженнями авторки під час її відкритої лекції «*Східно-Центральна Європа упродовж Великої війни – нові підходи й напрямки досліджень*» в межах воркшопу в Центрі міської історії (Львів, 25 червня 2016 р.).

Назва, структура і головна мета. Назва книги відразу підказує читачеві, про що у ній йтиметься. З неї частково можна зрозуміти, що авторка категорії «смерть», «вигнання» і «голод» розглядає як окремі явища, інакше їх довелося би розташувати у зворотному порядку, оскільки голод і виселення часто були причиною летальних випадків. Катажина Сераковська не пояснює причини такої послідовності, однак зазначає, що «*w moim zamyśle każdy rozdział pracy tworzy osobną całość, a jednocześnie wszystkie układają się w obraz wojny, prezentując oczywiście tylko fragment doświadczenia wojennego*» (s. 13). Кожний із запропонованих розділів, які почергово звучать так – «Від ейфорії/травми до воєнної повсякденності», «Смерть», «Вигнання», «Голод», не є різнозначними як за розміром, так і за переконливістю тверджень та висновків. Оскільки авторка акцентує на окремішності кожного розділу, їй не вдалося оминати сюжетних повторень, хоча вони з різними джерельними прикладами. Місцями наявні невідповідності між назвами підпунктів та самим текстом. До прикладу, у параграфі «Смерть цивільних людей» Катажина Сераковська пише про випадки самогубств жовнірів, які боялися потрапити в полон, хоча цей сюжет радше відповідає іншому пункту – «Смерть на полі битви». Попри структурні неточності, авторці все ж таки вдалося виконати головну мету роботи – вона показала, як поляки розуміли війну, реагували на неї та як про неї писали.

Джерела і методологія. Дослідження Катажини Сераковської проведено на широкій базі особових матеріалів – 80 щоденників та спогадів (серед яких 15 жіночі), а також на приватних листах. У місцях, де приватні тексти не могли «покрити» тему, авторці довелося використати пресу. Офіційних документів не залучала, оскільки мала на меті відобразити запропоновані проблеми виключно з перспективи приватних матеріалів авторства простих людей. Усі джерела Сераковська класифікувала за географічними (різноманітність міст), віковими (люди середнього та старшого віку), статевими (чоловічі та жіночі) та статусними ознаками (військові та цивільні). Такого поділу авторка намагалася дотримуватися впродовж всього тексту, хоч він репрезентує уявлення про війну лише частини польського населення. Зважаючи на меншу кількість жіночих щоденників і спогадів, дослідження має все-таки

¹ *Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, wykonawca, kierownicy: prof. Dr hab. Włodzimierz Mędrzecki, prof. dr hab. Janusz Żarnowski, 2010–2013.

² *Pierwsza wojna światowa na ziemiach polskich. Oczekiwania – doświadczenia – konsekwencje*, główny wykonawca, kierownik: prof. dr hab. Włodzimierz Mędrzecki, 2014–2018.

³ *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII w. do 1989 r. (na tle porównawczym)*, wykonawca, kierownik: prof. dr hab. Andrzej Szwarz, 2010–2013.

«чоловічий» голос. З книги не зрозуміло, яке місце в суспільстві займали ці люди, яку мали освіту (відомо лише, що вони були писемними). Не репрезентовано і поглядів молодих людей, які могли б різнитися від старшого покоління. Досвід поляків авторка доволі часто порівнює з пережитим у західноєвропейських країнах. Показово, що ці досвіди, попри різний рівень життя та політичне положення, на думку Сераковської, збігаються. Орієнтуючись на модерні підходи до вивчення історичного минулого на Заході, авторка провела своє дослідження на стику історії, біографії та психології. Важливим моментом, на якому акцентує Сераковська, є культура пам'яті поляків про Першу світову війну. Тож авторка проаналізувала матеріали з часу Великої війни, міжвоєнного періоду та Другої світової війни.

Територія та хронологія. Як Катажина Сераковська територіально інтерпретує польські землі в роки Першої світової війни? У вступі Авторка написала, що смерть, виселення і голод були присутні і до 1914 р., але «nasiliły się w latach 1914–1918 i stały się, jak sądzę, znamienne dla doświadczenia wojennego dużych grup ludności zamieszkującej ziemie późniejszej II RP». Сераковська не згадує, що польські землі від 1795 р. були поділені між Австрією, Росією та Пруссією. Територіально текст коливається між минулою Річчю Посполитою та майбутньою відновленою Польською державою у 1918 р. У тексті головно фігурують міста Варшава та Краків, іноді з'являється Львів, Познань, Каліш, Лодзь, Люблін. Села показані як такі, де легше вижити під час світового катаклізму, але документальних прикладів авторка не наводить. Дещо викривленим дослідження виглядає і тому, що в центрі уваги лише поляки. Сераковська навіть побіжно не згадує про взаємовідносини поляків з євреями, українцями чи людьми інших національностей, які населяли території Австро-Угорської та Російської імперій. Опускає авторка також українсько-польський конфлікт у 1918 р., хоча цю подію досить емоційно проживала полька Зофія Романувичувна, яка мешкала у Львові та щоденником якої користувалася Сераковська. У книжці дослідниця відмовляється від традиційних хронологічних меж війни. Робить це слушно, оскільки світовий конфлікт для кожної людини починався і закінчувався по-різному, згідно з особистим досвідом.

Війна як шанс на незалежність. Головна думка, яка вплетена в кожен розділ книги, пов'язана з ідеєю про Першу світову війну як чи не єдиною можливістю здобути незалежну Польську державу. Цю думку авторка розглянула і в жіночих, і в чоловічих текстах: «Wizja wojny powszechnej jako jutrzeńki wolności, mimo upływu lat wciąż nie traciła na popularności, a w nowej sytuacji politycznej nawet na niej zyskiwała. ... właśnie wybuch wojny ponownie kazał zastanawiać się wszystkim polskim czynnikiem politycznym nad tą romantyczną ideą». Молоді люди свій патріотизм та бажання воювати заради вільної Польщі демонстрували через долучення до Польських Легіонів. Так, вони йшли слідами своїх батьків і дідів, які боролися за незалежність під час Листопадового та Січневого повстань. Авторка зазначає, що в польському варіанті на смерть під час війни були готові з двох причин – через патріотичне піднесення, що прийшла година боротьби за незалежність, а з іншої – через бажання пережити пригоди, про які розповідали вдома та в суспільстві, побудовані на попередньому відважному досвіді предків. Солдатська смерть зображена в романтично-патріотичному дусі, це видається дещо штучним. Попри патріотичність, малоді хлопці були звичайними людьми, які до того часу могли не бачити зброї, а зіткнення з

реальністю розвіювало міф «героїчної» війни. Тоді міг наступати банальний страх перед смертю. Це добре відображено у сцені з твору Ернеста Хемінгуея «Прощавай, зброе!»: «Спершу – бабах, потім одразу оте виття, а тоді вибух. Що з того, як і не поранить, коли лякаєшся до смерті?»⁴. Спогади солдатів багатьох армій засвідчують, що з тривалістю війни патріотичні почуття відходять на задній план, важливішим стає збереження життя та повернення до родини.

Чоловіки та жінки. Сексуальність. Суспільні ролі, які склалися в польському середовищі під час Першої світової війни, авторка добре передала словами польки Налковської: «W tym smutku i pogromie stosunki człowiecze powracają do tych norm dawnych, kiedy to ona cierpi i rodzi, a za to on idzie na wojnę. I są chwile, kiedy zo właśnie wydaje się w porządku. Ale czasami wydaje się bardzo nie w porządku». Сераковська звертає увагу на стереотип, який побутував у той період: жінкам – приватне, а чоловікам – публічне. Передає дослідниця емоційність жінок та стриманість чоловіків у вираженні почуттів і реакцій на життєві катаклізми. Її героїні зі сльозами і криками (згідно зі щоденниковими записами, здебільшого чоловіків) «переживають» виселення, втрату дому та неспроможність матеріально забезпечити сім'ю. Наголошуючи, що такі враження були стереотипними, авторка подає власний своєрідний поділ за статтю. Аналізуючи смерть на полі битви, вона звертається лише до чоловічого досвіду, чомусь не аналізує приклади жінок, які воювали чи були на фронті санітарками. У книжці смерть – чоловіча справа, натомість вигнання і голод зображено радше через жіночі емоції. Жіноче тіло (поряд з алкоголем) дослідниця трактує як засіб для освоєння стаху перед смертю. У цьому пункті авторка описує проституцію, публічні доми, рекламу засобів контрацепції, що не зовсім пояснює, як чоловіки через статеві контакти з жінками переставали боятися смерті. Можливо, під час війни спрацьовував механізм «якщо завтра не житиму – то хоч зараз спробую заборонений плід», однак Сераковська не подає таких прикладів. Статеві відносини під час війни варто осмислювати залежно від конкретної ситуації, мілітарної групи, дисципліни, умов і т.д. Зрештою, інтимне життя в умовах війни не можна обмежувати контактами лише між чоловіками і жінками. Авторка не підняла питання гомоеротичних та гомосексуальних відносин між статями, які на той час могли сприяти освоєнню страху перед смертю.

Отже, книга Катажини Сераковської *«Смерть – Вигнання – Голод в приватних документах. Польські землі в роки Великої війни 1914–1918»* виходить поза межі класичної історичної оповіді. Вона про емоції, проживання і переживання воєнних подій польськими чоловіками та жінками на сторінках щоденників, спогадів та листів. Книжка не перенасичена авторськими гіпотезами та висновками, а пропонує читачам самостійно «поспілкуватися» з людьми того часу. Велика кількість розлогих цитат дає змогу аналізувати, трактувати, проживати та використовувати досвід поляків по-своєму, крізь призму власних суб'єктивних уявлень. Для науковців книга корисна тим, що наштовхує на нові дослідницькі питання, які стосуються заданої проблематики: що таке страх і смерть? А що таке страх перед голодом, виселенням та смертю? Чи цей ляк мав стать? Якщо так, то що спільного/відмінного між страхом чоловіків і жінок? Які думки породжував голод

⁴ Хемінгуей Е. Твори: в 4-х т. / ред. О. Гончар та ін. Київ, 1979. Т. 1. С. 601.

у солдатів і цивільних людей? Чому військові мали харчуватися краще за світських громадян(ок)? Такі дослідження дають змогу робити висновки про подальші наслідки для людей, які зіткнулися з виселенням, голодом і смертю. Як ці феномени вплинули на їхні життєві позиції, поведінкові моделі, приватне та суспільне життя. Вихід книги Катажини Сераковської є знаковою подією для польської та української історіографії, бо дає молодим науковцям вибір – залишатися в межах старого історичного нарративу чи відкривати нові дослідницькі горизонти.

REFERENCES

Kheminhuei, E. (1979). *Tvory: v 4-kh t.* (O. Honchar, Ed.) (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри історії України
і методики викладання історії*

Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5808-7127>

e-mail: i.raj@ukr.net

[Рец.]: ЦІЛІСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОДНІЄЇ З ПРОВІДНИХ ГРОМАДСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ В ГАБСБУРЗЬКІЙ ГАЛИЧИНІ [на кн.]: Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2018. 288 с.

Однією з малодосліджених проблем в українській історіографії до початку 1990-х років була історія національного руху, його інституцій та лідерів ідейного спрямування. Це стосується й австрійського періоду Галичини, коли відбувалося становлення модерної української національної самосвідомості (національне відродження). Український національний рух ХІХ – початку ХХ ст. у радянській історіографії висвітлювали з погляду українсько-російської єдності, вульгаризованого вузькокласового підходу. Прикладом цього стало трактування тогочасними істориками москвофільства (русофільства) крізь призму поширення серед галичан прогресивної російської мови і літератури, хоч загалом його вважали реакційною суспільно-політичною течією. Переосмислення цієї течії, впливу російського чинника на суспільне життя краян на основі неупередженого аналізу архівних матеріалів почалося в другій половині 1990-х років у працях С. Макарчука, О. Сухого, О. Аркуші, М. Мудрого, О. Киричук, І. Орлевич, О. Середи та інших, що розглядали москвофільський світогляд у руслі пошуку національно-політичних орієнтирів у період переходу від середньовічних до модерних уявлень про націю.

Важливою складовою в дослідженні порушеної проблематики стало вивчення інституційного розвитку русофільства (для означення діячів цієї генерації в літературі вживають також назви москвофіли, «общероси» та ін.). Серед найбільш впливових організацій русофільського спрямування був Ставропігійський інститут – єдина (до 1848 р.) світська інституція українців Галичини. Вона відіграла значну роль у суспільно-політичному, релігійному і культурному житті краю кінця

XVIII – початку XX ст. Діяльність Ставропігійського інституту стала предметом вивчення Олександри Киричук та Ірини Орлевич – авторів дисертаційних робіт, захищених в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича¹. Працюючи над цією тематикою понад 20 років, вони створили індивідуальні монографії і цілу низку статей з історії русофільського руху та русофільських товариств, становлення національної ідентичності українців Галичини під австрійською владою. Автор рецензії був офіційним опонентом кандидатської дисертації О. Киричук, давно стежить за творчим доробком львівських дослідниць, які об'єднали свої зусилля для того, щоб представити узагальнювальне дослідження з історії Львівської Ставропігії.

Нова книжка є доповненим перевиданням монографій І. Орлевич та О. Киричук, що побачили світ у Львові відповідно в 2000 і 2001 рр.² Вона складається з восьми розділів, у яких висвітлено місце і роль Львівського Ставропігійського інституту в суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини в 1788–1914 рр. – від визнання права Ставропігії на існування на базі Львівського Успенського братства рескриптом австрійського цісаря Йосифа II і до початку Першої світової війни. У першому розділі традиційно розглянуто історіографію і джерела дослідження. У розвитку досліджуваної проблематики виділено кілька етапів: період 60-х років XIX ст. – 1939 р., коли були різні підходи в працях галицьких істориків-русофілів та авторів українофільської орієнтації; вітчизняна історіографія другої половини XX – початку XXI ст.; та зарубіжна історична наука. Основою джерельної бази дослідження, значної за обсягом і різноманітної за характером та тематикою, стали неопубліковані архівні матеріали, листування діячів, мемуарна література, тогочасна преса різних ідейних напрямків, праці сучасників, які полемізували з членами Ставропігії та ін.

Автори ввели в науковий обіг значну кількість неопублікованих архівних джерел з історії Ставропігійського інституту, що зберігаються у Відділі рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки (далі – ЛННБ) ім. В. Стефаника НАН України, у фондах Львівського музею історії релігії та Львівського історичного музею, а основний їх корпус зосереджено в архіві Ставропігії (129-й фонд Центрального державного історичного архіву України у Львові, далі – ЦДІАЛ України) загальним обсягом понад півтори тисячі справ. Опрацьований О. Киричук та І. Орлевич архів Ставропігійського інституту охоплює широкі кола джерел: нормативно-правові акти державно-адміністративних установ, діловодні документи самого інституту, офіційне листування, фінансову документацію, друковані матеріали (апеляції, прохання, некрологи та ін.), матеріали, що засвідчують піклування про храм, його матеріальне утримання та ін. Основу джерельної бази дослідження, яким є архів Ставропігії, доповнюють численні матеріали інших фондів ЦДІАЛ

¹ Киричук О.С. Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2001. 19 с.; Орлевич І. В. Діяльність Львівського Ставропігійського інституту (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2000. 20 с.

² Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). Львів: Логос, 2000. 187 с.; Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Львів: Логос, 2001. 152 с.

України та відділу рукописів ЛННБ ім. В. Стефаника. Водночас привертають увагу зміщені в книзі кольорові світліни діячів інституту, печаток та ін.

У монографії, послідовно дотримуючись причинно-наслідкових зв'язків, автори висвітлили трансформацію Львівської Ставропігії у правових та політичних умовах Габсбурзької монархії, що охоплює відносини з державою та Церквою, структуру, особовий склад і принципи самоврядування, фінансово-господарську діяльність інституту. Окремо висвітлено Львівську Ставропігію на тлі національно-політичного руху галицьких українців кінця XVIII – початку XX ст., зокрема ідейно-політичні та світоглядні засади діяльності, що характеризувалися підтримкою русофільської ідеології (хоч наукова полеміка з народовцями до початку 1880-х років не мала антагоністичного характеру), еволюцію ідейних поглядів у бік посилення проросійських симпатій і розкол в інституті в 1908 р. на ґрунті внутрішньопартійних суперечок. Багато місця в монографії приділено участі ставропігійських діячів у церковно-релігійному житті Галичини, що охоплювала патронат над львівським Успенським храмом, опіку над ставропігійським архітектурно-будівельним комплексом, заповіді на користь Ставропігії – організацію поховань, піклування про душі померлих та ін.

Традиційно одним із пріоритетних напрямів діяльності Ставропігійського інституту була видавнича справа, яку розглянуто в окремому розділі. Автори звернули увагу на Ставропігійську друкарню та її видавничий репертуар, що мав здебільшого релігійний характер, світських книг «гражданкою» було відносно небагато, і то тільки з початку 1830-х років. Поступово видавнича діяльність цієї установи все більше втрачала свою важливість для українського суспільства. Проаналізовано зміст науково-літературного органу Ставропігії «Временникъ Ставропігійскаго института», що виходив у Львові з 1864 р. і був джерелом пізнавально-практичної інформації для народу. В окремому підрозділі з'ясовано жіноче питання в трактуванні русофілів на сторінках «Временника». Висвітлюючи реорганізацію братської школи і процес навчання в бурсі, О. Киричук та І. Орлевич наголосили на національно-суспільній значущості культурно-просвітницької роботи Ставропігійського інституту, що з часом змінювалася. Якщо в першій половині XIX ст. він відігравав важливу роль у розвитку недержавної освіти в Галичині, то з початку 1880-х років освітня діяльність Ставропігії занепадала.

Нарешті, в останньому, восьмому розділі книги проаналізовано наукову діяльність Ставропігійського інституту, що понад третину століття була тісно пов'язана з іменем її найвидатнішого представника, історика Д. Зубрицького – «символа і злого генія Ставропігії». Серед послідовників Д. Зубрицького були Я. Головацький, А. Петрушевич, І. Шараневич та ін., їхні наукові дослідження другої половини XIX – початку XX ст. зосереджувалися в ділянці історії, архівознавства, лінгвістики, етнографії тощо. На думку авторів книги, деякі видання «мали б посісти гідне місце серед національних надбань», але були відкинута українською історіографією «разом із категоричним запереченням літератури проросійського спрямування», що домінувала в науковій діяльності інституту. У монографії з'ясовано внесок діячів Ставропігії в пам'яткоохоронну діяльність. Висновки в кінці книги логічно підсумовують результати дослідження, що дає читачам цілісне уявлення про Ставропігійський інститут як «унікальне організаційне утворення», яке довгий час «виступало

виразником і захисником національних прав українського народу» (с. 265), хоч його внесок у національне життя русинів-українців Галичини є неоднозначним.

У рецензованій праці, мабуть, через обмеженість обсягу, не подано списку використаних джерел і літератури, є тільки посторінкові покликання в тексті. Однак книжка зручна для читачів тим, що дає змогу за потреби легко уточнити інформацію з покликань, адже вона побудована на широкій джерельній базі, яку збирали й опрацьовували впродовж тривалого часу. Це відкриває можливості, аргументовано стверджують автори, «для поглиблених студій та переосмислення низки усталених в історіографії стереотипів» (с. 30). Дослідження є значним кроком вперед у вивченні феномену русофільства (московфільства) в австрійській Галичині завдяки ґрунтовному опрацюванню першоджерел з історії русофільського руху, включаючи діяльність організацій цього спрямування. Узагальнювальне видання О. Киричук та І. Орлевич дає цілісне уявлення про діяльність Ставропігійського інституту, що був впливовою русофільською організацією в окремий історичний період (1788–1914). Книжка буде корисною для істориків, краєзнавців, політологів, усіх, хто цікавиться історією України і становленням модерної української національної самосвідомості.

REFERENCES

Курьчук, О. (2001). *Lvivskyi Stavropihiiskyi instytut u hromadskomu zhytti Halychyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Lviv: Lohos [in Ukrainian].

Курьчук, О. С. (2001). *Stavropihiiskyi instytut u hromadskomu zhytti Halychyny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Stauropean Institute in the public life of Halychyna (second half of the XIX – beginning of the XX century)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Lviv [in Ukrainian].

Orlevych, I. (2000). *Stavropihiiskyi instytut u Lvovi (kinets XVIII – 60-i rr. XIX st.)*. Lviv: Lohos [in Ukrainian].

Orlevych, I. V. (2000). *Diialnist Lvivskoho Stavropihiiskoho instytutu (kinets XVIII – 60-i rr. XIX st.)* [Activities of the Lviv Stauropean Institute (end of XVIII – 60s of XIX century)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Lviv [in Ukrainian].

Людмила БЕЛІНСЬКА

кандидат історичних наук, доцент

завідувач кафедри соціокультурного менеджменту

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4716-6011>

e-mail: lytdmyla.belinska@gmail.com

**[Рец.]: ЛІТОПИС ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НАДСЯННЯ:
ЛЕЖАЙСЬК ТА ОКОЛИЦІ [на кн.]: Серeda В., Базилевич Р.
Лежайськ та його околиці. Львів, 2020. 166 с.**

Західним форпостом України, серцем українських етнічних земель нерідко називають не лише Перемишль, але й сусідні міста Ярослав і Лежайськ. У княжі часи ці терени над Сяном були в орбіті Русі/Київської Русі, а також частиною Галицько-Волинської держави. Як свідчать студії археолога Ярослава Пастернака, історика Миколи Андрусая, філолога Івана Зілинського, Надсяння (Засяння) віддавна зберігало етнокультурну єдність не лише із західними, але й східними землями України¹. Про це, власне, йдеться у новій історико-мемуарній книзі «Лежайськ та його околиці» (Львів, 2020) громадсько-політичного діяча і краєзнавця, багатолітнього голови Львівського суспільно-культурного товариства «Надсяння», уродженця Ярославщини Володимира Середи та уродженця Лежайська, краєзнавця з діаспори Романа Базилевича, який зібрав документальний матеріал про малу Батьківщину. Нове видання включає нарис із шести розділів (1. У глибині віків; 2. Вистояли завдяки церкві; 3. Народний Дім у Лежайську. І українство ожило... 4. Міжвоєнні роки. Складні воєнні часи; 5. Трагічний фінал. Сьогодення; 6. З лежайської землі у світ широкий...), документальних додатків, які вміщують списки загиблих українців.

Перебуваючи у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої Лежайщина зазнала руйнівних набігів татар і шведських походів, епідемій холери, пожеж. Громадське і господарське життя регіону значно активізувалося у складі Австрії та Австро-Угорщини. Наприкінці XIX ст. Лежайськ приєднано до залізниць Галичини, загалом держави. У місті діяли бровар, тартак, різня. На початку XX ст. споруджено новий будинок народної школи, відкрито реальну гімназію. Вслід за Львовом, Стриєм, Самбором, Перемишлем зусиллями місцевих українців 1913 р. у Лежайську споруджено величний Народний дім, де активно проводила заходи місцева «Провіта», члени «Рідної школи», кооператори «Самопомочі». Центрами духовного життя стали парафії Греко-Католицької Церкви, насамперед Успення

¹ Ярославщина і Засяння. 1031–1947. Історико-мемуарний збірник / ред.-упоряд. М. Семчишин. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. С. XV–XVII, 21–32, 241.

Пресвятої Богородиці. Уродженця Лежайська богослова Йосифа Делькевича обирали не лише ректором Львівського університету, але й депутатом Галицького сейму (1868–1869), він був членом-засновником Галицько-руської матиці, почесним членом товариства «Просвіта»².

У 1918–1919 рр. Лежайщина де-факто не була у складі Західно-Української Народної Республіки, але місцеві українці прагнули до єднання із соборною Україною; чимало з них вступили до Галицької армії (отець Лев Василь, Володимир Дзедзінський, Іван Делькевич та ін.).

У міжвоєнну добу активізувалося національно-культурне життя, до якого долучилися осередки «Лугу», «Сільського господаря», організації «Українська молодь Христові». Зрозуміло, що польська влада забороняла відзначення українських національних свят, зокрема річницю ЗУНР, переслідувала симпатиків праворадикальних і лівоардикальних політичних сил.

Під час нацистської окупації у Лежайську сформовано Український комітет, який займався харитативною діяльністю; створено Українське освітнє товариство, відновлено деякі українські назви вулиць. Наприкінці Другої світової війни патріотично налаштована молодь вступила до Української повстанської армії, обороняючи рідні терени від нападів польських боївків і радянських силових структур. Українські повстанці також відбивали у гітлерівців земляків, яких вивозили до Німеччини або концтабору Майданек³.

Після відступу нацистів більшість українців Лежайщини влада «народної» Польщі депортувала у 1944–1947 рр. до УРСР (насамперед Прикарпаття) та північно-західні землі Польщі, звідки виселено німців. Щоправда, чимало з них зуміло, особливо у 50-ті роки, повернутися до рідних осель. Водночас депортовано або репресовано, позбавлено праці священнослужителів, які в різний час діяли на Лежайщині (Василь Лах, Олексій Рак, Теодор Гура, Броніслав Гробельський, Андрій Бенціна, Микола Мілянчик, Юліан Ортинський, Іван Ференц та ін.)⁴. Відомо й те, що вихідці із цього краю напередодні та в період відновлення незалежності України, зокрема на Івано-Франківщині, провадили патріотично-виховну працю, були активістами Народного руху.

Зацікавлять читачів також давніші та нові світлини церков і каплиць Лежайщини, надмогильних пам'ятників церковних та культурно-освітніх діячів, репортажі з перших причастей, водосвячень, заходів «Просвіти» та «Лугу». Оригінальними є світлини, які відтворюють вшанування загиблих вояків Армії УНР і Галицької Армії на цвинтарі в Ланцуті, сучасні урочистості на цвинтарі у с. Пискуровичі за участю членів товариства «Надсяння» (Львів).

² Чорновол І. 199 депутатів Галицького сейму. Львів, 2010. С. 129.

³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3-х т. / відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 1997. Т. 2. 1946–1947. С. 419–420, 435, 747.

⁴ Див.: Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини. Львів: Вид-во УКУ, 2015. Т. 1. Біографічні нариси (1939–1989). 722 с.; Т. 2. Документи і матеріали (1939–1950). Львів: Вид-во УКУ, 2015. 856 с.

Сподіваємося, що прочитання нарисів спонукає читачів до запису родинних спогадів, пошуку нових документів і матеріалів в архівах та бібліотеках України й Польщі. Рецензована та інші книжки про міста і села Надсяння⁵, можливо, надихнуть молодих істориків до написання чи упорядкування нових нарисів про населені пункти, окремі родини Надсяння, загалом Закерзоння.

REFERENCES

- Bardakhivskiy, M., & Hrytsevych, R. (2016). *Selo z Nadsiania*. Lviv [in Ukrainian].
- Chornovol, I. (2010). *199 deputativ Halytskoho seimu*. Lviv [in Ukrainian].
- Kots, M. (2000). *Verbytsia v istorii ta perekazakh (X st. – 1939 r.)*. Lviv [in Ukrainian].
- Prakh, B. (2015). *Dukhovenstvo Peremyskoi yeparkhii ta Apostolskoi administratsii Lemkivshchyny* (Vol. 1–2). Lviv: Vyd-vo UKU [in Ukrainian].
- Semchyshyn, M. (Comp.). (1986). *Yaroslavshchyna i Zasiannia. 1031–1947. Istoryko-memuarnyi zbirnyk*. New York; Paris; Sydney; Toronto [in Ukrainian].
- Slyvka, Yu. (Ed.). (1997). *Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady: u 3-kh t.* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].

⁵ Див., наприклад: Коць М. Вербиця в історії та переказах (X ст. – 1939 р.). Львів, 2000. 192 с.; Бардахівський М., Грицевич Р. Село з Надсяння. Львів, 2016. 376 с.

Олена АРКУША

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу

«Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2541-6603>

e-mail: o_arkusha@yahoo.com

ІСТОРИЧНИЙ ВЕБІНАР «ХАСИДСЬКІ ГРОМАДИ В ГАЛИЧИНІ У ХІХ СТОЛІТТІ» (ХАРКІВ–ЛЬВІВ, 25 ТРАВНЯ 2021 Р.)

Вебінар, організований Центром дослідження регіональної історії Харківського національного університету ім. В. Каразіна та відділом «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в межах проєкту «Історичний Вебінар» відбувся 25 травня 2021 р. Доповідачем виступила молодша наукова співробітниця центру, кандидатка історичних наук Анна Вараниця. Захід модерував засновник і керівник проєкту, кандидат історичних наук В'ячеслав Яценко. У вебінарі також взяли участь доктори історичних наук Леонід Зашкільняк (Львівський національний університет ім. І. Франка), Тетяна Гуменюк (Університет Короля Данила, Івано-Франківськ), Микола Литвин (Центр дослідження українсько-польських відносин), кандидати історичних наук Мар'ян Мудрий (Львівський національний університет ім. І. Франка), Олена Аркуша, Любомир Хахула (Центр дослідження українсько-польських відносин) та ін.

Свій виступ Анна Вараниця розпочала з роз'яснення суті хасидизму, адже на сьогодні уявлення про цей релігійний рух в Україні є радше фрагментарними, хоча зародився він саме на наших територіях. Хасидизм – це містичне відгалуження юдаїзму, яке можна порівняти із протестантизмом у християнстві, а саме кальвінізмом: коли традиційна релігія є і першоджерелом, і антиподом. Порівняння хасидизму з кальвінізмом насправді дуже доречно, адже в обох випадках релігійні течії виникли як модернізація базової доктрини на вимоги часу, але в ході розвитку і кальвінізм, і хасидизм перевершили у своїй суворості традиційну віру, стаючи ультраортодоксальними рухами. Простіше кажучи, в порівнянні з хасидизмом юдаїзм, на думку А. Вараниці, можна сміливо назвати демократичним і навіть почасти ліберальним.

Далі доповідачка зупинилася на причинах і передумовах формування хасидизму. Їх вона запропонувала шукати ще на початку ХVIII ст., коли в середовищі ортодоксальних юдеїв Речі Посполитої загострився процес внутрішньої стратифікації та майнового розшарування. Розрив між елітою та нижчими суспільними верствами

єврейського населення посилював антагонізми навколо проблеми справедливості. Річ у тім, що юдаїзм сам собою був елітарним і виправдовував соціальну нерівність та нерівність перед Творцем. Так, все більше євреїв ставали внутрішньо готовими до прийняття нової віри, яка б гарантувала егалітарність хоча б перед Всевишнім. Ще однією причиною було поширення в цей період виявів антисемітизму. Сюди додалися також політичні, економічні та соціальні трансформації XVIII ст., які порушували статус-кво євреїв.

Анна Вараниця детально розповіла про історію появи перших хасидських громад і про життєвий шлях та переконання засновника хасидизму Бааля Шем Това (івр. *בַּאֲרַת שֵׁם טוֹב*, дослівно: Володар доброго імені, скорочено Бешт, справжнє ім'я Ізраель бен Еліезер). Успіх вчення Бешта, як стверджувала доповідачка, полягав у тому, що він запропонував широким верствам єврейського населення простий і доступний рецепт святості: емоційний екстаз, а не книжне вчення, послух перед просвітленим цадиком та безкінечну радість. Далі йшлося про послідовників Бааля Шем Това, процес розколу хасидизму та становлення династій просвітлених цадиків. На думку Анни Вараниці, саме австрійська Галичина стала благодатним ґрунтом для розвитку і поширення хасидизму на довгих 100 років. Нова австрійська влада, особливо часів Йосифа II, була не лише толерантною, але й по-своєму прихильною до євреїв (хоч Відень чітко не усвідомлював відмінностей між юдеями-ортодоксами і хасидами). Йосиф II мав плани їхньої повної і швидкої асиміляції. Другим фактом, який сприяв розвитку хасидизму в Галичині, було те, що з приходом нової влади хасидам і ортодоксам довелося стати союзниками у боротьбі з Гаскалою, єврейським просвітництвом. З плином часу становище хасидів майже не змінювалося, незважаючи на трансформації епохи модерну. Хасиди були законослухняною та аполітичною групою, а тому відносно зручними кожній владі. Вони ніколи не порушували спокою маніфестаціями чи революціями, їм цілком вистачало правового простору, наданого Толеранційним патентом. За ними було закріплене право на власні острівки пост-середньовіччя в умовах новочасності.

В Галичині, як зазначила Анна Вараниця, домінували лежайська, бердичівська та брацлавська гілки хасидизму. Згодом структура почала ускладнюватися. Йдеться про те, що на рівні третього-четвертого покоління місце лідера хасидської громади стало династичним. Цадик отримав абсолютну владу над всіма членами своєї громади. Він був одночасно і законодавцем, і суддею, і цілим виконавчим комітетом в одній особі. Характерно, що хасидським громадам в Галичині була притаманна віра в те, що цадик фізично переміщається до неба, де веде розмови з Богом нарівні. Саме тому хасидизм такий неоднозначний, адже кожен цадик міг довільно реалізовувати Божу волю, а те, що вважали гріховним в одній громаді, в іншій – вітали, і навпаки. Взамін за це громада повністю брала на себе забезпечення цадика. У межах громади хасиди були замкнутими. Хасидам не належали цілі штетлі, тобто містечка. Частіше, якщо йшлося про штетлі, вони ділили їх з ортодоксами та представниками інших етнічних груп Галичини. Характерно, що навіть у тих випадках, коли хасиди чисельно домінували, формальна влада над єврейською громадою належала не цадіку, а Правлінню єврейської громади, тобто кагалу, який становили юдеї. Причина проста – влада провінції надавала перевагу взаємодії з інституційним органом, ніж контактам з одноосібним лідером-диктатором релігійної групи.

Доповідачка ствердила, що хасидизм також накладав обмеження на сфери зайнятості своїх adeptів. Попри те, що Відень формально визнав рівноправність євреїв і надавав їм право на працю в усіх сферах, для більшості хасидів доменом залишалися дрібна торгівля і промисли. Доступ до інтелектуальних професій був закритим, адже хасидам заборонялося здобувати світську освіту. Польська адміністрація періоду автономії обмежувала їхній доступ до державних посад, а поширення спілок руських селян – витісняло із сільськогосподарського сектора. Тож найчастіше хасиди були перекупниками, ремісниками, шевцями, пекарями, токарями, іноді орендували шинки, а часом працювали поденниками.

Під особливим контролем було родинне життя хасидів. Цадики суворо регламентували шлюбний процес. Характерно, що соціальна ендогамія домінувала над родинними зв'язками. Низка заборон стосувалася інтимного життя подружжя. Хасиди дотримувалися правил чистоти ортодоксального юдаїзму, але до цього додавалися й інші табу. Попри суворі правила щодо подружнього життя, відзначимо гендерну егалітарність, яку хасидизм успадкував від традиційного юдаїзму. Домінантність чоловіка над жінкою виявлялася лише в сенсі теологічних трактувань, тоді як в соціальному й економічному аспектах жінки займали перші позиції. Для юдаїзму і хасидизму типовою була схема: пасивний чоловік – активна жінка.

У підсумку Анна Вараниця зазначила, що політичні та соціальні обставини в Галичині періоду XIX ст. сприяли розвитку та поширенню хасидизму; хасидські громади на території Галичини функціонували, як своєрідні острівки пост-середньовіччя; інститут цадикізму поступово трансформувалася в династії деспотичних лідерів тоталітарних релігійних груп; хасидизм передбачав повний контроль за життям adeptів, включаючи світоглядну, професійну та приватну сфери.

У дискусії щодо доповіді Анни Вараниці взяли участь учасники вебінару. Основне коло питань стосувалося взаємодії хасидів з іншими етнічними групами, процесу їхньої адаптації до вимог модерної епохи, участі в політичному житті провінції. Окремою темою обговорення стала теза доповідачки про поширення антисемітизму в XVII–XVIII ст. на територіях Речі Посполитої. Від модератора прозвучало припущення, що такі єврейські погроми періоду козацтва та гайдамаччини є історичною міфологемою, створеною пізніше для закріплення за українцями негативного образу антисемітів.

Однак головні проблеми, яких торкалися учасники вебінару, були в площині міжнаціональних відносин у Галичині та взаємодії хасидів із владою. Доповідачка вважає, що ні австрійська, ні згодом польська адміністрації спеціально не влаштовували акцій проти хасидів, а цадики ніколи не виступали різко проти адміністрації. Цадик найчастіше був єдиною людиною, яка напряму контактувала з представниками влади, наприклад, старостами. У питаннях, що були принциповими для хасидів, адміністрація часто поступалася. Так було із запровадженням загального шкільного обов'язку 1869 р. Світська освіта була забороненою хасидам, а держава змушувала дітей відвідувати школи. Але того, що діти із хасидських родин не відвідують школи, ні староства, ні окружні шкільні ради найчастіше «не помічали», адже цадики вміли домовлятися, зокрема вдаючись до хабарництва. Окрім цього, представники влади зазвичай прихильно ставилися до хасидів, бо ті

були абсолютно аполітичними. Після запровадження загального виборчого права вони ставали навіть зручними, бо голосували за наказом цадика.

Загалом вебінар на тему «Хасидські громади в Галичині у XIX столітті» став своєрідним екскурсом в історію численної, але закритої, а тому й маловідомої релігійної громади хасидів Королівства Галичини і Лодомерії. Доповідачці вдалося привідкрити завісу таємниці цадикизму та повсякдення його adeptів, головним кредо яких був принцип: «Жити всупереч часу».

Микола ЛИТВИН

*доктор історичних наук, професор
завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID:<http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>
e-mail: lytvynmr@gmail.com*

**ЗАСІДАННЯ «ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА
РЕСПУБЛІКА: РЕВОЛЮЦІЯ, ДЕРЖАВНІСТЬ,
СОБОРНІСТЬ» ВЕБДИСКУРСУ «УКРАЇНСЬКЕ
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НОВІТНЬОЇ ДОБИ:
КОНТРОВЕРСІЙНІ ПИТАННЯ» (ЛЬВІВ–КИЇВ–
ІВАНО-ФРАНКІВСЬК, 9 ЧЕРВНЯ 2021 Р.)**

На базі Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України 9 червня 2021 р. відбулося четверте засідання «Західно-Українська Народна Республіка: революція, державність, соборність» вебдискурсу «Українське державотворення новітньої доби: контроверсійні питання», співorganizаторами якого були Київський національний університет імені Т. Шевченка, Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, а також установи НАН України – Інститут історії України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського, Національна спілка краєзнавців України. Захід, який присвячувався 30-річчю відновлення державної незалежності України, від організаторів привітали директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук, професор Ігор Соляр, ректор Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, доктор політичних наук, професор Ігор Цепенда, декан історичного факультету Київського національного університету імені Т. Шевченка, доктор історичних наук, професор Іван Патриляк. Засідання модерував завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, доктор історичних наук, професор Микола Литвин.

На першій панелі критично проаналізовано історіографічний дискурс концепту державотворення на західноукраїнських землях у роки Української революції. Дискутант доктор історичних наук, професор Володимир Великочий (Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника) обґрунтував необхідність розгляду подій Української революції від 1914 до 1923 років. Натомість доктор історичних наук, професор Владислав Верстюк (Інститут історії України НАН України) вважає передчасним перегляд нижньої дати початку Української революції. Доктор

історичних наук, професор Олексій Сухий (Львівський національний університет імені І. Франка) запропонував чіткіше означити дефініції тієї доби (національно-демократична революція, повстання та ін.). Доктор історичних наук, професор Ярослав Калакура (Київський національний університет імені Т. Шевченка) підтримав теоретико-методологічні новації молодих дослідників УНР-ЗУНР.

На другій панелі розглянуто тенденції та особливості суспільно-політичних процесів у Західно-Українській Народній Республіці. Доктор політичних наук, професор Іван Монолатій (Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника), кандидат історичних наук, доцент Олег Павлишин (Львівський національний університет імені І. Франка) запропонували на нових методологічних засадах дослідити міжнаціональні відносини та соціальні проблеми, повсякдення у добу ЗУНР. Кандидат історичних наук Роман Тимченко (Інститут історії України НАН України) реконструював особливість державного соборного процесу у добу УНР. Кандидат історичних наук Галина Басараба-Тилішак (Інститут історії України НАН України) навела маловідомі факти про участь галичан (біженців, військовополонених та ін.) у суспільно-політичному житті міст Наддніпрянщини у добу Української революції.

Учасники третьої панелі доктори історичних наук, професори Микола Кугутяк (Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника) та Микола Литвин (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) розповіли про особливості упорядкування чотиритомника «Західно-Українська Народна Республіка. Енциклопедія», зазначили, що чимало гасел присвячено її опонентам і ворогам (йдеться про політичних та військових діячів більшовицької і білої Росії, Польщі, Чехословаччини та інших країн). Доктор історичних наук, професор Владислав Верстюк (Інститут історії України НАН України) закликав колег активніше брати участь у написанні статей до електронної енциклопедії Української революції. Наприкінці засідання виступили доктор історичних наук, професор Ігор Соляр (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) та кандидат історичних наук, професор Григорій Савченко (Київський національний університет імені Т. Шевченка, координатор вебдискурсу), які подякували всім дискутантам за участь у змістовному і цікавому науковому заході.

ЗМІСТ

СТУДІЇ

<i>Ярослав КНИШ</i> . Мідні монети князя Юрія-Болеслава Тройденевича	5
<i>Назар ЗАТОРСЬКИЙ</i> . Коментарі митрополита Іпатія Потія до видань «Послання Мисаїла» церковнослов'янською та польською мовами	16
<i>Олена АРКУША</i> . Історія України XIX століття: змістові лінії сучасних досліджень	45
<i>Андрій ГУМЕНЯК</i> . Ставлення домініканців у Львівській архідієцезії до українського національного руху в другій половині XIX – 30-х роках XX століття.	66
<i>Олена ГАНУСИН</i> . «Хотів би я вже раз бути на тротуарі львівським, бачити багато ріжних лиць і кипуче жите»: Львів в уявленні української інтелігенції Галичини наприкінці XIX – на початку XX століття	74
<i>Володимир КЛАПЧУК, Михайло КЛАПЧУК</i> . Нафтова промисловість Західно-Української Народної Республіки	88
<i>Рафал РОГУСКИ</i> . Вплив локалізованих у Східній Галичині польських військових відділів на безпеку її мешканців у 1919–1921 роках. Вибрані проблеми.	99
<i>Кирило ГОРБУРОВ</i> . Архівні джерела до історії польської національної меншини УСРР/УРСР 1920–1930-х років	113
<i>Ева НІЗІНСЬКА</i> . Місто (не)можливостей. Розвиток і занепад Самбора в першій половині XX століття. Історичне есе	126
<i>Марек ШАЙДА</i> . З життєпису єврейського комуніста. Сюжет до біографії Якуба Егіта	136
<i>Віталій БОРИМСЬКИЙ</i> . Східна політика Ю. Пілсудського в суспільно-політичному дискурсі польської опозиції (1976–1989)	149
<i>Юлія КШАНОВСЬКА</i> . Місто про місто: формування урбаністичних образів у сучасній Україні (на прикладі Львова, Дніпра та Києва)	168
<i>Юлія ШЕЛЕП</i> . Українсько-польські міграційні процеси: сучасний етап	176
<i>Олена ЛУКАЧУК</i> . Сучасні українці про поляків і литовців: від міфу Речі Посполитої до пошуків європейської ідентичності (на матеріалах мас-медіа та усної історії)	193
<i>Олег ПИХ</i> . Російська Федерація у зовнішній політиці Польщі (2005–2015)	223

<i>Любомир ХАХУЛА</i> . Україна–Польща: виклики та перспективи історичної політики після 2019 року	248
<i>Василь ГУЛАЙ, Наталія ДМИТРИШИН</i> . Президентська кампанія 2020 року в Республіці Польща.	260

ІСТОРИОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Ірина МИХАЙЛІВ</i> . «Обравши шлях історика, ніколи не сходив з нього»: спогади львівських істориків як джерело до їхньої професійної діяльності	276

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Петро ШКРАБ'ЮК</i> . Орден проповідників в Україні та «чорні домінікани» митрополита Андрея Шептицького	292
<i>Мар'яна БАЙДАК</i> . [Рец.]: «Поза межами традиційної історіографії» [на кн.]: Sierakowska Katarzyna. Śmierć – wygnanie – głód w dokumentach osobistych. Ziemia Polska w latach Wielkiej wojny 1914–1918. Warszawa, 2015. 268 с.	296
<i>Ігор РАЙКІВСЬКИЙ</i> . [Рец.]: Цілісне дослідження однієї з провідних громадських інституцій в Габсбурзькій Галичині [на кн.]: Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2018. 288 с.	301
<i>Людмила БЕЛІНСЬКА</i> . [Рец.]: Літопис історії та культури Надсяння: Лежайськ та околиці [на кн.]: Середа В., Базилевич Р. Лежайськ та його околиці. Львів, 2020. 166 с.	305

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>Олена АРКУША</i> . Історичний вебінар «Хасидські громади в Галичині у ХІХ столітті» (Харків–Львів, 25 травня 2021 р.)	308
<i>Микола ЛИТВИН</i> . Засідання «Західно-Українська Народна Республіка: революція, державність, соборність» вебдискурсу «Українське державотворення новітньої доби: контроверсійні питання» (Львів–Київ–Івано-Франківськ, 9 червня 2021 р.).	312

УДК 94(477+438)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / голов. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021. Вип. 13. 316 с.

Редактор

Віталія Станкевич

Коректор

Анна Габрук

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Художньо-технічний редактор

Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено

Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 29 листопада 2021 р. Формат 70x100/16.

Наклад 300 прим.

Обл. друк. арк. 25,60. Друк офсетний